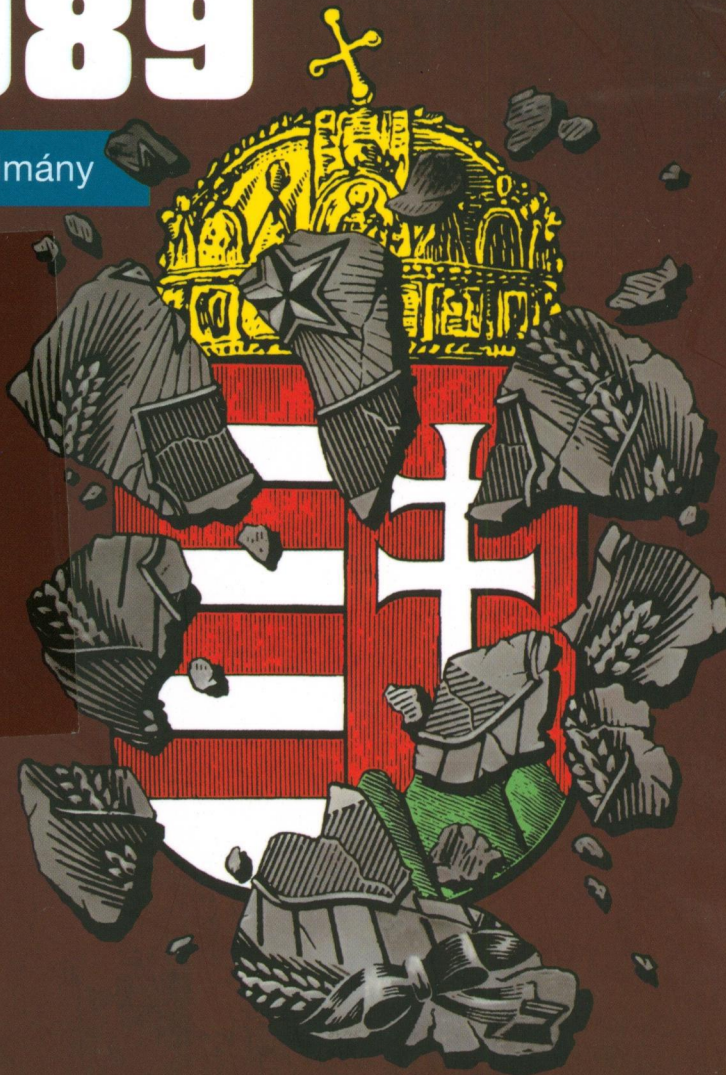

M. Kiss Sándor szerk.:

RENDSZERVÁLTÁS 1989

15 tanulmány

Orosz István választási plakátja (1990)

ANTOLÓGIA KIADÓ
LAKITELEK, 2014

A RETÖRKI Könyvek eddig megjelent kötete:

Simon János (szerk.):

Puccs vagy összeomlás? (8 interjú a Kádár-korszakról
volt MSZMP PB-tagokkal)

Előkészületben:

Katona András – Kiszelly Zoltán – Salamon Konrád – Simon János – Zacher
Péter Krisztián:

Tüntetések könyve (1988–2013)

RENDSZERVÁLTÁS

1989

(Témák között válogatva)

Szerkesztette: M. Kiss Sándor

ANTOLÓGIA Kiadó

Lakitelek, 2014

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001130609

RETÖRKI Könyvek 2.

Sorozatszerkesztő: **Bíró Zoltán**

*A könyv a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és
Archívum szakmai támogatásával készült*

A kötetet szerkesztette: **M. Kiss Sándor**

Lektorálta: **Izsák Lajos**

Sorozatterv: **Illés Zoltán**

Tördelés, korrektúra: **Agócs Sándor**

© A kötet szerzői, 2014

ISBN 978 615 5428 02 9

ISSN 2064-4531

KIADÓ: ANTOLÓGIA Kiadó és Nyomda Kft
Tel.: 76/549-045, e-mail: antologia@lakitelek.hu

LEVÉLÁGÍTÁS: Háttér Stúdió Kft, Kecskemét
Tel.: 76/506-345, e-mail: hatters@ezaz.hu

X 222724

TARTALOM

Bíró Zoltán: Bevezető 7

I. FEJEZET

Simon János: Közép-európai átmenetek vagy átalakulások? 11

Fricz Tamás: Átmenetek a kommunizmus-szocializmusból
a demokráciába Közép- és Kelet-Európában 40

Kávássy János Előd: A vég kezdete – Amerikai prognózisok és
politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről
a rendszerváltás hajnalán 57

II. FEJEZET

Riba András László: Adalékok és néhány megfontolás
az előzetes egyeztető tárgyalások történetéhez 81

Orosz Tímea: Az MSZMP MSZP-vé alakulásának útja – ideológiai
változások és imázs 1988 és 1994 között 106

Halmy Keve Kund: Diktatúrából demokráciába: szocialista evolúció
Magyarországon 1988–1990 között 129

Kukorelli István: Az 1989. november 26-ai négyigenes népszavazás
1989-ből és a mából nézve 153

Albert Zoltán Máté: Parlamenti vita az államcímerről
(1989-1990) 175

Zinner Tibor: Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető
útról és göröngyeiről 195

Kahler Frigyes: Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. év
eseményei és az első semmisségi törvény 237

III. FEJEZET

Horváth Miklós: Magyarország szuverenitásának helyreállítása	269
Okvách Imre: Adalékok a III/II. (kémelhárítás) Csoportfőnökség működéséhez (1989)	291
Bank Barbara: „Mozaikok” a Budapesti Rendőr-főkapitányságon (1989)	313

IV. FEJEZET

B. Révész László: Változások sodrásában	337
Speidl Zoltán: „Kié lesz a tudatipar?” – A nyomtatott sajtó és a magyar rendszerváltozás (1989)	356

BEVEZETŐ

A tanulmánykötet, melyet most az olvasó a kezében tart, intézetünk – a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum – kiadványainak, a „RETÖRKI Könyvek” tervezett sorozatának második megjelent kötete. Tárgya: 1989. Ez az esztendő a pártállam utolsó éve. Az év során a párt fokozatosan háttérbe szorult az állami irányítással szemben és felkészült az egyre biztosabban elkerülhetetlen rendszerváltásra. Erre készítették a nemzetközi és a hazai változások. A kétpólusú világhatalmi rendszer felbomlása, a Szovjetunió kényszerű visszavonulása, itthon az 1987-es Lakiteleki Találkozótól számítva, az ellenzéki mozgalmak és pártok alakulása.

Bár a rendszerváltás az első szabad választásokkal következik be 1990-ben, ám ez az esemény is egy történelmi folyamat egyik fordulópontja. Vanak évtizedekre visszanyúló előzményei és éveket, évtizedeket meghatározó következményei. Ebben a folyamatban az 1989-es esztendő jelentőségét az adja, hogy az év során eldőlt minden, ami a hazai rendszerváltás jellegét, módját, végső soron társadalmi és nemzeti következményeit meghatározta.

A kötet tanulmányait az intézet belső és külső munkatársai írták, szakmájukat, személyes tapasztalataikat, tudományos munkásságukat és életkorukat tekintve is egymástól sokban különböző személyek. Történész, politológus, jogtudós, kommunikációs szakember vizsgálja a nyolcvankilences történések egy-egy szeletét, a rendszerváltás közép-európai összefüggéseit, az amerikai szerepvállalást, az egyre erősebben kibontakozó hazai hatalmi, pártpolitikai ellentéteket és pozícióharcokat. Természetes hát, hogy nemcsak tematikában, de a megközelítés módjában, kifejtésében és stílusában is eltérő jellegűek a kötet tanulmányai. Ám a szemléleti közelség, az események és okaik megértésének és feltárásának szándéka s maga az 1989-es év, mint a vizsgálódás tárgya összeköti azokat a szerkesztő, M. Kiss Sándor tudósi közreműködésével.

Fél éve létező és azóta folyamatosan épülő intézetünk elsősorban a könyvek, a megjelenő tanulmányok, a készülő interjúk, az archív anyagok,

dokumentumok közreadásával mostanában teszi az első lépéseket a nyilvánosság felé. Szándékunk szerint azért, hogy túl a kutatásokon, az elért eredményekkel közreműködhessünk a köztudat alakításában, a félreértésektől, félremagyarázásoktól és torzításoktól való megtisztításában. Nem versenyezni akarunk másokkal, más kutatókkal, intézményekkel, csak a magunk feladatát szeretnénk – kormányzati segítséggel is – háborítatlanul ellátni, és amennyire lehetséges, a rendszerváltás története során bekövetkezett torzulások mozgatórugóit, okait és következményeit feltárni, további kutatások és kiadványaink által is.

Budapest, 2014. január

Bíró Zoltán

I. FEJEZET

Simon János:

Közép-európai átmenetek vagy átalakulások?**A rendszerváltozások elméleti megközelítése****1. A tranzitológia, mint az átmenet tudománya?**

Mindenek előtt néhány alapvető fogalmat tisztáznunk kell ahhoz, hogy a közép-európai rendszerváltozásokat elméleti szinten is értelmezni tudjuk. A tranzitológia az átmenet tudománya, mely a társadalmi változások politikai dimenzióit kutatja. A diktatúrából a demokráciába való átmenetet vizsgáló tranzitológia tudománya viszonylag fiatal, csak néhány évtizedes múlt-ra tekinthet vissza, ezért nem meglepő, hogy nincs önreflexiója, vagy csak igen szűk területre terjed ki. A témakörrel foglalkozó kutatók például még nem keresték arra a választ, hogy mikortól indultak a tranzitológiai kutatások, kinek, vagy kiknek a nevéhez köthetők a kezdetek. Ha átnézzük a rendelkezésünkre álló legfontosabb szakirodalmat, akkor azt tapasztaljuk, hogy még arra a kérdésre is csak limitált és erősen szubjektív alapokon álló válaszokat kapunk, hogy mennyire terjeszthető ki maga a tranzitológia fogalma vagy, hogy milyen módszertannal tud a legtöbbet mondani a valóságról.

A kérdés tehát az, hogy a közép- és kelet európai demokratikus átmenet tapasztalatai mennyiben erősítik a tranzitológia klasszikus elméleteit, pontosabban a régió történései és folyamatai mennyire vannak azzal fedésben? Ezek fényében pedig a poszt-kommunista átalakulások milyen módon erősítik, vagy változtatják meg a tekintélyelvű rendszerek demokratizálódásáról vallott nézeteinket? Jelen tanulmányunkban mindkét kérdést érintjük, de nem kívánunk egyikre sem kimerítő szakmai választ adni, inkább csak fogódzókat kínálunk a későbbi kutatásokhoz. Más oldalról azt is mondhatnánk, hogy rövid eszmefuttatásunkban arra is választ keresünk, miben gazdagították a nemzetközi tranzitológia szakirodalmát a poszt-kommunista rendszerváltozások?

Maga a tranzíció szó eredete sem egyértelmű, a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Spanyolországból származik az 1970-es évek elejéről. Fernandez Miranda nevéhez kötik, aki egy francoista politikus volt, művelt, felvi-

lágosult, abszolutista gondolkodó. Ő mondta egy újságinterjúban, hogy az út a diktatúrából a demokráciába valószínűleg el fog húzódni, nem lesz rövid és egyenes, hanem különböző hullámok lesznek, és ezt a folyamatot a „transícion” (spanyolul átmenet) szóval írhatjuk le (Simon, 2008).

A tranzitológia első nagy és ma is figyelemre méltó alkotásának D. A. Rustow közel fél évszázada megjelent írását tartom (Rustow: 1970: 337-363). Rustow óta általánosan elfogadott tény, hogy a demokráciába történő átmenet semmi esetre sem egy lineáris vagy egy előre kiszámítható racionális folyamat. Különösen nem az, ha figyelembe vesszük az átmenet során a nemzetközi hatásokat, a többféle irányból jövő kalkulálhatatlan kimeneteket, az elkerülhetetlen visszaeséseket, a folyamat változatosságát és sokszor bizonytalan kimenetelét. Rustownak a demokráciák stabilitásának tapasztalatokból kiinduló elméleti alapvetései a mai napig gondolatébresztők (1970).

Jelen tanulmányunk szempontjából két fontos felvetésre hívjuk fel a figyelmet. Az első szerint a demokratizálódási folyamatokat alakító tényezők sokszor nem a társadalom struktúrájából jönnek át a politikum szférájába, hanem véletlenszerűen összekapcsolódó nem társadalmi elemekből. Ezzel nemcsak teljes mértékben egyet értünk, de ki is egészíthetjük, mert véleményünk szerint ezek a nem-szociális predispozíciók legtöbbször a média segítségével a politikai elitcsoportok politikai kultúrájából, magatartásából, attitűdjéből, értékrendszeréből, viselkedési mintáiból, norma-követéséből, konfliktuskezelési képességeiből következnek, szüremkednek le (Simon, CEPSS, 2009).

Az sem mindig garantált, hogy a demokrácia kiépítésének folyamatában az új aktorok csak demokratikus eszközöket alkalmaznak, gyakran előfordul, hogy éppen a demokrácia intézményeinek kiépítésére antidemokratikusan járnak el. Schmitter, O'Donnel és Whitehead 1985-86-ban megjelentetett négykötetes könyve, illetve Juan Linz és Alfred Stepan 1996-os opusza ma a tranzitológia legfontosabb elméleti szakirodalmába, melyet minden témához kapcsolódó elemzés referenciának használ. A poszt-kommunista átmenetekről azonban eddig nem született igazán jó, átfogó elméleti munka, a több országot összehasonlító kutatás pedig ritkaságszámba megy (pl. Barnes-Simon által szerkesztett *The Post-communist Citizen* című 12 országban végzett empirikus kutatásra alapozott művet, melynek 11 neves európai és amerikai szerzője van (Barnes – Simon, 1988).

2. Állam és civil társadalom viszonya diktatúrában és demokráciában

Ha összevetjük a diktatúra és a demokrácia közti különbséget és azt le akarjuk írni egy összehasonlításban, akkor a két rendszer közti különbséget legszembetűnőbben az Állam (Á) és a Civil Társadalom (CT) viszonyában tudjuk bemutatni.

A diktatúrában az állam maga alá gyűri a civil társadalmat és feltétel nélkül dominálja azt. A diktatórikus rendszer mindig annyira kemény-diktatúra, amennyire erős az Á dominanciája a civilek felett, illetve amennyire nagy a CT alávetettsége, kiszolgáltatottsága az állam erőszakszerveinek. Ha a CT-nek van egy bizonyos autonómiája (pl. a privát szféra, vallás, oktatás), akkor puhább a diktatúra (mint Jugoszlávia és Magyarország az 1980-as évek második felében). Ha viszont egyáltalán nincsen, nagy az elnyomás, akkor mondjuk, hogy totális a diktatúra (Szovjetunió Sztálin idején 1945 után, vagy Észak-Korea a Kim-klán mindhárom generációja idején).

A demokratikus rendszerekben ezzel szemben az Á és a CT között mellérendeltségi, intézményesített partnerségi viszony van. Az Á gyakorolja hatalmát, de a CT küldi az általa megválasztott képviselőit Á szervezeteibe, javaslatokat tesz Á-nak és ellenőrzi, számon kéri Á tevékenységét. Demokráciákban tehát a kapcsolat, az emberek és az információk áramlása kétirányú, „konzultatív”, míg diktatúrákban egyirányú, „parancsoló”.

Kérdés, hogy a demokrácia és a diktatúra kettőssége egy „tyúk-tojás” körforgásos viszonyához hasonlítható-e, vagy nem, hanem sokkal inkább egy „természetes” és egy „természet-ellenes” állapot létrejöttéhez, egy „ut-cás” és egy „zsákutcás” helyzethez? Úgy is feltehetjük a kérdést, hogy miért szeretjük inkább a demokráciát, mint a diktatúrát? A választ a két rendszer működése és hosszútávú hatása révén adhatjuk meg: a demokrácia ugyanis humánus, ember-barát, mert alkotó energiákat szabadít fel; míg a diktatúra antihumánus, elembertelenít és rombol. Adódik a kérdés, hogy akkor miért és hogyan jön létre a diktatúra? A kérdés első felére egy korábbi tanulmányomban már bővebben válaszoltam, amikor a pretórianizmus természetét és működését írtam le, most inkább a kérdés második felére válaszolnék (Simon, 2004). Megítélésem szerint egy reverzibilis folyamattal állunk szemben, így a konstrukció létrejöttének megértése segít a „dekompozíciós

folyamat” (szétesés, leépítés) megértésében is, vagyis a felépítésében benne van a lebontásának lehetősége is.

A latin-amerikai diktatúrák úgy kezdődnek, hogy a katonákat parancsnokaik kivezénylik a laktanyákból, hogy elfoglalják az állam legfontosabb hatalmi pozícióit, így a hatalmi ágak vezérlő központjait (parlament, bíróságok, rendőrségek), az igazgatási szervezetek kulcspozícióit, a média-központokat, az erőszakszervezetek irányító központjait, és a szimbolikus szervezetek vezérlő erőit. A demokrácia intézményeit fölosztatják, illetve azokat saját szervezeteikkel helyettesítik, és saját embereikkel töltik fel, szabályait felfüggesztik és saját szabályaikat vezetik be. Egyenruhában „kormányoznak”. A törvények egy részét vagy többségét felfüggesztve katonai kormányzást vezetnek be, a kontroll-mechanismusokat és a civil szabadságjogokat jelentősen szűkítik vagy teljesen megszüntetik. A képlet leegyszerűsítve a következő: a Hadsereg (H) megszállja az Államot (Á) és a továbbiakban annak intézményein keresztül dominálja a maga alá vetett, jogaitól megfosztott Civil Társadalmat (CT). Mindez annak megfelelően történik, ahogy az előzőekben a diktatúra működését leírtuk. Latin Amerikában tehát a diktatúra úgy szűnik meg, hogy a H (ha vezetőiket így vagy úgy ráveszik) visszavonul a laktanyákba, a CT visszakapja (vagy visszaszerzi) hatalmát és választások révén ismét képviselőket küld az országos és a helyi parlamentbe, akik kormányt alakítanak, visszaállítják a demokratikus jogokat és intézményeket, helyreáll az Á és a CT korábbi „partneri” kapcsolata. Ha a politikusok évekkel később ismét túlságosan korruptak lesznek, vagy a gazdaság válságok és csődök halmazát produkálják, akkor megint jön egy szignál, melynek hatására a katonák elhagyják a laktanyákat és ismét megszállják az Á-t, minden kezdődik előlről. Ez a diktatórikus rendszer létrejöttének latin-amerikai képlete, de milyen Közép és Kelet Európa kommunista képlete? (Itt és most tegyük zárójelbe a gerilla-harcosokat, mert ők nem egy ország reguláris hadseregéből nőnek ki, hanem olyan civilekből állnak, akiket világmegváltó hitük bűjtatott katonaruhába. Ők eleve célul tűzik ki a tulajdonviszonyok megváltoztatását, győzelmük után pedig félig civilé változnak vissza és forradalmi pártot alapítanak, mint Castroék, Che Guevaráék, vagy a nicaraguai sandinisták).

A kommunista diktatúrákat bolsevik típusú pártok hozták létre, melyek kizárólagosságra törekedtek, kifejezetten militarista módon szerveződtek, illegálisan és konspiratíván építették ki hálózatukat. Noha magukat mindig pártnak nevezték, de a valóságban félkatonai erőt alkottak. 1917-ben Orosz-

országban puccsal szerezték meg a hatalmat, 1945 után pedig a közép-európai többpártrendszeres demokráciákban a régiót megszálló szovjet-orosz fegyverek árnyékában törtek hatalomra konspirációval, illegális módszerekkel, tiltással, emberrablással, terrorista akciókkal, antidemokratikus kirekesztésekkel. A militarista párt elfoglalta az államhatalmi pozíciókat, betiltotta a többi pártot, monopolizálta a közéletet és az állam hatalmi gépezetét, s hamar kiépítette az egypártrendszerű Párt-Államot (PÁ), intézményesítve a diktatúrát. Ennek alapján a PÁ megfosztotta a CT-t minden demokratikus jogától, föloszlatta szervezeteit és megtiltotta újak létrehozását. De ezen túlmenően az államosításokkal teljesen összetörte a civil társadalmat, és ez az a lépés, melyet a latin-amerikai katonák soha nem tettek meg. A „csonka civil társadalom” pedig így megfosztottá vált mindenféle ellenállási lehetőségtől. A PÁ maga alá vetette a CT-t és parancsuralomi módszerekkel irányította azt, a neki ellenálló vezetőit pedig likvidálta a közéletből.

Amikor tehát Közép-Európa meg akart szabadulni a diktatórikus rendszertől, akkor először is a CT-nek kellett magáról leráznia a rátelepedett PÁ-t, ahhoz pedig az államnak meg kellett szabadulnia az őt megszálló bolsevik típusú (militarista és monopolisztikus) párttól. De míg Latin-Amerikában az Á-ot megszálló hadsereget vissza lehetett küldeni a laktanyákba, addig a gyökereiben antidemokratikus bolsevik pártot nem volt hová visszaküldeni. Egyetlen megoldás kínálkozott: föl kellett oszlatni. Ezt három úton lehetett elérni: vagy maga a párt kitermelt magában olyan demokratákat, reformereket, akik ezt vállalták, vagy az új pártok erősödtek meg annyira, hogy rákényszerítették a régi PÁ pártmaradványait a megszűnésre, vagy a CT erői, társadalmi mozgalmak tették meg ugyanezt. Az első útra a magyar átmenet a példa, a másodikra a lengyel, a harmadikra pedig román átmenet szolgált példát.

Ahhoz, hogy a poszt-kommunista országokban a CT ismét talpra álljon, nem volt elég a demokratizálás, vagyis a szabadságjogok visszaadása, hanem a „csonka társadalomból” „teljes társadalmat” kellett alkotni. Meg kellett teremteni a CT önálló gazdasági alapját, erre pedig a piacgazdaság intézményeinek kiépítése, a magántulajdon helyreállítása szolgált, aminek eszköze a privatizáció és a reprivatizáció volt. Emellett pedig a demokratikus fejlődés számára nagyon hasznosak azok a nemzetközi programok, melyek az átmenetben lévő országokban a civil társadalom szervezeteit és öntudatát hivatottak erősíteni (alapítványok, egyesületek, körök, egyesületek létesítésével és pénzügyi támogatásával).

Egyértelművé szeretnénk tenni, hogy a demokratikus átmenet során az Állam és a civil társadalom viszonyának rendezése nem egy egyszeri aktus révén történik meg, hanem az egyes kormányzatok politikai és jogi intézkedéseinek sorozataként. Magyarországon sem volt egyenes vonalú ez a fejlődés (1-2. sz. tábla).

1.sz.tábla: Az egyes kormányok (K) viszonya a civil társadalom (Ct) szerveződéséhez Magyarországon (1948-2010)

Rendszerek	Kormányok	K intézkedései	K viszonya a Ct-hoz	K döntéseivel a Ct-t
Diktatórikus rendszerek 1948-1989	Rákosi-korszak 1948-1956	Civil szervezetek betiltása, vezetők üldözése	Maga alá vetette, dominálta	Szétzúzta
	Kádár-korszak 1956-1989	Szervezet-alapítás tiltása, akadályozása	Maga alá vetette, dominálta	Rombolta
Átmenetek 1990-1998	Antall-kormány dem. átmenet 1990-1994	Gyülekezési és szervezkedési jog kiterjesztése	Főlszabadította, de a pártok átpolitizálták	Engedte az építkezést
	Horn-kormány posztkommunista 1994-1998	1%-os adótámogatás, és magánosítás	Főlszabadította, de átpolitizálta	Egyszerre segítette és nehezítette
Demokratikus rendszerek 1998-2010	Orbán-kormány polgári 1998-2002	Támogatási és a szervezkedési jog kiterjesztése	Támogatott, tűrt és távolságot tartott	Építette
	Medgyessy-kormány 2002-2004	Szelektív támogatás	Támogatott, tűrt és tiltott is	Szelektíven segítette és nehezítette
	Gyurcsány-Bajnai kormány 2004-2010	Támogatása szelektív, tiltott és büntetett.	Átpolitizálási kísérletek, tiltott támogatott és tűrt	Harcolt ellene, ami részben aktivizálta és radikalizálta.

(Forrás: Simon János saját kompozíció – 2013.)

2. sz. tábla: A posztkommunista változások típusai (Vachudová-Snyder alapján)

	Magyaro.	Lengyel.	Cseho.	Szlovákia	Bulgária	Románia
Kommunizmus ellenes	igen	igen	igen	nem	nem	nem
Komm.párton belüli reform	igen	igen	nem	nem	nem	nem
Ellenzékiek kormányon (1989-1996)	igen	igen	igen	igen	igen	nem

(Vachudová, A.-T.Snyder 1997. „Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe since 1989”. East-European Political Science, Vol.1. No.1. p.20)

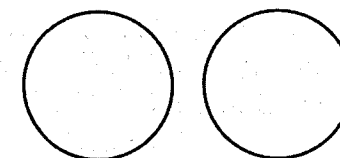
3. Átmenet vagy átalakítás?

Ha a címben szereplő kérdés a folyamat ok tartalmára vonatkozik. Ha precízebben akarjuk feltenni a kérdést, akkor bővebben úgy tudnánk megfogalmazni, hogy jelen tanulmányunk a tekintélyuralmi rendszerből a demokratikus rendszerbe való átnövés folyamatával foglalkozik, s azt kívánja megválaszolni, hogy a közép- és kelet-európai rendszerváltás lényegében olyan átmenet (tranzíció) volt-e, mint amilyen általában a dél-európai és a latin-amerikai országokban, vagy pedig attól eltérő mélyebb folyamatok összessége, tehát átalakulás. Egyszerűsítve a kérdés így hangzik: minek nevezhető a poszt-kommunista demokratizálódás: tranzíciónak vagy transzformációnak? Erre logikailag háromféle elméleti lehetőség közül választhatjuk ki a legadekvátabbat.

1. sz. ábra: Az átalakítás (transzformáció) és az átmenet (tranzíció) fogalmi kerete

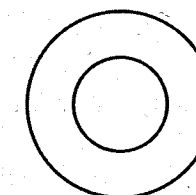
Polányi Károly koncepciójának rekonstruálása

Két külön kör

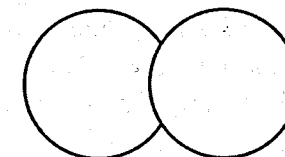
A klasszikus tranzitológiai elméletek

Egy nagy körben egy kicsi

Az „egymást metsző harmadok” elmélete:

Két egymást részben metsző kör

Az első értelmezés a klasszikus tranzitológiai tanulmányokra alapozódik, és a tranzíció fogalmának dominanciájára épül. A '90-es években a kutatók számára az egyik lehetőség az volt, hogy kiterjesztjük a tranzitológia fogalmát, s nemcsak magára a szűkebb értelemben vett demokratizálódási folyamatra használjuk, hanem a szélesebb értelemben vett nagy társadalmi átalakításra, a transzformációra is. Tehát ez utóbbi része az előbbinek. Így viszont nem kellene külön felépítenünk az átalakítás (transformation) fogalmát, mert azt mondhatjuk, hogy a tranzíció fogalma a demokratizálás mellett a transzformáció fogalmát is magában foglalja. Csakhogy ezzel a fogalom jelentéstartományát oly mértékben kiterjesztenénk, hogy a tartalmát parttalanul relativizálnánk. (Megjegyezzük, hogy a '90-es években lengyelországi szakmai konferencián egy-két alkalommal voltak olyan szociológusok, politológusok, akik a kelet-európai átalakulást „komplex tranzíciónak” nevezték, de végül e kifejezés nem vált elfogadottá, hamar kikopott a szakmai szótárakból.) (1. sz. ábra).

A másik lehetőség akkor állna fenn, ha szubjektív bizonyosság alapján úgy döntünk, hogy a két dolog – a tranzíció és a transzformáció – eltérő minőség. Ekkor abban az értelemben használjuk a transzformáció kifejezést, melyben maga Charles Polányi is használta a „Nagy Átalakulás” című művében (Polányi, 1944). Polányi a közösségi beszolgáltatató és újraelosztó (redistributív) társadalmaknak a piaci társadalomba való átmenetét az emberiség számára óriási jelentőségű történelmi folyamatként értékelte és Nagy Átalakulásnak (The Great Transformation) nevezte el. Az ő értelmezésében ez a társadalmi változás az újraelosztó gazdaságból a piacgazdaságra való áttérést tartalmazza, mely a tranzíciótól mindenképpen fajsúlyosan eltérő tartalommal bír. Olyan kardinális változásokkal járt együtt, mely így minőségileg külön jelentéstartományba helyezi a fogalmat.

Véleményem szerint létezik egy köztes megoldás is, mely egyrészt feltételez átfedéseket is a tranzitológia eddigi demokratikus átmeneteivel, másrészt vannak olyan az előzőtől eltérő jegyei, minőségileg más jellemzői, melyek társadalmi hatásuk miatt összetettebbé teszik a változásokat, s ezért a transzformáció önállóságot is mutat. Mindent összevetve tehát háromféle rendszerezés, megközelítés különíthetünk el (1. sz. ábra). Ha kördiagrammal akarnánk ábrázolni, akkor a Polányi-féle „Nagy Átalakulás” elmélete alapján két külön körbe kell ábrázolnunk az átmenetet és az átalakítást. A „klasszikus tranzitológiai” elméletek alkotóinak fogalomhasználata szerint viszont az átalakítás körébe belefér az átmenet is, ami felfogható annak ré-

szeként. Megítélésem szerint viszont a két fogalom értelmezési köre részben metszi egymást, részben pedig egymástól eltérő területre esik, van közös halmazuk is és van különálló halmazuk is. Nézzük meg közelebbről azokat az érveket, melyek álláspontomat alátámasztva az egymást metsző halmazok elmélete mellett szólnak! A továbbiakban lényegében arra a kérdésre válaszolunk, hogy miben állnak a hasonlóságok és miben az eltérések a „tranzíció” és a „transzformáció” között?

Latin-Amerikában a katonai hatalomátvétel után nem nyúlnak a magántulajdonhoz. Kétségtelen, hogy néha pl. a közvélemény megnyerésére a korrupció-ellenes harc nevében néha vagyontokat koboznak el. Alkalmanként előfordul, hogy a külföldi emigrációba vonult ellenállók vagyontát vagy földjét elkobozzák és felosztják, de alapvetően azt mondhatjuk, hogy tiszteletben tartják a magántulajdon sérthetlenségét. Így a CT megtartotta a maga integritását és komplexitását.

Közép- és kelet-európai civil társadalmak fejlődése ettől eltérő irányt vett a kommunista diktatúrák erős nyomása alatt, olyannyira, hogy talán nem is fejlődésről, hanem torzulásról kellene beszélni. A kommunista (szocialista) forradalmak egyik kimondott célja éppen a tulajdonviszonyok megváltoztatása volt, amikor pedig a kommunisták hatalomra kerültek, első dolguk ennek megvalósítása volt, a nagyobb- és a közepes magánvagyonokat elkobozták, vagyis a termelőeszközöket államosították. A szocialista országok gyakorlata szerint az országban a termelőeszközök kb. 90–95%-a állami tulajdonban volt, így nem csak a középosztályt, de az egész civil társadalmat megfosztották az önálló gazdasági bázisától. A kiszolgáltatottá vált individuum csak az állami munkaszervezetben találhatott munkát. Ha bármilyen rendszer-ellenes tevékenységért elítélték, akkor ő és hozzátartozói már csak a perifériára mehettek dolgozni (portás, éjjeliőr, rakodómunkás, pircárus stb.), ha egyáltalán oda is bevették. (Lásd erről az 1956-os elítéltek és hozzátartozók utóéletét a '60-as, '70-es években!). A kommunisták nemcsak a civil társadalom magántulajdonát államosították, de föloszlatták annak érdekvédelmi szervezeteit, továbbá megtiltották új alapítványok, körök, egyesületek, védegyletek alakítását.

Az anyagi bázisától megfosztott civil társadalom tehát „csonka társadalom” volt, melynek tagjai így atomizáltan végletesen kiszolgáltatottá váltak a diktatórikus hatalom önkényének. Ez az a fundamentális különbség, ami megkülönbözteti egymástól a latin-amerikai és a kelet-európai diktatúrákat. Amikor pedig a poszt-kommunista átmenetről beszélünk, akkor eb-

ben rejlik a többi átmenethez képest a lényeges másság. Közép- és Kelet-Európa országaiban nemcsak demokratizálni, de privatizálni is kellett; vagyis helyre kell állítani a mesterségesen szétvert „csonka civil társadalom” saját gazdasági bázisát és integratív egységét, mely a demokrácia és a piacgazdaság egyik alapfeltétele. Emiatt bonyolultabb, sokrétűbb a feladat, hiszen könnyebb volt 50–70 évvel korábban egyik napról a másikra átalakítani, mint két-három generációval később a társadalmi igazságosság nevében ismét megtalálni a tulajdonost. Csak kevés területen lehetett reprivatizálni, a legtöbb új tulajdonos pénze vagy kapcsolati tőkéje révén került tulajdonosi pozícióba, ami velük és a folyamattal szemben éles feszültséget okozott a társadalom tulajdon nélkül maradt csoportjaiban. Miközben a demokratizálódás nyitottabbá, egyenlőbbé és igazságosabbá tette a társadalmat, a privatizáció éppen az egyenlőség ellen hatott, s növelte az igazságtalanság érzését. Közép-Európában a feladat az új politikai osztály számára éppen az volt, hogy megakadályozza az erős polarizálódást, hogy féken tudja-e tartani az ellenerőket, s el tudja-e érni, hogy a piacgazdaság irányába mutató privatizációs folyamat salakja az emberek szemében ne úgy jelenjék meg, mint magának a demokráciának a hozadéka. Ha a kettő, a demokrácia intézményei és a piacgazdaság kiépítése szétválík az emberek tudatában, akkor a tranzíciós folyamat viszonylag gyorsan megy végbe, s az emberek nem fordulnak a demokrácia ellen, nem szavazzák vissza a régi tekintélyuralmi rendszer politikai erőit. Azt mondhatják, hogy „kevés a demokrácia”, vagy „rosszul működik”, de azt a hamis tudatot mindig el kell oszlatni, hogy „általában rossz a demokrácia”, már a kifejlődését is el kell kerülni. Például a közvélemény-kutatások számára külön kihívást jelentett megmagyarázni, hogy a válaszadók mennyiben tesznek különbséget kormány és rendszer megítélése között, vagy a piacgazdasággal való elégedetlenség és a demokráciával való elégedetlenség között, annak általános és specifikus megjelenése között.

Megítélésem szerint el kell választanunk az átmenet folyamatát (tranzíció), mint egy demokratizációs folyamatot, az átalakulás folyamatától (transzformáció), mert ez utóbbi sokkal összetettebb és mélyebb interaktív folyamat. Egyértelműen szét kell választanunk a tranzíciót és a transzformációt, de mindezt annak tudatában, hogy vannak köztük átfedések. Pl. Mexikó és Chile esetében egyértelműen demokratikus átmenettel, tranzícióval van dolgunk; a poszt-kommunista államok esetében azonban átalakulási folyamatról, transzformációról kell beszélnünk.

A demokratikus átalakulás folyamata esetén, a dél-amerikai, a délkelet-ázsiai és dél-európai tapasztalatok alapján elkülöníthetünk két különböző területet. Az egyik terület az intézmények demokratikussá válásával és az államszerkezettel foglalkozik, míg a másik az állam és a civil társadalom közötti kapcsolatokat vizsgálja. Ha mindkét folyamat működik, akkor egy rendszerváltásról beszélhetünk, amikor is a tekintélyelvűt leváltja egy demokratikus rendszer. Ez történt meg az 1980-as években Argentínában, Peruban, Uruguayban, amikor a hadsereget elmozdították a hatalomból. Hasonló folyamatok zajlottak le az 1970-es és 1980-as években Dél-Európában: Görögországban, Portugáliában és Spanyolországban. A klasszikus értelemben véve ezek a demokratikus folyamatok az átmenet fogalmába tartoznak (Linz és Stepan, 1996).

Mindazonáltal, a közép- és kelet-európai poszt-kommunista országokban a civil társadalom, mivel a magántulajdon feletti rendelkezés nem létezett, nem tudott partner-jellegű kölcsönhatásba lépni az államhatalommal, ellensúlyozva annak hatalmát. A poszt-kommunista régió belüli demokratikus változásnak feladata is volt, hogy érvényesítse az államtulajdont és keresse fel a korábbi tulajdonosokat, akiktől elvették tulajdonaikat. Ez nemcsak a piaci hatékonyság miatt, hanem a demokratikus fejlődésnek is szükséges eleme volt, hiszen a civil társadalmak függetlensége csak az államtól független magántulajdon által biztosítható. Ez az, ami a demokratikus folyamatot sokkal összetettebbé teszi az átmenethez képest. Másrészt maga a piacgazdaság működése is az igazságtalanság és egyenlőtlenség állandó forrását táplálja, számos ellentétet, különbséget ösztönöz az érdekekben, amelyek megoldását sokszor antidemokratikus eszközökkel érik el (növekvő munkanélküliség és szegénység, növekvő kulturális és szellemi egyenlőtlenségek). A kapitalista osztály emelkedésével egyidejűleg a munkanélküliek és szegények száma is emelkedik, akik számára a termékek és szolgáltatások kevésbé érhetőek el. A szociális igazság és egyenlőség elve, amely a demokrácia értelmezésének része, sokszor csorbát szenved és veszít (Simon, 2000, 260–286).

A gazdasági átalakulás (a piacgazdaságra történő átalakítás és a privatizáció) egy sor szociális igazságtalanságot szült. A piaci hatékonyság gyakran megsérti az emberek érdekeit és értékeit, amely egyértelműen ütközik az emberekben meglévő, demokráciáról alkotott értékrenddel. Pontosan ez a különbség a poszt-kommunista országok demokratizálódása és a korábbi demokratikus átmenetek között, és ezáltal a demokratikus folyamat

a legtöbb civil szemében pontosan antidemokratikus jellegű. Mindegyik közvélemény kutatásnak, politikai-kulturális kutatásnak szembe kell néznie ezzel az ellentéttel, hogy miközben a demokratikus intézmények fejlődnek, a polgárok egyre jobban elégedetlenek a rendszerrel. Ezáltal állampolgári szinten a politikai jogok növekvő kiterjesztése együtt jár a gazdasági egyenlőtlenségek növekedésével. Miközben az emberek politikai jogai nőnek, aközben nő a köztük lévő gazdasági egyenlőtlenség is. A politikai tér ugyan kétségtelenül nyitottabbá és szabadabbá válik, de az emberek percepcióiban a piacgazdaság kiterjedésével a gazdasági egyenlőtlenségek növekedése miatt az új rendszernek nem a nyitottsága, hanem sokkal inkább a zártsága jelenik meg. Egy zártabb gazdasági térben találják magukat, ahol sokkal nagyobbak az emberek közötti anyagi különbségek, sokak számára a politikai kiszolgáltatottságot egyre inkább a gazdasági kiszolgáltatottság veszi át. Az egalitarista rendszerhez (kollektív szegénység) szokott polgárok egy része azt veszi észre, hogy a nálánál gazdagabbakhoz képest az anyagi javak egyre nagyobb arányának használatából ki van zárva. A közép- és kelet-európai országokban sok ember számára a politikai rendszer demokratizálódása tehát kéz a kézben jár a gazdasági rendszer bizonyos értelmű és szintű „anti-demokratizálódásával”. Az új demokratikus politikai osztály feladata többek között az, hogy gondoskodjon arról, hogy ez az érzet a társadalom minél kisebb hányadában erősödjék csak meg, és ne lépje túl azt az optimális határt, melyet az emberek toleranciája még eltűr anélkül, hogy visszakivánnák a régi, tekintélyuralmi rendszert (Simon, 2000, 260–286).

Az eddig leírtak alapján kijelenthetjük, hogy a poszt-kommunista társadalmak demokratizálódása egy sokkal összetettebb folyamat, mint azon tekintélyelvű társadalmak átalakulása, amelyek mindig is a piacgazdaság alapján működtek. Ezáltal a poszt-kommunista demokratizálódás nemcsak a politikai kapcsolatok hatáskörét és rendszerét módosította, hanem sarkalatos változásokat hozott a gazdasági világba, amelynek következményei számos esetben sértették a demokrácia néhány alapelvét – kizárólagosság, gazdasági egyenlőség, esélyegyenlőség, stb. –, noha az elvek nagyon fontosak a polgárok demokrácia-felfogásában. Láttuk a közép- és kelet-európai poszt-szocialista országok átmenetének sajátosságait és ellentmondásos jellegét, összetettségét, mely annyira különbözik a dél-európai, dél-amerikai és dél-kelet-ázsiai országok fejleményeitől.

Összegezve tehát eddigi eszmefuttatásomat, a közép-európai régióban lezajlott változások leírására szakmailag kifejezőbbnek és komplexebbnek

tartom az átalakulás („transzformáció”) kifejezés használatát, mint az átmenetet („tranzíciót”). Ez utóbbi redukáltabb tartalommal bír, s csak magára a politikai rendszer demokratizálására vonatkozik, de nem a gazdaságra, az életvilágra és a többi területre.

4. A poszt-kommunista átalakulás négy fő mátrix-eleme

Az elmúlt 20–25 év a poszt-kommunista demokratikus átalakulások története elegendő tapasztalatot szolgáltatott számunkra, hogy elhelyezzük a változásokat a nemzetközi demokratizálódás trendjei, és a főbb elméleti rendszerek között. Jelenlegi tanulmányom keretei között csak egy rövid áttekintést nyújtok a különböző megközelítések között, amelyeket a legfontosabb szakirodalmak használnak a poszt-kommunista átalakulás leírására.

Sok tanulmányt szenteltek már annak, hogy dokumentálják a demokratizálódás eseményeit és jelenségeit, de sokkal kevesebbet foglalkoztak a tartalom és a jelentés értelmezésével. A legfontosabb elméleti igényű megközelítések rendszerezését és értelmezését a 2. sz. ábrában foglaltuk össze. Nem foglalkoztunk azokkal az elméletekkel, melyek vagy ellentmondásos megállapításokat tartalmaznak, vagy csak a felszínt érintik, s nem jutnak el a mélyebb összefüggésekhez, azok mozgatóihoz (2. ábra).

Ahhoz, hogy megértsük a poszt-kommunista régió változásait, teljes mértékben jártasnak kell lennünk a „Nagy Átalakulás” főbb mátrixaival. Nézetünk szerint, a poszt-kommunista transzformáció politikai dimenziói alapvetően négy nagy mátrixból tevődnek össze, ezeket felfoghatjuk a nagy rendszerek integrációjának is: 1. a politikai integráció; 2. a gazdasági integráció; 3. a társadalmi integráció; 4. a nemzeti integráció. Lefordítva mindezeket a változások nyelvére, így hangzik:

1. A politikai rendszer demokratizálódása (átmenet)
2. A gazdaság modernizációja
3. A társadalom szociális integrációja
4. Az állam nemzeti függetlensége

A poszt-kommunista régióban, minden kollektív cselekedetet és tevékenységet, politikai folyamatot e négy nagy integráció újrendezése, azok valamilyen kombinációja gerjesztett. Az egész politikai tér eseményeit és

2. sz. ábra: A posztkommunista tranzitológiai koncepciók a szakirodalomban

MEGKÖZELÍTÉSEK

SZAKIRODALOM

1. Történelmi örökséget hangsúlyozó koncepciók

Lawson - Römmele

- Történelmi-intézményi magyarázat

1. Közép-Európa régió
2. Balkán régió
3. Kelet-Európa régió

- Vallási-kulturális magyarázat

Huntington

1. Nyugati vallás: Közép-Európa
2. Ortodox vallás: Kelet-Európa
3. Ortodox és más vallás: Balkán

2. Politikai kultúra építő koncepciók

Barnes - Simon

- Az állampolgárok magatartásmintáinak fontossága

1. Erős demokratikus hagyományok: magyarok, csehek, lengyelek, szlovénok.
2. Gyenge demokratikus hagyományok: bolgárok, románok, szerbek.
3. Semmilyen demokratikus hagyományok: oroszok, ukránok, fehéroroszek.

- A régi politikai rendszer repressziós karakterének szervesültsége

Almond - Powell

1. Szervesült felépítményű országok (a volt Szovjetunió legtöbb országa):
(Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország)
2. Részben szervesült felépítményű elnyomott országok:
(Románia, Bulgária, Albánia, Szerbia)
3. Nem szervesült felépítményű megszállt országok:
(Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia).

3. Politikai változás motorjai szerinti koncepciók

Linz - Stepan

1. Tömegtüntetések, rezsim-összeomlás: Románia, NDK, Csehszlovákia.
2. Elitök tárgyalásos megegyezése paktumokkal: Magyarország, Lengyelország, Bulgária.
3. „Színváltás”: lényegi változás elmaradása: Szerbia.

4. A politikai aktorok szerepe

Szelényi, Kolosi

- Elit szerepe

1. Elit átalakulás: Oroszország, Románia, Szerbia, Szlovákia
2. Elit-kiegyezés: Magyarország, Bulgária, Horvátország
3. Elit-csere: NDK, Szlovénia

- Elit és a tömegek kapcsolata: a politikai résztvevők erői

Plasser - Ulram; Schmitter

1. A régi elit erős hatalma, hogy megvédje a régi rendszert: Bulgária, Románia.
2. Tagozódás a régi eliten belül (ortodoxok és reformisták): Szovjetunió, Magyarország
3. Az új elit erős hatalma, hogy bevezesse az új rendszert: Lengyelország, Csehszlovákia.

5. A változás iránya

Paramio, Vachudová - Snyder

1. Nyomás felülről: Magyarország, Bulgária
2. Mindkét irányból: Lengyelország, Szlovénia
3. Nyomás alulról: Csehszlovákia, NDK, Románia

6. A változás sebessége és mélysége

Maravall, Montero - Morlino

1. Kiszámítható folyamatosság: paktum-reform: Magyarország, Lengyelország, Bulgária
2. Lökések sorozata és szakítás: Csehszlovákia, NDK
3. Robbanás, gátszakadás: Románia, Szerbia

folyamatait csak e mátrix-dimenziók működésén keresztül tudjuk megérteni. A különböző folyamatok, feladatok és változások e négy integráció (dimenzió, mátrix) keveredésének eredményei, különböző kombinációi. A négy mátrix egyes összetevőinek ereje alkotta a változások motorját, határozta meg a feladatokat, az ellentétek megoldásának feltételeit és lehetőségeit. A négy mátrix nem feltétlenül lineárisan, amelyben egymás követve alkotnak egy folyamatot, hanem gyakran egyszerre működött kettő-három vagy mind a négy, mégha a folyamatokra különböző erősséggel hatottak is.

Közép-Európában a politikai rendszer demokratizálódása Magyarországon és Lengyelországban zajlott le a leggyorsabban, a gazdaság modernizációja a cseheknél és a lengyeleknél történt meg legmélyebben, a társadalom szociális integrációja a magyaroknál látszott a leghatékonyabban működni, az állam nemzeti függetlensége viszont a balti államoknál, Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében volt kardinális mátrix.

Közép-Európa legtöbb országában az első időszak, az úgynevezett politikai átmenet a demokrácia irányába 1988 és 1993 között ment végbe. Ez alól talán csak Románia, Bulgária, Albánia és a nemzeti függetlenségéért küzdő balti államok, valamint az ex-Jugoszlávia tagköztársaságai jelentenek kivételt, ahol a demokratizálódás némi késéssel történt meg, éppen mert a negyedik faktor, a függetlenségért folyó küzdelem megnehezítette.

A régi és az új elit megküzdött a hatalmi pozíciókért, és ugyanabban az időben a demokrácia új politikai, igazságszolgáltatási és intézményi rendszerei is létrejöttek. Néhány kutató kifejezetten azért aggódott, hogy nem láttak a régióban valódi szociális és politikai változásokat, ami nélkül a politikai-intézményi rendszer csak nehezen tud megszilárdulni. Mások az emberek régi diktatúrákból örökölt politikai kultúrájától féltek, mely sok autoriter elemet tartalmazott (pl. az erőszak alkalmazását, a paternalista tekintélyelvűséget, stb.). Voltak, akik a régióban a demokratizálódás szempontjából a legfontosabb törésvonalnak a vallást tekintették (Huntington), mások a politikai osztály kompromisszum-készségét tartották elsődlegesen fontosnak. A demokratizálódással kapcsolatos különböző megközelítési és rendszerezési kísérleteket az 1. sz. táblázatban gyűjtöttük össze.

A második időszakban zajlott az úgynevezett gazdasági átmenet, 1993 és 2000 között. A közép-európai országok közül a lengyelek, a magyarok, a csehek és szlovákok lényegében az ezredfordulóra befejezték a privatizációt, míg a románoknál, bolgároknál, horvátoknál és szerbeknél ez jelentősen elhúzódott. Nemcsak az állami vagyon privatizációjának időszaka volt ez, de

például a közösségi közfölkéké is. Az állami vagyon privatizációjának és reprivatizációjának egyik következménye az állam gazdasági erejének csökkenése, illetve a csökkenő állami szerepvállalás például a szociális területeken, az oktatásban, a munkahelyteremtésben, ami együtt járt a társadalmi feszültségek növekedésével, a munkaadók és a munkavállalók közti konfliktusok szaporodásával, a politikában pedig a jobboldal és baloldal közötti szakadás erősödésével, vagy a liberalizmus és konzervativizmus harcával. A közép-európai országok többségében a külföldi hitelek, a beáramló privatizációs tőke és a munkát szolgáltató új intézmények megszervezése volt hivatott az új struktúrák stabilizálására az ezredfordulóban, főleg Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban, Szlovéniában és a balti országokban.

Az ezt követő harmadik periódus már inkább nevezhető a demokrácia megszilárdulása korszakának, amikor a szociális feszültségek kezelése került előtérbe. A legtöbb ország ekkorra már túl volt a harmadik vagy a negyedik országgyűlési választáson, tehát szinte minden párt kormányzati teljesítményét megismerték, nemcsak az állampolgárok, de maguk a politikusok is. El kellett fogadtatni az emberekkel az új tulajdonviszonyokat, hogy például a közösségi tulajdonnak nevezett állami tulajdont szétszedték, lebontották és pénzért vagy kapcsolati tőkéért egy-két embernek adták. Kézni kellett a munkanélküliséget, mely korábban nem létezett, a rendszerváltozás folyamatában viszont (főleg a privatizációt követő racionalizálás és a szovjet piac összeomlása következtében) egyes országokban elérte a 15–20%-os arányt. A szociális integráció helyreállítása a legtöbb országban külföldi hitelfelvétellel ment végbe, aminek során a munkanélküliek kisvállalkozás indításához kaptak kezdő tőkét kedvező feltételekkel (Simon, 2000, 260–286).

Végül pedig – nevezzük negyedik periódusnak! – az ezredforduló körül már több országban a modernizációs feladatok kerültek előtérbe, az ország fejlődési pályára állítása, erősítve szociális integrációját és gazdasági teljesítményét. Köztük főleg a lengyelek, a szlovének, a csehek, és az észtek produkáltak figyelemre méltót. Magyarországon az 1999–2001-es időszakot sokan gazdasági aranykorszaknak nevezik, hiszen akkoriban az ország Európában a második legnagyobb arányú fejlődést produkálta. Lengyelország esetében ez a korszak néhány évvel később következett be.

A tranzitológusok szerint az ezredforduló első éveire befejeződött a közép-európai országok demokráciába és piacgazdaságba való átmenete, de

a kelet-európaiaké még legalább egy évtizeddel elhúzódott, sőt egyeseké meg is rekedt (Ukrajna), vagy visszarendeződött a tekintélyuralmi rendszer irányába (Belarusszia).

Vannak olyan iskolák és irányzatok, melyek szerint az átmenet akkor fejeződik be, ha a civil társadalom egyértelműen megerősödik, sőt, ha már a politikusok maguk is a civil szervezetek felé fordulva keresnek támogatást hatalmuk erősítéséhez. Magyarországon erre legalább 2009-ig, a Civil Összefogás Fórum (CÖF) első nagyobb rendezvényéig várni kellett, de igazi civil pezsgés csak 2012-től következett be (Simon, 2010).

5. Rendszerezési kísérletek

A poszt-kommunista átmenetek tanulmányozásakor számos új besorolási lehetőség merült fel, amelyekkel osztályozhatjuk az átmeneteket.

Ezúton szeretnénk előre bocsátani, hogy abban a hiszemben és szándékkal néztem át és elemeztem végig a nemzetközi tranzitológiai szakirodalmat (az angolt, a spanyolt és a németet), hogy az irányzatok és iskolák csoportosítása segít a megközelítések közötti különbségek megértésében is. Meg kell jegyezmem, hogy az elemzések egy része nem sorolható be egyetlen iskolába vagy irányzatba sem. Emellett sok megközelítés egyidejűleg több dimenziót is használ és átfedések is vannak az egyes irányzatok között.

Összesítve hét különböző felfogást tudtam elkülöníteni egymástól, melyek a következők:

- 1) „A történelmi, kulturális örökség” felfogás;
- 2) „A politikai kultúra” felfogás;
- 3) „A régi, tekintélyuralmi rezsim (ancient regime)” felfogás;
- 4) „A politikai szerkezet változási módja” felfogás;
- 5) „A résztvevők szerepe (elit és tömeg)” felfogás;
- 6) „A változások iránya” felfogás;
- 7) „A változás sebessége és mélysége” felfogás.

Nézzük meg egyenként, milyen jellemzői vannak a fenti hét koncepciónak, amelyek a kutatók szerint a kilencvenes években a poszt-kommunista régióban az átalakulásokat befolyásolták! (Simon, 2006):

1) **Történelmi, kulturális örökség felfogás** a poszt-kommunista országokban igen elterjedt, amely a lakosság vallását és a demokratikus tradíciók meglétét vagy hiányát kutatja. A volt állam-szocialista országok három történelmi-kulturális régiót alkotnak, fejlettségi szintjük szerint. Ezek a régiók nagyban meghatározzák a demokrácia esélyeit: 1: Közép-Európa; 2: a Balkán; 3: Kelet-Európa. A közép-európai lakosok többnyire katolikusok vagy protestánsok, kiterjedt demokratikus tradíciókkal bírnak, a múltban saját parlamenttel rendelkeztek, politikai pártokkal, megválasztott helyi és országos képviselőkkel (a lengyel, magyar, litván példák). Nekik van a legnagyobb esélyük arra, hogy megérjék a demokrácia kifejlődését és stabilizációját. A Balkán államai ortodox vagy muzulmán vallásúak, kevés demokratikus hagyományuk van, és a képviselői rendszerük az öröklésen és/vagy családi alapon nyugodott (Románia, Szerbia, Albánia). Ezekben az országokban a demokratikus erők folyamatosan háborúban álltak a tekintélyuralmi erőkkel. Kelet-Európa ortodox lakosságának jelentős része történelmi okok miatt nem ismeri a demokrácia intézményeit és azok működéseit, sem a parlamentet, sem az országos vagy helyi képviselő formáit. Alapvetően tekintélyuralmi hagyományokat örökölték. Kimaradt az életükből a humanizmus, a reneszánsz, a racionalizmus és a romantika, ezért nem az emberek és a humanizmus áll gondolkodásuk tengelyében, hanem sokkal inkább egy eszme és annak védelme (Ukrajna, Belorusszia, Oroszország). Meleg konfliktusok idején például nem ismerik el a semlegességet, csak a velem vagy ellenem, barátom vagy ellenségem dichotómiában tudnak gondolkodni. (Szerbia, Románia). Ha sikerülne is demokratikus intézményrendszert bevezetni, azt tekintélyuralmi tartalommal töltenék meg (Lawson-Römmele-Karasimeonov, 1999; Huntington, 2008).

2) **Politikai kultúra felfogás** a hangsúlyt arra helyezi, hogy az új demokráciák sikeres konszolidációja nemcsak egy új alkotmány létrehozását és demokratikus döntéshozatali eljárások meghonosítását jelenti. A demokrácia életképessége inkább attól függ, hogy a civil kultúra elfogadja-e az új politikai hatalmat. Az új demokráciák túlélése súlyos veszélyben van akkor, ha hiányoznak azon (többségben lévő) aktív állampolgárok, akik szerint az ország számára legjobb kormányzási forma a demokrácia (Linz & Stepan, 1996). Ott ahol nem alakult ki demokratikus impulzusokkal rendelkező értelmiségi réteg, mint a kelet-európai és a kelet-közép-európai régióban (Szerbia, Románia, Moldávia), sokkal nehezebb, hosszabb ideig tart a demokratikus politikai kultúra pilléreit lerakni. A közép-európai országokban

viszont a demokratikus irányoknak erős gyökere van. A politikai kultúra három típusa: 1. az erős demokratikus politikai kultúra (Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovénia, Horvátország); 2. a gyenge demokratikus politikai kultúra (Románia, Bulgária, Szerbia, Moldávia, Albánia); 3. a demokratikus politikai kultúra hiánya (Oroszország, Fehéroroszország, Azerbajdzsán). A kulturális gyökerek között a tömegtájékoztatásnak (médiának) különleges fontossága van (Welch, 1993; Linz and Stepan, 1996, Barnes and Simon, 1998).

3) **A régi, tekintélyuralmi rezsim (ancient regime) felfogás** ugyancsak nagyon fontos aspektust ad az átmenet folyamatának elemzéséhez. Meg kell említenünk, hogy Gabriel Almond különbséget tett az országok között a tekintélyuralmi rendszer eredete és beágyazódása alapján. Három kategóriát hozott létre: 1: ex-szovjet utódállamok, ahol a kommunizmus megszületett és mély tekintélyuralmi történelmi gyökerek vannak. 2: forradalmi országok, ahol a belső strukturális konfliktusok következményei a forradalmi változások (Kuba, Albánia). 3: a megszállt országok: ahol a megszálló erők a kommunista tekintélyelvű rendszert rákényszerítették az országokra (Magyarország, Lengyelország és más közép-európai országok). A poszt-kommunista országok átalakulási sajátosságai nagyban függték attól, hogy milyen mértékben volt beágyazva a tekintélyelvű rendszer az adott országban. Minél szervezetlenebb volt a rendszer, annál egyszerűbb volt tőle megszabadulni, és fordítva (Almond and Powell, 1986., Varga, 2008).

4) **A politikai szerkezet változási módja felfogás** a változás módjával foglalkozik. Linz és Stepan osztályozási módjából indul ki, tehát azt vizsgálja, hogy milyen módon bomlott fel a régi rendszer. Ennek alapján két típust különböztet meg: 1: rendszer összeomlás (Csehszlovákia, Románia, NDK); 2: tárgyalásos átmenet (Magyarország, Lengyelország, Dél-Korea, Spanyolország). Később a szerzőpáros hozzáadott még egy 3. típust is, ahol a '90-es években igazából lényegi átalakulás nem ment végbe, mint Szerbia vagy Albánia esetében (J. Linz and M. G. Reino et al. 1982.; Linz and Stepan 1996).

5) **A résztvevők szerepe felfogásnak** két típusa van. Az egyik az elit szerepének hangsúlyozásával, míg a másik az elit és a tömegek közötti kapcsolattal foglalkozik. Huntington külön hangsúlyozza a régi és az új elit szerepét a demokratizálódás folyamatában, és különbséget tesz a demokratizálódás két útja között. Az egyiket elitváltásnak (csehek, lengyelek), a többit elit átültetésnek (transzplantációnak) hívja (magyarok, bolgárok, oro-

szok esetében) (Huntington, 1991: 258). P. Gerlich, F. Plasser és P. Ulram szerzők a demokráciák osztályozását a politikai szereplők közötti kapcsolatok alapján teszik. Rendszert-védő elitől és ellenzéki elitől beszélnek (Gerlich–Plasser–Ulram, 1991: 9). Tárgyalásos átalakulás azokban az országokban következett be, ahol a politikai aréna négy klasszikus szereplője már az átalakulás elején létrejött. A négy szereplő a következő: a régi rendszert radikálisan védők, a moderált reformisták, a moderált ellenzékiek és a rendszer radikális ellenzéke. A rendszer összeomlásakor a tekintélyuralmi rendszert tömegmozgalom (Csehszlovákia, NDK), vagy a hadsereg dönti meg (Románia), akkor általában elmondható, hogy az állampolgárok részvétele jelentős volt. Ebben az esetben a társadalom politikai tőkéje, a tömeges támogatottság, a legitimáció és a szociális fortély fontos szerepet tölthet be az átalakulás folyamatában (Pridham and Lewis 1996: 1–22.; Newton, 1999).

6) **A változások iránya felfogás** azzal foglalkozik, hogy a hatalom központját milyen irányból éri nyomás. A nyomás érkezhet: felülről (Magyarország, Bulgária), alulról (Csehország, Románia, Dél-Afrika), vagy mindkét irányból (Lengyelország, Szlovénia). Különbséget tettek abban az értelemben is, hogy a változásokat felülről végrehajtott reformok vagy alulról indult forradalmak vezérelték-e (Paramio: 2000). A Vachudová–Snyder típusú osztályozásban a rendszerváltozásnak három eleme van: 1: ellenállás a kommunizmusnak, 2: a kommunista párton belüli reform az 1980-as években, 3: ellenzék–kormányhatalom közötti kapcsolat 1989–96. Ebben a rendszerben csak két olyan ország van, ahol jelen volt mind a három, békés rendszerváltást biztosító alapvető feltétel (Vachudová, A. – T. Snyder, 1997: 20).

7) **A változás sebessége és mélysége felfogás** a változások iránya felfogáshoz kapcsolódik, és a mediterrán irodalomból jön. Az első típusra a folytonosság jellemző, neve „*reforma pactada*”, míg a második típusra alapvető változás a jellemző, neve „*ruptura pactada*” (Juan Linz, Maravall, Montero and Morlino). A spanyol átalakulás elemzői a folytonosság és a szétbomlás dimenziói szerint vizsgálták a demokratizálódást. Az átalakulás elején az ellenzéki pártok a reformok szerepét hangsúlyozták, amelyek folytonosságot biztosítottak („*reforma pactada*”) és csak később célozták meg a régi rendszerrel való radikális szakítást („*ruptura*”). Nemcsak a politikusok és a politikatudomány szakértői, de az állampolgárok is így élték meg a spanyol átmenetet (McDonough–Barnes–Lopez Pina, 1996).

6. A diktatúrák magatartás-torzító hatása

Milyen magatartás-formák alakulhatnak ki egy diktatúrában, amire, mint formálandó pillérre a demokrácia is építhet? Három olyan magatartás-formát emelünk ki, melyek általánosan megtalálhatók voltak a négy évtizedes tekintélyuralmi rendszerekben:

1. az „apatikus-apolitikus” magatartás;
2. a „vakhittel bíró” magatartás;
3. a „rettegő” magatartás.

Az „apatikus-apolitikus” zárvány-magatartást alapvetően a közöny és a fásultság jellemzi, az, hogy igyekszik magát távol tartani mindentől, ami érintkezik a politika világával. Szigetként próbálja magát vagy személyi integritását menteni, s inkább a magánéletbe vonul vissza. A diktatúra számára ennek a típusnak az az előnye, hogy legalább nem fejt ki ellenállást, nem kritizál, nem lázít, legalábbis nyilvánosan nem teszi. De hátránya, hogy maga is egészében egy passzív aktus, egy neutralitás, aki így nem tartalmazza a hatalom számára fontos „feltétel nélküli követni-készség” mozzanatát.

A „vakhitű” alávetett magatartás forrása az, hogy a személy nem lát más alternatívát, csak azt az egyet, amit ő megél. Ami van, azt eleve adottnak feltételezi, természetesnek fogja fel, megszereti, sőt egyenesen beleszeret. Ilyen érzés lehetett az '50-es években a Sztálin vagy Rákosi Mátyás iránti rajongás, vagy napjainkban az észak-koreai vezetők iránti extázisos, őrjöngő és önkívületében síró alattvaló.

A „rettegő” alávetett magatartású szintén tartalmazza a feltétlen követni-készség mozzanatát. Őt a terror által kiváltott félelem mozgatja, ami szintén minden intézményesített diktatúra része. A diktatúra ez utóbbi kettőt tartja kíváncsnak, csak a puhább verzió tűri meg az elsőt. Olyannyira igaz ez, hogy a totális diktatúrák nem is engedik az első változatot. Emlékezzünk csak a Rákosi-korszak mondására: „Aki nincs velünk, az ellenünk van!”, amihez képest oldódást jelentett a késő Kádár-korszak „Aki nincs ellenünk, az velünk van!”.

Kérdés az, hogy napjaink demokráciájában miből nőhet ki a bizalom, mint fő pillér: a csendes túlélésből vagy a feltétlen követni-készségből? A válaszunkat nem alapozhatjuk empirikus adatokra, csak szubjektív tapasztalatokon alapuló sok bizonytalanságot tartalmazó valószínűsítésekre. Feltételezzük, hogy az „apolitikusok” egy része aktivizálódik, hiszen a szabadság birodalmában meg tudná tartani önmaga identitását és integritását akkor is, ha mégis politizálna. A hatalom által gerjesztett félelemnek a demokráciában meg kell szűnnie. A „rettegő” is lényegében hasonló dilemmák előtt áll. Félelme a rendszerváltozás és átalakítás idején ugyan még sokáig fennmaradhat, de ideális helyzetben a stabil demokráciában nincs helye a félelemnek. A rettegőnek nem kell rettegnie, választhat, hogy politizál-e vagy sem, aktivizálódik-e vagy sem. Ha csömöre van az évtizedes kényszer-politizálástól, akkor egy időre biztosan kivonul, nem politizál, sőt nem is szavaz, ha viszont a pártok valamelyike képes felébreszteni az érdeklődését (pl. egy vonzó céllal), akkor elindulhat egyfajta bizalomépülés benne a politika világa iránt. De ennek fordítottja is igaz, ha nincsen megfelelő pártkínálat, nincs olyan erő, mely a politikához vagy annak szereplőjéhez vonzaná, továbbra is bizalmatlan marad. Ez esetben a szabadság nem a választás szabadságát jelenti számára, hogy azt, hogy végre szabad nem szavaznia. A „vakhitű” által eddig vakon követett monopolisztikus rendszer mindenestül megszűnik (pártostól, vezérestől, eszméstől), és hirtelen alternatívákat lát maga előtt. Ha tudja őket értelmezni és valamelyik iránt affinitása nyilvánul meg, akkor ő lesz az, aki a későbbiekben is erős pártkötődéssel bír, vagy keresi a nagy vezért, akiben megbízhat. Nagy valószínűséggel megőrzi választói aktivitását és elmegy mindig szavazni, hiszen ezt az eljárást kötelező jelleggel interiorizálta. Csak kisebb részük vonul ki illúzió-vesztetten a politikából, mint választópolgár. Számokat és arányokat felelőtlenység lenne mondani.

Íme tömegszinten azok a pillérek, melyeket az új demokráciák kormányai a régi rendszerből örökölték és amelyekre a rendszerváltozás óta építkezni kellene: képlekenyek és felettébb kiszámíthatatlanok (Simon, 2012).

7. A Kádár-korszak értékelése akkor és most

Az emberek múltbeli tapasztalataik alapján építették föl jövőbeli elvárásaikat és ehhez viszonyították a jelen megítélését. Az új politikai elitnek el

kellett érnie, hogy az emberek számára ne a múlt, hanem a jelen legyen a kiindulópont, és a környező volt állam-szocialista országokhoz viszonyítsák magukat, melyek szintén piacgazdaságot és demokráciát építenek. 1989 tavaszán kérdőívünkkel az elmúlt 100 év politikai korszakairól kértük ki az emberek véleményét, hogy megítélésük szerint mikor éltek jobban. A Horthy, Rákosi és Kádár névvel fémjelzett korszakokat és „napjaink demokráciáját” értékelve azt láttuk, hogy az életszínvonal tekintetében az emberek döntő többsége a Kádár-korszak teljesítményét tekinti a legjobbnak, még két évtizeddel a rendszerváltozás után is. Miközben a folyamatosan gazdasági válságokkal küszködő demokratikus korszakunk leértékelődött, a két háború időszaka, a Horthy-korszak felértékelődött és 2010-ben a második helyre került. Itt elsősorban nem arról van szó, hogy a (Gyurcsány-, Bajnai-) kormány tudatosan hirdeti a Horthy-rendszer felértékelődését, hanem rossz kormányzati teljesítményük idézi elő azt (3 tábla).

Kérdés: „Ön szerint mikor éltek jobban az emberek?”

3. Tábla: A 20. századi korszakok megítélésének változása (legrosszabb – legjobb; átlag 1–5; 1989–2010)

	1989	2001	2010
1. Kádár-korszakban (1956-1989)	3.9721 (.9926)	4.0749 (1.0019)	3.6279 (1.1484)
2. Horthy-korszakban (1920-1944)	2.0321 (1.0813)	2.3322 (1.2091)	3.0427 (1.3045)
3. Napjaink demokráciájában (1989-2010)	3.3312 (1.0378)	3.3940 (1.1658)	2.7870 (1.3601)
4. Rákosi-korszakban (1948-56)	1.8914 (.9637)	1.8630 (1.0309)	1.8106 (1.0508)

Forrás: Codebook im. 99-101.o.

A Kádár-korszakról a többségnek az a véleménye, hogy „hiányzott a szabadság” (70%) és „nagy volt az elnyomás” (61%), de „a magyar gazdaság fejlődött” (59%) és „majdnem minden magyar jobban élt” (63%). (C: 95–97).

A Kádár-korszakot az emberek többsége kedvezőbben ítéli meg, mint a többi ország diktatúráit, s ebben fontos szerepe annak, hogy elsősorban a

'70-es-'80-as évekre emlékeznek, feledve az '56 utáni terrort. Az emberek úgy emlékeznek a korra, mint amelyben egy „fogyasztói társadalom” építése folyt, egy sajátos „szocialista jóléti társadalomé”, ahol nem volt munkanélküliség és viszonylagos létbiztonságban élhettek. Az pedig már szinte teljesen kitörölt a hétköznapi tudatból, hogy mindezt a kádárista rendszer nagy nemzetközi hitelfelvételek segítségével, az ország hosszú távú eladósodásával biztosította.

8. Befejezés helyett

Mondani sem kell, hogy a spanyol átmenet a maga korában kivételes volt a történelemben és sokan pesszimistán néztek a folyamat elé. Emlékezzünk csak M. Duvenger szkeptikus előadására, amit a Madridi Complutense Egyetemen tartott 1977-ben, a változások elindulásakor: „Ha a spanyol nép kezdeményezését egy békés átmenetre siker fogja övezni, akkor számos politikatudományi könyvet kell majd írni a folyamatok tanulmányozása végett, mivel több, mint lehetetlen lesz az átalakulás” (J. Busqueta, 1989: 13.). De sikeres volt és a közép-európai régió számára is mintaértékűvé vált, mert erőszakos harc nélkül, szervezett, tárgyalásos megállapodás-sorozat révén demokratizálták a tekintélyuralmi rendszert, a demokratikus rendszer kiépítésének sikeres útja (Simon, 1996. 55–74).

A spanyol demokrácia bebizonyította, hogy sokkal beszámíthatóbb és heterogénebb az állampolgárok számára, ezáltal szélesebb társadalmi erők támogatják. Az új rendszer sokkal nyitottabb volt az összes állampolgár részére, tekintet nélkül vallási hovatartozástól, kortól, politikai meggyőződéstől. Rustow-tól indulva egészen McDonough-ig, az egész szakirodalomban rengetegen vallják, hogy a demokratizálás azt jelenti, hogy a rendszer sokkal nyitottabb lesz, az állampolgároknak nagyobb lehetőségük van kifejezni magukat, és a társadalmi egyenlőségről szőtt érzéseik is megerősítik őket abban, hogy az új rendszer kevésbé korlátozó és megosztó (Epstein, 1984). Amíg a tekintélyuralmi rendszerben a legitimitáció forrása a hatalom és az elnyomás, addig a demokráciában a bizalom növekedése és a kirekesztés mérséklődése. S. Barnes, P. McDonough és Lopez Pina egy idősoros kérdőíves kutatásból a következőket vonta le: az új rendszer csak akkor lesz az állampolgárok által demokratikusabbnak érzékelve, ha azt igazságosabb-

nak ítélik meg, az egyenlőségről és az önkifejezésről alkotott elgondolásaik megerősítést nyernek (McDonough–Barnes–Lopez P., 1986:10).

A két évtizede zajló transzformáció sok vonatkozásban még ma is tart, és egy sor új kérdést is fölvet. A közép-európai régió jövőbeli nagy kérdése az, hogy a poszt-kommunista országok még mindig poszt-kommunisták, vagy már fiatal új demokráciák? Leonardo Morlino négy demokrácia típust különböztet meg: 1: tekintélyuralmi, 2: populista, 3: képviseleti, 4: részvételi (Morlino, 2011). A demokráciákban választópolgár által biztosított inputfunkció maga a politikai részvétel. Ha az emberek részt vesznek a folyamatok alakításában, akkor a minél magasabb szintű részvétel a rendszer legitimitációját erősíti. Ezzel szemben az extrém módon alacsony részvétel (pl. a választásokon) a rendszer mindennapi működését lehetetleníti el (a rendszer output funkcióját biztosítják). A politikusok oldaláról nézve a vezetőknél választóik felé feltétlenül nyitottaknak, elérhetőknél kell lenniük (ezzel a rendszer input funkcióját szolgálják.). Ha viszont a vezetők elefántcsonttoronyba zárkoznak és az elit és a köznép között nem alakul ki semmilyen kapcsolat csak elválasztó falak, akkor ott törés van a demokráciában, Schmitter szerint nincs is működő demokrácia (Schmitter, 2002. 12–20).

Melyik demokrácia típust fogják a közép-európai államok kiépíteni? Másolni fogják a nyugati demokráciákat, avagy saját történelmi örökségük alapján új utakat fognak bejárni? Kérdéses az is, hogy a közép-európai pártfejlődés lesz-e valamilyen hatással a nyugat-európai pártfejlődésre és a közép-európai demokráciák fejlődése fog-e valamilyen hatást gyakorolni a nyugat-európai intézményrendszer fejlődésében?

Tanulmányunkban amellet érveltünk, hogy a közép-európai átalakulás sokkal összetettebb, mint pl. a spanyol átmenet volt, vagy mint a latin-amerikai országok demokratizálódása. Idősoros kérdőíves vizsgálatok azt mutatták, hogy a transzformáció következtében a rendszer nem vált sem nyitottabbá, sem igazságosabbá, sőt csökkentette a társadalmi egyenlőség érzését (Simon, 2010, 28–32. és 60–74.). A piacgazdaság kiépítése (az állami tulajdon leépítése, privatizáció, reprivatizáció) volt az folyamat, melynek hatása drasztikusan keresztbemetszte a demokrácia kiépítésének irányába tett erőfeszítéseket és eredményeket, például az igazságosságot és a társadalmi nyitottságot.

Szakirodalom

- Almond, G. and Powell, G. B., 1986. *Comparative Politics. A Developmental Approach*. Little Brown. Boston.
- Barnes, Samuel – Simon János (eds.), 1998. *The Postcommunist Citizen*. Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS.
- Bennet, W. L., 1998. "The Media and Democratic Development: The Social Basis of Political Communication". In P. H. O'Neil (ed.), *Communicating Democracy. The Media and Political Transitions*, Boulder, Lynne Rienner
- Busqueta, J. 1989. "Sobre la transición" In *Sistema* (Madrid) No. 93. p. 13.
- Clark, T. y Navarro, C. 2012. *La Nueva Cultura Política*. Ed. Mino Dávila, Buenos Aires. pp. 488.
- Huntington, P. Samuel, 2008. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó. Budapest
- Jensen, Jody and Mislivetz, Ferenc 2008. "Expanding Horizons: The Concept of Civil Society before and after 1989." In. *Central European Political Science Review*. Vol. 8. No. 33, 29–65.
- Laguna, Antonio 2010. *Las claves del éxito político. ¿Por qué votan los ciudadanos?* Ediciones Península. Barcelona. pp. 254.
- Lawson, Kay – Römmele, Andrea – Karasimeonov, Georgi (eds) 1999. *Cleavages and Parties in East-Central Europe*. (eds.) Lawson–Römmele–Karashimeonov, Praeger, New York.
- Linz, J. J. and A. Stepan: 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press
- Linz, Juan y M. G. Reino et al. 1982. *Informe Sociológico*. Ed. FOESSA, Madrid, pp. 620.

McDonough, Peter 1998. "Identities, Ideologies, and Interests: Democratization and the Culture of Mass Politics in Spain and Eastern Europe". In. Samuel Barnes – János Simon (eds.) *The Postcommunist Citizen*. Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS

McDonough, P. – Barnes, S. – Pina, A. L., 1998. *The Cultural Dynamics of Democratization in Spain*. Ithaca: Cornell University Press

Moreno, Luis García y Gabriel Tortella, 2012. *La democracia ayer y hoy*. Editorial Gadir, Buenos Aires, pp. 262.

Montero, José Ramón – Torcal, Mariano, 1990. „La cultura política de los españoles: pautas de continuidad y cambio”. In. *Sistema*, Noviembre, 39–73.

Morlino, Leonardo – Montero, José Ramón, 1995. „Legitimacy and Democracy in Southern Europe” In: *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Ed. by R. Gunther, N. Diamanduros, H-J. Puhle. Baltimore: The John Hopkins University Press 231–260.

Morlino, Leonardo 2011. *The Freedom and Equality should be linked to Accountabilities and Responsiveness?* In. *Central European Political Science Review* Vol. 12. No. 46. 9–54.

Newton, K. (1999), 'Mass Media Effects: Mobilisation or Media Malaise?', *British Journal of Political Science*, 29, 577–600.

Norris, Pippa 2000. *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-industrial Democracies*, Cambridge, Cambridge University Press

O'Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe C. – Whitehead, Laurence, 1986. *Transition from Authoritarian Rule to Democracy*. Baltimore. John Hopkins University Press.

Paramio, Ludolfo, 2000. „Ipari demokráciák és fejlődés” in *Demokráciák és pártok*. Villányi úti Könyvek. Budapest 44–72.

Plasser, F. – Ulram, P. – Waldrauch, H., 1997. *Politische Kulturwandel und demokratische Konsolidierung in Ost-Mitteuropa: Theorien und Trends*. Opladen: Leske und Budrich Verlag

Pridham, Geoffrey and Paul Lewis, 1996. *Stabilizing fragile democracies. Comparing new party systems in southern and eastern Europe*. Routledge. London, pp. 272.

Puscas, Vasile (ed.), 2000. *Central Europe since 1989. Concepts and Developments*. Ed. Dacia, Cluj-Napoca

Rose, Richard – Mishler, William 1994. „Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe.” In. *British Journal of Political Science*, 2, 159–182.

Rustow, Dankwart A. 1970: “Transitions to Democracy”, en *Comparative Politics*, Vol. II. No. 1. 337–363.

Schmitter, Ph. C.: 2002. “The Quality of Neo-Democracy in Central Europe” In *Central European Political Science Review* Vol. 3. No. 9. 12–20.

Simon János, 1996. *A demokratikus átmenet Spanyolországban*. VUK Politika-tudományi Könyvek Sorozat, Budapest, pp. 193.

Simon, János 1999. “Cleavages and Space of Party Competition in Hungary” In *Cleavages and Parties in East-Central Europe*, eds. Lawson–Römmele–Karashimeonov, Praeger, New York, 215–236.

Simon, János 2000. „El Coste Social del Gran Cambio en Europa Central” In. *La Transformación de las Políticas Sociales en la Europa del Este* (ed. Carlos Flores Juberías), Min.de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid-Barcelona, CEDECS. 2000. 260–286.

Simon János, 2004. „Pretorianizmus és legitimáció” In. *A politikai kultúra színképei* Századvég Kiadó, pp. 231–241.

Simon, János 2006. “Unfinished Post-communist Transition” In. *Central European Political Science Review* Vol. 8. No. 27. 33–45.

Simon, János 2011. „Mass Political Culture and Political Participation in Hungary” In Flores, Julia Isabel (coord.) *A 50 años de la Cultura Cívica. Pensamientos y reflexiones*. México, Instituto de Investigaciones Jurídicas, UNAM-Tribunal, 2011. 233–282.

Simon János 2012. *Civil Társadalom és érdekképviselő Közép-Európában*. Lengyel–magyar párbeszéd (szerk.) L'Harmattan Kiadó. Bp., pp. 211.o.

Simon János, 2012. *Értékválságban a politika – A demokratikus politikai kultúra keresése*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 191.o.

Simon János, 2013. *A demokratikus politikai kultúra pillérei*. Codebook. Közvélemény-kutatások 1989–2010. MTA PTI ETK. 28–32. és 60–73.

Simon János, 2013. *A politika értékválságban – A demokratikus politikai kultúra keresése*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 246. o.

Szabó Máté (2008) “Civil and Uncivil Society in Hungary before and after the transition.” In. *Central European Political Science Review*. Vol. 9. No. 33. 66–86.

Vachudová, A. – T. Snyder, 1997. “Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989.” In. *East-European Political Science*, Vol. 1. No. 1. p. 20.

Varga Csaba, 2008. “Transition Marshaled by Constitutional Court” In *Central European Political Science Review*. Summer Vol. 9. No. 32. 9–48.

Welch, Stephen, 1993: *The Concept of Political Culture*. St. Martin's Press, New York.

Fricz Tamás:

Átmenetek a kommunizmus-szocializmusból a demokráciába Közép- és Kelet-Európában

Összehasonlító elemzés

Amikor az átmenetek történeti folyamatát tekintjük át, akkor politológiai szempontból két kérdésre érdemes választ keresni:

– hogyan szakaszolhatóak az átmenetek és a diktatúrából a demokráciában való átalakulás milyen módon (forradalom, tárgyalás, háború, stb.) zajlott le?

– milyen sajátos vonásokat mutatnak fel a közép- és kelet-európai átmenetek a demokratizáció harmadik hullámához tartozó más térségekhez képest?

A demokratikus átmenetek szakaszolásával kapcsolatban sokáig a legelfogadottabb elméletet három szerző, O'Donnell–Schmitter–Whitehead (1986) közösen dolgozta ki, akik három fázist különböztettek meg: a régi rendszeren belüli liberalizációt, a demokratizációt (áttörést) és a konszolidációs szakaszt. Elméletük számos követőre talált (Przeworski, 1991; Bos, 1996a; Rüb, 1996a). Merkel (2010: 105) azonban kritikusan viszonyul ehhez, s azt hangoztatja, hogy ez a szakaszolás nem alkalmas a harmadik demokratizációs hullám folyamatának leírására, ugyanis a liberalizáció a legtöbb esetben egyáltalán nem készítette elő a következő szakaszt, a demokratizációt. Megítélése szerint a szerzőtrió koncepciója az autokratikus rendszer megszüntetéséről három esetben igaz: az első nagy demokratizációs hullám esetén, mely történetileg több évtizeden át tartott, a régi elit által irányított rendszerváltások esetén, illetve a régi elit és az ellenzéki elit tárgyalásai útján megvalósuló demokratizáció során. Az is elmondható, hogy az alulról kikényszerített változások, illetve az új államalapítások esetében egyik-másik országban rövid ideig felmutattak liberalizációs tendenciákat a demokratizáció előtt, de ez korántsem volt mindenütt így. Az viszont világosan látható, hogy ahol az állam és a hatalom összeomlása valósult meg, ott

a liberalizáció és a demokratizáció gyakorlatilag szinkronban zajlott le, sőt, gyakran a demokratizáció befejeződése után valósult meg a politikai viszonyok liberalizációja. Tisztán látható, hogy a liberalizáció és a demokratizáció a szerzőtrió elméletéhez képest egészen másképp zajlott le, akár ha a demokratizáció második hullámát vesszük (lásd Németország, Olaszország, Ausztria és Japán példáját), akár ha a harmadik hullámot szemléljük (lásd Görögország, Portugália, Argentína, Románia, Csehszlovákia és Kelet-Németország példáját).

Nézzük ezek után, hogy a vizsgált régióban, illetve Latin-Amerikában és Ázsiában milyen módon zajlottak le a rendszerváltások.

1. táblázat:

Az autokratikus rendszerek felszámolódásának formái a demokratizáció harmadik hullámában Közép- és Kelet-Európában, Latin-Amerikában és Kelet- és Délkelet-Ázsiában

A rendszerváltás típusa	Dél-Európa	Közép- és Kelet-Európa	Latin-Amerika	Kelet- és Délkelet-Ázsia
Tárgyalásos átmenet	Spanyolország	Lengyelország, Magyarország	Bolivia Uruguay	Dél-Korea Thaiföld
A régi elit által irányított átmenet		Albánia Bulgária Románia	Brazília Chile Ecuador El Salvador Guatemala Mexikó Nicaragua Paraguay Peru (1980)	Tajvan
Alulról kikényszerített átmenet	Portugália	Csehszlovákia NDK		Fülöp-szigetek Indonézia
Összeomlás	Görögország		Argentína Panama Peru (2000)	
Új államok létrejötte		Csehország Észtország Fehéroroszország Horvátország Jugoszláv maradvány Litvánia Lettország Oroszország Szlovákia Szlovénia Ukrajna		Kelet-Timor

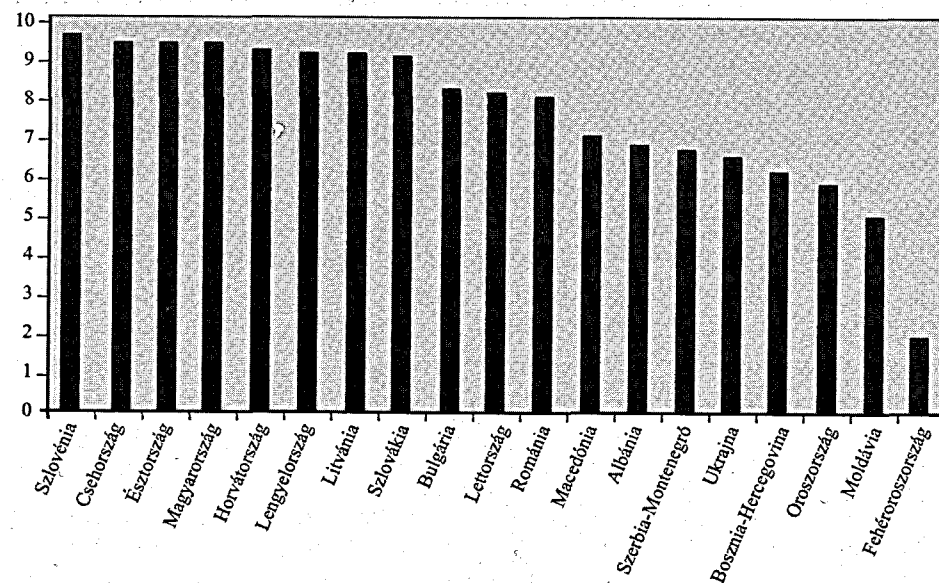
Forrás: Merkel, W. 2010: 104.

Az átmenetek ötféle formáját a nemzetközi szakirodalom inkább deskriptív (leíró, empirikus) megközelítésben vizsgálja, s kevésbé von le olyan következtetéseket, melyek szerint az átmenet ilyen vagy olyan formája „jobb”, „szerencsésebb” a demokratikus rendszerek stabilizációja szempontjából. Jómagam is kerülöm a normatív-értékelő megközelítést, annak mégis értelmét látom, hogy az eltelt húsz év empirikus tapasztalataiból néhány következtetést levonjunk.

Induljunk ki a Bertelsmann Stiftung átfogó vizsgálati eredményéből, amely a fentebb leírt négy szint (alkotmányos, képviseleti, vétóaktorok magatartása, civil politikai kultúra) alapján vizsgálta meg az országokat, s jutott a következő eredményre.

2. táblázat:

Közép- és Kelet-európai országok demokráciáinak konszolidáltsági foka

Forrás: Bertelsmann Alapítvány (2005)

Magyarázat: A táblázat négy konszolidációs szintje: az alkotmányos, a részvételi, a magatartási és a politikai kulturális konszolidáció külön-külön elvégzett vizsgálatainak összesített eredményét mutatja.

A fentiek és az elemzés szerint – melynek részleteitől itt eltekintünk – az országok négy csoportja különböztethető meg:

a, Konszolidált országok (sorrendben): Szlovénia, Csehország, Észtország, Magyarország, Horvátország, Lengyelország, Litvánia, Szlovákia.

b, Nagyvonalakban konszolidált országok: Bulgária, Lettország, Románia (jó esélyekkel a stabilizációra, melyet az EU-tagság nagymértékben elősegít).

c, A nem konszolidált választási demokráciákhoz tartozik: Macedónia, Albánia, Ukrajna, Szerbia és Bosznia-Hercegovina. (Megjegyzem, hogy az utóbbi években Szerbia nagy esélyekkel törekszik az EU-tagságra, s ez javíthat a pozícióján.)

d, Félig autokratikus, bár többé-kevésbé szabad választásokat tartó rendszer Oroszország és Moldávia.

e, Fehéroroszország újra autokratikus rendszernek számít, ha egyáltalán volt demokratikus korszaka.

Érdekes ezek után visszatérni a demokratikus átmenetekkel foglalkozó táblázathoz, s áttekinteni, hogy az átmenetek mely típusa bizonyult sikerebbnek, mely pedig kevésbé sikeresnek.

Először is megállapítható, hogy az új államalapítások – melyek vagy háborúk (volt Jugoszlávia), elszakadások (balti államok) vagy szétválás (Szovjetunió, Csehszlovákia) – alapján jöttek létre, vegyes képet mutatnak. Hiszen amíg a balti államok, Csehország és Szlovákia sikeres demokratizációt mutatnak fel, addig a volt Jugoszláviából kivált országok közül a közép-európai kultúrkörhöz tartozó ország (Szlovénia, Horvátország) konszolidálódtak, míg a Balkánhoz tartozó országok még hátrább tartanak. Nem beszélve a volt Szovjetunió levált országairól, amelyek mindegyike kevésbé sikeres demokratizációt mutat fel (más kérdés, hogy utóbbiak törekszenek-e egyáltalán arra, hogy „nyugati típusú” demokráciát építsenek fel).

Ezzel szemben egyértelmű, hogy ahol a régi kommunista-szocialista elitiek által irányított rendszerváltás zajlott le, ott a demokratizáció csorbát szenvedett, illetve fennáll a veszélye a visszaesésnek; ide tartozik Albánia,

Románia és Bulgária. Megjegyzendő Románia esetében, hogy bár a táblázat nem mutatja, de Romániában nem csak a régi elitcsoportok egyikének puccsa zajlott le 1989 végén, de valóságos népi forradalom is, melynek végén Ceaucescut, a diktátort rögtönítélő bíróság ítélte halálra és az ítéletet rögtön végrehajtották. Ez tehát árnyalja a képet, az azonban tény, hogy a forradalom „lecsengése” után vitathatatlanul a puccsista csoportok irányították a rendszerváltás folyamatát.

Másfelől azzal is finomítani kell a táblázatot, hogy sok országban, ahol új államalapítás jött létre, egyben a régi elit kezdte el ezt és a félig-meddig vagy sehogyan sem megvalósuló rendszerváltást is. Ide tartozik Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia és Macedónia, s akkor még egyáltalán nem beszéltünk – s nem is tartozik vizsgálati körünkbe – a volt Szovjetunió közép-ázsiai önállósodott tagjairól, így Grúziáról, Kazahsztánról, Tadzsikisztánról, Türkmenisztánról, Örményországról, Kirgíziáról és Üzbegisztánról. (Utóbbiakban erős, autokratikus elnöki rendszerek jöttek létre, a demokratizáció legfeljebb halovány jeleivel.) Vagyis akkor vagyunk pontosak, ha azt mondjuk, hogy ha a régi rendszer elitje irányította az új államalapítást és/vagy a rendszerváltást, akkor a demokratizáció konszolidációjára, sőt létrejöttére kisebb esély mutatkozott. (Tekintettel a régi rendszer elitjének intézményes és magatartásbeli kötődéseire, ezen nincs mit csodálkozni.)

További megállapítás, hogy a régi és az új elitek tárgyalásain, egyezkedésein és megállapodásain (esetlegesen alkuin) keresztül zajló rendszer-váltások a sikeresek közé tartoznak, lásd jelesen Lengyelország és Magyarország esetét. Jómagam részben ebbe a körbe venném – túl azon, hogy új államalapítások is – Szlovéniát és Szlovákiát, mely országokban a régi reform elit és az új elitek között valamiféle „együttélés” és később a régi elit egyfajta „integrálódása” mutatkozott meg, és ennyiben a lengyel és a magyar példához csatlakoztathatók.

Más kérdés az – s erre később térek vissza –, hogy a régi kommunista vagy reformkommunista, illetve új, demokratikus elitek további együttélése (ha tetszik egyfajta „cohabitation”) a demokrácia konszolidációs szakaszban milyen képet mutat. Itt ugyanis kétféle lehetőség van: az egyik, hogy a volt rendszer felelőseinek legalábbis részleges elszámoltatása, az igazságtétel megtörténik-e, s a továbbiakban fokozatosan a demokratikus elit veszi át a politika, a gazdaság és a társadalom irányítását, avagy az elszámoltatás lényegében elmarad, s a régi reform-elit fokozatosan visszaszerzi

az uralmat a különféle szférák fölött, beleértve a politikát is. Előbbi esetben a demokrácia lassú, de biztos stabilizációja látszik valószínűnek, míg az utóbbi esetben nem kizárható, sőt a régi rend elitjének intézményes és magatartásbeli kötődései miatt szinte egyértelműsíthető a demokratizáció visszaesése, torzulása, egy „hibrid” rendszer kialakulása.

3. táblázat:

Az átmenetek típusai a demokratizáció sikere szempontjából

A demokratizáció szempontjából kedvező típusok*		A demokratizáció szempontjából kedvezőtlen típusok**	
1. Alulról jövő nyomásgyakorlás, a régi elit háttérbe szorítása	Csehszlovákia (Csehország) NDK	1. Átmenet a régi elit irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat	Bulgária Albánia
2. Alulról jövő nyomásgyakorlás, új államalapítás, a régi elit háttérbe szorítása	Lettország Litvánia Észtország Horvátország	2. Alulról jövő nyomásgyakorlás (forradalom) után a régi elitek puccsa, átmenet az utóbbiak irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat	Románia
3. A régi és az új elit közötti tárgyalások, az új elit fokozatos felülkerekedése	Lengyelország	3. Új államalapítás Átmenet a régi elitek irányításával, mely részben erős marad	Macedónia Moldávia
4. Új államalapítás, a régi elit részleges jelenléte, majd integrálása	Szlovénia Szlovákia	4. Új államalapítás és új rendszer építése a régi elitek irányításával, mely tartósan erős marad	Oroszország Fehéroroszország Ukrajna 2000-ig (közép-ázsiai országok)
5. A régi és az új elitek közötti tárgyalások, a régi elit „felerősödése”	Magyarország 2010-ig		

* Az 1-től az 5-ig tartó sorrend erőssorrendet mutat, amennyiben az 1-es típus a leginkább kedvező a demokratizáció szempontjából

** Az 1-től 4-ig tartó erőssorrenden belül a 4-es a leginkább kedvezőtlen típus a demokratizáció szempontjából

Forrás: saját összeállítás, 2012

Megítélésem szerint a „tárgyalásos” átmenet első altípusába tartozik Szlovénia, Lengyelország 2005 óta és részben Szlovákia, míg a második típusba tartozott Magyarország 2010-ig.

Végül elég egyértelműen megállapítható, hogy azokban az országokban, ahol az alulról való nyomásgyakorlás, tehát a népakarat megnyilvánult az átmenet során, sikeres demokratizáció és konszolidáció zajlott le; ez történt Csehszlovákiában (különösen Csehországban), Kelet-Németországban, illetve a balti államokban. A balti államok esetében állapítsuk meg, hogy ezekben az országokban az új államalapítást a demokratikus ellenzék irányította, a régi, ráadásul az elnyomó hatalomhoz tartozó „orosz” kommunista elit nem vett részt az átalakulásban.

Mindezek alapján egy kicsit módosítsuk és pontosítsuk a 2. számú táblázatot, és az átmenetek típusait mutassuk be abban a sorrendben, hogy melyik kedvezett a leginkább és melyik legkevésbé a sikeres demokratizációnak. (Lásd: 3. táblázat, előző oldal):

1. A demokratizáció szempontjából kedvező típusok:

1.1. Alulról jövő nyomásgyakorlás, a régi elit háttérbe szorítása: Csehszlovákia (Csehország), NDK

1.2. Alulról jövő nyomásgyakorlás, új államalapítás, a régi elit háttérbe szorítása: Lettország, Litvánia, Észtország, Horvátország

1.3. A régi és új elit közötti tárgyalások, az új elit fokozatos felülke-rekedése: Lengyelország

1.4. Új államalapítás, a régi elit részleges jelenléte majd integrálódása: Szlovénia, Szlovákia

1.5. A régi és új elit közötti tárgyalások, a régi elit „felerősödése”: Magyarország 2010-ig.

2. A demokratizáció szempontjából kedvezőtlen típusok:

2.1. Átmenet a régi elit irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat: Bulgária, Albánia

2.2. Alulról jövő nyomásgyakorlás (forradalom) után a régi elitcsoportok puccsa, átmenet utóbbiak irányításával, mely fokozatos gyengülést mutat: Románia

2.3. Új államalapítás, átmenet a régi elit irányításával, mely részben erős marad: Macedónia, Moldávia

2.4. Új államalapítás és új rendszer építése a régi elit irányításával, mely tartósan erős marad: Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna 2000-ig (Közép-ázsiai országok).

A fentiekből levonható az a következtetés, hogy elsősorban ott zajlódtak-zajlanak le sikeres átmenetek, s ott konszolidálódtak a demokráciák, amely országokban az új elitek a régi eliteket tartósan háttérbe szorították, vagy utóbbiak legalábbis tárgyalásokra kényszerültek és később több-kevesebb sikerrel integrálódtak – vagy „felszívódtak” – az új rendszerbe. A régi elitek tartós háttérbe szorítása pedig ott történt meg a leggyorsabban és legmarkánsabban, ahol az alulról jövő (bottom up) nyomásgyakorlás jelen volt az átmenet során demonstrációk, tüntetések, élőláncok (lásd Csehországban a Vencel téri tüntetéseket, az NDK-ban az úgynevezett „hétfői” demonstrációkat, a balti államok polgárai által alkotott élőláncot 1990 tavaszán) stb. formájában; az alulról jövő nyomás, a „forradalmi” jelleg ugyanis nyilvánvalóan a régi, kommunista-szocialista (ráadásul „idegen”) elit eltávolítására irányult, s ezt a demokratikus elitek nem hagyhatták figyelmen kívül, csak óriási presztízs- és legitimitáció-vesztés árán. Ez utóbbira is akad példa, mégpedig Románia.

(Lengyelország sajátos eset annyiban, hogy bár tárgyalásos formára kényszerült, hosszabb időtávot tekintve, 1980-tól a Szolidaritás formájában megjelent az alulról jövő nyomásgyakorlás, csak bizonyos értelemben „korán jött”).

A régi elitek kiszorítása tehát az elsődleges és „független” változó a sikeres demokratikus konszolidáció szempontjából; a legerősebb függő változó, amely ezt elősegíti, a néptömegek alulról jövő nyomásgyakorlása. A tárgyalásos megoldás már kevésbé sikeres forma, de hosszú távon azzá válhat, ha a régi elitek lassacskán kiszorulnak a hatalomból és a többi társadalmi szférából. Végül pedig az önálló államalakítás önmagában nem meghatározó a demokratizáció kimenetelét illetően.

Ezek után nézzük meg, milyen sajátos vonásokat mutatnak fel a közép- és kelet-európai országok a demokratizáció más időszakaival és régióival szemben? Ezzel kapcsolatban a tranzitológiai irodalom két lényeges vonást emel ki. Az egyik, hogy szemben a demokratizáció első és második hullámával, sőt a harmadik hullám egyes régióival, a kelet- és közép-európai országokban egyszerre történik háromféle, alapvető átalakulás: politikai (de-

mokratizáció), gazdasági (szocialista gazdaságból a piacgazdaságba) és nemzeti-állami (független államok képzése vagy újraalapozása). Amíg ezek a folyamatok hihetetlenül rövid idő alatt, egy időben zajlottak-zajlanak, addig ehhez képest a klasszikus nyugat-európai modellben a transzformációk fokozatosan, evolutív módon, hosszú-hosszú évtizedek alatt történtek meg. Rokkan írja le például, hogy Anglia háromszáz év (!) alatt először a nemzeti függetlenségét valósította meg, majd a szociális és gazdasági átalakulás zajlott le, s csak mindezek után következett be a modern demokratikus rendszer kiépítése (Rokkan, 1970b). Volt idő tehát a különféle struktúrák beillesztésére, stabilizálására, s a megfelelő magatartások elsajátítására és szinte kitörölhetetlen normává tételére.

De nem csak az első és a második demokratizációs hullámtól különbözik a kelet- és közép-európai térség, hanem a harmadik hullám egyéb régióitól is. Hiszen ha Latin-Amerikát vagy Kelet- és Délkelet-Ázsiát nézzük, azt látjuk, hogy a demokratizáció útjára lépett országok (Latin-Amerika: Argentína, Chile, Peru, Venezuela, Nicaragua, Mexikó, Ázsia: Fülöp-szigetek, Dél-Korea, Tajvan, Thaiföld, Indonézia) többé-kevésbé egységes államok voltak az autokratikus időszakban is, valamint, ha nem is volt az átmenetek előtt fejlett piacgazdaságuk, de legalábbis sokkal jobban hasonlított a rendszerük a kapitalizmusra, mint a szocialista „tervezgazdaságra”. Tehát ez utóbbi országoknak sem kellett egyszerre egy „holisztikus” mélységű átalakulást levezényelniük.

Ráadásul mindhárom átmenet esetén jelentős problémákkal néztek szembe a közép- és kelet-európai átmeneti társadalmak.

A nemzet- és államképzés esetében elmondható, hogy az államhatárok kialakítása, a független nemzetállamok létrejötte soha nem ment könnyen a világtörténelem során, s ez mit sem változott napjainkra. Már a demokratizáció első hullámában is megfigyelhető, hogy a fejlett nyugati államok véres háborúk, etnikai csoportok háttérbe szorítása, asszimilálása vagy tömeges meggyilkolása (hol voltak akkor még az emberi és állampolgári jogok?) révén jöttek létre. Nagyon hasonlóan történt ez Kelet-Európában is, hiszen a Szovjetunió felbomlása együtt járt a balti államok függetlenségi törekvésével, a Kaukázusban zajló etnikai háborúkkal, másfelől a volt Jugoszlávia tagállamai között véres és kegyetlen háborúk bontakoztak ki a független államok létrejöttéért. Nagyon gyakran a nagyhatalmak és a nemzetközi politikai és katonai szervezetek (USA, Európai Unió, NATO, ENSZ) hathatós beavatkozására volt szükség, hogy a véres háborúk békekötésekkel

befejeződjenek, az államhatárokat meghúzzák és létrejöjjenek az önálló államok. (Egyetlen kellemes kivételnek számít Csehszlovákia békés kettéválása Csehországgá és Szlovákiává.) Sajátos jelenség, hogy amíg a diktatúrák elfedték és leszorították az etnikai-nemzetiségi ellentéteket, addig éppen a demokratizálódás révén jöttek elő a történelem „rejtekeiből” a régi konfliktusok (egy korábbi példa, India függetlenedése is ide vehető: a demokratizálódás szinte első következménye volt az indiai-pakisztáni ellentét kiéleződése és a két vallásközösség tervezett, de részlegesre sikeredett állami különválása.) Ez a paradoxon azonban korántsem véletlen, hiszen ha belegondolunk, egyedül a demokrácia az olyan rendszer, amely nem elfedi, hanem felfedi a társadalmi ellentéteket és azok megoldásáért kiált.

Az önálló állam- és nemzetképzésnek azonban nem csak az új államhatárok megvonása a célja, hanem az is, hogy kik tartozhatnak az állam polgárai közé, azaz ki lehet a démosz, a nép, amelyik államalkotó. S máris itt vagyunk a nemzetiségi-etnikai ellentéteknél. Ezek jelentőségét már csak azért sem lehet alábecsülni, mert a világ országainak jelentős többségét átjárják ezek a problémák. Robert Dahl empirikus adatokra támaszkodva már 1971-ben megállapította (1971: 108), hogy a megvizsgált 114 ország 58 százalékát mély szubkulturális (döntően vallási és etnikai) szegmentálódás jellemzi, míg 38 százalékukban közepes, 15 százalékukban pedig kifejezett szubkulturális pluralizmus figyelhető meg (utóbbi jelenti a szubkulturák demokratikus elrendeződését egy adott országban). A kelet- és közép-európai régióban gazdag választékát találjuk az etnikai-nemzetiségi ellentéteknek, amelyek sajátossága, hogy a békekötések és az önálló államok létrejötte után is fennmaradtak-fennmaradnak – s itt máris a démosz, az adott államhoz tartozó népesség meghatározásáról van szó. Elég példaként felhozni az orosz-csecsen, orosz-grúz ellentéteket, az önállósodó balti államokon belül az orosz – s egyben „kommunista!” – kisebbség helyzetét, valamint a horvát-szerb-bosnyák-koszovói albán szembenállásokat (melyek közül Koszovó külső és belső, területi és etnikai problémái egyaránt akutak). Valamint magyar szemmel különösen ki kell emelni, hogy a mindegyik szomszédos országban jelenlévő tíz- és százezres, sőt milliós nagyságrendű magyar kisebbségek helyzete Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában még mindig rendezetlen, míg Szlovéniában, Horvátországban és Ausztriában problémamentesnek mondható.

Az állam- és nemzetképzés nehézségei, a területi és etnikai problémák esetenként olyan súlyosak, hogy önmagukban megnehezíthetik a demok-

ratizálódást, de különösen a demokrácia konszolidációját. Annál is inkább, mert bár a nemzeti kisebbségek esetleges elnyomása, hátrányba szorítása látszólag különválnak a többségi, államalkotó nemzet „belső demokráciájától”, ám a valóságban az etnikai kérdésben érvényesülő antiliberalis és antidemokratikus eljárások kihatnak a demokratikus működés egészére is, sőt, a negatív nemzetközi megítélés további károkat okozhat az adott országnak. (Lásd például a magyar kisebbség nyelvhasználatát sújtó szlovák nyelvtörvényt, amellyel kapcsolatos viták fellobbantották a szlovák nacionalizmust és ez a szlovák politikai aktorok demokratikus magatartását és motivációit gyakran eltorzítja. Másfelől viszont a vita EU-s, tehát nemzetközi szintekre terelődése segíthet a demokratikus megoldások előtérbe kerülésének.)

Ha továbbmegyünk, a gazdasági átalakulás, a szocialista gazdasági rendszerről a kapitalizmusra való áttérés sem könnyű kihívás. Az úgynevezett modernizáció-elmélet kidolgozói szerint a demokratizáció csak jól és eredményesen működő gazdaság esetén stabilizálódhat, amelyik megszünteti a szegénységet és a szükséglet, létrehoz egy erős középosztályt, megteremti a mobilizáció lehetőségét, urbanizációs folyamatot indít el, magas színvonalú iskolarendszert épít ki és még sorolhatnánk (Lipset, 1959; Przeworski et al., 2000). Ezek alapján a demokráciák eredmény- és teljesítmény-függőek; csak ha egy bizonyos gazdasági és társadalmi teljesítményt fel tud mutatni egy adott ország, akkor van esélye arra, hogy a demokrácia megszilárduljon és stabilizálódjon. Megfordítva, ha egy demokratikus ország tartósan gazdasági válságban van és nem eredményes, a demokrácia is felszámolódhat.

Ebből a szemszögből nézve nem kis kihívás az új kelet- és közép-európai demokráciák számára a gazdasági válságok kezelése és a piacgazdaságra való egyidejű áttérés. Annál is inkább, mert a volt szocialista országok lakossága azzal a hittel és meggyőződéssel fogadta el, sőt helyeselte és támogatta a demokratizációt, hogy az a kapitalizmus bevezetésével együtt meg hozza a jólétet, ami a fejlett nyugat-európai országokban megfigyelhető volt még a vasfüggönyön túlról is. A demokrácia nem feltétlenül és nem csak a szabadság reményét jelentette az itt élők számára, hanem a jólétét is; igaz, a kemény diktatúrákból érkezők nagyobb hangsúlyt helyeztek a szabadságra, mint azon országok, ahol a diktatúra „puhább” változatai valósultak meg (előbbire Románia, utóbbira Magyarország a jó példa /Bruszt-Simon, 1992/).

A probléma viszont az, hogy a kommunista-szocialista tábor éppen azért omlott össze, mert nem bírta tovább a versenyt a kapitalizmussal. A szocialista tervgazdaság, mely alapjaiban nélkülözte az egyéni érdek diktálta ösztönzőket (ami a kapitalizmus és minden piacgazdaság sikereinek alapja) és egy illuzórikus közösségi érdekből indult ki, a nyolcvanas évekre eladósodott és tönkrement (amiben persze döntő szerepet játszott Ronald Reagan, aki olyan fegyverkezési versenybe kényszerítette a Szovjetuniót, amelyet az nem bírt ki).

S itt kell feltétlenül megemlíteni, hogy óriási különbség mutatkozik a demokratizáció második hulláma és a harmadik hullámhoz tartozó kelet- és közép-európai átalakulás között a külső, nemzetközi feltételekben. A második világháború befejezése után két ideológiai tábor jött létre a világon az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetésével; a hidegháború körülményei között a három vesztes diktatúra, Németország, Olaszország és Japán demokratizálódását a kapitalista tábor gazdaságilag és politikailag is nagymértékben támogatta. Az USA a Marshall-terv keretei között óriási pénzügyi támogatást adott ezeknek az országoknak: Németország például az European Recovery Program (ERP) keretében 1945 és 1956 között 15,5 milliárd dollárt kapott, ebből 10 milliárd egyszerűen „ajándék” volt, míg a többit igen hosszú időtartam alatt kellett visszafizetni. Ez kellően megalapozhatta az ötvenes évek német gazdasági csodáját (Wirtschaftswunder), s a gazdasági segítséghez logisztikai, oktatási támogatás is járult. S ami még természetesen nagyon fontos, az a nyugat-európai politikai integráció folyamata, amelynek során 1948-ban Németországot felvették az Európai Gazdasági Együttműködésbe (OEEC), 1951-ben az Európai Szén- és Acélközösségbe, 1957-ben pedig a Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) tagja lett. Németország, miként Olaszország és Japán is, egy ideológiai-politikai közösség, tábor tagjai lettek, mely lehetővé tette, hogy a kapitalizmus megerősítése mellett a demokratizáció folyamata sikeres legyen.

Ezzel szemben a kelet- és közép-európai országok nem kapták meg azt a segítséget, amit a második világháború vesztes országai megkaptak. Nyilvánvaló, hogy a szocialista tábor összeomlásához alapvetően hozzájárult a kapitalista tábor azzal, hogy gazdasági és fegyverkezési versenyre kényszerítette a Keletet, ám annak szétesése után nem ismétlődött meg a demokratizáció második hullámát meghatározó modell: elmaradt az újabb Marshall-terv, sem az Egyesült Államok, sem a nyugat-európai országok nem nyújtottak olyan gazdasági segítséget a kelet- és közép-európai orszá-

goknak, amelynek alapján legalább a gazdasági konszolidáció hamarabb létrejöhetett volna, és amely egyben a demokratikus átalakulást is megkönnyíthette volna.

Mindennek következtében a kelet- és közép-európai régióban a demokratizáció együtt járt a gazdasági válsággal, a munkanélküliség tömeges megjelenésével és az elszegényedéssel. Ilyen körülmények között kellett a piacgazdasági viszonyokat bevezetni, sőt népszerűvé tenni az emberek körében, akiknek jelentős része valójában egzisztenciális vesztese volt a kapitalizációnak, s közvetetten a demokratizációnak. Nem tekinthető véletlennek, hogy az emberek körében megjelent a régi rendszer iránti nosztalgia, s ez a demokrácia elfogadását is jelentősen megnehezítette.

Ha tehát elfogadjuk Lipset, Parsons, Dahl, Przeworski és a többi, modernizáció-elméletet képviselő kutató álláspontját, akkor nem csak a kelet-európai, de még jó néhány közép-európai vagy balkáni ország is lemondhat a demokráciáról. Jómagam azonban vitatkoznék a modernizációs tézissel, mégpedig éppen az organikus demokrácia-felfogásom szellemében, amennyiben a demokrácia nem pusztán szabad választásokból és néhány alapvető intézmény szabályszerű működéséről és procedúrákról szól. Amennyiben ugyanis a politikai aktorok, a politikai elit tagjai, illetve másfelől – és különösen! – az állampolgárok elkötelezettek a rendszer mellett, s létrejön egy integrált civil társadalom, akkor a demokráciához mint rendszerhez való integráns kötődés függetleníteni tudja magát a gazdaság hullámozásaitól. Igaz, az is tény, hogy főként Kelet-Európában, de részben Közép-Európában is, gyakorlatilag versenyfutás zajlik a demokratikus politikai kultúra, az állampolgári (citoyen) tudat kiépülése és a gazdasági válságjelenségek elhúzódása között. Minél hamarabb kiépül a civil culture, annál nagyobb esély van a gazdasági nehézségek elviselésére, illetve minél hamarabb enyhül a gazdasági válság s válik eredményessé a gazdaság, annál gyorsabban épül ki a civil társadalom. Kétségtelenül ez is olyan párhuzamosság és kihívás, amivel még húsz év után is szembenéznek az új, demokratikus politikai elit tagjai.

Végül nem kell külön hangsúlyozni, hogy a harmadik átalakulás, a diktatúrából demokráciába való átmenet mintegy bekeretezi az új politikai elit előtt álló megoldandó feladatokat. A demokratikus intézményrendszer kiépítése természetesen már azért is nehéz, mert roppant rövid időn belül, a nemzet- és államképzéssel, valamint a gazdasági átalakítással szinkronban kell elvégezni. Ám van még egy probléma, amely megnehezíti a demok-

ratizációt: a kommunista rendszerek sokkal tovább és sokkal mélyebben intézményesítették és stabilizálták elnyomó rendszereiket, mint a katonai diktatúrák vagy személyi uralomra épülő diktatúrák Latin-Amerikában, Ázsiában, nem is beszélve Afrikáról (Merkel, 2010: 28). A kelet- és közép-európai kommunista rendszerek történeti begyökerezettség és intézményesültsége, valamint az aktorok magatartására gyakorolt hatása olyan mértékű, hogy még húsz évvel a rendszerváltások után is kimutatható következményei vannak. (Itt válik fontossá a neoinstitucionalista megközelítés!)

A fentiekből kiindulva felvethető egyébként, hogy a demokratizáció harmadik hullámához tartozik-e a közép- és kelet-európai, volt Szovjetunióhoz kötődő poszt-kommunista országok demokratizációja, avagy, a dél-európai, latin-amerikai és a délkelet-ázsiai átalakulásokhoz képest olyan sajátosságokat mutatnak fel, amelyek okán inkább egy önálló, negyedik demokratizációs hullámról kell az előbbieket esetében beszélnünk. Nem eldöntve a kérdést, valóban megfontolandó, hogy egyfelől a másik három régió országainak nem feltétlenül kellett egyszerre szembenézniük a nemzetállam-képzés, a gazdasági válság kezelése és a demokratikus intézményrendszer kiépítésének feladatával, másfelől, a másik három régióban nem alakult ki és stabilizálódott évtizedeken keresztül egy kommunista-szocialista elnyomó rendszer, amelynek fontos sajátossága volt a diktatúra mellett a piacgazdaság megszüntetése is. E két, igen lényeges és meghatározó eltérő vonás Kelet- és Közép-Európa, illetve a másik három régió között erős megfontolásra ad okot a politikatudomány számára, hogy újraértelmezze a harmadik demokratizációs hullám kiterjeszthetőségét az 1989 után bekövetkező átmenetre. Nagy kérdés, nem feszíti-e szét e hullám tartalmi kereteit Európa közép-keleti felének bevonása, az időbeli közelségnél nem fontosabb szempont-e a tartalmi elemek alapján való különválasztás harmadik és negyedik hullámra (és akkor még nem is beszéltünk a 2011-től induló „arab tavaszról”, ami talán egy ötödik demokratizációs hullám). E kérdés megválaszolására itt most nem vállalkozom – bár hajlok a „negyedik és ötödik hullám” elméletének elfogadására –, mert az túlfeszítené e könyv tematikai kereteit.

Visszatérve eredeti témánkra: bár az új, demokratikus elitek Közép- és Kelet-Európában látszólag nagyon rövid idő alatt, igen látványosan bevezették a demokratikus alapintézményeket és ezzel néhány aktor-szemléletű kutatót meg is győztek arról, hogy „kész a nagy mű” és a demokráciák nemsokára konszolidálódnak (hiszen voltak funding election-ok), valójában

csak innen kezdődött a demokratizáció igen hosszú folyamata. Az új elitnek nem kisebb feladata van, mint hogy megváltoztasson egy történelmi éra (negyven év) alatt rögzült szokásokat, hagyományokat, normákat, eljárásokat mind az elitek, mind a polgárok körében, amelyek egytől egyig a kommunizmushoz-szocializmushoz kötődnek. Márpedig ehhez nem elég húsz év; megítélésem szerint arra van szükség, hogy a már a rendszerváltás után született, politizáló generáció vezető politikai és egyéb funkciókba jusson, tehát a rendszerváltástól számított 25–30 év szükséges ahhoz, hogy a demokrácia valóságosan, organikus értelemben stabilizálódjon. És még ebben az esetben is csak a legfejlettebb közép-európai országokról beszélek; a balkáni és a kelet-európai országok esetében megítélésem szerint több időre van szükség, a közép-ázsiai országokat illetően pedig még csak jósolni sem merek.

Az „egymásra torlódott” átalakítások kapcsán még egy problémáról kell beszélnünk. Arról mégpedig, hogy az átalakulások kapcsán meghatározó, holisztikus rendszerek (nemzetállam, politika, gazdaság) váltak az új politikai aktorok döntéseinek függvényeivé. A demokratizáció első hulláma során az egyes alrendszerek évtizedek, sőt évszázadok során rögzültek, így, mire elérkezett a teljes demokratikus átalakulás ideje, az aktorok korántsem tudtak, s nem is akartak mindent átalakítani. (S nem is kellett.) A demokratizáció a demokratizációról szólt, és nem mindenről. De még a latin-amerikai és az ázsiai országok esetében sem merült fel az összes létező társadalmi alrendszer lerombolásának és átépítésének igénye, hiszen – mint már korábban említettem – a nemzeti keretek és félig-meddig a gazdaságiak is rendelkezésre álltak.

A közép- és kelet-európai régióban viszont valóban minden alrendszer „cseppfolyóssá” vált, s a politikai aktorok döntöttek a sorsukról. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, amiről Offe is beszél: a politikai stratégiák áldozatává is válhatnak az intézményrendszerek (Offe, 1991, 1994, 1996, 1997). Magyarul, túl nagy hatalom szabadul a politikai döntéshozókra, pártokra és kormányokra, ugyanis ezekben a kezdeti, alapozó időszakokban a cselekvés függvényévé válik az intézmény, s ez nagy bizonytalanságot eredményez. Ha a politikai aktorok, pártok szűklátókörűen kizárólag a saját politikai érdekeik alapján döntenek intézmények sorsáról, akkor fennáll a veszélye annak, hogy olyan intézményrendszert építenek ki, amely nem a politikai közösség egésze számára releváns és elfogadható, s ezért a politikai ellenfelek arra fognak törekedni, hogy az intézményrendszert teljes egészében

átalakítsák, ha hatalomra kerülnek. Ez pedig örökös ingatagságot és bizonytalanságot eredményez, amely nemhogy a demokrácia stabilizálódását nem hozza magával, de egyenesen kivezet a demokratikus működés keretei közül – *horribile dictu* demokratikusnak nevezett intézmények közepette.

Éppen ezért, a politikai elitek magatartása alapvető szerephez jut, de hogy valójában milyen döntéseket hoztak és hoznak a közép- és kelet-európai országok elitjei, az nem érthető meg önmagában, csak a történeti adottságok, meglévő intézményes örökségek elemzésével együttesen.

Szakirodalom

Bertelsmann Stiftung (Hg.) (2004–2009): Bertelsmann Transformation Index 2003–2008. Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie, Gütersloh; <http://www.bertelsmann-transformation-index.de>. Letöltés ideje: 2011. november 20.

Bos, Ellen (1996a): Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionsprozessen. In: Wolfgang Merkel (Hg.): *Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzeptionen*, Leske+Budrich, Opladen (2. Aufl.): 81–109.

Bruszt László – Simon János (1990): *A lecsendesített többség*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, London.

Lipset, Seymour Martin (1959): Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review* (1), Vol. 53: 69–105.

Merkel, Wolfgang (2010): *Systemtransformation*. 2. Auflage. VS Verlag, Wiesbaden.

O'Donnell, Guillermo – Philipp C. Schmitter – Laurence Whitehead (Eds.) (1986): *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.

Offe, Claus (1991): Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa, In: *Merkur* (45) 4: 279–292.

Offe, Claus (1994): *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Offe, Claus (1996): Designing Institutions for East European Transitions, In: Robert Goodin (Ed.): *The Theory of Institutional Design*, Cambridge University Press, Cambridge: 199-226.

Offe, Claus (1997): Die politische Innenseite der Konsolidierung, In: Jan Wielgosh-Helmut Wieselthel (Hrsg.): *Einheit und Differenz. Die Transformation Ostdeutschlands in vergleichender Perspektive*, Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, Berlin, 214-220.

Przeworski, Adam (1991): *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge.

Przeworski, Adam – Alvarez, Michael E. – Jose Antonio Cheibub-Fernando Limongi (2000): *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World 1950–1990*, Cambridge University Press, Cambridge.

Rokkan, Stein (1970b): Die vergleichende Analyse der Staaten- und Nationenbildung: Modelle und Methoden. In: Zapf, W. (Ed.): *Theorien des sozialen Wandels*. Kiepenhauser Witsch, Köln-Berlin.

Rüb, Friedbert W. (1996a): Die Herausbildung politischer Institutionen in Demokratisierungsprozessen, In: Wolfgang Merkel (Hg.): *Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzeptionen*, Leske+Budrich, Opladen (2. Aufl.): 111–140.

Kávássy János Előd

A vég kezdete – Amerikai prognózisok és politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről a rendszerváltás hajnalán

A jelenkori, hazai politikai aktorok szóhasználatában hol rendszerváltásként, hol rendszerváltoztatásként, olykor pedig rendszerváltási kísérletként megjelenített magyar, pontosabban kelet-európai politikai, intézményi, gazdasági és társadalmi változás lassan negyedszázadossá érik. E gyarapodó történelmi távlat (is) formálja azon jogos igényt, hogy visszatekintsünk, és újra, alaposabban szemügyre vegyük az 1980-as évtized utolsó, illetve az 1990-es dekád legelső éveit, újragondolva és talán átértékelve mindazt, amit a korszakról tudunk, illetve tudni vélünk. Alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, amerikai részről milyen prognózisok és értékelések születtek Kelet-Európa várható jövőjét illetően; egyben igazolva, hogy – minden más állítással ellentétben¹ – legkésőbb 1988-ra nyilvánvaló volt, a Moszkva szatellitjeiként létező keleti blokk és annak államai alapvető változások és átalakulás előtt állnak.

Vizsgálódásunkat, kissé talán meglepő módon, célszerű 1982 szeptemberében, Ronald Reagan első elnöki periódusának második esztendejében kezdeni, ekkor születet meg ugyanis az 1989-ig érvényben lévő *Az Egyesült Államok Kelet-Európa politikája* címet viselő NSDD 54 (*National Security Decision Directive* – nemzetbiztonsági döntéshozatali direktíva), mely az alábbiakban tárgyalt korszakban mindvégig érvényben volt, meghatározva Washington térségbeli politikájának céljait, eszközeit és működését. Az

¹ Csak egyetlen példát emelve itt ki: Frank Carlucci, aki 1978 és 1981 között a CIA igazgatóhelyettese, 1986-87-ben Reagan elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, majd végül 1987-89-ben védelmi miniszter volt, a 2003-ban William Karel által rendezett francia dokumentumfilm sorozatban – *CIA: Guerres secrètes* („A CIA titkos háborúi”) – mindvégig állította, hogy az 1989-es európai események mindenkit megleptek. Mint látni fogjuk, Carlucci állítása tarthatatlan, s az események legkevésbé őt és a hasonló kaliberű döntéshozókat érthették váratlanul.

NSDD 54 retrospektíve leszögezi, hogy a benne foglaltak „a kelet-európai országok irányában folytatott differenciálás továbbvitelét” jelentik, mely „majd 20 éve az USA politikájának részét képezi”, s hogy abban „az elsődleges, hosszú távú amerikai cél a szovjet szorítás enyhítése a térségen, ezáltal lehetővé téve a régió majdani reintegrációját az európai nemzetek közösségébe”.² A differenciálás mibenlétét, illetve annak kritériumait a következő megfogalmazásokból olvashatjuk ki: „[az USA – KJE] a Szovjetunió és a Varsói Szerződés kelet-európai államainak, valamint a kelet-európai államok irányában követett politikájában differenciál, a sokszínűséget az adott országokra szabott politikai és gazdasági eszközökkel bátorítva. [...] Ezen politikájának végrehajtásában az USA úgy fogja politikai eszköztárát kalibrálni, hogy óvatosan diszkrimináljon azon kormányzatok érdekében [...] melyek külpolitikájuk megvalósításában relatív függetlenséget mutatnak a Szovjetuniótól”, vagy „a belső liberalizálás nagyobb fokát mutatják”, és „igyekeznek a pluralizmus illetve a decentralizáció egy bizonyos fokát elérni, ideértve az egyre inkább szabadpiacon alapuló gazdaságot”. A direktívában folytatólag az is szerepel, hogy azon kelet-európai országokat, melyek milderre nem hajlandóak, „éppúgy kell kezelni, mint magát a Szovjetuniót”.³

Az Egyesült Államok differenciálási politikájának céljait részletezve (és szó szerint) a az alábbiakban határozta meg a direktíva: a liberálisabb trendek erősítése a régióban; az emberi és polgári jogok további erősítése a kelet-európai országokban; újra megerősíteni ezen országok polgárainak nyugatbarát orientációját; csökkenteni gazdasági és politikai függésüket a Szovjetuniótól, s lehetővé tenni együttműködésüket Nyugat-Európa szabad nemzeteivel; aláásni a Varsói Szerződés katonai képességeit; bátorítani gazdaságuk szabadpiac orientált fejlődését, és a független szakszervezetek működését.⁴ A differenciálás megvalósításának eszközei két főbb csoportba so-

rolhatók: egyrészt gazdasági, másrészt kulturális és politikai instrumentumok jelennek meg – hol bilaterális, hol multilaterális szinten. Az NSDD 54-ben kifejtett sorrendjükben: *most favoured nation* (MFN) státusz; hitelpolitika; IMF tagság; adósság átütemezés; technológia transzfer és exportkorlátozások (főként a COCOM-on keresztül); kulturális és oktatási csereprogramok; tudományos együttműködés; magas szintű találkozók és egyeztetések; a nemzetközi szervezetekben való fellépés/állásfoglalás (főként a differenciálás negatív megvalósulásaként); a kelet-európai követségekre és konzulátusokra vonatkozó megszorítások és korlátozások. A kapcsolódó részben *expressis verbis* szerepel, hogy: „A jutalmat ki kell érdemelni. S ehhez hozzátartozik az is, hogy jutalmainkat úgy fogjuk kialakítani, hogy abból a Szovjetunió számára a legkevesebb haszon származzon.”⁵

Az NSDD 54-ből egyértelműen kiderül, hogy az amerikai tervezők 1982-ben legfeljebb Kelet-Európa hosszabb távú, fokról fokra történő, alapvetően békés átalakulásával számoltak. A direktívában nem szerepel sem bármely küszöbön álló, alapvető, vagy épp drámaian gyors, politikai/társadalmi változás, sem a kelet-európai ellenzéki csoportok működése és szerepe – még az e korszakban meghatározó, jelentős tömegeket megmozdítani képes lengyel Szolidaritásé sem. A Reagan adminisztráció tehát ekkor maximálisan is a keleti blokk lassú átalakulásával számolt, melyben kulcsszerpet szánt a mindenkor regnáló kommunista rezsimnek, illetve azok önkéntes, vagy kényszerű átalakulásának. A *regime change* tehát ekkor a fennálló rendszerek megváltoztatását, azaz rendszerváltoztatást irányzott elő, s azt is csak hosszú (és bizonytalan) időbeni kifutással.

A Reagan adminisztráció elévülhetetlen érdeme, hogy az elnök által már választási kampányában is konzekvensen képviselt *peace through strength*, azaz „erővel a békéhez” erőpolitikájának megvalósításában (NSDD 75⁶) Washington a Kremlt, a szovjet rendszert kívánta büntetni, míg a szatellitok felé fenntartotta a jutalmak és büntetések rendszerét, ezzel ösztö-

² Az NSDD 54 kifejezetten a kelet-európai VSZ országokra koncentrált (egyenként, tételesen említve azokat); kiegészítésben fejtve ki, hogy a Jugoszláviával kapcsolatos amerikai politikai irányvonal meghatározására majd egy külön direktívában kerül sor; illetve, hogy Albánia az USA számára ekkor minden jelentőséget nélkülözött. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf> (A tanulmányban szereplő internetes hivatkozások mindegyike a 2013. októberi állapotot tükrözi.)

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ „Az Egyesült Államok kapcsolatai a Szovjetunióval” (*US Relations with the USSR*) címet viselő, NSDD 75, melyet olykor csak „a terv, amely megnyerte a hidegháborút”-ként említenek hosszú évtizedek óta a legkritikátlanabb, és legeltökéltebb szembenézést jelentette a szovjet fenyegetéssel. A direktíva szerint: „Az USA elismeri, hogy az agresszivitás mélyen a szovjet rendszerben gyökerezik, és ezért a Szovjetunióval való kapcsolatokban mindig figyelembe kell venni, hogy azok segítik-e, vagy sem, megerősíteni magát a

kélve Kelet-Európa államait nyitottabb, s egyben proaktívabb magatartásra. A térség politikai diverzitásának fenntartása nyilvánvalóan a homogenizáló, szovjet minta ellenében volt fontos; fenntartva azon nemzeti és etnikai önazonosságokat (és különbözőségeket), melyek a térséget annak a szovjetizálás előtti múltjához, Európához kötötték.

A differenciálás politikája – mely a Balkán térségét nem érintette⁷ – elvben az összes kelet-európai szovjet szatellitre vonatkozott, ám célkitűzéseit tekintve leginkább három országra bírt valódi, illetve jelentős befolyással: Wojciech Jaruzelski lengyel, Nicolae Ceausescu román. és Kádár János magyar rezsimére. Jaruzelski az 1981. decemberi katonai puccsal került hosszú időre meglehetősen kényelmetlen, hosszútávon tarthatatlan helyzetbe, elesve az MFN-státusztól, illetve az IMF csatlakozás lehetőségétől, míg Romániát Ceausescu egyre arcátlanabb akciói és blöffjei sodorták hasonló irányba.⁸ Washington korábbi kelet-európai favoritjaival szemben

rendszer, illetve annak erőszakos akciókban való részvételét.” A dokumentum nemcsak célként definiálta, hogy „feltartóztassuk, és idővel visszaszorítsuk a szovjet expanzionizmust”, de eszközöket is rendelt hozzá: „Az Egyesült Államoknak modernizálnia kell fegyverzetét – mind a nukleáris, mind pedig a hagyományos fegyverzetet –, hogy a szovjet vezetés megértse, az USA eltökélt abban, hogy soha ne fogadja el a második helyet, vagy egy romló katonai pozíciót. Bármely háború, bármely kimenetelét illető szovjet számításnak annyira kedvezőtlen eredményre kell jutnia a Szovjetunióval kapcsolatban, hogy az elbátortalanítsa a szovjet vezetéset egy támadás megindításától.” <http://www.washington-times.com/news/2008/jan/13/crucial-cold-war-secret/http://ftp.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-075.htm>

⁷ Míg Enver Hodzsa Albániája semmiféle jelentőséggel nem bírt az amerikai külpolitikai gondolkodásban, addig Tito és örököseinek Jugoszláviáját Washington a kezdetektől elkülönítve kezelte. Ahogy az 1984. március 19-én elfogadott NSDD 133 fogalmazott: „Jugoszlávia fontos akadálya a szovjet expanzionizmusnak és hegemoniának Dél-Európában. Jugoszlávia egyben hasznos emlékeztető a kelet-európai országok felé a Moszkvától való függetlenség és a Nyugattal való baráti kapcsolatok előnyeire. [...] Szorosan együtt kell működniük szövetségeseinkkel és a többi jelentős ipari demokráciával, hogy támogassuk Jugoszláviát eltökéltségében, hogy független és életképes erő maradjon a Varsói Szerződés déli szárnyán.” <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-133.htm>

⁸ 1986 februárjától már több szenátor is Románia MFN státuszának megújítása ellen volt, s miután az év nyarán Reagan elnök (alapvetően a külügyminisztérium, a *State Department* javaslatára) mégis fenntartotta azt, a kongresszusban többen tiltakoztak. A román rezsim végül 1987 júniusának végén, szenátusi szavazással esett el a legnagyobb kereskedelmi kedvezménytől. Az eredeti határozat értelmében a kedvezmény megvonása hat hónapra szólt, ám az ekkortól gyorsan erodáló román–amerikai viszony folyamánaként a román

Magyarország – ha alapvetően gazdasági kényszerektől hajtva is – egyre együttműködőbbé vált,⁹ s bilaterális kapcsolatait tekintve az 1980-as évek közepére lekörözte mindkét VSZ országot. Ronald Reagan budapesti látogatásának 1985-ös amerikai felvetése, majd Kádár János 1986-tól többször megismételt és folyamatosan fenntartott washingtoni meghívása¹⁰ egyértelműen jelezte ezt. Olyannyira, hogy Jaruzelski a lengyel–amerikai kapcsolatok normalizálása (1986–87) előtt tudatosan Kádárhoz igyekezett magát hasonlítani, azt kérve Washingtontól, amit szerinte a magyar főtitkár kapott.¹¹

A politikai céljait gazdasági eszközökkel – kedvezményekkel, támogatással, illetve a kedvezmények megvonásával vagy szankciókkal – elérő/kikényszerítő reagan differenciálás tehát már jóval Mihail Gorbacsov 1985. márciusi fellépése, s még inkább a gorbacsovi kurzus tényleges térnyerése

MFN státusz visszaállítására csak jóval Ceausescu bukása után, 1993-ban került sor. (Az 1962-ben a KGST további szovjet centralizálása ellen fellépő, később Kínával és Izraellel továbbra is kapcsolatot tartó, az 1968-as csehszlovákiai beavatkozást ellenző, az 1984-es los angelesi olimpiára versenyzőket küldő Románia (alapvetően a Ceausescu-rezsim) egyfajta mítoszt teremtett, melyet a washingtoni külügyi vezetés toposzként kezelt, minden egyéb jel és jelzés ellenére. Bár az USA bukaresti nagykövetei, David B. Funderburk (1981–85), és Roger Kirk (1985–89) visszatérően jelezték, hogy Ceausescu tulajdonképpen „túljár” Washington eszén, amikor a szovjet mintától eltérő, önállóan politizáló Románia mítoszáat táplálva újra és újra képes kedvezményeket biztosítani a maga számára, az SD „abszurd diplomáciája” a rezsimet szinte bukásáig kísérte.)

Juliana Geran Pilon: „Why Romania No Longer Deserves to Be a Most Favored Nation”, *Washington Post*, 1985. június 26. <http://www.heritage.org/research/reports/1985/06/why-romania-no-longer-deserves-to-be-a-most-favored-nation>

Roger Kirk, *Romania Versus the United States: Diplomacy of the Absurd 1985–1989*, New York, Georgetown University, 1994.

⁹ Az 1982. május 6-i magyar IMF csatlakozás artikuláltan amerikai támogatással történt, mely a Szent Korona 1978. januári visszaadásának szimbolizmusával ellentétben a Kádár-rendszer belső életének változatlan fenntartásához nyújtott, direkt amerikai segítségként értékelendő. Az 1982. július 7-i IBRD felvétellel együtt a „bretton woods-i ikrek” jelentős hosszútávú kötelezettségeket róttak Magyarországra, melyek a szovjetek számára aggályos adatszolgáltatáson túl a magyar gazdaságot, legfőképpen a pénzügyi és bankrendszert érintették: 1987 januárjától újrateremtették a kétszintű bankrendszer alapjait, 1988 januárjától pedig megjelent az SZJA és az ÁFA.

¹⁰ Az eredetileg Kádárnak, mint magyar főtitkárnak szóló meghívás jogfolytonossága vezetett Grósz Károly 1988. júliusi amerikai útjához, mely a Reagan–Grósz találkozóval a legmagasabb szintre emelte a magyar–amerikai kapcsolatokat.

¹¹ MNLOL KÜM TÜK 4-50 001664/2

előtt képes volt a keleti blokk belső életét befolyásolni. Az *uszkorenyije, glasznoszty, peresztrojka*¹² szómágiájában megjelenített szovjet reformok (megvalósulásukban inkább csak reform kísérletek) igen kevésbé érintették Kelet-Európa Washington irányú kapcsolatait, lévén az NDK, Bulgária és Csehszlovákia csak 1988-ra váltak nyitottabbá, párbeszédre készé.

Igaz, 1988-ra a hidegháború paradigmája, a szuperhatalmi szembenállás keserűen vélelmezett *aeternitas*-a alapvetően megváltozott. A genfi (1985), reykvíki (1986) és legfőképp a washingtoni (1987) csúcs (melynek eredményeit az 1988-as moszkvai csúcs rögzítette¹³) megváltoztatták a hidegháború négy évtizedes menetét. Ronald Reagan saját, mély meggyőződésből fakadó politikai hitvallását sikerre víve, a fegyverkezési verseny látványos felpörgetésével térdre kényszerítette a szovjet rendszert. A *peace through strength* ideológiai és gyakorlati megvalósulása igazolta Reagan 1981-es reményét, „hogyan lehet életünkben ez az utolsó esély, hogy változást lássunk a Szovjetunió kelet-európai gyarmati politikájában”¹⁴, s Gorbacsovot azon valós helyzet nyilvános beismerésére kényszerítette,¹⁵ melyben a Szovjetunió legkésőbb 1979–1981 óta¹⁶ volt: a rendszer gazdasági túlélésé-

¹² Magyarul: gyorsítás, nyíltság, átalakítás.

¹³ Ahogy a Reagan moszkvai útját előkészítő, 1988. április 26-án készült NSDD 305-ben szerepel: „[...] demonstrálni ezen kormányzat a Szovjetunióval kapcsolatos megközelítésének sikerét, mely az erő, a realizmus és a Nyugat egységének elvén alapszik”.

<http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-305.htm>

¹⁴ Reagan naplóbejegyzése 1981. december 15-éről, a Jaruzelski puccsot követő NSC megbeszélésről. Ronald Reagan, *An American Life*, New York, Pocket Books, 1992. 303.

¹⁵ „Kedveltem Gorbacsovot még akkor is, ha ő odaadó kommunista én pedig meggyőződéses kapitalista voltam. [...] Hetven év kommunizmus tönkretette a Szovjetuniót, mind gazdaságilag, mind szellemileg, lelkiileg. Gorbacsovnak rá kellett ébrednie, hogy az már képtelen fenntartani vagy markában tartani Sztálin gyarmatbirodalmát; a Szovjetunió fennmaradása fontosabb volt számára. Látnia kellett a gazdasági katasztrófát mellyel országa szembenézett, és arra a következtetésre kellett jutnia, hogy az már nem költöthet oly sokat fegyverekre és a fegyverkezési versenyre, melyet – ahogy azt Genfben elmondtam neki – sosem hagynánk hazájának megnyerni.” Reagan 707–708.

¹⁶ A lengyel válság kapcsán, 1980 októbere és 1981 decembere között a Politbüro politikusai, így a főideológus Szuszlov, Usztyinov honvédelmi miniszter, a külügyminiszter Gromiko, és a KGB feje, Andropov sem támogattak egy fegyveres intervenciót. Még maga Brezsnyev is ez ellen érvelt, mondván: „Lengyelország nem Csehszlovákia vagy Afganisztán”. Végül, 1981. december 10-én a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának ülésén Andropov kifejtette, hogy a Szovjetuniónak nem áll érdekében

nek legvégső határán, csödközelő állapotban. 1987 végén, a washingtoni csúcson a szovjet főtitkár az „űrűfegyverkezési program”-ként elhíresült SDI (*Strategic Defense Initiative* – stratégiai védelmi kezdeményezés) egyoldalú elfogadására, és az INF szerződés (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty* – a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverekre vonatkozó szerződés) kompromisszumos megkötésére kényszerült.¹⁷ Ezzel – megvalósulásukban gyakorlatilag – párhuzamosan Gorbacsov először 1988. február 8-án, teljes afganisztáni,¹⁸ majd 1988. december 7-én, az ENSZ 43. közgyűlésén, félmillió kelet-európai csapatkivonást jelentett be a Varsói Szerződés tagországaiból, így az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról. A globális kéthatalmi szembenállás világa immár mindenki számára nyilvánvalóan vál-

beavatkozni a lengyel eseményekbe, még akkor sem, ha esetleg a Szolidaritás kerül hatalomra, mert azzal az amúgy is gondokkal küzdő szovjet gazdaságot végveszélybe sodornák a Moszkva akciójára válaszul beinduló nyugati szankciók.

Wilfried Loth: *The Soviet Non-intervention in Poland 1980/81*, http://www.perspectivia.net/content/publikationen/lelewel-gespraech/6-2012/loth_intervention?set_language=ru

Kaminszki, Lukasz, „A lengyelországi szükségállapot”. *Beszélő*, 12 (2007) 2, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-lengyelorszag-i-szukseggallapot>

¹⁷ Reagan és Gorbacsov 1987. december 8-án írták alá az INF szerződést, mely kivonásra és szétszerelésre ítélte az európai telepítésű 500 – 5.500 kilométer hatótávolságú ballisztikus és cirkálórakétákat, mind nukleáris, mind hagyományos robbanófejjel. Az amerikai szenátus által 1988. május 27-én jóváhagyott, és 1988. június 1-ével életbe lépő megállapodást (mely 1991. június 1-ig adott haladékot a szerződésben foglaltak végrehajtására), Gorbacsov „a világpolitika jelentős eseményének” nevezte, míg Reagan a csúcstalálkozót olyan fordulópontként értékelte, mely „reménnyel világította be az eget minden jóakarátú embernek”. <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/inf1.htm>, és <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>

¹⁸ Az Afganisztánból való kivonulás ötlete már 1985-ben felmerült. Gorbacsov maga „vérző seb”-nek nevezte az afgán háborút, s a főtitkár számára kiemelt prioritást jelentett a háború szovjet részről való lezárása. Bár a Politbüro már 1985 októberében elvi állásfoglalásban támogatta a csapatkivonást, 1987 szeptemberéig nem létezett konkrét menetrend. Szerepet játszott ebben, hogy – főként a keményvonalasok szemében – rendkívül kényes kérdést jelentett a szuperhatalmi fiasco nyilvános beismerése, illetve, hogy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült politikailag stabilizálni az afgán helyzetet. A kivonulás várható menetét végül Eduard Sevardnadze ismertette George Shultzcal, ám amerikai részről többen (így a CIA akkori igazgatója, Robert Gates) szkeptikusak voltak annak megvalósulást illetően. A szovjetek végül két hullámban, 1989. február 15-ig hagyták el Afganisztánt. Colin Rhys Hill, *Beyond Charlie Wilson: The Soviet-Afghan War*, http://www.tcr.org/tcr/essays/EPrize_Soviet-Afghan%2019-1.pdf

tozóban volt, a szerződések szövegén túl a legnyilvánvalóbban ott, ahol a hidegháború elkezdődött, s ahol ekkor egyben lezárulni készült, Európában.

Az amerikai tervezők 1988-ra szembesültek azzal, hogy a hidegháború nemhogy még az életükben, de hamarosan véget ér, éppúgy, ahogy 1947 – a George C. Marshall által irányított Európai Újjáépítési Program (*European Recovery Program* – ERP) és a Truman-doktrína meghirdetése – óta remélték: a szovjet kommunizmus vereségével. A felgyorsuló események, így legfőképp az INF elfogadásában és az egyoldalúan bejelentett kelet-európai csapatkivonásokban megnyilvánuló szovjet vereség/feladás, arra kényszerítették az USA külügyi szakértőit, hogy szakítva több évtizedes tapasztalatokon nyugvó beidegződéseikkel, a keleti blokk gyors, ám nem unikálisan/individuálisan, hanem egységesen lezajló átalakulásával számoljanak. Mivel hasonló helyzettel Washington a hidegháború kitörése óta nem szembesült, a Kelet-Európa jövőjét vázoló, új külpolitikai prognózisok minden korábbihoz képest nóvumot jelentettek.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNLOL) magyar-amerikai külügyi anyagaiba tekintve meglehetősen pontos képet kapunk arról, hogy e *de facto* forrásban lévő, bizonytalan változásokkal teli időszakban a különböző szereplők hogyan próbálták megragadni a közeljövő legvalószínűbb, nagypolitikai scénárióit. Egy az év elején készült, „Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikája” címet viselő, magyar összefoglaló szerint John C. Whitehead külügyminiszter-helyettes már kelet-európai útja¹⁹ előtt kijelentette, hogy, a térség „megérett a váltásra, mind belső, mind külső tényezők következtében.”²⁰ Whitehead felsorolása szerint ebben az alábbiak bírtak meghatározó erővel: az amerikai–szovjet kapcsolatok (pozitív irányú) változása; az INF szerződés kétoldalú elfogadása; a tény, hogy Gorbacsov „támogatja a gazdasági és politikai reformot ezekben az országokban”, amely Magyarország és Lengyelország esetében „máris jelentős liberalizálást eredményezett”; valamint az amerikai külpolitika, „mely a térség irányában hosszú évek óta a diverzifikálást és a Nyugathoz fűződő szálak erősítését szorgalmazta.”²¹ Utóbbi kapcsán a külügyminiszter-helyettes

¹⁹ Whitehead a washingtoni külügyi intézetben ismertette a *State Department* véleményét, mielőtt 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott. MNLOL KÜM TÜK 4-135 00955

²⁰ MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196

²¹ Uo.

sürgette: „az egyedülálló, s talán rövid életű lehetőség kiaknázását, olyan formában, hogy a térség országai akut problémáik megoldásához a Nyugathoz forduljanak segítségért, amely így lényegi politikai és gazdasági változásokat eszközölhet ki, mégpedig békés és tartós jelleggel.”²² A magyar jelentés szerint Whitehead – aki külön is kiemelte, hogy „a magyarok vezetőképző intézetet létesítenek a nyugati vállalatvezetési ismeretek elsajátítása érdekében”²³ – síkraszállt „a térség irányába folytatandó aktívabb amerikai külpolitikáért, s a szakításért azzal a gyakorlattal, mely szerint Kelet-Európára az amerikai kormányzat csak válságok idején figyel oda.”²⁴

Az amerikai külpolitikában zajló változásokat a szovjetek is kommunikálták szövetségeseik, így Magyarország felé; igaz, az ideológia – és propaganda – diktálta megközelítés miatt eltérő hangsúlyokkal. „Szovjet részről az utóbbi időben különösen markánsan érzékelik, hogy az amerikaiak fokozott érdeklődést és figyelmet tanúsítanak a szövetséges szocialista országok egymás közötti kapcsolatai iránt. Elsősorban azt tanulmányozzák, hogy a szovjet peresztrojka és glasznosztj milyen hatást vált ki az európai szocialista országokban. Ennek az a magyarázata, hogy az új szovjet politika igazi próbakövének ezeket az országokat tartják, mert szerintük ott fog eldőlni a gorbacsovi kurzus sikere vagy kudarca. [...] Az amerikai vezetés egyes körei ugyanis arra számítanak, hogy a Szovjetunióban végbemenő változások kü-

²² Uo.

²³ A menedzserképző megalapításakor, 1988 novemberében, magyar–amerikai–olasz vegyesvállalat jött létre, melyben a Magyar Hitel Bank, a Gazdasági Kamara, a Szenzor Szervezési Vállalat, a Soros Alapítvány, a milánói kereskedelmi kamara, és a torinói San Paolo di Torino Bank voltak az alapítók, míg támogatói közt ott volt a Rockefeller Foundation is. A Budapesti Menedzserképző Iskola 1989-től Budafokon a volt Törley-villában működött; hallgatói a kétszer hat hónapos stúdium egyik felét Magyarországon, a másik felét Angliában folytatták, s ezért nem kevesebb, mint 600.000 forintot kellett fizetniük. Az intézmény végső megvalósulásában Soros György vált kulcsfigurává, nemcsak azért, mert már 1987-ben 50.000 dollárt investált (és további 100.000 dollárt ígért) annak létrehozására, hanem mert a korabeli magyar feljegyzések szerint igen sikeresen vetette latba személyes kapcsolatait is. Jól jelzi ezt, hogy Philip M. Kaiser, korábbi budapesti amerikai nagykövet ekkor már Soros egyik főtanácsadója volt; illetve hogy Stephen Rhinesmith, Ronald Reagan korábbi amerikai–orosz ügyekért felelős különmegbízottja, lemondva kormányzati pozíciójáról, 1987 novemberében csatlakozott a menedzserképző beindításán munkálkodó csapathoz. <http://kereso.nava.hu/document/show/id/339954>

MNLOL KÜM TÜK 4-7 003964 - 003964/4, MOL KÜM TÜK 4-109 005254

²⁴ MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196

lönböző okok miatt súlyos nehézségeket, feszültségeket és megrázkódtatásokat válthatnak ki a szocialista országokban. Olyan fejlemények is bekövetkezhetnek, melyek visszahatásaként a Szovjetunióban lévő keményvonalasok és konzervatív erők megkísérelhetik a gorbacsovi politika megváltoztatását.”²⁵ Azaz a Gorbacsov pozícióit mindig is törékenynek tartó amerikai külpolitika²⁶ (s ezt itt szovjet részről szokatlan nyíltsággal tárgyalják) immár a Kelet-Európában beinduló folyamatok bizonytalan kimenetele, s az azok által kiváltott, ugyanilyen bizonytalan, szovjet reakciók miatt is aggódhatott. Ahogy egy későbbi moszkvai jelentés fogalmazott, Amerikának „most több szempontból nehezebb dolga van, mivel a korábbi években bizonyos tekintetben jóval egyszerűbb volt az akkori elzárkózottabb és merevebb politikát képviselni”,²⁷ ráadásul Washingtonban „egyáltalán nem tartják visszafordíthatatlannak az utóbbi évek pozitívumait, a két ország közötti kapcsolatokban és ezen folyamatok megszilárdulása még nem érte el azt a fokot, hogy ne lehetne megszakítani.”²⁸

Házi Vencel washingtoni magyar nagykövet 1988. januári összefoglalója szerint az amerikai külügyi vezetésben ekkor valójában több megközelítés is létezett a szovjetekkel, illetve a kétoldalú tárgyalások eredményeivel kapcsolatban. A képviselők, szenátorok, kormányzati tisztviselők és politológusok véleményét összegző jelentése három főbb csoportba sorolja ezeket. Az első, legszkeptikusabb csoportba azok tartoztak, mint Caspar Weinberger (1987-ig Reagan *hard liner* védelmi minisztere) vagy Richard Perle (Weinberger helyettese) és Kenneth Adelman (a fegyverzetkorlátozási tárgyalások vezető szakértője), akik úgy látták, hogy a „Szovjetunióban a változások minden területen a felszínen mozognak”, s az „továbbra is erő-

²⁵ 1988. február 4-i rejteltávirat Moszkvából. MNLOL KÜM TÜK 4 10 0500/1

²⁶ Korábbi külügyi jelentésekben Henry Kissingertől Mark Palmerig sokan fogalmaztak meg kételyeket mind Gorbacsov, mind politikájának hosszú távú túlélésével kapcsolatban. Míg megfogalmazásaikat a szovjet oligarchia működésének (például Berija vagy Hruscsov bukása) ismerete indukálta, addig ilyen irányú félelmeiket az 1991. augusztusi puccs visszamenőleg is igazolta. 1991. augusztus 19-21. között Gorbacsovot épp saját korábbi szövetségesei és az általa felemeltek – a „Nyolcak Csoportja” – árulták el, s vetették házi őrizetbe. Bár túlélte e durva incidenst, politikailag nivellálódott, s ez vezetett 1991. augusztus 24-i, a főtitkári tisztségéről való lemondásához.

²⁷ 1988. szeptember 15-i rejteltávirat szovjet tájékoztatásról. MNLOL KÜM TÜK 4-10 00500/8

²⁸ Uo.

teljesen fegyverkezik”.²⁹ A második csoport pragmatikus konzervatívjainak és demokratáinak véleménye szerint „a Szovjetunióban ténylegesen érzékelhető változások mennek végbe, de ezek ma még nem elég meggyőzőek se a kül- se a belpolitikában”; az e csoportba tartozók úgy ítélték meg, hogy „a gorbacsovi törekvések őszinték és jószándékúak, de következetes végrehajtásuk útjában számos belső akadály tornyosul.”³⁰ A harmadik csoportban a pozitív irányban elfogult, bizakodó liberális szakértők és – Házi szerint – demokrata többség véleményét találjuk: „[...] a Szovjetunióban korszakos változások jelei tapasztalhatóak, s a kérdések többségében a mai szovjet gyakorlat egyszerűen összehasonlíthatatlan a négy-öt évvel ezelőtti helyzettel”,³¹ melyből kifolyólag az Egyesült Államoknak „nem csupán alkalmazkodnia kell ezekhez, hanem sajátos eszközeivel elő is kell segítenie a változásokat”.³²

A jelentések hűen tükrözik, mennyire komplex helyzet alakult ki az 1980-as évek utolsó harmadára. Egyrészt ott volt a két szuperhatalom viszonya, illetve a konszenzussal kialakított egyezmények gyakorlati végrehajtásának kérdése. Másrészt ott volt a Szovjetunióban zajló változások kérdése, középpontban a gorbacsovi kurzus túlélésével. Harmadrészt figyelembe kellett venni a Kelet-Európában beinduló, a szuperhatalmi erőter megváltozása által indukált felszíni (kormányzati), és felszín alatti (ellenzéki szerveződések) változásokat; negyedrészt pedig ott volt ennek a Kreml keményvonalasaira gyakorolt hatása, az esetleges ellenreakció, a visszarendeződés fenyegető rémképével. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy az 1956-os lengyel válság, illetve magyar forradalom és szabadságharc óta nem állt fenn ennyire sok ismeretlenes helyzet a keleti blokkban. Igaz, alapvető különb-

²⁹ MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501

³⁰ Uo.

³¹ Uo. Ha a gorbacsovi politika jóval megengedőbb is volt, mint az előző évtizedek szovjet külpolitikája, csak mozgástérbővülést, s nem valamiféle, a szövetségi rendszeren belüli önállóságot jelentett. Ahogy Stephen Larrabee az *Institute for East-West Security Studies* (IEWSS) szakembere 1988 márciusában a *Foreign Policy* hasábjain fogalmazott: az USA-nak „olyan kis lépésekre kell törekednie, amelyek előmozdítják a kelet-európai országokban a társadalmi pluralizmust és a a nemzeti önállóságot”, figyelembe véve, hogy a Gorbacsov által biztosított „nagyobb szabadság is viszonylag korlátozott”. MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196-1

³² MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501

séget jelent, hogy a több mint három évtizeddel korábbi helyzethez képest az USA-nak immár direkt befolyása volt az események alakulására: a Szovjetunióra éppúgy, mint a keleti blokk országainak felére. A befolyásolás képessége ugyanakkor nem jelentett – Washington szemszögéből sem – kiszámíthatóságot, így az amerikai külpolitika a várható változások generálta lehetséges politikai és társadalmi feszültségekre koncentrált, részben integránsan, részben túl a keleti blokk általános gazdasági válságán.

„A szovjetunióbeli változások, a nagyhatalmak viszonyának javulása, a kisebb szocialista országokon belül kibontakozó reformfolyamatok és a lengyelországi konszolidáció hatására az amerikai külpolitikában erősödik az igény a Kelet-Európa-politika és a differenciálási kritériumok átértékelésére: a fejlemények összhatásukban megváltoztatják az egyes kelet-európai országok fontossági sorrendjét. Az amerikai kormányzat a térséget ma potenciális válság-övezetnek (sic!) tekinti;³³ ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem a robbanásban, hanem a viszonylagos stabilitás mellett végbemennő radikális, intézményes változásokban, a politikai pluralizmus térhódításában érdekelt, tevékenységével ezt kívánja elősegíteni. Az USA számára

³³ A válságövezetként való kezelés nem egyszerűen a keleti blokk országainak belső válsága, hanem egyszersmind az általuk esetlegesen generált 'ostorcsapás-effektus' miatt vált hangsúlyossá. 1989 májusában az amerikai képviselőház külügyi bizottságának európai ügyekért felelős albizottságában két professzor, Seweryn Bialer a Columbia Egyetem, és Karen Dawisha a marylandi egyetem politológusai elemezték azon kihívásokat, melyekkel Washington 1988-ra szembekerült. Bialer szerint a szovjet *peresztrojka* kulcskérdést épp a keleti blokk belső fejleményei jelentették, szerinte ugyanis „Gorbačov időt próbál nyerni, elodázandó a robbanást a térségben, amíg a Szovjetunió gazdaságilag erőre kap. [...] Törekvéseinek sikere azonban kérdéses, többek között a térségben erősödő antikommunista hangulat miatt.” A Columbia professzora azt is kiemelte, hogy a térség politikai és társadalmi stabilitásának fenntartásához – melyben az USA alapvető érdekekkel bírt – változásokra volt szükség Washington addigi külpolitikájában, ennek egyik eszközeként egy „új Marshall-tervet” ajánlott. Ugyanitt Dawisha is vázolt konkrét, gyakorlati lépéseket. Egyrészt javasolta „szelektív megközelítéssel támogatni a lengyel agrár exportot és a magyar bankélet fejlődését”, másrészt felvetette a Jackson–Vanik kiegészítés hatályon kívül helyezését. A későbbi történések ismeretében, illetve egyértelmű magyar vonatkozása miatt fontos, hogy Romániát mindketten „robbanásveszélyesnek” ítélték, s a magyar kisebbség romániai üldöztetése miatt szorgalmazták, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEE) keretein belül az USA egyértelműen a magyar álláspontot támogassa. MNLOL KÜM TÜK 4-1 1196-2

döntő mérce az emberi jogok érvényesülése, az ellenzék közéleti működésének engedélyezése, a gazdasági liberalizáltsági fok.”³⁴

Az utolsó kitételektől eltekintve az 1988. július 7-ről származó magyar összefoglaló olyan új irányba mutat, melyre – ahogy erre a fentiekben részben már utaltam – korábbi dokumentumokban nem találunk precedenst: Kelet-Európa egésze lehetséges válságövezetként jelenik meg, a társadalmi robbanás valós veszélyével. Ez, a kommunizmus addigi négy évtizede alatt legfeljebb egy-egy ország – Lengyelország és Magyarország (1956), Csehszlovákia (1968), majd ismét Lengyelország (1981) – kapcsán kerülhetett szóba (illetve: történt meg), a térséget átfogóan érintve azonban soha. Az 1988-as amerikai prognózis azonban implicit módon dominó effektusra utal, hiszen konkrét rezsimek helyett a keleti blokk általános válságáról beszél; ráadásul felveti az intézményes keretek radikális, békés vagy erőszakos úton való megváltoztatásának lehetőségét.

Zbigniew Brzezinski, Jimmy Carter befolyásos, s egyben zseniális nemzetbiztonsági tanácsadója (aki majd egy évtizeddel korábban a szovjetek nyakába akasztott az afganisztáni inváziót), 1988. április 16-án, Indonéziában, egy dzsakartai konferencián fejtette ki véleményét e témáról. A volt tanácsadó külön tárgyalta a Szovjetuniót, Kínát és Kelet-Európát, ám az e rendszereket érintő válság alapokaiként egységesen az állam és a párt összefonódását, a kiterjedt bürokráciát, a társadalmi spontaneitás és kreativitás elnyomását jelölte meg.³⁵ Brzezinski, már nem aktív politikusként, megte-

(A Henry „Scoop” Jackson demokrata, és Charles Vanik republikánus szenátor nevével fémjelzett kiegészítés az 1974-es amerikai kereskedelmi törvény (mely 1975. január 3-án lépett életbe) módosítását jelentette. A Jackson–Vanik kiegészítés eredetileg a Szovjetuniót célozta, konkrét formájában az USA-ba irányuló szovjet zsidó kivándorlást. A Szovjetunióban képzett, magasán kvalifikált zsidó értelmiségiek az Egyesült Államokba történő távozását Brezsnyevék 1972-től különböző törvényekkel igyekeztek megakadályozni, erőszakkal gátolva meg a *brain drain*-t, az „agyelszívást”. A kiegészítés tulajdonképpen az erre adott válasz volt, mely azonban nem kizárólag magát a Szovjetuniót, hanem a hasonló politikát folytató, bármely szocialista országot megfosztott a legnagyobb kedvezménytől.)

http://en.wikipedia.org/wiki/Jackson–Vanik_amendment

³⁴ MNLOL KÜM TÜK 4-10 00501/2 Ugyanebben a témában egy korábban már idézett szovjet összefoglaló így fogalmaz: „Aktívabbá vált az USA [...] az európai szocialista országok vonatkozásában is, amelyekkel szemben egyfajta 'új differenciálási politikát' folytat.” MNLOL KÜM TÜK 4-10 00500/8

³⁵ MNLOL KÜM TÜK 4-10 002809

hette, hogy a hivatalos megfogalmazásoktól eltérően, s egyben nyíltabban fogalmazzon. Kijelentette, hogy „a Szovjetunió gyakorlatilag megszűnt az USA riválisa lenni”, s hogy a *peresztrojka* Gorbacsov minden erőfeszítése ellenére kudarcra van ítélve, mert „teljesen ellentétes a párt hagyományaival és jelenlegi szerepével”.³⁶ Hozzátette azt is, hogy „a soknemzetiségű Szovjetunióban egy igazi gazdasági és politikai decentralizáció a nemzeti törekvések zsilipjeit is kinyitná, ami az ország politikai egységének felbomlásához vezetne.”³⁷ Kelet-Európáról értekezve, a megelőzően idézett összefoglalóval egyetértésben, rámutatott, hogy „kívánatosabb a lassú, de visszafordíthatatlan reformok folyamata”, mert „a forradalmi jellegű gyors változások – elsősorban a meglévő *status quo*-t veszélyeztető – nemzetközi hatásai miatt nem szolgálják az USA érdekeit.”³⁸ Brzezinski a térség országait sújtó problémák alapján sorrendet is felállított: a legproblémásabbnak Romániát, majd Lengyelországot ítélte; Magyarországot középre helyezte el, mögötte Csehszlovákiával; a legproblémamentesebbnek Jugoszláviát ítélte. Ha e sorrend a térségbeli későbbi történések ismeretében részben téves is volt (utalva a jugoszláv utódállamok elkeseredett, és elhúzódó háborúira), a Szovjetunió felbomlásáról általa mondottak végül tételesen helytállónak bizonyultak.

A prognózisában legpontosabb, a keleti blokk jövőjére vonatkozó, külügyi összefoglaló 1988 októberének végéről származik, melyben ismét a washingtoni magyar nagykövet, Házi Vencel összegzi amerikai források véleményét.³⁹ Ebben – is – szerepel, hogy a Gorbacsov által felgyorsított változások Kelet-Európában „a helyzet olyan mértékű radikalizálódásához vezethetnek, amely robbanással fenyeget.”⁴⁰ Ezt érzékelve a térség prioritása az amerikai külpolitikában felértékelődött, az 5-6. helyről a 3-4. helyre került. A jelentés kitért arra is, hogy míg Jugoszláviában, Lengyelországban és Magyarországon széles körű társadalmi igény kényszerítette ki a változásokat, addig a Szovjetunióban meghirdetett reformok a Gorbacsov köré tömörült hatalmi elithez kapcsolódtak, így – ellentétben a keleti blokkal – nem valamely szélesebb társadalmi bázis, hanem a főtitkár személye, illetve egy hoz-

³⁶ Uo.³⁷ Uo.³⁸ Uo.³⁹ Házi Vencel 1988. október 27-én írt a kelet-európai átalakulás lehetőségeiről. MNLOL KÜM TÜK 4-10 0030336⁴⁰ Uo.

zá hű, szűk réteg jelentette a változások kulcsát. Az összefoglaló szerint, Brzezinski helyzetértékelésével ellentétben, a térség legstabilabb országa Magyarország, míg Jugoszláviában a feszítő nemzeti ellentétek, Romániában az eszkalálódó gazdasági és társadalmi problémák, Lengyelországban a rendszer talajvesztése, a tömegektől való elszakadása, valamint „a rendszer legitimitásának még a látszatát is nélkülöző” társadalmi bázis vákuuma vezethetett „előre nem látható mértékű társadalmi megrázkódtatáshoz”.⁴¹ „A fentiekből következően a Bush adminisztráció is kiemelt szerepet szán Magyarországnak, mert úgy véli, hogy az ott végbemenő – igen figyelemre-méltó, de rendezett keretek között zajló – fejlődés szolgálja legjobban az Egyesült Államok érdekeit és például szolgálhat a többi ország számára.”⁴² Házi összefoglalója szerint e „rendezett keretek” segíthették leginkább Magyarországot, s természetesen minden más kelet-európai állam számára a Nyugattal való együttműködést éppúgy, mint a külföldi tőke beáramlását, illetve a belső vállalkozói szellem felerősödését.

Utóbbiakhoz direkt kapcsolódik mindaz, amit a keleti blokk országaival fenntartott amerikai kapcsolatokban az 1980-as évek második felében központi figurává vált John C. Whitehead amerikai külügyminiszter-helyettes nyári útján az NDK-ban mondott. A new yorki székhelyű *Institute for East-West Security Studies* (vagy röviden csak *East-West Institute* – EWI) kelet-németországi, kihelyezett gyűlésén 1988. június 10-én felszólaló külügyi államtitkár kiállt a Kelet-Európai gazdasági reformok támogatása mellett.⁴³ Ahogy fogalmazott: „Miért kellene az USA-nak és a Nyugatnak támogatnia a keleti blokk gazdaságait? Mert hajlandóak vagyunk arra fogadni, hogy a nagyobb gazdasági nyitottság, és a keleti gazdaságok további, világpiaci integrációja segíteni fog csökkenteni a feszültségeket, s előmozdítja egy mindnyájunk számára biztonságosabb és prosperálóbb világ létrejöttét.”⁴⁴ White-

⁴¹ Uo.⁴² MNLOL KÜM TÜK 4-10 0030336.⁴³ William Touhy „Bátrabb lépések: az amerikai tanácsadó támogatja a keleti blokk gazdasági reformjait” című, az *LA Times*-ban 1988. június 11-én megjelent cikke alapján. http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc⁴⁴ Uo. Fontos kiemelni, hogy doktriner szempontból 1988-ban a térség VSZ országainak esetleges támogatásáról beszélni *de iure* az ellenség támogatására való felhívásnak minősült, ám a reálpolitika ekkorra felülírta a az évtizedes hidegháborús logikát, a biztonságpolitikai célok javára.

head arra hívta fel a figyelmet, hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok – az akkorinál – jóval nyitottabbá válása híján a kommunista országok „gyorsuló hanyatlással” kell szembenézzenek, s egy ilyen helyzetet „bizonytalan konzekvenciákkal bír a Kelet és Nyugat biztonságára, olyan következményekkel, melyek egyik félnek sem állnak érdekében.”⁴⁵

A külügyminiszter-helyettes megfogalmazásai evidensen jelezték, hogy az Egyesült Államok, és általában a Nyugat érdekében, a minél kisebb politikai feszültséggel és társadalmi megrázkódtatással járó változások álltak, s nem valamely földcsuszamlás szerű, kiszámíthatatlan, gyors *regime change*. Ez pedig, a korábbi évtizedekkel ellentétben, a kelet-európai térség belső életében való aktív részvételt kívánt. Az USA, Whitehead mondataiból, s egyre fokozódó diplomáciai szerepvállalásából⁴⁶ egyértelműen kiderül, a változások mediátoraként kívánt fellépni, elkerülendő a radikális megmozdulások, forradalmak, véres puccsok és polgárháborúk hullámát; kikapcsolva az évtizedes szovjet katonai reflexeket, s elősegítve a szovjet szatellitkelet nyugati mintájú, demokratikus átalakulást.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Bár Whitehead 1985-től volt külügyi államtitkár, s összesen hat alkalommal látogatott el a térségbe, látogatásaiból három 1988-ra esett. 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott el; 1988 júniusában Magyarországon és az NDK-ban járt; míg 1988 októberében – egyben búcsúlátogatásként – Bukarestben, Varsóban, Prágában, Budapesten és Szófiában tárgyalt. A mintegy kilenc hónapon belüli három körút, illetve azok helyszíne két dolgot mutat meg világosan: a kétoldalú interakciók felpörgését, illetve a térségbeli amerikai dialógus kibővülését.

Az amerikai politikus 1988. február 5-6-i bukaresti tárgyalásain végleges hangnemszereplésre került sor mind román, mind amerikai részről. Ceausescu, miután Whitehead kijelentette, hogy „kedvező változások híján” az 1987-ben eredetileg fél évre felfüggesztett MFN státusz későbbi megújítása is veszélybe kerülhet, már nem hagyta, hogy az amerikai külügy második embere kifejtse az „emberi jogi kérdéskörre vonatkozó amerikai nézeteket”. A magyar összefoglaló szerint „ez a végkifejlet még az újságírókat is sokkolta”, a majd három órás megbeszélés során a román főtitkár „ellentmondást nem tűrő volt, áthágta a szokásos nemzetközi diplomáciai normákat”, miközben „sarokba szorított ember módjára viselkedett”. Ezzel összhangban a látogatásról röviden tudósító *LA Times* is úgy fogalmazott, hogy Csehszlovákiába való távozása előtt Whitehead „szokatlanul éles megjegyzésekkel” illette a román rezsimet, miután Nicolae Ceausescu nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván az emberi jogi kérdésekről tárgyalni. Ezzel Románia kiemelten kezelése, illetve kedvezményezetti státuszának visszaállítása hosszú időre lekerült az amerikai külpolitika napirendjéről.

Mindezen kihívások elvi politikai leképezése, az újonnan meghatározott célkitűzések eszközrendszerének kialakítása, majd végül az új amerikai Kelet-Európa politika gyakorlati megvalósítása⁴⁷ azonban messze meghaladták a második Reagan kormányzat gyakorlati időkeretét. Ronald Reagan az 1988. novemberi választásokkal történelmi jelentőségű, két cikluson át tartó elnökségének *lame duck* periódusába lépett. Aelnöke, George Herbert Walker Bush választási győzelmétől annak elnöki beiktatásáig Reagan már nem sokat tehetett/kellett, hogy tegyen; még akkor sem, ha Bush egyértelműen a Reagan által újratemtett amerikai szupremácia 'egyeseségi' örököse volt.

A Gerald Ford elnök felkérésére 1976 januárjától egy éven át a CIA-t irányító, 1980 és 1988 között alelnök Bush – a kialakult washingtoni tradíciónak megfelelően – 1989. január 20-án lépett hivatalba, s szinte azonnal azon megválaszolatlan kérdések garmadjával szembesült, melyet az előző egy–másfél év gyorsuló változásai generáltak. Kevés dolog tükrözi jobban a

Varsóban, 1988. január 31. és február 3. között, Whitehead Jaruzelskitől a püspöki karon át Lech Walesáig, a lengyel politikai élet szinte minden aktorával találkozott; a kormánnyal való tárgyalásain a Szolidaritás a politikai életbe való mielőbbi bevonását sürgetve. Jaruzelskiék azonban ezt alapvetően belügynek ítélték, s még Whitehead őszi látogatása előtt is inkább a – véleményük szerint – Lengyelországgal szemben politikailag, gazdaságilag és pénzügyileg diszkriminatív amerikai külpolitika felfüggesztését követelték. John C. Whitehead októberi látogatása után a lengyel helyzetet összetettnek és bonyolultnak minősítette. Bár bizakodó volt az 1988. szeptember 27-én hivatalba lépett új miniszterelnök, Mieczysław Rakowski személyét illetően, s jelezte, hogy az USA hajlandó az új kormányt gazdaságilag támogatni, szem előtt tartotta Walesa Rakowskival kapcsolatos bizalmatlanságát és kételyeit is.

MNLOL KÜM TÜK 4-135 00955, 4-135 00278 – 00278/4, 4-135 00955/2 és 4-135 003500, 4-135 00927, 4-135 00927/1, 002278/1 – 002278/11

http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc

http://articles.latimes.com/1988-10-07/news/mn-3581_1_whitehead-state-mission

⁴⁷ A szuperhatalmi ügyek, valamint a regionális, a keleti blokkot érintő kérdések összekapcsolása ideológiailag már a Reagan adminisztráció alatt megtörtént. A korábban idézett, 1988. áprilisi NSDD 305 cél és feladat meghatározásában *expressis verbis* szerepel: „Megerősíteni mind a szovjeteket, mind a nyugat-európaiakat, hogy az Egyesült Államok továbbra is teljesen elkötelezett marad, hogy legyőzze Európa háború utáni, kelet–nyugati megosztását, s hogy a tágabb értelemben vett haladás e cél felé a legjobb garanciája az amerikai-szovjet kapcsolatok hosszú távú stabilitásának és fejlődésének.” <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-305.htm>

helyzet komplexitását annál a ténynél, minthogy az elnökkel felálló új összetételű Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council* – NSC) harmadik összejövételén (az elsőn Afganisztánról, a másodikon Panamáról tárgyaltak), 1989. február 15-én gyakorlatilag az USA teljes hidegháborús kapcsolatrendszerének felülvizsgálatáról döntöttek. Az e korszakban NSR-nek,⁴⁸ *National Security Review*-nak („Nemzetbiztonsági Áttekintés”) nevezett direktívából az NSR-3 az amerikai–szovjet kapcsolatok újragondolását rendelte el, annak fényében, hogy: „A feltartóztatást sikerre vittük, minthogy a világ népei elutasítják az idejétmúlt Marxista–Leninista dogmát, prosperitást és szabadságot keresve.”;⁴⁹ az NSR-4 Washington érvényben lévő Kelet-Európa politikájának felülvizsgálatát,⁵⁰ míg az NSR-5 Amerika nyugat-európai kapcsolatainak újraértékelését irányozta elő.⁵¹ Ezen munkát, mindhárom esetben, 1989. március 15-ig rendelték el, rövid távon 3-5 évre, hosszabb távon tíz évre tervezve.

Az NSR-4 – melyet sok más, a korszakban született dokumentummal ellentétben (a széljegyzet alapján) 2005-ben feloldottak a titkosítás alól – témája „Az amerikai–kelet-európai kapcsolatok teljes felülvizsgálata” volt, s gyakorlatilag az 1982 óta érvényben lévő NSDD 54 újraértékelését és átalakítását célozta. A direktíva bevezetőjében foglalták össze, miért vált szükségessé a keleti blokkal kapcsolatos amerikai külpolitika újratervezése: „A valódi és tartós változás lehetősége Kelet-Európában ma nagyobb, mint a háború [a II. világháború – KJE] utáni időszakban bármikor. Régióbeli célkitűzéseinket, hogy elérjük a tömegek törekvését a szabadságra, prosperitásra és önrendelkezésre elértük, s továbbra is érvényesek. És bizonyosak

⁴⁸ Az NSC iratai a különböző korszakokban eltérő rövidítésekkel bírnak. Elég, ha csak Truman elnök 1950-es NSC-68-ára, Reagan (már említett) NSDD 75-ére, vagy a fent tárgyalt NSR-4-re gondolunk. (Az NSC 1947-es létrehozása óta ezen direktívák a nemzetbiztonsági politika alapvető irányvonalát hivatottak meghatározni. A mindenkorai nemzetbiztonsági tanácsadó feladata, hogy az abban megfogalmazottak érvényre jussanak a kormányzat védelmi, hírszerzési és külpolitikai intézményrendszerében. Az NSC-k/NSDD-k/NSR-k mindig egy adott elnökhöz kötődnek, számozásuk pedig létrejöttük sorrendiségét tükrözi). <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/index.html>

⁴⁹ <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr3.pdf>

⁵⁰ <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

⁵¹ <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr5.pdf>

vagyunk abban, hogy ezen törekvések nem válhatnak valóra mindaddig, amíg a közép-kelet-európai országok szovjet megszállása fennáll.”⁵²

„Lehet érkezett annak az ideje, amikor a kreatív amerikai politikai eszközök jelentősebb változást érhetnek el. Miközben a nyugati szomszédok prosperálnak, növekszenek és a gazdasági integrációt célozzák, s a keleti szomszéd próbálja lerázni történelme és kudarcainak örökségét, Kelet-Európa államai korábban ismeretlen mérvű gazdasági és politikai nyomással szembesülnek, kívülről és belülről egyaránt. A gazdasági problémák oly súlyossá váltak, hogy néhány vezető most azon idejétmúlt szocialista elvek újragondolását keresi, melyeket negyven évig követtek. S Kelet-Európa népei üzenetet küldenek vezetőiknek, [jelezve – KJE] hogy a politikai szabadság a gazdasági javulás előfeltétele. A szabadság iránti vágyat tovább erősíti a kelet-európaiak újraazonosulása nyugati kapcsolataikkal (gyökereikkel? – KJE).”⁵³

Az NSR-4, mely a felmerült számos kérdés megválaszolásba a teljes (!) amerikai felső vezetést bevonta,⁵⁴ szerint tehát 1945 óta először 1988-89-re alakult ki olyan helyzet, melyben az USA egyrészt már ért el sikereket a térségben (legfőképp a differenciálás alkalmazásával), másrészt az amerikai–szovjet bilaterális kapcsolatokban való egyértelmű felülkerekedésével egyre dinamikusabban volt képes befolyásolni a keleti blokk életét, miközben Kelet-Európa kormányai külső és belső presszióktól hajtva maguk is bel- és külpolitikájuk megváltoztatására kényszerültek. Ezen új helyzetben az USA politikai tervezői a már bevált eszközök további alkalmazása mellett a korábbiaknál (szükségszerűen) reaktívabb és – mint láttuk – kreatívabb politikát javasoltak: „Gyakran beszélünk Kelet-Európáról, mint egységről, de természetesen az országokat elkülönítve kell kezelnünk. Politikánk tervezé-

⁵² <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

⁵³ Uo. A kissé botladozó magyar fordítás az eredeti szöveg megfogalmazásait követi, tükröfordításként. A stílus és a megfogalmazások következetlenségei arra utalnak, hogy más hosszan, olykor évekig előkészített direktívákkal szemben az NSR-4 valóban 'ott és akkor' született, s inkább egyfajta gondolati jegyzőkönyv, mint részletekig kidolgozott direktíva

⁵⁴ Az alelnököt, a külügy-, pénzügy-, védelmi, mezőgazdasági, kereskedelmi minisztert, a CIA igazgatóját, az NSC vezetőjét, a vezérkari főnököt, a Fegyverzetellenőrzési és Leszerelési Ügynökség igazgatóját, valamint a USIA-t (az 1953 és 1999 között működött Egyesült Államok Információs Ügynökségét). uo.

sekor ezen nemzetek felé a megvalósult reformok sebessége és iránya alapján kell diszkriminálnunk. A békés kelet-európai változás lehetősége igen korlátozott, de a régió pezseg a lehetőségektől, s ki kell használnunk a fel-táruuló lehetőségeket.”⁵⁵

E „pezsgő lehetőségek” azonban korábban ismeretlen jellegű, mértékű és legfőképp komplexitású veszélyeket hordoztak magukban. Az új amerikai Kelet-Európa stratégia tervezésekor a direktíva kiemelten figyelmeztetett erre: „Az értékelésnek specifikusan vizsgálnia kell a súlyos instabilitás vagy nyílt politikai konfliktus valószínűségét Kelet-Európa minden egyes álla-mában – s az ilyen fejlemények hatását Nyugat-Európára, illetve az ameri-kai–nyugat-európai kapcsolatokra.”⁵⁶ „A stratégiának figyelembe kell venni az olyan változókat, minthogy Gorbacsov szovjet reformjai sikerre jutnak-e vagy sem, s ennek milyen hatása van Kelet-Európára.”⁵⁷ Az egyéb változók közt ott vannak a valószínűsíthető utódlások (pl. Románia) és a társadalmi instabilitás (Lengyelország, Magyarország, stb.) [...] Ezen stratégia azt a kérdést is kell tárgyalja, hogyan egyensúlyozzunk egyfelől a pluralizmus és a [változások menetében való – KJE] tömeges részvétel bátorítása, másfelől a potenciálisan veszélyes nyugtalanság és instabilitás között.”⁵⁸

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ A gorbacsovi reformok és Kelet-Európa sorsa, ahogy azt fentebb többektől is idéztük már, potenciálisan kölcsönös és áttétes függésben állt. Hogy ez mennyire így volt, illetve mennyire így látszott Washingtonból, azt az e tanulmányban tárgyalt időkereten túl megvalósult budapesti Bush látogatás kapcsán érzékelhetjük. A magyar külügy részéről az ame-rikai elnök 1989. július 11-13-i látogatását összefoglaló Kovács László külügyminiszter-helyettes szerint: „Bush elnök minden megbeszélésen nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a látogatással, a magyar–amerikai kapcsolatépítéssel nem akar problémákat okozni sem Gorbacsovnak, sem a magyar vezetésnek, nem akarja zavarni Magyarország és szö-vetségei viszonyát.” Ugyanígy emlékszik erre az akkor az MDF törzstagságához tartozó Bíró Zoltán is: „Számomra az amerikai elnök magyarországi látogatása – főként a vele való személyes találkozás az ellenzéki pártok vezetőinek körében – bizonyossá tette, hogy az Egyesült Államok minden békés eszközzel támogatni fogja a rendszerváltást, és a Gor-bacsovval folytatott tárgyalásaik is ebbe az irányba mutatnak. Az elnök ugyanakkor a magyarországi ellenzéki pártok értésére adta azt is, hogy semmi olyan megmozdulást vagy magatartást nem hajlandó támogatni, amely ronthatná Gorbacsov pozícióit, illetve a tár-gyalások békés és előrevivő folyamatát.” Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989: források*, MTA Történettudományi. Intézet, Budapest 2009. 898-899.

<http://www.historia.hu/archivum/2002/0202biro.htm>

Washington regionális politikájának legfontosabb új eleme épp az „egyensúlyozás” volt: 1956-tól, amikor a lengyel és a magyar események kap-csán Dwight D. Eisenhower kormányzatának hivatalosan hirdetett ideoló-giája és politikai doktrínája látványos összeütközésbe került a termonuk-leáris fenyegetés szülte pszichológiai félelemmel, illetve Amerika reálpoli-tikájával, az USA mind a kitűzött célok, mind az alkalmazható eszközök terén egy zárt paradigma felé fordult,⁵⁹ melyben a gazdasági vagy (s nem „és”!) politikai liberalizáció volt az elérhető maximum. A differenciálás majd három évtizede alatt⁶⁰ az Egyesült Államok mindenkori kormányzata számára tehát Kelet-Európa valamely lassú, és fokozatos, egyénileg, orszá-gonként történő átalakulása volt elképzelhető, és racionálisan leképezhető. A reagani *roll back* („visszaszorítás”) azonban olyan alapvető változásokat idézett elő, melyek képesek voltak a reálpolitika szintjére emelni a *libera-lization*-t. Az eredetileg szinonimaként használt, és a katonai erővel való visszaszorításra/felszabadításra vonatkozó fogalmak⁶¹ a *peace through strength*-ben a szuperhatalmi erőter gazdasági eszközökkel/kényszerekkel való felülírásán keresztül vezettek el Kelet-Európa külső és belső liberali-

⁵⁸ <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf>

⁵⁹ 1953. október 30-án Eisenhower aláírta az NSC 162/2-t, mely „a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyez a fejlett atomfegyverek elrettentő és pusztító erejére”, s ezzel gyakorla-tilag megszületett a *massive retaliation*, a „tömeges megtorlás” doktrínája. A valóságban azonban Washington egyre inkább aggasztotta a nukleáris eskaláció lehetősége; a ter-monukleáris konfliktustól való félelem pedig kihatott arra, ahogy az Egyesült Államok a globális, de legfőképp az európai *status quo* megváltoztatásának esélyeire tekintett. A nyilvánosan hangoztatott cél, „hogy a szatellit népek végül visszanyerjék függetlenségüket, s jogukat, hogy szabadon dönthessenek kormányzatuk formájáról”, valójában már in-konzisztens volt az USA gyakorlati lépéseivel; ennek legkézzelfoghatóbb bizonyítékát az 1956-os kelet-európai fejlemények idején tanúsított – politikai impotenciától sem mentes – amerikai magatartás jelentette. Cole C. Kingseed, *Eisenhower and the End Of Suez Crisis of 1956*, Louisiana State University Press, 1995. 8. http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/strategy/article-dulles-retaliation_1954-01-12.htm. *Foreign Relations of the United States* (FRUS), 1955-1957, XXV, 115.

⁶⁰ Az NSDD 54 bevezetőjében szerepel, hogy annak megalkotásakor a differenciálás már két évtizede érvényben volt. <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf>

⁶¹ A *rollback/liberalization* hagyományos eszköztára a puccsoktól a nyílt katonai kon-fliktusokig terjedt. Ezen politika sikerei közé sorolják az 1953-as iráni puccsot, Grenada 1983-as megszállását; kudarcai között ott van a koreai háború, vagy a balsorsú 1961. áprilisi, disznó-öbölbeli partraszállás.

zációjához. A hirtelen kibővülő politikai mozgástér azonban a több évtizedes premisszákon és megszokásokon alapuló cél-eszköz-lehetőség egyensúlyon túllépve a lehetséges, és amerikai részről kívánatos fejlemények közötti egyensúlyozássá vált; ráadásul nem egy konkrét szatellit állam, hanem a teljes keleti blokk kapcsán.

The beginning of the end, „a vég kezdete” tehát a korlátozott lehetőségek kiszámíthatóbb világból egy lehetőségektől „pezsgő”, ám meglehetősen bizonytalan jövő felé vezetett. Az amerikai prognózisokban Kelet-Európa kapcsán inntől jelent meg a történelmi esély artikulálása; az egy-séges nyugati szerepvállalás és támogatás⁶² szükségességének proponálása; a megrázkódtatásoktól mentes, lehetőleg vértelen átmenet segítésének gondolata; a keleti blokk átalakulásának a Szovjetunióra, markánsan Mihail Gorbacsov pozícióira kifejtett hatása, benne a keményvonalas (politikai és katonai) visszarendeződéstől való félelemmel. Az USA 1989-ben immár tudatosan arra készült, hogy a hidegháború megnyerése után, a világ monopol szuperhatalmaként aktív szerepet játsszon a kelet-európai térség életének alakulásában/alakításában. Hogy a Bush kormányzat, hogyan és milyen szerepet játszott a szatellitek rezsimjeinek lebontásában, az új, plurális demokráciák kialakításában, s az európai reintegrációban ma – a megismerhető dokumentumok csekély feldolgozottsága, illetve fennálló titkosítása miatt – még nehezen ítéltető meg pontosan. Annyi ugyanakkor bizonyos, hogy a prognózisokon és politikai direktívákon túli döntések valamint politikai, diplomáciai és gazdasági akciók részleteinek megismerése segíthet csak eldönteni, vajon rendszerváltás, rendszerváltoztatás, vagy két, egyszerre párhuzamos és kapcsolódó eseménysor zajlott térségünkben 1988 után.

⁶² E kérdés kapcsán, melyről legalábbis sejthetjük, hogy megosztotta a nyugati vezetőket, érdemes meghallani azt, amit Zbigniew Brzezinski a kelet-európai országok NATO csatlakozásáról mondott retrospektíve, 2009 szeptemberében: „Amint egyszer a blokk összeomlott, megmaradt, mait én 'történelmi spontaneitásnak' nevezek, s az országok melyek szovjet irányításnak voltak kitéve természetesen gravitáltak a Nyugat felé. Ez volt, ahol a biztonságukat keresték; nem hiszem, hogy ez elkerülhető lett volna. Ha megpróbáltuk volna kizárni őket, akkor ma nem egy Európa létezne, hanem három: egy Nyugaton, egy középen, egy Keleten, s a középső nem lenne biztonságban, csábító célpontot nyújtva.”

Gregory Scoblete, *Navigating U.S. Foreign Policy: An Interview with Zbigniew Brzezinski*, http://www.realclearworld.com/articles/2009/09/23/navigating_us_foreign_policy_a_n_interview_with_zbigniew_brzezinski_97190.html

II. FEJEZET

Riba András László

Adalékok és néhány megfontolás az előzetes egyeztető tárgyalások történetéhez

„... A sakknak vannak szabályai és ezt még nem mindenki ismeri, nálunk. [...] Elvtársak, mi ezt a játszmát nagyon komolyan játszuk. De, ezen a pályán – és ez nem mindig könnyű – de, a nemzetközi szabályokat mi mindig figyelembe vesszük. Ezt tudják rólunk a mi ellenségeink és a mi barátaink, is. Éppen ezért a magam részéről én optimista vagyok – ezúttal, is – és bízom benne, hogy ezt a játszmát megnyerjük. Ehhez kívánok én az elvtársaknak eredményes végjátékot és jó egészséget!”¹

Bevezető

Az előzetes egyeztető tárgyalások alatt azokat a formális és informális megbeszéléseket, találkozókat, egyeztetéseket értjük, amelyek a *hatalom*² – állampárti és pártállami vezetők, megbízottak – és a formálódó, rendkívül változatos *alternatív/ellenzéki* erők képviselői, csoportjai, majd az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) között folytak, és amelyek talán nem csak a Nemzeti Kerekasztal történéseit befolyásolták döntően.

Ennek a szakasznak a pontos időhatárai nem igazán állapíthatók meg, mert ezekhez hasonló események már akkor is zajlottak, amikor az ellenzéki

¹ Hofi Géza Kádár-paródiája 1974-ből, „Mi a helyzet ma, Magyarországon a gyalogosokkal?”

² Az MSZMP (mint állampárt) és az állami intézmény-szervezetrendszer (pártállam) szimbiózisa.

csoportosulások még csak alternatívként voltak említve, de bármilyen meglepő, a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások megkezdése után is találunk erre utaló megállapításokat – ezeket találóan utólagos egyeztető tárgyalásoknak nevezhetnénk.

A tanulmány vizsgálódása az MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt) 1988. májusi pártértekezlete és az 1989. februári Központi Bizottsági (KB) ülés közti időszakra fókuszál, azonban egyes aspektusok megvilágítása okán jóval korábbi időszakokra is visszanyúl.

Szakmai megközelítésben létezik az *'átmenet'* kapcsán egy hármas terminológia. Eszerint a *'rendszer-váltás'* kifejezés magára a történelmi folyamatra használható, a *'rendszer-változás'* az ún. objektív tényezők – vagyis olyan hatások, amelyek nem vezethetők vissza a rendszerátalakulás akarati megfontolásaiként – esetében használandó. Harmadikként pedig a *'rendszer-változtatás'* kifejezés az átmenet tudatos cselekményei kapcsán, az ún. szubjektív tényezők esetében helytálló. A tanulmányhoz kapcsolódó kutatások ez utóbbi kategóriában helyezhetők el.

Vizsgálódásomat egy elemzési keretben kívánom elhelyezni. Erre lehetőséget nyújt Antal Attila, aki a rendszerváltás – mint történelmi folyamat – „anatómiájának” politológiai-szociológiai-tranzitológiai karakterének „megrajzolásához” ajánl egy egységes értelmezési keretet.³ Ennek részletes ismertetésére a tanulmány nem vállalkozik, ehelyett azonban hangsúlyozni kívánja, hogy – a terminológiai hármasság alapos végig gondolásával is alátámasztható – az ún. objektív (pl. nemzetközi politika) és szubjektív tényezők mesterséges különválasztása a történelmi szempontú vizsgálatokban rendkívül hasznos. De valójában ezek a tényezők mind egyszerre fejtették ki hatásukat kölcsönösen egymásra, illetve magára a folyamatra is.

A történelmi szempontú kutatások nagymértékben tudnak hozzájárulni a politológia (tranzitológia)⁴ elméleteinek alátámasztásához vagy éppen kriti-

³ Antal Attila: A magyar rendszerváltás anatómiája In: Útvesztő a Paradicsomba: periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon: előremutató személyiségek a magyar történelemben Szerk.: Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület, 2009. 130–136.

⁴ Ebben a megközelítésben kvázi szinonimaként értem a *tranzitológiát*, de természetesen nem vitatom, hogy önálló létjogosultsága van, érdemként hangsúlyoznám az interdiszciplináris / „multidiszciplináris” attitűdöt.

kájához. Az MSZMP KB és a Politikai Bizottság (PB) dokumentumai jó ideje kutathatóak akár interneten keresztül is.⁵ Ebből kifolyólag ezek nélkülözhetetlen, de ugyanakkor „felszíni” forrásoknak tekinthetők. A *'rendszer-váltás'* politikatörténetileg pontos (hiteles) rekonstrukciójához a *'rendszer-változtatás'* alapos feltárása szükséges. Az állampárti és pártállami, illetve egyéb, a hatalmi gépezethez becsatornázott apparátusok működésének mechanizmusait kell mélyrehatóan feltárni, iratanyag szinten. Az apparátusokat *eszköztárként* értelmezem és legalább annyira izgalmasnak és jelentősnek tartom működésüket a *'rendszer-változtatás'* történetében, mint amennyire divatos az állambiztonsági szervek szerepét kiemelni.

A tanulmány célja, hogy rávilágítson egyes mikrotörténelmi aspektusokra és körülményekre, amelyek hozzájárulhatnak néhány alapkérdés pontosabb feltevéséhez a jövőben.

Az anyaggyűjtés során előkerült néhány olyan irat és dokumentum, melyek a szakirodalmi percepcióban hangsúlyosan megjelenő kérdésekhez szolgálnak adalékul. Az egyik ilyen kérdés az *Új Márciusi Front* (ÚMF) 1989. januári fellépése, aminek alapvetően kedvezőtlen volt a fogadtatása annak ellenére, hogy milyen jelentős célokat fogalmazott meg. Ennek lehetséges okait, hátterét mutatom be 1988 elején, illetve – egy másik kérdéskör, a forgatókönyvek kapcsán – 1989 elején. Az átmenet ún. forgatókönyvei vonatkozásában pedig a '80-as évek társadalomtudományi kutatásainak szerepére kívánok rávilágítani. Mindezt erősen forrásközpontú megközelítésben.

A Nyers Rezső-ügy

1988 márciusában alakult meg és próbált meg legális működési lehetőséghez jutni az ÚMF, amelyet főként a reformszocialista értelmiségnek a liberális alternatívok (ellenzék) felé is nyitott tagjai alkották, de az alapításban részt vettek Nagy Imréhez közel álló ötvenhatosok is, egyik fő kezdeményezője pedig a KB-tag Nyers Rezső volt.⁶

⁵ Digitarchiv, OSA

⁶ Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 88.

Az ÚMF szerepére és jelentőségére a szakirodalom 1989. január 14-i fellépésük kapcsán szokott kitérni.⁷ Január 11-én kelt⁸ felhívásuk „Az egy-pártrendszerrel a képviseleti demokráciáig” címet viselte, és abból a szempontból, hogy az ÚMF mögött ott állt Nyers Rezső, a címnek akkor tényleg jelentősége volt, és van a tanulmány mondanivalója miatt is.

Az Aczél György-féle politizálás,⁹ amely arra irányult, hogy az értelmiséget kontrollálható keretek között tartsa, a pártértekezlet előtti időszakra (1988 eleje) már nem tudta megakadályozni a tőle független mozgalmak és szerveződések létrejöttét. Ez frusztrálta a pártvezetést, különösen akkor, ha egy az MSZMP-től független szerveződés hátterében közvetlenül egy központi bizottsági tag állt.

Pozsgay Imre helyzete más volt, mozgási lehetőségeit nagyban megkönnyítette az, hogy ő a Hazafias Népfront, vagyis a „hivatalos” ernyőszervezet keretei között, illetve közül tudott politizálni, mert így mindig csak közvetve volt érintett. Ez nem állt Nyers Rezső esetében, aki egy olyan reformvonalat képviselt, ami a rendszer átalakítását „szociáldemokratizált” politizálással látta megoldhatónak. Erre tett első, 1988 eleji kísérletének körülményeit igyekszem megvilágítani a dokumentumok tükrében.

Nyers Rezső levele Kádár Jánosnak 1988. február közepén:

„Kedves Kádár Elvtárs!

Szeretném tudomásodra hozni, hogy néhányan – kommunisták és a párttal szimpatizáló értelmiségiek – szerény, de nyilvános kezdeményezésre készülünk azzal a céllal, hogy hozzájáruljunk a szocializmus, a demokrácia és a nemzet kérdés-komplexumában a nyitott kérdések megválaszolásához, a szellemi tisztánlátáshoz a szélesebb társadalmi közegben. Elveinket és törekvésünket a mellékelt felhívás-tervezet tükrözi, amit a közeljövőben készülnünk nyilvánosságra hozni. Szeretném remélni, hogy nincs kifogásod a kezdeményezés ellen. [...] Magam azért veszek részt ilyen kezdeményezésekben, mert belpolitikai helyzetünket gyorsan romlónak és veszéllyel terhesnek ítélem, katasztrófa lenne ha nem tudnánk fordulatot elérni, kudarcunk súlyos helyzetbe hozná a nemzetközi kommunista mozgalom újat-

⁷ Vö. Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon Könyvek, 2003. 128.; Ripp, 2006, 267-268.

⁸ Az Országgyűlés január 10-11-i ülésén iktatta törvénybe az egyesülési jogot.

⁹ „kegygazdálkodás” – Révész Sándor kifejezése

akará erőit.[...] A pártbeli megújulás számomra kevésnek és lassúnak tűnik.[...] A készülő pártértekezlet sokat segíthet a helyzeten, de azt egyetlen cselekvéssel nyilván nem lehet megjavítani. Kíváncsok, hogy a kommunisták cselekvési tere egyénileg és kisebb közösségekben is nőjön, betartva a párt általános politikai irányát és a kongresszusi, központi bizottsági határozatait. Ennek szellemében igyekszek magam is cselekedni.”¹⁰

Nem feltétlenül volt taktikai szempontból jó lépés, hogy már a pártértekezlet előtt formális szerepet vállalt a szerveződésben. De Nyers Rezső KB-tagként betartotta a pártfegyelmet, ami azt jelzi, hogy valószínűleg nem akart taktikázni. Vagy azt gondolta, hogy nem szükséges a taktika, mivel Aczél György közbenjárt Kádárnál az érdekükben.¹¹

Véleménycsere Kádár Jánossal 1988. február 18-án:

„14 év után az első hosszabb beszélgetés asztal mellett, ülve – két óra. Aprópó: Hozzá küldött levelem a politikai helyzetről. Az elején terjengős információt ad, visszanyúlik az elmúlt évtizedre. Brezsnyev, Andropov, Csernyenko, Gorbacsov, Teng Hsziao Ping-ről. Brezsnyevvel rossz viszony volt, beavatkozásra törekedett, reformokat nem akarta megérteni, személyi dolgokba is bele akart szólni. Csernyenkoval nem volt érdemi kapcsolat. Amit Gorbacsov és Teng Hsziao Ping tesz, azon mi lényegében túl vagyunk – ezt Gorbacsov és Teng Hsziao Ping elismerte a beszélgetéseken.[...]”

4. A Új Márciusi Front tervezett kezdeményezése és az én kísérőlevelem

Ő [Kádár]: A levelemet korrektnek tartja, tudomásul veszi. A felhívás-tervezetet helyes szándékúnak tekinti, három mondatnyit tudna benne kifogásolni, de nem teszi. Véleménye: ne most kezdeményezzünk.

Én [Nyers Rezső]: A kezdeményezés most szükséges, mert rossz és romló a helyzet. Politikai vákuum keletkezett, amit be kell tölteni kezdeményező, párbeszédet folytató progresszív politikai cselekvéssel.”¹²

Az ÚMF 1988. márciusi alapító felhívásának talán legfontosabb pontja az volt, hogy önálló javaslatot fogalmazott meg a kibontakozás politikai formájára. Az elnök Ujhelyi Szilárd, ügyvezető titkár pedig Vitányi Iván lett.

¹⁰ Nyers Rezső levele Kádár Jánoshoz 1988. február közepe MNL OL M-KS 288. f. 66/18. ő. e.

¹¹ Révész Sándor: Aczél és korunk, Sík Kiadó, Budapest, 1997. 385–386.

¹² Kádár János és Nyers Rezső személyes találkozásáról készült feljegyzés MNL OL M-KS 288. f. 66/18. ő. e.

Már ekkor szorgalmazták¹³ egy „Országos Társadalmi Konzultatív Testület” megalakítását, amely egyaránt és egyszerre lett volna a vezető párt- és kormányzervek tanácsadó testülete, valamint olyan fórum, amely a társadalom nevében véleményezi, értékeli e szervek tevékenységét.¹⁴ Ez végső soron a hatalom valamiféle megosztását jelentette volna, és ott állt mögötte Nyers Rezső. Lett is belőle ügy, de nem kapott túl nagy nyilvánosságot.

„Gáspár Sándor elvtárs szóbeli bejelentése alapján [...] a Politikai Bizottság megbízza Óvári Miklós és Lukács János elvtársakat, hogy beszéljenek – külön-külön – Marosán György és Nyers Rezső elvtársakkal az »Új márciusi front« létrehozása kapcsán felvetődött kérdésekről és beszélgetésük eredményéről tájékoztassák a Politikai Bizottságot. Ugy határoz, hogy Aczél György elvtárs írásban adjon tájékoztatót a Nyers Rezső elvtárral folytatott beszélgetés létrejöttéről és tartalmáról.”¹⁵

Lukács és Óvári Politikai Bizottságnak írt feljegyzésből: „Nyers Rezső elvtárral április 7-én beszélünk. Elmondotta, hogy nem váltogatja a meggyőződését, nem kezdeményezett és nem is támogatott az SZDP újjászervezésére irányuló törekvéseket.”¹⁶

Aczél György Kádárnak írt feljegyzéséből: „A Politikai Bizottság március 22-i ülésén [...] Gáspár Sándor elvtárs beszámolt arról, hogy Marosán György elvtárs elmondta neki: őt megkereste Nyers Rezső elvtárs, hogy alakítsák meg a Szociáldemokrata Pártot, illetve a Szakasits Árpád Kört. [...] Később Gáspár elvtárs – folyosói beszélgetés során – közölte velem, hogy Nyers elvtárs a vele való beszélgetés közben neki is azt mondta: többpártrendszer kell, illetve lesz Magyarországon. [...] Ezek után, a KB-ülés előtt megkérdeztem Nyers elvtárstól, igaz-e, hogy ő szociáldemokrata Pártot, illetve Szakasits Árpád Kört akar alakítani, illetve, hogy a több-

¹³ „Tisztában vagyunk vele, hogy politikai a politikai intézményrendszer megújításához, a kilencvenes évek közmegegyezésének megalapozásához évek átgondolt munkája szükséges. A jelenlegi helyzet azonban sürgős lépéseket kíván. Szükségesnek tartjuk Országos Társadalmi Konzultatív Testület megalakítását” Új Márciusi Front, 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap. Szerk.: Lázár István. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989. 16-17.

¹⁴ Ripp, 2006, 108.

¹⁵ MSZMP PB 1988. április 6. MNL OL M-KS 288. f. 5/1023. 6. e.

¹⁶ Óvári Miklós és Lukács János feljegyzése a PB számára 1988. április 28-án. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 1 példányban.) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. 6. e.

pártrendszer híve. Ő ezeket indignálódottan és felháborodottan utasította vissza és elmondta, hogy véletlenül találkoztak Marosán elvtárral, s beszélgetésük közben egyetértettek abban, hogy közösen lépjenek fel a Szoc. Dem. Párt, illetve a Szakasits Árpád Kör alakítási kísérletei ellen. Ami a többpártrendszert illeti, elmondta nekem, hogy nemrég beszéltek Gáspár elvtárral, akinek ő azt mondta, hogy ha a párt nem lesz elég pluralista, lehet, hogy majd egyszer, valamikor a szakszervezetekből, a szövetkezeti tanácsból, a környezetvédőkből és más szervezetekből valamiféle többpártrendszer-szerűség kialakul – de ő azt nem akarja megérni.”¹⁷

Lukács és Óvári feljegyzése Nyers Rezsőről Kádárnak: „Marosán elvtárral ritkán, véletlenszerűen szokott találkozni. Az SZDP újjáalakítása szóba se került. Ő kommunistának tartja magát, s nem váltogatja a meggyőződését. Egyébként őt Marosánnal együtt árulónak tartják azok, akikben még él valamiféle nosztalgia az SZDP iránt.”¹⁸

Lukács és Óvári feljegyzése Marosán Györgyről Kádárnak: „Nyers Rezső elvtárs őt nem kereste, s ő sem kereste Nyers elvtársat. Egyszer véletlenül találkoztak a Valóság¹⁹ szerkesztőségében. Jelen volt a szerkesztőség három tagja is. Marosán elvtárs a fentiekről [szociáldemokrata szervezkedés, pluralizmus elvetése] beszélt Nyers elvtárral, aki vele teljes mértékben egyetértett. Egyébként nem tételezi fel Nyers elvtársról, hogy belemenne egy ilyen játékba.[...]”²⁰

A fenti történetből megállapítható, hogy Kádárnak mennyire volt merev a hozzáállása a kezdeményezés kapcsán, vagyis, hogy mennyire gondolta komolyan azt a kérését Nyers Rezső felé, hogy még ne kezdeményezzenek. Láthatóvá válik hol és hogyan lett az ÚMF kigáncsolva egy időre. Néhány hónap múlva azonban Nyers Rezső egy nyilatkozata már egészen más helyzetet tükrözött (egyébként a KB-tagból PB-tagga lett Nyers a nyilatkozathoz képest néhány hónapon belül a KB által megbízott tárgyaló és a Németh-kormány államminisztere lesz).

¹⁷ Aczél György feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 7. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 2 példányban.) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. 6. e.

¹⁸ Lukács János és Óvári Miklós feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 7. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 1 példányban.) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. 6. e.

¹⁹ 1987. december 13-án itt volt az első „ülés” az ÚMF megszervezésével kapcsolatban

²⁰ Lukács János és Óvári Miklós feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 28. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült egy példányban.) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. 6. e.

„...[Népszabadság]: Vajon a glasznoszty nélkül tarthatnánk-e ott, ahol most tartunk? Előfordulhatna-e, hogy egy politikai bizottsági tag ilyenfajta szervezetnek tagja lenne, mint az Új Márciusi Front?

[Nyers.]: Úgy gondolom, a magyar társadalomnak, a magyar politikának, a kommunista gondolkodásnak van egy olyan önfejlődése, amely ebbe az irányba mutat. Ugyanakkor azt kell mondanom, hogy a gorbacsovi felépésnek igen jelentős itt a szinte görcsöldő szerepe. Mintegy meggyorsította a szóban forgó önfejlődést. Nélküle, azt hiszem, pillanatnyilag nem tarthatnánk itt. [...]”²¹

Mint láthatjuk végül „szerencsésen” került ki a helyzetből. A felvázolt ügy kapcsán még meglepőbb, hogy ennek a felívelő pályának Kádár nyitott utat azzal, hogy a májusi pártértekezletre Pozsgay Imre (nemzeti politika) mellett Nyers Rezsőt (reformpolitika) javasolta a PB-be.²² Az ő helyzetbe hozásuk volt Kádár utolsó lépéseinek egyike. Mielőtt felállt az asztaltól, még megnyitott egy utolsó partit...

A társadalomtudományi kutatások a '80-as évek végén

Grósz Károly: „*A meglévő tagadtuk, de nem tudtuk milyen legyen az új. Egy ilyen stratégiai elemzés éveket, akár évtizedeket vesz igénybe, ám nekünk erre nem volt időnk.*”²³ Ez az a mondat, amittől érdekessé válik a „forgatókönyv” témakör.

Kilényi Géza²⁴ egy akkori előadásában az 1985-ben lezárult középtávú tervciklust az államtudomány szempontjából, mint a „*kormányzati szervek*

és a tudományos kutatás egymásra találásának időszakát”²⁵ említi. Ekkor kezdett kialakulni egy tendencia: viszonylag rövid idő alatt kellett elkészülniük bizonyos tárgykörökről tudományos javaslatoknak, koncepcióknak. A VII. ötéves terv (1985–1990) *kiemelt államtudományi kutatásainak* egyes tárgyköreiben már azt megelőzően megkezdődtek a kutatások.

A Társadalomtudományi Kutatások összehangolását 1985-ig a Tudománypolitikai Bizottság albizottságaként működő Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság (TKB) végezte. A Minisztertanács 1985 decemberében javasolta az Elnöki Tanácsnak, hogy a társadalomtudományi kutatások állami irányításának jogköre kerüljön a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) hatáskörébe, ezzel a TKB megszűnt. Az új hatáskör szerveként létrehozták az MTA Államtudományi Kutatások Programirodáját, ami az Akadémia illetékes főtitkár-helyettesének (Kulcsár Kálmán) felügyelete alá tartozott. 1986. január 1-jétől az önállóan gazdálkodó szerv rendeltetése az volt, hogy minél hatékonyabban lássa el az állami intézményeknél folyó államtudományi kutatások operatív irányítását.

Korábban a legfontosabb társadalomtudományi feladatokat a 15 évre szóló Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv határozta meg. Az utolsó ilyen 1985. december 31-ig tartott. Kormányzati döntés alapján a továbbiakban 15 évre szóló kutatási terv nem készült, hanem a társadalomtudományi feladatokat beépítették az ötéves időszakra vonatkozó Országos Középtávú Kutatási–Fejlesztési Tervbe (OKKFT).

Akkor már három éve (1982–83 óta) folyt a VII. ötéves tervidőszakra szóló OKKFT társadalomtudományi kutatási terveinek tematikus **előkészítése** [kiemelés tőlem – Riba András László]. A társadalomtudományi kuta-

²¹ Népszabadság 1988. szeptember 17. Hovanyecz László interjúja

²² A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Bodzabán István, Szalay Antal, Pelikán Kiadó, Budapest, 1994. 104.

²³ Uo. 114.

²⁴ Kilényi Géza (Gyula, 1936. május 11. –) alkotmányjogász. Tanulmányok: ELTE JTK, 1954–1958. Életút: 1958–1973. ügyész, 1960–1973. a Legfőbb Ügyészségen dolgozik, 1973–1985. az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos igazgató-helyettese, 1981–1988. az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának igazgatója, az új alkotmány elméleti megalapozását szolgáló kutatás irányítója, 1988–1989. igazságügyminiszter-helyettes, 1989–1998. az Alkotmánybíróság tagja. 1984–1989. az Alkotmányjogi Tanács

tagja. 1996-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem JTK tanszékvezető egyetemi tanára, majd 2000–2006. intézetvezető. Az MTA Közigazgatástudományi Bizottság tagja, 2008– a bizottság elnöke. 1993– a Pallas Páholy kuratóriumának elnöke. A Magyar Jogászegylet tudományos bizottság elnöke. 2000–2001 egészségügyi miniszteri biztos. 2003–2004. a Köztársasági Etikai Tanács tagja. Kutatási területe: államigazgatási eljárásjog, környezetvédelmi jog, alkotmányjog. Az állam- és jogtudomány kandidátusa (1968), doktora (1979). vö.: A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.

²⁵ Kilényi Géza: A VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatásai. In: Állam, térkapcsolatok, demokrácia: Bihari Ottó Emlékkülés Szerk.: Csefkó Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1987. 73.

tási programoknak nagy jelentősége volt, a tervezeteket az arra illetékes politikai testületek hagyták jóvá. Ennek megfelelően a programok tervét megvitatta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, majd a PB.

Az OKKT négy nagy társadalomtudományi kutatást tartalmazott:

Ts-1. Gazdaságpolitikánk elméleti megalapozását, gazdaságirányításunk fejlesztését szolgáló kutatások.

Ts-2. Az államszervezet és társadalmi környezete, valamint a terület- és településfejlesztés tudományos kutatása.

Ts-3. A társadalompolitika tudományos megalapozása, a társadalom szerkezeti és tudati folyamatainak kutatása.

Ts-4. A művelődési folyamatok és történelmi-kulturális hagyományainak kutatása.

A felsoroltak közül a Ts-2. jelű terv két programból áll.

A Ts-2/1. jelű program Az állam és alkotmány; az államszervezet fejlesztésének komplex tudományos megalapozása.

A Ts-2/1. jelű program 4 alprogramra tagozódik:

- Az állam szerepe, feladatai, az állami tevékenység továbbfejlesztésének főbb irányai a szocialista társadalomban.

- Az alkotmány továbbfejlesztésének tudományos megalapozottsága

- Az igazságszolgáltatás szervezetrendszere és tevékenysége

- A közigazgatás szervezetének és működésének továbbfejlesztését megalapozó kutatások.

Társadalomtudományi kutatások nem csak állami tervek alapján és nem kizárólag állami intézményeknél folytak. A Ts-2/1. különösen fontos kapcsolódási pont volt az Agitációs és Propaganda Bizottság számára készülő „A párt vezető szerepének érvényesülése és politikai intézményrendszerünk továbbfejlesztésének kérdései” című kutatással, amely a KB Társadalomtudományi Intézetében (TTI) Schmidt Péter irányításával folyt.²⁶ A Programirodának jó kapcsolatai voltak a TTI-vel. Ott hat kiemelt kutatási ún. APB programon dolgoztak, a TKB megszűnte miatt elkülönítve az ún. Ts programoktól.²⁷

²⁶ Uő. uo. 73–85.; Vö. Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv. A Koordináló Tanács kiadványa, [Budapest], 1987/1988.

²⁷ MSZMP KB TTI Bevezetés az APB 1-6. témák zárójelentéséhez Grósz Károlynak 1989. június 30. MNL OL M-KS 288. f. 54/1. ő. e.

Tehát a négy Ts programon kívül, amelyekben a TTI egyes részlegei, illetve munkatársai ugyancsak részt vettek, a PB által jóváhagyott APB-programok a következők voltak:

APB-1. A párt vezető szerepének érvényesülése és politikai intézményrendszerünk továbbfejlesztésének kérdései

APB-2. A szocialista fejlődés magyarországi tapasztalatai és az elmúlt három évtized elméleti és gyakorlati tanulságai

APB-3. Ideológiai problémák társadalmi fejlődésünk mai szakaszában

APB-4. Gazdasági és műszaki fejlődésünk társadalmi feltételei

APB-5. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása

APB-6. A magyarországi egyházak mai politikai, közéleti tevékenysége és eszmei arculata, egyházpolitikánk alapelvei (erre az MTA Filozófiai Intézete kapott megbízást)²⁸

A kutatások eredményeit illetve az azokat készítő szakértőket pedig sokszor bevonták a politikai döntéshozatalba is:

„A kutatási eredmények hasznosíthatósága a politikai döntéshozók, illetve a politikai gyakorlat számára természetesen nem korlátozódik a kongresszusi dokumentumok előkészítésének-megszövegezésének segítésére. Továbbá: a tématanácsok, a fölkerült szerzők munkája nem korlátozódott a benyújtott résztanulmányok, illetve zárótanulmányok elkészítésére. Jóval gyakoribbá és rendszeresebbé vált részvételük a közvetlenebbül politikai szakértői véleményezésekben, konzultációkban, a párt dokumentumok, szövegtervezetek vitájában, megfogalmazásában.”²⁹

Látkép az Igazságügyi Minisztériumból

Grósz Károly a pártbürokrácia technokratáira és a reformmunkálatokban szívesen részt vállaló hivatalnoki rétegre igyekezett támaszkodni. Kulcsár Kálmán,³⁰ akinek visszaemlékezésein alapul a következő rész, 1983-tól

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Kulcsár Kálmán (Erdőtelek, 1928. június 27. –) szociológus, jogász. Tanulmányok: Jogakadémia, Eger, 1947–1949., Pázmány Péter Tudományegyetem JTK, 1949–1950. Életút: 1950–1956. katonai ügyész, minisztériumi tisztviselő, bíró, közben aspiráns, 1956. kilép

kezdve az MTA főtitkárhelyetteseként dolgozott. A társadalomtudományok³¹ és a külkapcsolatok tartoztak hozzá és tagja volt az MTA elnökségének. „...különböző értekezletekre, testületi vitákra nem egyszer meghívtak, s mert az MTA elnökségéhez a nyolcvanas évek elejétől egyre több párt- és kormányzati megkeresés érkezett különböző határozattervezetek véleményezésére, nem egyszer »belülről« láthattam a politikai döntések formálódását. A döntésekben azonban csak akkor vehettem részt, amikor kormánytag lettem.”³²

A Grósz-kormány 1987. június 25-én lépett hivatalba. Kulcsár Kálmán, igazságügyi-miniszterként, ténylegesen 1988. július 1-jétől kezdte meg munkáját a kormányban. Ekkorra a kormány politikai súlya a korábbiakhoz képest jelentősen megnövekedett. Jóllehet a PB és a KB formailag irányított, a tényleges irányítás megfordult. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy Grósz Károly, aki egy személyben volt miniszterelnök és KB főtitkár, a miniszterelnöki pozíciót kezelte jelentősebbként. A politikai irányvonal többnyire a kormánykörökben formálódott. Az MSZMP vezető testületei, az egyes titkárok és apparátusok többnyire a kormánysszervezetek által kialakított előterjesztések alapján dolgoztak. Az Igazságügyi Minisztérium politikájának fő vonala (például alkotmányozás) Kulcsár javaslatai alapján lényegében kormánysszinten, esetenként Grósz Károllyal folytatott külön megbeszélés alapján alakult ki.³³

a bírói karból, 1957–1968. az ELTE, illetve az MTA tudományos munkatársa, 1965–1966. a Columbia és a berkeleyi Kaliforniai Egyetemen dolgozik Ford-ösztöndíjjal, 1969–1983. az MTA Szociológiai Kutató Intézet igazgatója, 1983–1988. az MTA főtitkár-helyettese, 1986. az Indianai Egyetem vendégprofesszora, 1988–1990. igazságügyi-miniszter, 1990–1993. ottawai nagykövet, 1994- az MTA Politikatudományi Intézet igazgatója. 1989–1990. a Hazafias Népfront elnöke, köztársasági elnökjelölt. 1970–1998. az ELTE jogszociológiai tanszékén egyetemi tanár, 1983–1989. a Magyar Szociológiai Társaság, 1987–1989. az Erdei Ferenc Társaság elnöke. A Társadalomkutatás főszerkesztője, az Acta Juridica szerkesztőbizottság tagja, 1988–1990. a Magyar-Indiai Baráti Kör elnöke. Az állam- és jogtudomány kandidátusa (1956), doktora (1968). 1973- az MTA levelező tagja, 1982- rendes tagja. Vö.: A rendszerváltás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.

³¹ 1985/1986-tól a „Ts Programiroda” vezetője az MTA-n

³² Kulcsár Kálmán: *Két világ között*. Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 115.

³³ Uő. uo. 115.

Kulcsár szerint nagyon nehéz megmondani, hogy mi volt Grósz Károly eredeti koncepciója, meddig kívánt eljutni az átalakulásban, mivel későbbi nyilatkozatai szerint modellváltásra gondolt, de gyakorlatilag nemigen tett semmit a rendszerváltás ellen. A kormányüléseken, illetve a PB ülésein a vitatott alkotmányjogi témákat mindig úgy zárta le, hogy azzal lehetőséget adott a továbblépésre. Grósz, Kulcsár elmondása szerint, az 1988. évi november 10-i minisztertanácsi ülésen úgy engedte tovább az Országgyűlés elé a többpárti rendszert lehetővé tevő törvényjavaslatot az egyesülési jogról, hogy annak tartalma világosan szemben állt a KB korábbi határozatával.³⁴

A Grósz-kormány, maga Grósz Károly azzal, hogy nem a pártfőtitkári tisztséget tekintette elsődlegesnek, előmozdította a párt „vezető szerepének” elhalványulását, nem akadályozta azt a jogalkotást, amely előreláthatóan a „vezető szerep” kiküszöbölésére vezetett, s amely más politikai pártokkal versenyhelyzetbe hozta az MSZMP-t. A 1989. február 7-i PB-n az új alkotmány alapelveinek vitájában kijelentette: „a párt nem tör jogilag garantált kiváltságos helyzetre”.³⁵

A Németh-kormány 1988. november 24-én alakult, s akkor csak annyi változás történt, hogy államminiszterként Nyers Rezső is tagja lett. Kulcsár Kálmán szerint a kormány politikai elgondolásait Pozsgay Imre fejtette ki. Itt az ún. „demokrácia csomagtervre” kell gondolni, amelyet Pozsgay Imre „alkotmányos összeesküvésnek” nevezett, és amelyet szűk körben beszélt meg néhány politológussal és politikussal. Mindehhez Kulcsár hozzáfűzi, hogy szerinte semmiféle összeesküvésre nem volt szükség, mert a kormány akkor már jó ideje dolgozott az Alkotmányon és azokon a jogszabályokon,³⁶ amelyek arra voltak hivatottak, hogy megteremtsék a jogállamot és kialakítsák a demokratikus politikai rendszert. Kulcsár Kálmán világosan megfogalmazza, hogy az egész elgondolás alapját azok az évekre visszanyúló tudományos kutatások jelentették, amelyeket ők az ún. Ts-2 társadalomtudományi program „ernyője” alatt [kiemelés tőlem – R. A. L.] folytattak.

1988. november végén a kormány az Országgyűlés támogatásával az Alkotmány és a politikai intézményrendszer reformja kapcsán akkor negy-

³⁴ Uő. uo. 114.

³⁵ Uő. uo. 116.

³⁶ Uő. uo. 117. 6-os lábjegyzet; Vö. Kilényi Géza: Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Budapest 1991. 5–23.

ven éve először tárgyalta politikai napirendi pontot. Az MSZMP vezetése, bár látta a politikai változás kikerülhetetlenségét [1988. november!], de lassúbb átmeneti folyamatot tervezett, a hatalom koalíciós megosztásán keresztül.

Fejti György³⁷ összehívott egy megbeszélést 1989. január 2-ára, lényegében már az **átmenet lehetséges módjainak kidolgozására** [kiemelés tőlem – R. A. L]³⁸. Ez a megbeszélés a tanulmány mondanivalója szempontjából nagyon fontos. Kulcsár Kálmán az *átmenet* szót használja, ami ugyan az 1989. februári KB határozatában, vagyis Fejti György megfogalmazásában, még nem nyilvánult meg. A későbbi események ismeretében azonban megfogalmazható, hogy az 1988. december 15-i KB és az 1989. január 2-i megbeszélés között – tehát 1988 végén; lehet, hogy már korábban is³⁹ – a legfelsőbb hatalmi szinten már nem modellváltásban, vagyis politikai intézményrendszer módosításban, hanem a rendszer átalakításában (rendszerváltásban) gondolkodtak. De legalábbis opcióként számon volt tartva. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a találkozót Grósz tudtával történt. Meglepőnek tűnik, de nem köthető fordulathoz az *átmenet elkerülhetetlenségének elismerése*.

³⁷ Fejti György (Sátoraljaújhely, 1946. március 10. –) politikus, gépészmérnök. Tanulmányok: Budapesti Műszaki Egyetem, Politikai Főiskola. Életút: 1969–1972. a Budapesti Műszaki Egyetem tanársegéde, 1972–1976. a KISZ KB munkatársa, 1976–1979. titkára, 1979–1980. az MSZMP KB párt- és tömegszervezeti osztályvezető-helyettese, 1980–1984. a KISZ KB első titkára, 1984–1987. az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottság első titkára, 1987–1989. az MSZMP KB titkára (védelem, belügyek, állambiztonság, igazságszolgáltatás), 1980–1989. a KB, 1989. június–október a PIB tagja, 1989. március–október a háromoldalú tárgyalásokon az MSZMP tárgyalóküldöttségének vezető-helyettese. A Buda Iparteknika Kft. ügyvezető igazgatója. Vö.: A rendszerváltás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.

³⁸ Kulcsár, 1994, 121.

³⁹ Vö.: Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben In: Alkotmányos forradalom: tanulmányok. A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Főszerk.: Bozóki András, Szerk. Elbert Márta [et al.], Főnix, Budapest, 2000. 285. „...1989 tavaszáig az MSZMP vezetésének nem voltak egyértelmű, véglegesnek mondható elképzelései arról: milyennek képzei a politikai átalakítás végcélját. Kimondva-kimondatlanul a párt vezetése 1989. februárig abban a meggyőződésben élt, hogy a pluralizmus a történelmi közeljövőben nem jelenthet többet, mint maximum egy egypártrendszer keretein belül kialakítandó, valamiféle korporatív névleges hatalommegosztást. 1989 első néhány hónapjának kül- és belpolitikai eseményei azonban arra kényszerítették a párt vezetést, hogy az eddigieknél egyértelműbb választ adjon...”

rése. Az átmenet ekkorra rendszerátalakítás értelemben is eldöntött lehetett; de már egy „valahányadik” lehetőség volt 1988 végén, meglátásom szerint legalább második.

És amint bizonyítani próbálom, az átmenet politikai lépéseinek – dokumentum alapján legkorábban 1989. január 15-én – „menetrendje” volt, amivel ugyan le kellett futni a hivatalos köröket (PB, KB, stb.), de már ezeket a hivatalos köröket is tartalmazta.

Azt azonban nem vitatom, hogy volt „fordulat” február elején, és azt sem, hogy ez a „nyilvánosságpuccs”⁴⁰ hatására történt. A politikai menetrendet azonban nem befolyásolta. Abban egy dolog biztos nem volt benne, a Pozsgay-bejelentés. A „nyilvánosságpuccs” jelentőségét abban látom, hogy Pozsgay Imre egyirányúvá tette az utat a hatalom és/vagy Grósz Károly (amely, aki éppen rátért) számára. Ennek alátámasztására Kádár János sokak által zavarosnak minősített utolsó beszédéből idéznék: „*Önök nagyon jól tudják, hogy ez mit jelent mindazok számára, akiknek a kormány legalitása fontos. Még Önök erre szavaztak még titkosan, hogy a párt legalitása a fontos, mert hogyha nem ellenforradalom, hát akkor erre nem tudom, hogy ki hivatkozhat. Nem tudom, ki hivatkozhat.*”⁴¹

Foratókönyvek és hasonlók

A tanulmány korábbi részében foglalkoztunk a társadalomtudományi kutatásokkal, amelyekről megállapítható az ismertett tendencia alapján, hogy azokról a különböző fontosabb ügyekben illetékes állami és pártvezetők, komoly feladatokkal megbízott titkárok kérhettek jelentéseket, összefoglalókat, résztanulmányokat. Ennek ismertetése azért volt fontos, mert egy lépéssel közelebb kerültünk ahhoz, hogy megválaszoljuk, hol és kik készítették a foratókönyveket. Amikor az MSZMP foratókönyveiről beszélünk, akkor oda a vezetők, a megbízottak elképzeléseit kell érteni. Ezekben nyilvánvalóan a párttal, a párttagsággal is számolni kellett, mint tényezővel. A KB-val mindig minden lépést „ki kellett pipáztatni.”

⁴⁰ Ripp Zoltán kifejezése

⁴¹ MSZMP KB 1989. április 12. (zárt ülés) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993. 761.

Grósz Károly válasza arra kérdésre, hogy 1988-ban valóban készültek-e a rendszerváltozást elemző modellek: „*Ilyen tanulmányok, elsősorban központi megrendelésre készültek, mert a többpártrendszer igénye már sokkal korábban felmerült. Csak politikailag nem volt aktuális. Igazán 1987-től kezdtek ezzel foglalkozni Aczél Györgyék, ezt a témakört Gombár Csaba gondozta.*” Kemény László, aki akkor a Politikai Főiskola rektor helyettese volt, ezzel kapcsolatban: „*Az első elemzést 1988 őszén a KB Társadalom-politikai Osztálya végezte. Ezt egy javaslat követte, amely a Központi Bizottság ülésére készült, Berecz János volt az előadója. Visszadobták. A következő kimunkálásában a másik KB-titkár, Lukács János is részt vett. Aztán született anyag a politikai rendszer jövőjéről, amit országos vitára akartak bocsátani, de erre nem került sor...*”⁴²

A KB 1988. december 15-i határozata szerint Grósz Károly vezetésével munkabizottság alakult, amelynek feladata az volt, hogy kidolgozza az MSZMP álláspontját az egy- és többpártrendszer, az alternatív csoportokhoz fűződő viszony és a választási rendszer kérdésében.⁴³ Álláspontom szerint – figyelembe véve a különböző társadalomtudományi kutatásokat – ekkor azt már nem kellett kidolgozni, hanem csak össze kellett állítani, meg kellett fogalmazni.

Kemény László éppen a KB 1988. december 15-i ülésének döntése alapján került be a Tudománypolitikai Munkaközösségbe. Elmondása szerint az említett bizottság három – különböző műhelyekben dolgozó – munkacsoportra alakult. Ezeknek a konkrét feladata az volt, hogy leírják elképzeléseiket a politikai rendszer megváltoztatásáról.

Döntéshozatali szinten az lett volna a menetrend, hogy majd a PB eldönti, a három anyagból melyiket viszi a KB elé vitára, esetleg a három tanulmányból készül egy szintetikus javaslat. Megalakultak a munkacsoportok: az egyiket Grósz Károly vezette és Kövér Árpád volt a titkára, a másikat – amelyik TTI-re épült – Aczél György főigazgató irányította, Halay Tibor igazgatóhelyettes volt a titkára. A harmadik csoport a Politikai Főiskolán alakult meg, Romány Pál rektor, az MSZMP KB Tanácsadó Testületének elnöke volt a vezető, Kemény László pedig a titkár.⁴⁴

⁴² A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 115.

⁴³ MSZMP KB 1988. december 15. MNL OL M-KS 288. f. 4/248-249. ő. e.

⁴⁴ A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 131-133.

A Politikai Főiskolán az elképzelések alapján az átmenet öt alternatíváját vázolták fel:

1. Az első az egypártrendszer fenntartásának esélyeit és ennek következményeit vizsgálva arra jutott, hogy a monolitikus struktúra kizárólag erővel, polgárháborús veszélyt előidézve lehet megőrizhető.

2. A második tanulmány arra épült, hogy a vezető szerepét egy koalíció keretei között megtartó MSZMP és a hozzá „baráti” módon viszonyuló pártok együttműködésével a kifejezetten rendszerellenes csoportok marginalizálhatók, így a rendszer felszámolása elkerülhető.

3. A harmadik feltételezés [Kemény László ezt tartotta volna a legjobbnak] egy MSZMP vezette koalíció és ellenzék parlamenti szembenállására épült. Ez lett volna a demokratikus szocialista berendezkedés, amely már feltételezte a politikai harcok jogi korlátozások nélküli zajlását.

4. A negyedik modell úgy írható le, hogy megmarad az MSZMP, a létrejövő baloldal viszont nem tudja megtartani hegemon szerepét. Az elemzés szerint ez a szituáció politikai káoszhoz vezetett volna, főleg ha a többi baloldali párt nem jól szervezett.

5. Az ötödikben [ami Kemény László szerint megvalósult, és amit ők egyáltalán nem támogattak] a hatalom átadása történik meg. A politikai rendszer teljes liberalizálásával, mindenféle jogi, alkotmányos kötöttség elvetésével olyan szituációt teremteni, amelyben a hatalom a szocializmust ellenzők kezébe kerül.⁴⁵ Az Aczél György vezette csoport javaslata tömören összefoglalva azokat a megoldási módokat kutatta, amelyek révén biztosítható egy többpárti szerkezet elfogadása esetén is a párt hegemon szerepének fenntartása. Ennek egyik alapvető eleme egy olyan szervezeti keret létrehozása volt, amely biztosíthatta az MSZMP és a válság megoldásában érdekelt erők között az intézményes párbeszédet.

Kemény László elmondása szerint az ő elgondolásaik eredeti formában sosem lettek felhasználva, azokat nem tisztázott körülmények között, jókora módosításokkal az Aczél-féle anyag „emelte” magába. Ezzel egy Grósz Károly által február első napjaiban összehívott találkozón szembesültek, és mivel erre Grószék nem állítottak össze anyagot, az övékét pedig Aczélé „tartalmazta”, a helyzet egyértelmű volt. Emellett egy másik érdekes dologról is beszámolt:

⁴⁵ Uo. 117-119. Vö. Ripp, 2006, 267.

„De hadd térjek vissza még egy pillanatra az Aczél-féle anyaghoz. Igen lényeges elemének tartom ugyanis – különösen így utólag – azokat a javaslatokat, amelyek az »alternatívokkal« való folyamatos konzultációra és párbeszédre vonatkoztak. [...] »Szükség van tehát ehhez új szervezeti keretekre, hasonlóan a Nemzeti Bizottságokhoz, amelyek 1945 után egy ideig működtek. Az ilyen koordináló szervezetben minden olyan erő képviseltetheti magát, amely konstruktív javaslattal és szándékkal lép fel a válság leküzdésére. Az új Nemzeti Bizottság működését már a várható résztvevők konzultációja alapján célszerű kialakítani.«”⁴⁶

Az Aczél-féle „új Nemzeti Bizottság” felveti a Nyers Rezső és az ÚMF témakört, mivel nagyon hasonló elképzelésekről van szó. Ennek érzékeltetésére egy mondat az ÚMF-től: „Magunkénak valljuk a felszabadulást követő népi demokratikus politikát és szellemiséget.”⁴⁷ 1989. januári felhívásukban pedig az átmenet szervezeti formájaként „Országos Nemzeti Bizottságot” akartak felállítani, amelynek keretében az átmenetben érdekelt minden demokratikus szervezet és mozgalom részt vehetett volna. Nem is lehetne megmondani, hogy melyik a hasonló és melyik a hasonlított. Tudható, hogy 1988 elején Aczél közbenjárt Kádárnál az ÚMF-ért, és, hogy Kádár Aczélt sejtette a szervezkedés mögött, akinél egyébként volt egy megbeszélés is annak idején.⁴⁸

A Kemény-interjú itt válik nagyon érdekessé: „Ez azt jelentené, hogy a később megalakult Nemzeti Kerekasztalt Aczél György találta ki?” [Kemény László válasza] „Ilyen kijelentést nem szívesen tennék, de kétséggel ennek az előképe körvonalazódik a TTI anyagában.”⁴⁹ Ha Kemény László saját maga által korlátozottan vállalt véleményét legalább egy kérdés erejéig elfogadjuk, kaphatunk egy választ arra, hogy miért lett 1989. elején is kigáncsolva az ÚMF. Lényegében azt akarták gyorsabban megcsinálni, ami az MSZMP legfelsőbb szintjén már eldőlt, és amit Fejti György, éppen január közepe táján vethetett papírra. Vagyis az MSZMP akarta „megcsinálni” az egyeztető fórumot a tárgyalásokhoz.

⁴⁶ Uo. 119.

⁴⁷ Felhívás a társadalmi megújulás szellemi megalapozására. Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. 1989. 12.

⁴⁸ Révész, 1997, 385-386.

⁴⁹ A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 119.

A „Fejti-elaborátum”

Kádár Jánost sok kritika érte azzal kapcsolatban, hogy ő mindig csak „válságjelenségekről” volt hajlandó beszélni, a válság tényét sohasem ismer- te el. Tudta, hogy a rendszert egy legitimációs válság megdöntheti. A kö- vetkezőkben röviden ismertetem a mérvadó szakirodalom álláspontját az 1989. februári eseményekkel kapcsolatban, hogy aztán a tanulmány feltehes- se legfontosabb kérdését:

„az Új Márciusi Front 1989. január 11-én kelt javaslata döntően hoz- zájárult az új helyzet tudatosításához. Egyértelművé tette, hogy az MSZMP- nek szembe kell néznie az egypártrendszerből a képvisleti demokráciába való átmenet problémájával.”⁵⁰

Grósz Károly 1989. január 31-ére rendkívüli politikai bizottsági ülést hívott össze. Az ülésen történtek nem várt módon „fordulathoz vezettek a párt politikájában. A Pozsgay pellengérre állításának szándékával összerán- tott PB-ülés ugyanis arra is lehetőséget adott, hogy felszínre kerüljenek a párt általános helyzetével kapcsolatos problémák [vagyis a többpártrend- szer kapcsán]. A PB-ülés legfontosabb, a további fejleményeket is döntő mó- don befolyásoló mozzanata Nyers Rezső felszólalása és javaslata volt. [Ripp Zoltán jelzi, hogy erre a fordulóra elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet]⁵¹ »Túlmentek az események rajtunk« – jelentette ki sokadszor. – »Én nem látok más lehetőséget, mint hogy vállaljuk a többpártrendszert.«” Grósz javasolta, hogy a PB ajánlja fel lemondását a KB-n. „Az elkerül- hetetlen fordulat előjele volt e gondolat felvetése. (...) Egy héttel később, feb- ruár 7-én a Politikai Bizottság következő ülésén **aztán mégis olyan döntés született** [kiemelés tőlem – R. A. L.: véleményem szerint helytállóbb, hogy a Pozsgay-bejelentés miatt aztán mégsem mondott le a PB], **hogy a több- pártrendszer elfogadásának javaslatával állnak a soron lévő Központi Bi- zottság elé. A fordulatban a fő szerepet az egyre kilátástalanabb helyzet föl- ismerése játszotta.**”⁵²

⁵⁰ Ripp, 2006, 267.

⁵¹ Uő. uo. 271. 422-es lábjegyzet; Vö.: Kalmár, 2000, 286.

⁵² Uő. uo. 271-272.

„Az első nyilvánvaló fordulat az MSZMP politikájában egy párton belüli »incidens« nyomán következett be, amelyben Pozsgay Imre nyilvánosságra hozta [...] a »történelmi albizottság« állásfoglalást 1956-tal kapcsolatban»⁵³ [Kalmár Melinda rávilágít, hogy nem az állásfoglalás tartalmával volt a baj, hanem azzal, hogy a „belső elemzések sohasem azért készültek, hogy eredeti formájukban nyilvánosságra kerüljenek.(...) ...előbb mindig politikai ártértelelésen mentek keresztül, hogy azután sohase derüljön ki, hogy a párt mit tud; csak az, hogy mit akar.”]

Az események alakulásában⁵⁴ mégsem ez [Pozsgay-ügy nincs] volt a meglepő, hanem az, [...] Nyers Rezső bejelentette, hogy felőle lehet többpártrendszer is. Az 1989. február 7-i politikai bizottsági ülésen [...] már kész tényként, úgymond realitásként vették tudomásul, hogy a párt elfogadja a többpártrendszer elvi deklarálását.”⁵⁵

A szakirodalom, a témát kutatók munkáiban tehát egy olyan beállítás körvonalazódik, miszerint az MSZMP lépéskényszerbe került az ÚMF felépése miatt, a Pozsgay-bejelentés pedig kiváltotta a többpártrendszer elfogadását. Mindezek eredménye pedig, hogy az 1989. február 10-11-i KB kiküldte a Fejti-féle munkabizottságot a tárgyalások megkezdésére.

De valóban elfogadható-e a fenti beállítás?

A korábban említett 1989. január 2-i megbeszélésre Kulcsár Kálmán így emlékezik vissza: „kimondottan is egyetértettünk abban [Fejtivel], hogy nem a politikai intézményrendszert kell megváltoztatni, ahogyan eddig »hivatalosan« elhangzott, hanem ahogyan már jóval korábban is hangoztattam, a politikai rendszert. Világossá vált az is, hogy az MSZMP nem törekszik [már] az átmenet idején sem az egyedüli kormányzásra, s nem kíván erőszakot alkalmazni »hatalma megőrzésére«. Kérdés volt azonban, hogy kikkel, milyen erővel keresendő a koalíció.[...] Végül megállapodtunk abban, hogy Fejti György megkezdi a politikai megalapozó munkát a pártban.”⁵⁶

⁵³ „Pozsgay nyilvánosságpuccs” – Ripp Zoltán kifejezése

⁵⁴ 1989. január 31-i rendkívüli PB-ülés

⁵⁵ Kalmár, 2000. 286-287.

⁵⁶ Kulcsár, 1994, 122.

Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága⁵⁷ 1989. február 3-i ülésének – tehát időben a Pozsgay bejelentés és a rendkívüli PB-ülés után, de még a február 7-i rendes PB előtt – 4. napirendi pontjáról van szó: „Véleménycsere a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról”. Az előadó „természetesen” Fejti György KB titkár. Az előadói anyag címe: „Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról”. Tartalma egyébként ismerhető, érdemes összevetni Kulcsár saját koncepciójával is.⁵⁸ Viszont a tartalmánál talán még fontosabb az utolsó néhány oldal, ami konkrét lépéseket tartalmaz.

Még egyszer pontosítva a korábban feltett kérdést: a januári események (Pozsgay bejelentés 1989. január 28., a rendkívüli PB ülés január 31.), vagyis egy ún. „fordulat” készítette ténylegesen az MSZMP vezetését konkrét lépésekre, vagy a lépések mindezekről függetlenül is ugyanúgy és ugyanakkor történtek volna meg. Van-e olyan dokumentum, ami tartalmazza a későbbi konkrét lépéseket, és január vége előtt keletkezett?

„Milyen politikai menetrend látszik célszerűnek az előzőekben vázolt elgondolás megvalósítására?

1. Az MSZMP Központi Bizottsága februári ülésén tárgyalja meg a hatalomgyakorlás megosztásával és ezzel összefüggésben a választási rendszer új alapelveivel összefüggő kérdéseket. Ezt megelőzően:

– a Nemzetközi-Jogi és Közigazgatási Bizottság február 3-i ülését követően

– a Politikai Bizottság (február 7.) majd,

– a megyei első titkárok (február 8 vagy 9.) is vitassák meg a koncepciót

2. A KB februári ülésén kialakított és nyilvánosságra hozott álláspontunk legyen válasz az Új Márciusi Front kezdeményezésére is. Ebben – üdvözölve a különböző politikai formációk párbeszédre irányuló elgondolását – vessük el az Országgyűlés és a Kormányzat (mint a törvényjavaslatok benyújtója) illetékességét közvetve megkérdőjelező, e testületeket „gyám-

⁵⁷ Elnök: Grósz Károly; titkár: Horn Gyula; Tagok: Borbély Sándor, Fejti György, Fock Jenő, Horváth István, Kárpáti Ferenc, Korom Mihály, Kótai Géza, Szűrös Mátyás, Várkonyi Péter. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993. 1893.

⁵⁸ Kulcsár, 1994, 121-124.

ság" alá helyezni szándékozó törekvéseket. Fejezzük ki – mint politikai párt – azt a készségünket, hogy mind a választásról, mind az Alkotmányozásról szívesen folytatunk akár két, akár többoldali párbeszédet az egyesülési törvény, (később a párttörvény) alapján bejegyzett társadalmi szervezetekkel. (...)

3 Az MSZMP Központi Bizottsága március első felében tárgyalja meg az új Alkotmány ala[p]konceptióját

– a Politikai Bizottság (február 14.-én) egy soronkívüli ülést szenteljen ennek;

4. A két egymással összefüggő kérdés nagy hordereje miatt meg kell fontolnunk, hogy – rövidre szabott, de igen intenzív pártvita után – május végén, június elején újabb Országos Pártértekezletet tartsunk;

5. Az MSZMP KB februári [február 10-11] ülését követően az MSZMP erre kijelölt tárgyaló csoportja:

– kezdjen kétoldali, majd többoldali megbeszéléseket, konzultációkat a választási rendszerről, a hagyományos társadalmi szervezetekkel valamint a már bejegyzett és együttműködésre kész politikai formációkkal;

– a KB márciusi ülését követően a megbeszélések terjedjenek ki az új Alkotmány szabályozási koncepciójára is;

– az MSZMP (a megbeszélések kimenetelétől függően) fejezze ki szándékát egy később körvonalazandó mandátummal rendelkező, fontos társadalmi döntéseket megvitató, előkészítő állandó konzultációs fórum létrehozására...

1989. január 19.

Fejti György⁵⁹

⁵⁹ Fejti György „Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról” című anyaga az MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. február 3-i ülésének jegyzőkönyvében MNL OL M-KS 288. f. 62/1. 6. e.

Összegzés

Itt szeretnék élni a lehetőséggel, hogy a misztikussá vált „forgatókönyv” fogalmat valamelyest tisztázni próbáljam. A szó magában hordozza, hogy egy előre végiggondolt, ha úgy tetszik megtervezett, eseménysorozatot értünk alatta. Mivel egy filmes kifejezésről van szó, az analógia adja magát. A forgatókönyvet a forgatókönyvírók írják, de más a rendezés: ez a 'rendszerátalakítás'. Míg a filmnek általában egy rendezője van, a 'rendszerátalakításra' ez már nem áll. És ennek megvannak a konzekvenciái is.

Egy rendszer egy másik rendszerré önmagától nem alakul át. Ahhoz valóban legalább egy nagyon komolyan átgondolt terv kell, amit végre is kell hajtani. De alternatívák nélküli tervezés nem társítható egy komoly vezetéshez, kellett legyen legalább egy másik terv is. Ezekről pedig, mivel mind a mai napig nem tisztázott a kérdés, nem állnak rendelkezésre információk. Ezért lenne fontos a résztanulmányok és elemzések összegyűjtése és szintetizálása.

Több évtized alatt kialakult struktúrákat és mechanizmusokat kellett elméletben átalakítani egy olyan rendszerhez, amiről akkor nem lehetett tudni, hogy megvalósult formájában tényleg olyan lesz-e, mint amilyennek az elméletek, modellek mutatják.

Jelen tanulmányban nincs lehetőség az átmenet-típusok, demokrácia-típusok elemzésére. Annyit azonban a különböző modellek kapcsán fontosnak tartok, hogy: a Politikatudományi kézikönyv szerint, ha egy egyszerű bináris rendszert veszünk tíz ismerv alkalmazásával, amelyek egy adott politikai rendszer legfontosabb összetevőire vonatkoznak, akkor akár 1024-féle demokrácia típusról beszélhetünk. A tíz szempont pedig eleve leegyszerűsítés.⁶⁰ Természetesen a valóságban sokkal kevesebb típus létezik.

⁶⁰ „Ha a politikai rendszer tíz legalapvetőbb aspektusát vesszük figyelembe és egy nagyon kezdetleges, bináris rendszert állítunk fel a meglevő, ellentétes intézményi formák között (figyelmet kívül hagyva e két forma közötti összes lehetséges variációt), akkor a modern nyugati típusú kapitalista demokrácia $2^{10} = 1024$ lehetséges politikai intézményi konfigurációját kapjuk.” A politikatudomány új kézikönyve. Szerk. Robert E. Goodin, Hans-Dieter Lingemann, Osiris, 2003. 139.

Bár nem tudhatjuk még pontosan, hogy hogyan terveztek, de amint mondani szokás, a papír sok mindent elbír. Tehát teljesen elméleti alapon egy bináris rendszerben a szempontok közül lehetett-e az egyik az, hogy „szocialista”. Ennek megválaszolásával jobban megérthetnénk a sokat emlegetett modellváltás vagy rendszerváltás problematikát.

Irodalomjegyzék

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I-II. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993

A politikatudomány új kézikönyve. Szerk. Robert E. Goodin, Hans-Dieter Lingemann, Osiris, Budapest, 2003

A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Bodzabán István, Szalay Antal, Pelikán Kiadó, Budapest, 1994

A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010

Antal Attila: A magyar rendszerváltás anatómiája In: Útvesztő a Paradicsomba: periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon: előremutató szemlélyiségek a magyar történelemben Szerk.: Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület, 2009

Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben In: Alkotmányos forradalom: tanulmányok. A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Főszerk.: Bozóki András, Szerk. Elbert Márta [et al.], Főnix, Budapest, 2000

Kilényi Géza: A VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatásai In: Állam, tércapcsolatok, demokrácia: Bihari Ottó Emlékkülés Szerk.: CSEFKÓ Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1987

Kilényi Géza: Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Budapest, 1991

Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994

Kutatási tájékozdó. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv. A Koordináló Tanács kiadványa, [Budapest], 1987/1988

Rendszerváltozás Magyarországon, 1989-1990. Dokumentumok. Főszerk.: Békés Csaba, Malcolm Byrne. Budapest, 1999. (Kézirat – sokszorosított iratgyűjtemény)

Révész Sándor: Aczél és korunk, Sík Kiadó, Budapest, 1997

Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006

Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon Könyvek, [Budapest], 2003

Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap. Szerk.: Lázár István. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989

Orosz Tímea

Az MSZMP MSZP-vé alakulásának útja

– Ideológiai változások és imázs 1988 és 1994 között –

„Egyetértek Kádár elvtárrsal; a legsürgősebb feladat, meg kell szilárdítani a hatalmat. Ennek legfontosabb feltétele: megújítani pártunkat. Sokak szerint az egypártrendszer nem vált be, és ezt a mai gondok kapcsán vélik bizonyítotttnak. Azt mondják tehát, legyen több párt. Azzal nem számolnak, hogy ez nem pusztán elhatározás kérdése, hanem valóságos társadalmi lehetőségek függvénye. A mai egypártrendszer népi törekvések egyértelmű kifejeződése, történelmileg kialakult eredménye. Olyan szervezet, amelyet az osztályharc sodrában kibontakozó eleven mozgalmak sokasága hozott létre. Meggyőződésem, hogy egy párt kell, helyesebben egy párt kell. Olyan harci szövetség, amelynek indult, amilyen volt, és amilyen lehet, ha megszabadul a rákövesedett eszmei előítéletektől.”

(Grósz Károly, 1988. május 20.)

A rendszerváltás óta eltelt huszonkét évben nagyon sok rendszerváltásról szóló könyv és elemzés látott napvilágot, de Magyarország történelmének egyik igen fontos fordulópontját szisztematikusan csak kevesen kutatták. A megjelent munkák jelentős része tükrözi a szerző politikai beállítottságát, vélt vagy valós sérelmeken alapulnak, illetve olyan emóciókkal telítettek, amelyek nem teszik lehetővé ezeknek az írásoknak a tudományos minősítését.

A mi munkánk célja az, hogy elinduljon a nyolcvanas évek második felétől kezdődően a hazai események tudományos jellegű, empirikus kutatási módszereket alkalmazó feldolgozása annak érdekében, hogy mind a szakmának, mind az érdeklődő közvéleménynek olyan elemző munkákat adjunk a kezébe, amely részrehajlás nélkül kívánja bemutatni a kommunizmus bu-

kását közvetlenül megelőző időszakot, illetve magának a 1990. évi rendszerváltás belső és külső folyamatait.

Jelen tanulmány egy lényegesen hosszabb kutatási anyag rövidített kivonata a megjelenő kötetünk kedvéért és az MSZMP 1988. évi országos pártértekezletének, valamint az 1989. évi pártkongresszusának jegyzőkönyveivel foglalkozik. Célunk a két esemény között eltelt időszakban bekövetkezett ideológiai változás vizsgálata a hagyományos könyvtári, illetve levéltári kutatás mellett modern, statisztikai jellegű kutatási módszerek segítségével. Mindemellett személyes beszélgetéseket is folytatunk a pártértekezleteken résztvevő néhány baloldali politikussal, közöttük Pozsgay Imrével, Szűrös Mátyással és Berecz Jánossal.

1988. május 22-e, az MSZMP országos pártértekezlete

Jelen tanulmány kiindulási pontjaként az 1988. májusi pártértekezletet választottuk, amely az új rendpárt tagjai számára a vártnál is lényegesen nagyobb sikereket hozott és ez jelentős hatással volt a később bekövetkező rendszerváltoztatásra. A választási eredmények elemzése jelen tanulmány keretein belül nem lehetséges, feladatunk sokkal inkább az, hogy áttekintsük első körben ennek a pártértekezletnek a retorikáját, ideológiai alapjait, illetve a fent említett témakörökben elhangzott politikai állásfoglalásokat.

Elemző munkánk során szükségesnek tartottuk, hogy a témában megszóltassunk a pártértekezleten résztvevő néhány neves politikust, akik segíthetnek nekünk abban, hogy olyan háttér-információkhoz is hozzájussunk, amelyek segítenek az események életszerű értelmezésében. Fontos kérdés volt először is, hogy a pártértekezlet kezdetekor a felső vezetés vajon pontosan tudta-e, hogy milyen következményekkel zárul majd a XIII. pártkongresszus után kialakult helyzet miatt összehívott országos ülés. Pozsgay Imre¹ erre a kérdésünkre határozott igennel válaszol: persze, hogy tudták, és nem csak a felső vezetés. Az 1988. februárjában Grósz Károly teljesen váratlanul felkereste személyesen akkori politikai ellenlábását, Pozsgay Imrét balatonarácsi nyaralójában egy láda tokaji aszúval, és feltette a kérdést,

¹ Személyes beszélgetés Pozsgay Imrével csillaghegyi otthonában 2012. október 8-án.

hogy nem kellene-e esetleg lassan megköszönni Kádár Jánosnak eddigi munkáját... A megjegyzés természetesen magában rejtette Kádár megbuktatásának időszerűségét. Pozsgay saját állítása szerint csak ennyit válaszolt: „Ugyan mit kellene megköszönnünk?”

Ezt követően hívták össze 1988. március 23-ra a KB ülést, ahol kijelölték az országos pártértekezlet időpontját, amely a határozat értelmében választójoggal is bírt, mivel a következő pártkongresszusig még igencsak sok idő volt hátra. Az amúgy általában egynapos KB-ülés ezúttal két napig is elhúzódott az éles viták miatt, és lényegében kimondták: eljött az ideje Kádár félreállításának.

Érdekes szembeállítani Pozsgay álláspontját Szűrös Mátyáséval², aki más szemszögből figyelte az eseményeket, és szerinte csak egy igen szűk kör tudhatta, valójában mi fog történni május 22-én. Az tudnivaló volt, hogy változások lesznek, hiszen máskülönbén nem hívtak volna össze pártértekezletet, de ekkora „borulásra” a többség nem számított. Pozsgay Imre Grósz Károly közvetlen környezetében dolgozott, így nyilván tudhatott a háttérben zajló folyamatokról. De aki más területen mozgott, az nem tudhatta, hogy Grószék puccsra készülnek májusban. Szűrös Mátyás tehát nem tudott Pozsgay és Grósz tervéről és sokan mások sem. Szűrös szerint Havasi Ferenc sírva fakadt, amikor kiderült: Kádárnak tényleg mennie kell!

Berecz Jánost³ is megkérdeztük, hogy a pártértekezletre való felkészülés során tudták-e, hogy a cél Kádár leváltása volt. Berecz határozott igennel felelt. Nem csak, hogy ő tudott róla, de maga Kádár János is tisztában volt vele, mi fog történni a pártértekezleten és addigra már a PB előtt is minden „le volt papírozva”. Tehát Berecz szerint szó sincsen puccsról, Kádár mindent tudott, maga Grósz Károly készítette fel az időközben igencsak szűkessé vált lépésre.

A pártértekezlet előtt Mihail Gorbacsov május elején Budapestre küldte a magyarul kiválóan beszélő, eredetileg kárpátaljai KGB főnököt, Vladimir Kryuchkovot, aki Grósz Károllyal két alkalommal, Pozsgay Imrével pedig egy alkalommal találkozott személyesen, és kifejezte Moszkva kívánságát arra vonatkozóan, hogy Kádár Jánost váltsák le és Grósz Károly legyen a

párt főtitkára. Kádár tehát pontosan tudta, mi vár rá május 22-én, bár nyilván nem örült neki, és számtalan vita előzte meg a pártértekezletet.

Egy héttel előtte Politikai Bizottság ülésén mindent rögzítettek írásban is. Kádár azt akarta, hogy a személyi változások ellenére Óvári Miklós, Németh Károly, Lázár János és Havasi Ferenc maradjanak a Politikai Bizottság tagjai, végül azonban még a Központi Bizottságba sem kerültek be. Ebben viszont Berecz szerint már valóban Grósz Károlynak volt benne a keze.

Fontos tudnunk, hogy pártértekezleteket sohasem hívtak össze rendszeres időközönként, csak szükség esetén hívták össze. Legutóbb 1957-ben (!) volt országos pártértekezlet az 1956-os események után kialakult helyzet rendezésére. Ez is jelzi a helyzet komolyságát és a puccszerű vezetőváltás előkészítettségét. A májusi pártértekezleten elhangzott beszédek bár szinte kivétel nélkül erősen kritikai hangvételűek voltak, csupán reformokról beszéltek és nem rendszerváltoztatásról. Függetlenül attól, hogy ki milyen módon képzelte el a rendszer jövőjét, ekkor nyíltan még nem esett szó a rendszer bukásáról, mindössze annak jelentős mértékű reformjáról. Ez a kritikai hangvétel azonban nem csak az új rendpárt és a reformkommunisták képviselőit jellemezte, de maga Kádár is belátta a változtatások szükségességét, sőt egyfajta védekező pozícióba helyezkedett már a pártértekezletet megnyitó beszédében is:

„Politikai intézményrendszerünk a megváltozott viszonyok között nem áll feladata magaslatán, működésében zavarok jelentkeznek. Romlott a közhangulat, csökken a bizalom a párt és a vezetők iránt.”⁴

„Ugyanakkor tapasztalható az is, hogy néhány alapkérdés tisztázatlansága miatt nem csak a párton kívül, hanem a pártban is nőtt az eszmei bizonytalanság, s ez már nem jó. Ezért a pártértekezlet feladata, hogy a vita középpontjában álló, néhány fontos politikai alapkérdésben állást foglaljon, tiszta helyzetet teremtsen.”⁵

„Politikai intézményeink átfogó reformjának célja a nép hatalom, a szocialista rendszer erősítése. Javaslom, hogy a pártértekezlet a legmesszebb-

² Személyes beszélgetés Szűrös Mátyással egy budai cukrászdában 2013. november 13-án

³ Személyes beszélgetés Berecz Jánossal solymári otthonában 2013. november 28-án

⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 12. oldal;

⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 17. oldal;

*menően támogasson minden reformot, amely ezt a célt szolgálja, s utasítson el minden olyan törekvést, amely a burzsoá demokrácia, az anarchia irányába mutat, vagy a mai magyar szocialista valósággal nem számoló utópisztikus elgondolásokat tartalmaz.”*⁶

A változásokat azonban Kádár is és az összes előadó ekkor még az egy-pártrendszer keretein belül képzelte el:

*„...mivel hazánkban az MSZMP-vel szemben álló más pártok létrehozásának semmiféle realitása nincs, a szocialista rendszer fellazítására törekvő erők, a dolgokat végig nem gondoló, jó szándékú embereket is felhasználva, az érdekképviseltek vonalán próbálkoznak.”*⁷

1988. május 20-án tartott beszédében Kádár közvetett módon az 1956-os eseményekről is szót ejtett:

*„Az MSZMP – hazánk újkori történelmének egy különösen súlyos szakaszában – a szektás-dogmatikus és revizionista nézetekkel folytatott kétfrontos harcban alakította ki új irányvonalát, állította helyre a párt eszmei, politikai és cselekvési egységét, szerezte vissza a tömegek támogatását.”*⁸

A tömegek depolitizálásával kapcsolatban is nagymértékben engedett a szorítás, mi több ebben a beszédében egyenesen a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséről beszél:

*„A Központi Bizottság szilárdan elkötelezte magát a szocialista demokrácia, az önkormányzat, az állampolgári kezdeményezések felkarolása, a társadalmi nyilvánosság kiszélesítése mellett, és ennek megerősítését javasolja a pártértékeket.”*⁹

De a valós rendszerváltást Kádár alapjaiban utasítja el még mindig, és valós pluralizmusról hallani sem akar:

„Számolnunk kell azzal is, hogy a demokrácia és a nyilvánosság bővülő lehetőségeivel olyanok is élnek, sőt visszaélnék, akik politikánk fő irányát, sőt fennálló társadalmi rendünket nem fogadják el. (...) A jövőben sem fog-

⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 17. oldal

⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 18. oldal

⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 20. oldal

⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 21. oldal

*juk azonban megengedni az alkotmányos rendünket, a szocialista törvényességet sértő politikai szervezkedést, ellenséges törekvéseket.”*¹⁰

Ugyan éppen Kádár volt az, aki a külföldi hitelek felvételével lényegében mesterségesen igyekezett fenntartani az életszínvonalat és elfedni az ipar nagyarányú működésképtelenségét, 1988-ban már tényként kezeli a veszteséges termelés és a teljes foglalkoztatás eszméjének totális bukását:

*„Biztosítani kell egyrészt a veszteséges termelés visszafejlesztését, másrészt a beruházási eszközök és az élőmunka átcsoportosítását a hatékonyan dolgozó vállalatokhoz. Érvényben van a munkához való jog, s ez azt jelenti, hogy gondoskodni kell az átképzendő, illetve átmenetileg munka nélkül lévő emberek gondjainak intézményes megoldásáról.”*¹¹

A nyilvánosság számára ezek akár övön aluli ütésnek minősülő gondolatok, mert ugyan a kritika ekkor már közzájón forog, magától Kádártól hallani, hogy a termelés veszteséges és bizony egyre többen vannak „átmenetileg” munka nélkül, lesújtó volt. A magyar közvélemény számára leleplező mondatok ezek: kimondatott az, amit eddig nem volt szabad, illetve próbáltak nem tudomást venni róla. Az 1988. májusi pártértekezlet a kisemberek számára is kijózanító eredményeket hozott: vége a gulyáskommunizmusnak.

A strukturális reformok szükségessége mellett Kádár János a magántulajdon létjogosultságáról is említést tesz a pártértekezlet megnyitóján tartott beszédében, és annak integrálását is nagymértékben szükségesnek tartja.

*„A készülő gazdasági társasági törvény megőrzi az állami és a szövetkezeti tulajdon meghatározó szerepét, de számol azzal a ténnyel, hogy a szocialista társadalom építésének hosszú történelmi szakaszában korlátozott mértékben még fennmarad a magántulajdon is, és ezt célszerű törvényben megszabott keretek között integrálni gazdasági életünkbe.”*¹²

Még mindig a szocialista társadalom építéséről beszél, illetve arról, hogy még van magántulajdon ugyan, de „sejtetni engedi”, hogy a fejlődés végeredményeképpen az el fog tűnni. Kádár tehát ekkor még nem hajlandó

¹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 21. oldal

¹¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal

¹² A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal

belátni a szükségszerű bukást, és ha korlátozott mértékben is, próbálja továbbra is fenntartani az eddigi ideológia érvényességének látszatát. Bár nyilvánvaló, hogy ez számára is már csak a látszat, és tisztában kellett lennie azzal, hogy ennek ekkorra semmilyen létjogosultsága nincsen.

Szintén eltér a korábbi szocialista gazdaságpolitika alapvető irányvonalától a külföldi tőke bevonásának lehetővé tétele, az ekkor éppen készülőben lévő gazdasági társasági törvényen keresztül.

„Gazdaságunk modernizálása, a szerkezetátalakítás szükségessé teszi azt is, hogy ugyancsak törvényes keretek között megfelelő szabályozással igénybe vegyünk külföldi működő tőkét mind a szocialista, mind a kapitalista országokból. A törvény a társasági formák szabályozásával meg fogja könnyíteni a tőkeáramlást a hatékonyan gazdálkodó területekre, s ezáltal segíti kibontakozási programunk végrehajtását.”¹³

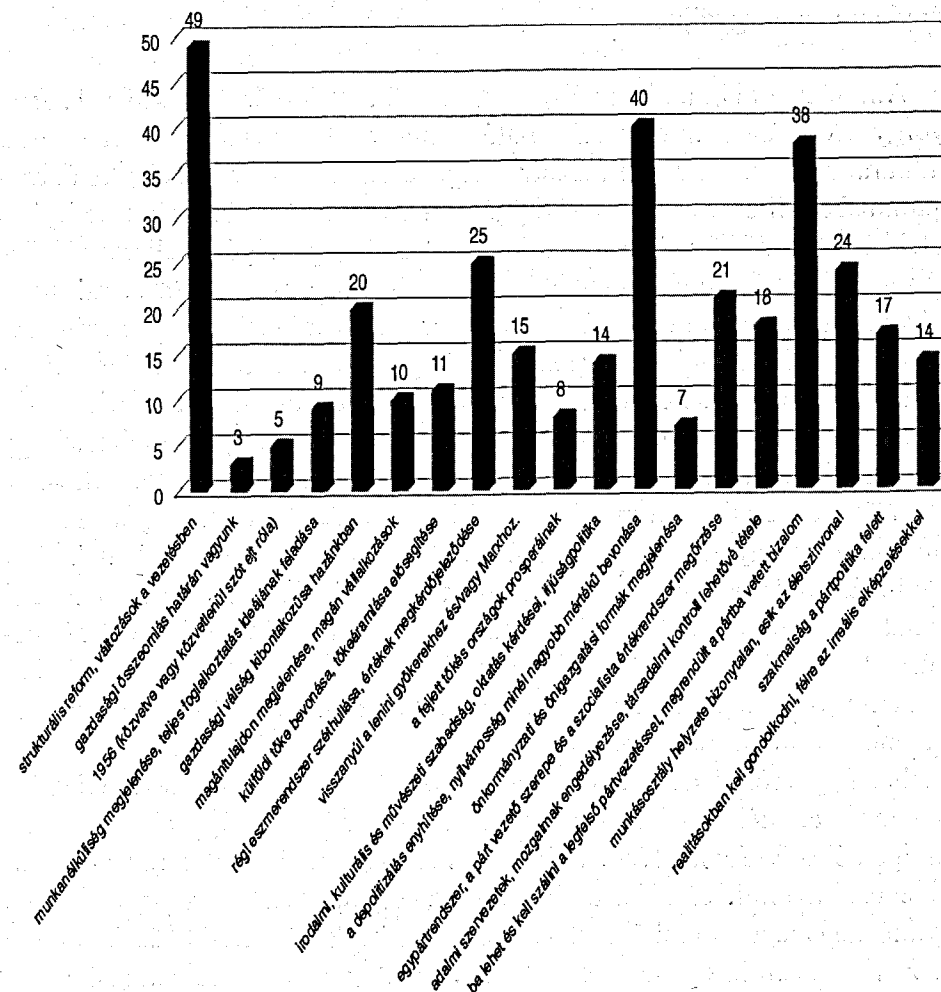
Rendkívül érdekes Kádár szájából hallani az osztalék és a profit kifejezéseket, szinten anakronisztikusan hangzik mindez egy kommunista vezető szájából.

Továbbhaladva a pártértekezlet felszólalói között, érdemes kiemelni Grósz Károly hozzászólását, aki beszédében az eltelt másfél év politikai vitáinak következményeként tekintett a májusi pártértekezlet eseményeire, Pozsgay Imre¹⁴ azonban úgy látja, hogy a gyökerek sokkal régebbre nyúltak vissza. Véleménye szerint az 1985-ös pártkongresszus volt az első olyan nyilvános esemény, ahol az elhangzott beszédek hangvétele a megszokottnál lényegesen kritikusabb volt. Ettől kezdődően mentek a politikai nyilatkozatok és a KB üléseken tett kijelentések „egyre messzebb.” Az 1988-ban összehívott országos pártértekezlet ennek a folyamatnak a csúcspontját jelentette.

¹³ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadási beszéde, 23. oldal

¹⁴ Személyes beszélgetés Pozsgay Imrével csillaghegyi otthonában 2012. október 8-án

1. ábra: Az 1988. május 20-22-én tartott országos pártértekezleten elhangzott beszédekben előforduló politikai témák előfordulásának aránya.

Mint említettük, a hagyományos kutatási és elemzési módszereink mellett szeretnénk a modern adatfeldolgozási eszközöket felhasználva bizonyos kvantitatív vizsgálatot is végezni. Végigolvasva a pártértekezleti jegyző-

könyveket, táblázatban összegyűjtöttük a legfontosabb politikai témákat, és előfordulásuk gyakoriságát oszlopdiagramban ábrázoltuk. A diagramok nem tartalmazzák, kik szólaltak fel az egyes értekezleteken, de a személyi kérdés jelenleg nem is feladatunk. Erre csak olyan esetekben térünk ki, ha valami érdekes összefüggésre bukkanunk, azonban szisztematikusan ebben a tanulmányban nem tárgyaljuk.

Amint az a diagramban sötét színnel jelölt oszlopokból is kiderül Aczél György kivételével minden felszólaló – még Kádár János is – szót emelt a strukturális változások mellett mind a gazdaságban, mind pedig az államapparátusban, illetve ezzel összefüggésben a vezetésben történő személyi és illetékességi körökben történő módosítások szükségességét is elismerik. Ennek mibenlétéről azonban egyelőre nem esik szó, hiszen akkor annak mértékéről is tárgyalni kellett volna, ami ekkor azonban még nem volt időszerű.

Az események irányításának lehetősége azonban itt már láthatóan kicsúszott a pártvezetés kezéből, és bár előre megírt – és nyilván cenzúrázott – beszédek hangzottak el ekkor még, már nem állítható, hogy az értekezők egy pontosan megszerkesztett forgatókönyv szerint zajlana. Nem érzékelhető az sem, hogy az eddig a nyilvánosság felé közvetített imázst igyekezzenek fenntartani és egy tudatosan formált képe lenne a pártértekezőnek. Bár összehívása tudatos volt és meghatározott céllal történt, a polgárookra gyakorolt hatásával nem voltak tisztában, és nem világos a kép, mi következik ezután.

A második leggyakrabban megemlített probléma 1988 májusában a nyilvánosság minél nagyobb mértékű bevonása a közélet és a politika kérdéseibe. Egy erősen depolitizált szocialista társadalomban, ahol évtizedek óta a civil vélemény kiiktatása alapvető cél és szükségesség volt, ez megint csak igen éles fordulat a közbeszédben. A cél tehát mobilizálni egy a magánéletbe visszavonult és soha aktív politikai és közéleti tevékenységet nem folytató „egységes munkásosztályt” olyan kérdések megvitatására, amely egészen a közelmúltig nem csak tabu volt, de adott esetben még börtönbüntetéssel is sújtották. Mindenesetre ez egy újabb lépést jelent a pluralizált társadalom irányába. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a depolitizálás elutasítása és a közbeszéd ösztönzése ekkor már nem új gondolat, mi több evidenciaként kezeli minden felszólaló. Elégtelen megvalósulása miatt azonban az elhangzott beszédek jelentős részének egyenesen sarokpontja ez a kérdés.

Az ötven felszólalóból egészen pontosan tizennyolcan említették meg a különböző társadalmi szervezetek és mozgalmak engedélyezésének kérdését, valamint az erősebb társadalmi kontroll lehetőségének biztosítását a polgárok számára. Ezen a ponton a pártok alapításának lehetősége is említésre kerül, hiszen a Fidesz, az SZDSZ és az MDF ekkor már létezik, de a jogi formájuk még nem politikai párt!

Ezen kívül heten tartották fontosnak megemlíteni, az önkormányzatiság elvének szélesebb körű érvényesítését és a választékosabb öngazgatási formák lehetővé tételét országszerte. Ez nyilván felvetette különböző emberi és polgári jogok reformját hazánkban (mint gyülekezési és egyesülési jog), amitől a rendszer évtizedekre megfosztotta a magyar népet.

Diagramunkban a harmadik legnagyobb oszlop a pártvezetésbe vetett hit és bizalom erőteljes megrendülését jelzi és felveti a párttal szembeni kritika gyakorlásának lehetőségét. A korábbi évtizedekre jellemző megkérdőjelezhetetlen és abszolút párhatalom egyszer és mindenkorra a múlté. Több ízben említésre kerül, hogy igenis vitába lehet és kell szállni a legfelső pártvezetéssel, de annak elszámoltatásáról és felelősségre vonásáról egyelőre nincsen szó. A presztízavesztés helyrehozhatatlan, ez nyilvánvaló, csak az átfogó és drasztikus reformok javíthatnak a párt jelen helyzetén. De hogy milyen reformokról beszélnek és pontosan milyen perspektívákat kívánnak követni, az teljesen tisztázatlan.

A rendszert alapvetően az utolsó évekig nem illethette kritika, és ezzel – különösen a központi hatalom – gátlástalanul vissza is élt. A pártértekezőt megelőző két-három év politikai vitái, az életszínvonal folyamatos romlása és az ideológia lassú, de biztos halála azonban kijózanítóan hatott, amely komoly retorikai változást eredményezett 1988 májusára. Egyre kevésbé volt képes megőrizni a központi hatalom „feddhetetlenségét” és támadhatatlanságát.

Mindez nyilvánvalóan összefügg a negyedik legjelentősebb politikai témával, azaz a korábbi eszmerendszer széthullásával és a régi értékek megkérdőjeleződésével. Nézetünk szerint ennek a két faktornak a megjelenése az egyik legsúlyosabb probléma az ekkor negyven éves múltra visszatekintő politikai rendszer szempontjából. Ekkor a pártvezetés számára már nyilvánvalónak kellett lennie – bármi is hangzott el a pártértekezőtől –, hogy közel a vég. Amit eddig a polgárok a viszonylag békés és kiegyensúlyozott hétköznapiokért cserébe hajlandóak voltak lenyelni, mára üres frázispufogtatássá vált és a régi lenini és marxi elveket mára már senki nem veszi ko-

molyan és nem tekinti a formálódó társadalmi és politikai rendszer alapjának. Mindezt alátámasztja a munkásosztály egyre ingatagabb helyzete, az életszínvonal esése és a gazdasági válság kibontakozásának képe. Az ötödik és hetedik legnagyobb oszlop az általunk készített diagramban ezeket a problémákat világítja meg.

Álljunk meg azonban a hatodik legnagyobb oszlopnál, amelynek témája és adatai ellentmondani látszanak a kibontakozó politikai válságnak. Természetesen fontos kérdés, hogy valóban így vélekedtek-e vagy csak megfélemlési kényszerből tették, de az ötven felszólalóból huszonegyen – tehát a beszédet tartók közel fele – emeltek szót az egypártrendszer, a párt vezető szerepe és a szocialista ideológia *megőrzése mellett*. Nyilván bízhatunk abban, hogy sokan ekkor még hittek a rendszer reformokkal történő megmenthetőségében, részben mert az egész életüket, világnézetüket, családi életüket és karrierjüket erre építették; részben mert ekkor nem láttak még más alternatívát, illetve részben, mert egy élet munkája látszott dugába dőlni a kibontakozó válság nyomán. Elfogadhatjuk tényként azt is, hogy lehettek olyanok a regionális pártszervezetekben is, akik hittek ebben a rendszerben és komolyan vették még a nyolcvanas években is azt az ideológiát, amelyre a kádárizmus épült. Az azonban megkérdőjelezhető, hogy a pártértekezleten résztvevő káderek közel fele ilyen szilárdan hitt volna valóban az összedőlő rendszerben, tehát igen valószínű, hogy *ekkor még nem mindenki mert kiállni* valós politikai álláspontja mellett, viszont részt akart venni a pártértekezleten, és elmondta azt, amit tőle a párt nyilvánvalóan elvárt.

Az első hét leggyakrabban előforduló téma tehát néven nevezi a rendszer válságát, a krízis okait és a felszólalók egy emberként követelik a rendszer reformját.

Fontos azonban továbbra is hangsúlyozni, hogy a beszédek egyikében sem kérdőjeleződik meg egyértelműen maga a szocializmus, mint helyes értékrend, illetve az egypártrendszer, mint ideális politikai szisztéma. Legalábbis a felszínen, a nyilvánosság felé senki nem beszél rendszerváltásról, politikai pluralizmusról vagy többpártrendszerről, és ez nagyon fontos! A reformokat minden felszólaló a szocializmus és az egypártrendszer keretein belül képzei el, s nem kívánják megfosztani az MSZMP-t sem a központi hatalomtól. A hibát a szocializmus megvalósításának módjában és nem magában a szocializmusban, mint történelmi ideológiában, illetve az intézményrendszer működésében és nem magában az egypártrendszer tényében

látják. A pártértekezlet tehát nem kíván és követel rendszerváltoztatást, csupán a strukturális reformok idejét látják elérkezettnek.

Legalábbis látszólag. Kérdés persze, hogy valójában milyen személyes érzelmek rejlenek a beszédek mögött, mennyiben valószínűsíthető, hogy a beszédet tartók nem mertek ennél szélsőségesebb véleményt nyilvánítani, mert a politikai rendszer válsága ekkor még nem mélyült el annyira, hogy ennél extrémebb kijelentéseket is felvállaltak volna a pártértekezlet és az ország nyilvánossága előtt.

Hozzá kell tennünk, hogy a felszólalók jelentős része nem „profí” politikus, nem gyakorlott szónok, hanem különböző állami (mamut)vállalatok szakemberei, kisebb-nagyobb (párt)kollektívák képviselői, akik lehetőséget kaptak arra, hogy a széles nyilvánosság előtt felszólaljanak. Beszédeikben többnyire saját szakterületük határain belül maradnak és az általuk képviselt társadalmi csoportok problémáit ecsetelik. Egy részük nem akar, más részük valószínűleg nem mer messzebbre merészkedni annál, mint amit a papíron leírtak tartalmaznak. Megfigyelhető az is, hogy sokszor közvetetten hangzanak el reformokra és változtatásra utaló gondolatok, mintha időnként még félnének nevén nevezni az általuk fontosnak ítélt problémákat. Érdekes, hogy ez a fajta óvatosság a vidékről érkező előadókat sokkal inkább jellemzi, mint a fővárosi vagy annak közelében élő hozzászólókat.

A gazdasági válság kibontakozásának ténye sem titok senki előtt, azonban azt, hogy az összeomlás szélén állna a magyar gazdaság, kevesen merik kimondani. Összesen három felszólaló mert így fogalmazni: ha nem lesz érdemi változás, bekövetkezik az államcsőd. A veszteséges nagyvállalatok mellett kimondatott a teljes foglalkoztatottság ideájának elvetése, és a munkanélküliség egyre nagyobb mértékű megjelenése. A felszólalók egyötöde tett említés erről a problémáról és a struktúraváltás egyik alapvető okaként említették: romlik a pénz vásárlóértéke és egyre többen maradnak tartósan állás nélkül.

A beszédek pontosan egyötödében esett szó ezen kívül a tulajdoni reformról, a magántulajdon megjelenéséről, valamint a külföldi tőke bevonásának szükségességéről. Ez rendkívül fontos, mert a gazdasági struktúraváltás tekintetében ezek jelentik a végleges szakítást a korábbi tulajdonviszonyokkal, valamint újabb lépést jelentenek a fejlett ipari országok felé nyitás tekintetében. És nem azért fontos ez, mert eddig ebben a tekintetben

nem történtek lépések korábban is, hanem azért, mert az MSZMP országos pártértekezletén elhangzanak a nyugati tőke, a magántulajdon és a profit kifejezések!

Mindezekkel párhuzamosan előtérbe lép a pártpolitikával szemben a szakmaiság kérdése. A beszédek tükrözik a korszakban a szaktudás felértékelődését, szemben a pártfunkcionáriusok karrierépítésével. Ennek jelenségéről az elhangzott beszédek több mint egyharmadában olvashatunk. A pártpolitikai légvárak lebontása és az irreális elképzelések félresöprése szintén hasonló gyakorisággal kerül megemlítésre, meglehetősen éles, kritikai hangnemben. A pártközpontnak való megfelelés érdekében a gazdasági adatok meghamisítása egy időre lekerült a porondról...

És ha már a realitásokhoz érkeztünk, nagyon fontos és érdekes megvizsgálunk, hogy a reformgondolatok mennyiben járnak ekkor együtt történelmi számvetéssel vagy átértékeléssel. Az 1988. májusi pártértekezleten ennek nem látjuk még a jelét. Ellenforradalomként, a rendszert támadó eseményként említik az 1956-os forradalmat. Megítélése tehát nem változott még meg, legalábbis a felszínen, bár nem tekinthető már tabu témának sem, hiszen amint az ábra is mutatja, Kádárral együtt öten említik meg közvetve vagy közvetlenül az '56-os eseményeket.

Az 1988. május 20-22-i országos pártértekezlet záróakkordjaként a jelölő bizottság javaslatot tett a párt szervezeti szabályzatának módosítására, amely magában foglalta a pártelnöki pozíció létrehozását. Ebben a dokumentumban egyidejűleg felkérték Kádár Jánost az új vezetői poszt betöltésére. A feladatkörök meghatározása azonban már önmagában elárulta, hogy ez csupán egy látszatpozíció volt, és hogy Kádárt lényegében minden valós politikai hatáskörtől megfosztották, bár tanácsadási és véleménynyilvánítási joga természetesen továbbra is megmaradt.

Jelen körülmények között éppen ezért nagyon érdekes, hogy az ötven hozzászólóból összesen tizenöten vettek fel ideológiai fonalat és nyúltak vissza elsősorban Lenin, másodsorban Marx gondolataira. Kérdésünkre, hogy vajon ez valós ideológiai meggyőződést takart-e vagy inkább egyfajta „kirakatként” szolgált a nagy kommunista gondolkodók által képviselt eszmék hangsúlyozása egy éppen széthullani készülő rendszerben, Pozsgay Imrétől azt a választ kaptunk, hogy ennek teljesen másfajta üzenete van. Leninre hivatkozni 1988-ban a sztálinizmussal való nyílt szembefordulást és a

gorbacsovi reformok helyeslését jelentette. Gorbacsov nyilatkozataiban előszeretettel hivatkozott Leninre, tehát egyfajta divatot teremtett és egyenlő volt a strukturális reformok elfogadásával. Tehát ez nem Leninről és az „ősi” kommunista tanokról szólt, hanem a korábbi rendszerrel való nyílt szembefordulás üzenetét hordozta.

Már említettük, hogy a beszédekben több ízben is elhangzik a munkanélküliség kérdése, amely ugye a teljes foglalkoztatás ideájáról való lemondást jelenti. Pozsgay szerint ez sem volt már újkeletű gondolat, hiszen már 1979-ben közfelháborodást váltott ki, amikor a győri RÁBA üzemben elbocsájtottak csaknem száz dolgozót és nem tudtak nekik a régióban rövid távon másik állást kínálni. Az 1979-es év azonban más szempontból is fontos volt, hiszen ebben az évben hozták nyilvánosságra, hogy számos alapvető fogyasztási cikk ára jelentősen emelkedni fog, mert az állam már nem képes tovább fenntartani ezeket a termékeket az állami dotációt.

1988-ban már teljesen nyilvánvaló volt, hogy nem lehet további átcsoportosításokkal elfedni sem a valós munkanélküliséget, sem pedig az államháztartás tetemes hiányát. Csak a problémák nyilvánosság előtti néven nevezése volt szokatlan a pártértekezletet figyelemmel kísérő polgárok számára.

Az excell-táblázat készítése folyamán sokszor el kellett gondolkodnunk azon, hogy behúzzhatjuk-e egyáltalán az adott oszlopba az ikszet, hiszen a felszólaló ugyan nem mondta ki konkrétan a bennünket érdeklő problémát, de szavai mögött ott húzódnak azok a gondolatok, amelyeket mi a beszédből kiemelni kívánnánk. Ezért a diagramunk akár szubjektívnek is tekinthető, mert az indirekt jelenlévő gondolatokat nem tüntethettük fel az ábrán, hiszen valójában nem hangoztak el. Igyekeztünk tehát empirikus megközelítéssel végezni a feladatunkat és valós mennyiségi adatokat kívántunk rögzíteni az általunk készített diagramokban.

Végezetül térjünk ki még egy szempontra, amely sokszor és sok formában hangzott el vagy utaltak rá a felszólalók: a fiatal generációk. 1988-ban a fiatalok zöme elfordult az MSZMP-től és a szocialista rendszertől. A KISZ sem jelentett már vonzerőt, legalábbis nem politikai értelemben. Mi több, a szocializmus számukra egy bukott rendszer, amelyben nem találnak perspektívát. Elfordulnak, és alternatív társadalmi mozgalmak felé veszik az útjukat.

Még nincsen szó demokratikus választásokról és a rendszer végleges bukásáról, de már most aggodalommal tölti el a pártapparátust és a vidéki pártszervezeteket, hogy hogyan lesz jövője az általuk képviselt értékrendnek és világgépnek, ha elveszítik a fiatalokat, és közöttük a jövő értelmiségét.

Vizsgálatunk következő tárgya az 1989. évi pártkongresszus. Nézzük mi változott egy év alatt!

1989. október 6-9. Az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott beszédek elemzése

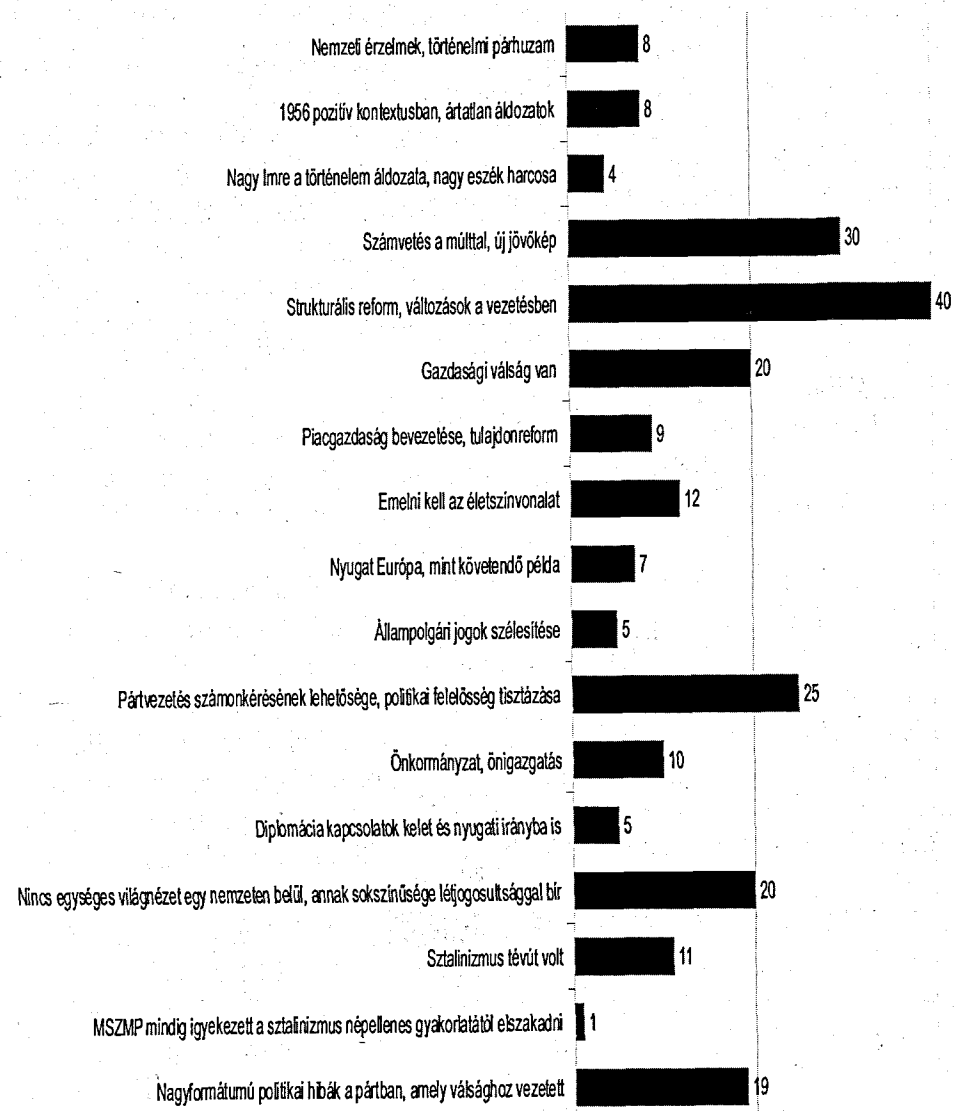
1988 májusában a pártértekezlet hangulata és stílusa felkorbácsolta a kedélyeket és mindenki azt gondolta, hogy Kádár leváltása nyomán hirtelen felgyorsulnak majd az események a strukturális reformokat illetően. A '89-es kongresszus felszólalói azonban csalódottságuknak adtak hangot, hogy a várttal ellentétben a pártértekezlet csak szép szavakat hozott és persze Kádár megbuktatását, ezen felül érdemi lépések és ennek következtében változások viszont nem történtek.

Időközben az ellenzéki társadalmi szervezetek politikai pártokká alakultak, a demokratikus választások kiírása és a többpártrendszer beköszönte realitássá váltak, tehát a kongresszus feladata az 1990-ben esedékes első demokratikus választásokra történő felkészülés, azaz meghatározni azt, hogy mi legyen a sorsa az MSZMP-nek: megszűnjön teljesen, új párttá alakuljon és legyen egy jogutód párt vagy a közben a párton belül kialakult platformok összefogásával egy teljesen új szervezet alakuljon.

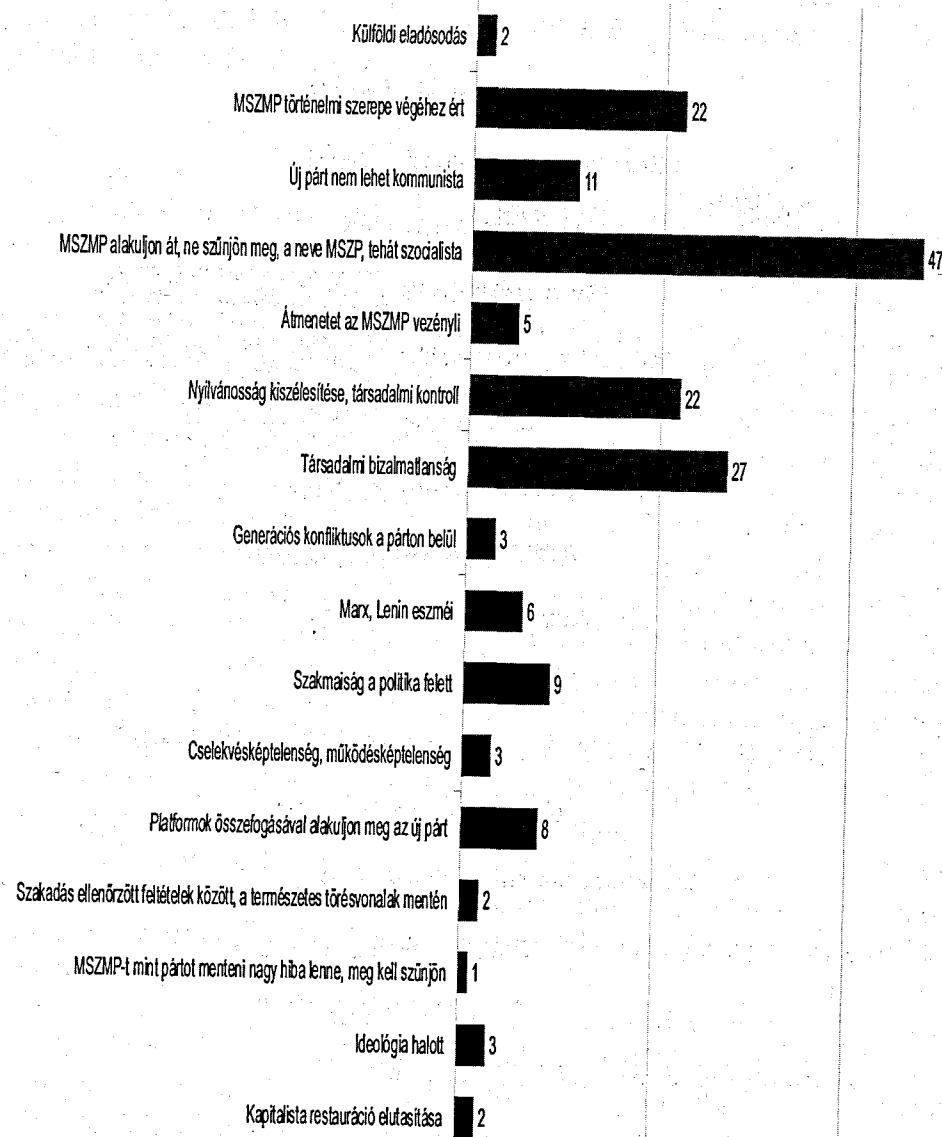
Azzal mindenki tisztában volt, hogy a nyugati mintára kialakítandó plurális demokrácia nem nélkülözheti egy erős baloldali kialakítását, de demokratikus hagyományok híján senki nem tudta, hogy ennek milyen formában kellene történnie.

A helyenként igencsak szenvedélyessé váló vita témaszerkezetét az előzőhöz hasonló módszerekkel vizsgáltuk és az alábbiak szerint ismét oszlopdiagramokban ábrázoltuk a leggyakrabban előforduló politikai témákat és állásfoglalásokat.

2. ábra: 1989 október 6-9, az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekben előforduló politikai témák előfordulásának aránya

3. ábra:

Ha összehasonlítjuk a 2. és 3. ábrát, rögtön feltűnik, hogy a kongresszus kapcsán sokkal több szempontot sikerült összegyűjtenünk. Ez az jelenti, hogy az elhangzott beszédek témaspektruma sokkal színesebb volt, tehát sokrétűbb vizsgálatot folytathattunk. Az is rögtön feltűnik, hogy az 1988-as diagram jelentős témái többségükben most is aktuálisak voltak, csak némileg árnyaltabban és az időközben eltelt egy év fejleményeinek köszönhetően más köntösben jelentkeznek.

Az MSZMP további sorsára vonatkozó alternatívákat az imént már említettük. Az ötven felszólaló közül negyvenheten érveltek az MSZMP megszűnése *ellen*. Álláspontjuk szerint a párt betöltötte történelmi szerepét, de nem lenne helyes az eltelt évtizedekben felhalmozott értékeket veszni hagyni és a párt hétszázazres tagsága alól sem lehet kihúzni a talajt. Tehát az MSZMP-t nem megszüntetni, hanem átalakítani kell, és létre kell hozni egy utódpartot *Magyar Szocialista Párt* néven. 1989 októberében lényegében közmegegyezéssel megszületik tehát az MSZP. Egyetlen felszólaló érvelt amellett, hogy az MSZMP-t megmenteni s jogutód párt formájában továbbvinni óriási hiba lenne. Két felszólaló érvelt ezen kívül amellett, hogy a pártot nem egy az egyben kell átmenteni egy utódpartba, hanem a pártban belül kialakult természetes törésvonalak mentén kell több pártot létrehozni belőle.

A többség azonban végül az MSZP, mint jogutód párt létrehozását támogatta, bár megalakulását illetően volt néhány alternatív állásfoglalás. Nem a régi párt átalakításával tartották helyesnek az új párt létrehozását, hanem az időközben megalakított politikai platformok összefogása alapján képzeltek el a magyar baloldal újjáalakulását. Szám szerint nyolcan vélték úgy, hogy ebben a formában sokkal színesebb és nagyobb tömegeket felölelő modern szocialista pártot lehetne létrehozni. Ez az indítvány azonban nem talált végül visszhangra, a többség az egységes MSZMP megreformálását és MSZP néven történő „átmentését” tartotta a legéletképesebb alternatívának.

Tizenegy hozzászóló hangsúlyozta azt is, hogy akármilyen módon folytatódik tovább az MSZMP története, kommunista pártként semmiképpen nem alakulhat újjá, illetve nem válhat ki belőle hivatalosan egy magát kommunistaként aposztrofáló politikai szervezet. Ugyanennyien hangsúlyozták, hogy a sztálinizmus tévút volt, arról létreve más típusú politikai ideológia követése az elvárt, és a demokratikus szocializmus fogalmát kell jellegzetesen magyar tartalommal megtölteni és megteremteni a magyar szocializmus és/vagy szociáldemokrácia alapjait.

Az MSZMP jövőjének kérdése tehát átvette az 1988-ban irányadó témától, azaz a strukturális reformoktól a vezető helyet, de rögtön ezt követően ugyancsak a struktúraváltás és a vezetésben végrehajtandó változások viszik a prímet a pártkongresszuson. Összesen negyvenen emeltek szót a szükséges reformok mellett, bár az országos pártértekezlettel ellentétben itt nem elsősorban a gazdasági struktúraváltásra helyezték a hangsúlyt, mint inkább a pártapparátuson belül bevezetendő változtatásokat szorgalmazták.

Tovább vizsgálva a diagramot megfigyelhető, hogy az 1988-ban megfogalmazott társadalmi bizalmatlanság 1989-ben a felszólalók között ugyancsak a harmadik legfontosabb téma volt, de ekkor már némileg szofisztikáltabb a kép. Ötven felszólalóból huszonheten – tehát a beszédek több mint felében – fejezték ki aggodalmukat a párttal és a pártvezetéssel szemben kialakult általános ellenszenv miatt, de a diagramunk negyedik és ötödik oszlopa már továbbmegy a májusi pártértekezleten megfogalmazottakon, és felhívja a figyelmet a múlttal való szembenézés, a számvetés szükségességére, és ez alapján egy teljesen új jövőkép kialakítására, amely nélkül a fennálló társadalmi bizalmatlanság nem fog megszűnni. Felmerül ekkor már a pártvezetés számonkérésének és – akár büntetőjogi – felelősségre vonásának lehetősége, illetve igénye, valamint a fennálló gazdasági, politikai és társadalmi helyzetért való politikai felelősség tisztázásának szükségessége.

A felszólalók egyértelműen elutasítják a „globális felelősséget”, hogy az MSZMP teljes tagsága és a nép egy személyben lenne felelős az eltelt évek kudarcaiért. Felszólítják a pártvezetést, hogy nevezze néven a konkrét személyeket, akik hibás politikai döntéseik nyomán a jelen helyzetért felelnek és mentsék fel a magyar társadalmat a válság felelősségének súlya alól, hiszen a magyar emberek ezért a rendszerért egy életen át dolgoztak, s kizárva a politikából és a közéletből passzív szemlélőként voltak kénytelen végignézni, ahogy lassan összeomlik az ország gazdasága és politikai rendszere. Ezekre a kérdésekre a felszólalók csaknem kétharmada, illetve felelősséget tért ki beszédében, követelve a konkrét intézkedéscsomag kidolgozását.

Ezt követi a nyilvánosság és a társadalmi kontroll kiszélesítésének szükségessége. Ez a téma – mivel egy rohamosan pluralizálódó társadalom fejlődésének vagyunk szemtanúi – 1989-re már teljesen egyértelmű, és a májusi pártértekezlettel ellentétben, ahol a második leggyakrabban elhangzó téma volt, 1989-re a „hatodik helyre csúszott”, de nem azért, mert kevésbé fontos, hanem mert már evidenciaként kezelendő és az első demokratikus választások előtt alig több mint fél évvel már nem is képezheti vita tárgyát.

A nyilvánosság és társadalmi kontroll kérdése 1989-ben egy másik aspektusban is megjelenik, mégpedig a világnézeti pluralizálódás nyomán. A kongresszus első két napján felszólaló ötven küldött közül huszan tartották fontosnak elmondani, hogy a nemzet egyetlen egységes világnézetbe szorítása irreális elképzelés, nem kezelhető egy nemzet nyilvánossága egyetlen értékrend részeként. A Magyarországon bekövetkező társadalmi és politikai változások nyomán teret kell engedni annak, hogy egy modern európai államban számos világnézet megfér egymás mellett, különböző politikai erőkbe tömörülve és ennek az ideológiai sokszínűségnek létjogosultsága kell legyen a huszadik század végén. Ezt nem csak a többpártrendszer megalkotása szempontjából tartották fontosnak, hanem az MSZMP jövőjének tekintetében is, hiszen az előtte eltelt két-három évben számos platform alakult a párton belül, amelyek bizonyos esetekben egymásnak ellentmondó értékeket vallottak maguknak. Azok a felszólalók, akik az új pártot a platformok szövetségeként képzelték el, nem csak a párton kívül, de a párton belül is jogot követeltek a különböző értékrendeknek, hiszen a baloldaliság sem jelenthet egyetlen, a párt által központilag meghatározott értékcsoporthoz, amint azt az eltelt évtizedekben a központi pártapparátus megkövetelte.

Diagramunk elemzésében a legkisebb oszlopokhoz érkezünk. Először tekintsük át a gazdasági problémákat és az ezzel kapcsolatos célkitűzéseket, melyek jelentek meg ezek közül az elhangzott beszédekben. Mivel a kongresszus célja kimondottan az MSZMP jövőjének megvitatása volt, és nem gazdasági jellegű témák kerültek előtérbe, ezek a problémák és kérdések most kisebb súlyt képviseltek az elhangzott beszédekben. Nem is vesszük most éppen ezért számba, hogy milyen gyakorisággal kerültek ezek említésre, inkább a tartalmi részére koncentrálnak, hogy mi volt gazdasági tekintetben fontos 1989 októberében.

Lényeges, hogy mindenki beismeri, az ország súlyos gazdasági helyzetben van, és igen jelentős mértékű a külföldi eladósodás. Kimondatik a cél, hogy a Nyugat felé orientálódjon az ország, élénkítse a diplomáciai kapcsolatokat, amelyek segítik a nyugat felé fordulást és mintát, segítséget nyújtanak Magyarországnak a megkezdett úton. A tervgazdálkodásról a szabad piacgazdaságra való áttérés és az ezzel kapcsolatos tulajdonreformok nem tűnnek halasztást. Esik az életszínvonal, romlik a pénz értéke. A magántulajdon megjelenése és a magánvállalkozások lehetővé tétele viszont a polgárok kezébe adják az önfoglalkoztatás lehetőségét, ami óriási terhet vesz le az állam válláról.

A gondoskodó „állambácsi” képe a múlté. Finanszírozhatatlan tovább a fennálló gazdasági rendszer. Az életszínvonal emelése és a munkanélküliség elleni küzdelem már nem várható egyedül a központi apparátustól, csak a magánszféra megteremtése teszi lehetővé a fennálló helyzet korrekcióját. Ehhez pedig pénz kell. Nyugati tőke. Vonzóvá kell tenni az országot a külföldi befektetők számára. Ez határozottan nem egy baloldali párt gazdasági programja, mint az jól látható, de ott és akkor nem is nagyon kínálkozott más alternatíva. A nyugat felé fordulástól azonban sokan féltek és ennek hangot is adtak. Különösen az ország eladósításától és újabb kölcsönök felvételétől óckodtak. Két hozzászóló politikus határozottan ellenezte a „*kapitalista restaurációt*” és óvtak az újabb hitelek felvételétől, de alternatív javaslattal egyikünk sem állt elő.

Az ország kényszerpályán volt. Egy lehetőségünk volt: elindulni nyugat felé. Mert keletre volt az, amit már nem akartunk. Vagy hát soha nem is akartuk. Északon és délen meg hasonló problémákkal küzdő országok próbálták a saját alternatíváikat keresni. Az összefogás lehetősége még csíráiban sem volt meg, ahhoz túl sok volt az évtizedekig szőnyeg alá söpört látnens konfliktus a szomszédos országokkal, és egyébként is mindenki el volt foglalva a saját országa megmentésével – saját hatalma átmentésével.

Nem is lehetett ekkor jobboldali vagy baloldali gazdaságpolitikáról beszélni. Éles volt a fordulat a korábbi évtizedekhez képest; a gazdaságban elindult a szöges ellentéte annak, amit eddig szabad volt és helyesnek hittek – vagy hitettek. Ezt elég nehezen lehetett volna bármiféle ideológiával alátámasztani. Az államcsőd küszöbén, totális gazdasági és társadalmi káoszban jobbra ad hoc jellegű döntéseknek tűnt mindaz, amit gazdasági intézkedésnek neveztek. A lyukak foltozgatásával túlélésre játszani volt a cél.

Fejre állt tehát az egész világ, és a XIV. kongresszuson elhangzott beszédek ezt híven tükrözték is. Mindenki strukturális változásokat és reformokat követelt. Na de hogy hogyan legyen mindez, és mik az alapvető irányvonalak, az még az erősen elnagyolt pártprogram tervezetből sem derült ki. Ezt sokan szóvá is tették, hogy szép, szép, tele van okos gondolatokkal, de az nincsen benne, mit is fogunk csinálni. Nem is tudta senki.

Térjünk azonban át tanulmányunk jelen fejezetét záró témánkra, még pedig az 1956-os forradalom és a Nagy Imre személyét illető kérdésekre! Az 1988 májusi pártértekezlet jegyzőkönyveit áttanulmányozva megállapítottuk, hogy még nem történt érdemi elmozdulás '56 megítélésében. Az 1989

februárjában elhangzott Pozsgay-féle rádióinterjú is fémjelzi, hogy a történelmi múlt átértékelése is lassan megkezdődött, s a pártkongresszus idejére már nyílt változásoknak lehetünk szemtanúi.

Az ötven felszólaló közül összesen nyolcan említették közvetve vagy közvetlenül az 1956-os eseményeket, de a májusi pártértekezlettel ellentétben kivétel nélkül mindenki pozitív kontextusban, mint történelmünk tragikusan véres eseményeként emlékezett meg róla. Elhangzott az „*ártatlan áldozatok*” és „*történelmi igazságtalanság*” kifejezések is, ami példátlan az MSZMP történetében.

A felszólalók az eddigiekhez képest szokatlan mértékig és mélységig vontak történelmi párhuzamokat, fejeztek ki heves nemzeti érzelmeket, amely az eddigi párteseményekre egyáltalán nem volt jellemző. A magyar szocializmus ugyanis sokkal kevésbé volt nemzeti, mint mondjuk például a cseh vagy a lengyel. De 1989-re már egyre inkább retorikai eszközzé válik a magyar történelemre való hivatkozás és a nemzeti érzelmek kifejezése.

Négy felszólaló Nagy Imrét a történelem áldozataként és a magyar nemzet hőseként jellemezték, aki nagy eszmék harcosa volt és életét áldozta a magyar nemzet megmentésért. Merőben szokatlan mindez egy MSZMP pártkongresszuson, feltételezhetően sokan fogadták visszafojtott lélegzettel az egyes beszédekben elhangzó „formabontó” gondolatokat.

Záró gondolatok

Történelmi jelentőségű fordulat következett be a nyolcvanas évek végén Magyarországon, de ahhoz, hogy valódi demokráciát lehessen építeni hazánkban, ahhoz a demokratikus alapelvek megvalósítására alkalmas alkotmányt kellett elfogadni, amely biztosítja a hatalom megosztásának elvét is.

Az 1949-ben hatályba lépett alkotmány szerint a kongresszusé volt a legfőbb politikai hatalom, de valójában nem ez volt a gyakorlat. A Központi Bizottság helyettesítette a kongresszust és az országgyűlést lényegében teljesen kikapcsolták a döntéshozásból. A valós döntések tehát nem az ország házában születtek és nem is minősült érdemi vitafórumnak sem a Parlament. Olyan alkotmányra volt/van szüksége az országnak, amely pontosan rögzíti a hatalom szerkezetét és a demokratikus alapelveknek megfelelően megvalósítja a hatalmi ágak szigorú elválasztásának követelményét.

A hatalmi ágak elválasztása a kommunizmus idején egyáltalán nem valósult meg, helyette egy erősen központosított, diktatórikus alapokon működő államapparátus létezett. Az elv megvalósítása visszaszoríthatja a Magyarországon évszázados hagyományokkal rendelkező protekcionizmust és az összeesküvő taktika lehetőségét¹⁵. A hatalmi ágak elválasztása lehetővé teszi a demokratikus kontroll megteremtését, és biztosítja azt, hogy kiépüljön a parlamentáris demokrácia Magyarországon. Ezen keresztül lehetővé válik, hogy a demokratikus választásokon mandátumot nyert országgyűlési képviselők politikai küzdelmének és a politikai érdekegyeztetésnek színtere és fóruma az országgyűlés legyen.

Kutatásunk későbbi fejezetei ezt a küzdelmet hivatottak kutatni. Ezen belül is a demokratikus Magyarországon formálódó baloldal ideológiai változásait vesszük górcső alá.

Irodalomjegyzék

- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004; politikai és hatalmi viszonyok; Osiris Budapest, 2005;
- Bihari Mihály (szerk.): A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991 (Tanulmánykötet), Kossuth Könyvkiadó, 1992;
- A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó, 1988;
- 89' kongresszus, kötet az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekből, Kossuth Kiadó, 1990;
- Az MSZMP szervezeti szabályzata, 1974. november 20.

Internetes hivatkozások:

- <http://dosfan.lib.uic.edu/acda/treaties/infl.htm> , Az 1987-es rakéta egyezmény szövege angol nyelven
- <http://www.osce.org/de/mc/39518> – Az 1990-es Párizsi Charta szövege német nyelven;
- <http://beszelo.c3.hu/cikkrovatok/836> – Beszélő: Társadalmi szerződés (eredeti cikk)

¹⁵ '89 kongresszus, kötet az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekből, Kossuth Kiadó, 1990, 171. oldal

Halmy Keve Kund

Diktatúrából demokráciába: szocialista evolúció Magyarországon 1988–1990 között

A hatalom átmentésének ideológiai és politikai érvrendszere a nyomtatott sajtóban, különös tekintettel a gazdasági átmenet, és demokratikus jogállamiság kérdéskörére

„Énszerintem Magyarországon semmiféle értelmében nincs válság. Nagy és nehéz problémáink nekünk vannak, nehéz nagy feladatok, amelyeket meg kell oldanunk következetes, tartós munkával. Nem öt perc alatt megoldható feladataink vannak, és hát bizonyos változás a munkában a kérdések megoldásában, az maga is hoz problémákat magával.”

(Kádár János, 1988. március 17., MTV interjú)

Mára világossá vált, hogy 1986 és 1990 között, a rendszerváltásnak nevezett politikai, társadalmi és gazdasági folyamat az eddigi ismereteinknél valóságosabb forgatókönyv szerint, több szálon futó, összehangolt döntési stratégia mentén zajlott. A következményeket ismerve alapos okunk van feltelezni, hogy – egyéb nemzetközi vonatkozásokat most nem felsorolva – ezeket a forgatókönyveket a Magyar Szocialista Munkáspárt, majd a „megújult” MSZP közvetlen holdudvarában dolgozták ki, működtették és kommunikálták.

Jelen tanulmánynak nem tiszte e folyamat belső mozgatórugóit, és a kívülről ható tényezőket sorra venni, de a rendszer „változásának” logikájához, alapmotívumaihoz, és kísérőjelenségeinek feltárásához hozzá kíván tenni. Látszólag felszíni folyamatok elemzésével, de valójában olyan megnyilvánulások ismertetésével, illetve összefüggések feltárásával, melyek

ugyan a nyilvánosság felé irányuló kommunikáció részei, de a mélyebb rétegekben, korabeli „szocialista típusú” gondolatműhelyekben forrhattak ki.

A tanulmány célja tehát, hogy a rendszerváltozás makrofolyamatán belül az MSZMP kommunikációs stratégiáját megvizsgálja, kifejezetten a sajtóbeli megnyilatkozásokat feltárva, elemezve.

Hogyan adták az ország tudtára, hogy mi vár rá a közeljövőben, ezzel együtt a pártvezetés hogyan „reformálódott”, milyen – korabeli kifejezéssel – „demokratizálódási” folyamaton ment keresztül? Hogyan örökítették át hatalmukat, és ezt milyen elvi alapokkal és írott és szóbeli megnyilatkozásokkal támasztották alá?

A kutatás során fokozatosan módosult az előfeltevésem, miszerint az MSZMP és az MSZP teljes kommunikációs offenzíva során, minden orgánusot felhasználva adagolja a változás mikéntjét-hogyanját. Ez a folyamat nem pontosan így zajlott. Sokkal inkább jellemző, hogy publicisták az addig megszokott passzivitással, óvatosan közvetítették az információkat, a politikusok pedig ritkábban, inkább kényszerű megszólalásokon keresztül tájékoztatták a közvéleményt. Az átalakulás (vagy átalakítás) szócsöve az MSZMP KB országos napilapja, a *Népszabadság* volt.

Ha pusztán a párt vezető tisztségviselőinek megszólalásaiból, vagy egy-két országos hírlap, hetilap vezércikkírójának véleményén keresztül tudott volna az ország lakossága tájékozódni a politikai folyamatokról, akkor információszegénysége nem sokban tért volna el az 1970-es években megszokottól. Azonban sokan emlékeznek még rá, hogy abban a korszakban a hírek, információk a legtöbb felelősen érdeklődő emberhez nem formális úton érkeztek, nagy jelentősége volt az egymással való személyes érintkezésnek, a felszín alatt terjedő híreszteléseknek, és frissen alakult „alternatív” szervezetek irányából érkező híradásoknak.

Ebben a tanulmányban a hivatalos – manapság fősodorvonalat követőnek nevezhető – médiában megjelenő információkra koncentráltam. Fontosnak tartom – további tanulmányokban, folytatólagosan – megkísérelni a késő Kádár kori párt kommunikációs stratégiáját, a döntéshozók, és a legfőbb kommunikátorok megnyilvánulásait konkrét rendezőelvek szerint csoportosítva vizsgálni, alapvető politikai argumentumok köré helyezve.

A tanulmány fejezeteiben a piacgazdasághoz (ill. a kapitalizmushoz), és a demokratikus jogállamhoz való pártviszonyulást tárom fel. A legfontosabb vizsgált orgánusok a következők: *Népszabadság*, *Heti Világgazdaság*, *Reform*, *Magyarország*, *Magyar Hírlap*, ezeken túl a pártstratégia nyomon kö-

vethető a *Magyar Nemzet*ben is, illetve később a *Világ* c. hetilap is figyelemre méltó lesz.

A politikai, jogi és gazdasági rendszer megváltoztatásának folyamatáról, a párt álláspontjáról elsősorban a *Népszabadság* ad hírt, a többi orgánus lényegesen hátrébb sorolható az információt kínáló sajtótermékek palettáján.

1. A piacgazdasághoz, kapitalizmushoz való viszony

A rendszerváltás előtti évtized elsődleges problémái közé tartozott a felgyülemlett, és megoldhatatlan gazdasági problémahalmaz, az államadósság, és a lecsökkent termelékenység, ami összefüggött a teljesen korszerűtlen, tervutasításos rendszerrel, mely rogyadozott ugyan, és vesztett szigorú szabályozottságából, de változatlanul központi irányítású, monolitikus szisztéma maradt. Az írások, cikkek vonalvezetéséből világosan visszakövetkeztethetők a problémák, a megoldási kísérletek, és – ami jelen tanulmány szempontjából a legfontosabb – a párt tájékoztatási stratégiája, az „út-irány” közlése és fejtegetése, valamint a gazdasági változás szükségességének és mikéntjének kommunikációja.

Ezek a gazdasági kérdések voltak a leginkább egyértelmű – az egész országot egyformán érintő – problémák, melynek mentén éveken keresztül végig lehetett csúsztatni a politikai érvelést, összekapcsolva más, döntő jelentőségű társadalmi kérdésekkel.

Az újságokban megjelenő tartalmi mondandók összekapcsolásával végigkövethetők a szabad választásokat megelőző évek „egyoldalú” párbeszédei, melyet az MSZMP-hez közel álló gazdasági körök folytattak, fokozódó érdeklődés mellett.

„Mindenképpen indokolt válságról beszélni, de a fogalmat nem szabad misztifikálni. A társadalmak fejlődésének útja válságokkal van kikövezve. (...) a következő években végrehajtandó reformfolyamat lényege megítélésem szerint az, hogy a párt által vezérelt hadigazdaságtól végérvényesen el kell jutnunk a demokratikusan ellenőrzött, fejlett árutermelő társadalomhoz, amelyben a köztulajdon dominál. (...) Nálunk is kialakult, és ami legalább ennyire fontos, az elmúlt évtizedekben átalakult, átstrukturálódott az az „osztály” – talán pontosabb lenne „réteg”-nek nevezni –, amely gyakorlati-

lag rendelkezik az úgynevezett köztulajdon felett, amely a hatalmat gyakorolja. (...) Igényként fogalmazható meg, hogy a hatalmat gyakorló erő lépjen ki a »spanyolfal« mögül, segítsen megteremteni – és képes legyen elviselni – az intézményesített társadalmi ellenőrzést. A valóságos döntéseket ne a »háttérintézményekben« – fehér asztal mellett, vadász- és horgásztársaságokban –, hanem az arra hivatott törvényes fórumokon hozzák meg, hogy tisztázottak legyenek jövedelemforrásaik és így tovább.”¹ 1988-ban a társadalomtudományok képviselői jó pár lépéssel a hivatalos vélemény előtt jártak a szocialista rendszer bomlási folyamatainak őszinte megítélésükor. Itt kell utalni arra, hogy a *Heti Világgazdaság* valóban, a lehetséges keretek között a legkorrektebb elemzéseket, magyarázatokat tette közzé a gazdaság aktuális állapotát illetően, sokszor nem pártpolitikus hozzáértőket is megszólaltatva. Ebben az írásban Kerekes György régóta, sokak által ismert döntéshozatali problémákra világított rá, de véleményének a rangos hetilapban való megjelenése úttörő jelentőségű volt.

„Sárközy Tamás, a Minisztertanács parlamenti titkárságának vezetője arra hívta fel a képviselők figyelmét, hogy a gazdasági társaságokról szóló törvény tervezete nyitott, annak kiegészítésére számos javaslatot várnak. (...) Lényegesen növelni kell a menedzserek érdekeltségét, hiszen nélkülük elképzelhetetlen a vállalati vagyon megfelelő működtetése, a jövedelmező gazdálkodás. (...) A képviselők hangsúlyozták, hogy a vállalatok eszközeit piaci módszerekkel kell értékelni, s ehhez szükség van a feltételek fokozatos megteremtésére. (...)”

Sárközy elmondta, hogy a gazdasági társaságokról szóló törvénynek nem lesz végrehajtási utasítása. (...) A készülő törvény egyébként nem szabályozza a vállalatok átalakulásával kapcsolatos problémát, vagyis azt, hogy miként válhat állami vállalat, szövetkezet társasággá, Rt-vé, vagy Kft-vé. Így elképzelhető, hogy a szükségessé válik úgynevezett átalakulási törvény megalkotása. Ellenkező esetben viszont módosítani kell a vállalati és a szövetkezeti törvényt.”² Ebben a nyilatkozatban Sárközy Tamás, aki a gazdasági átalakulásnak, és a vállalati jog átformálásának egyik legképzettebb,

¹ A hatalmat gyakorló erő lépjen ki a „spanyolfal” mögül, október, interjú Kerekes György társadalomkutató történésszel, HVG 1988, április 30., 62. o.

² A vállalati vagyon jó működtetése a jövedelemgazdálkodás feltétele – Az Országgyűlés terv- és költségvetési bizottságának ülése, Népszabadság, 1988. május 3., 3. o., MTI

döntési helyzetben lévő szakembere volt, az elkövetkező év alapvető tulajdonjogi dilemmáit hozta felszínre, és előrevetítette a következő másfél év történelmi jelentőségű folyamatát, az állami vagyon magánosításának procedúráját. A menedzserek (az állami vállalatok vezetői) súlyának növelése, a piaci módszerek bevezetése, a társasági és az átalakulási törvény alapelvei és főbb kérdései ekkor már a nyilvánosság előtt is terítékre kerültek.

„A társasági törvény megalkotása – a Központi Bizottság 1987. július 2-i állásfoglalása alapján – beilleszkedik abba a folyamatba, amelyet az új vállalatirányítási formák bevezetésével, a bank- és az adórendszer reformjával a piaci viszonyok fejlesztésére az utóbbi években megkezdünk. (...) A termelőerők fejlődése a marxizmus létrejötté óta nem igazolta az állami tulajdon kizárólagosságának szükségességét, más tulajdonformák nélkülözhetőségét. (...) Okkal állapíthatjuk meg, hogy a szocializmus hazai építésének kezdeti szakaszában olyan tevékenységeket, illetve olyan kisebb szervezeteket is államosítottunk, amelyek valóban hatékony működtetésére az állami tulajdonforma nem bizonyult alkalmasnak.”³ Az Országgyűlés által október 10-én elfogadott 1988. évi VI. törvény (az ún. Társasági Törvény, mely 1989. január 1-el lépett hatályba) talán a legfontosabb, az utóbbi huszonöt év – gazdasági szempontból – leginkább meghatározó törvénye. Megelőzte az 1989 nyarán, a Nemzeti Kerekasztal munkája során előkészített sarkalatos törvényeket, talán ebben is állt jelentősége, illetve súlyos visszassága: a szocialista párthoz kötődő elitvagyon ezáltal hatalomátmentési manőverének legfőbb legitimációs biztosítékaként szolgált.

A társasági törvény jogpolitikai alapelvei a következők: „Az első elv a törvény egységessége, amely jelzi, hogy hatálya kiterjed valamennyi társasági formára, és nincsenek benne szektorális, ill. ágazati megkötöttségek. Ezzel függ össze a második alapelv, azaz: a társulás szabadsága. Ez azt jelenti, hogy mind a jogi személyek, mind a magánszemélyek, akár belföldiek és akár külföldiek egymás közt, vagy vegyesen is társaságokat hozhatnak létre a verseny- és szektorsemlegesség közgazdasági szempontjainak megfelelően. A társulás szabadságából következik, hogy meg kell szüntetni a továbbtársulási tilalmat, illetve ennek engedélyhez kötését. Ebből a törekvésünkből adódik az, hogy az új társasági törvény a normatív feltételek át-

³ Németh Miklós: Hatékonyabb tulajdonformák, Népszabadság, 1988. Május 14., 3. o.

fogó rendszerét kívánja érvényesíteni, szemben az eddig alkalmazott koncessziós, vagyis egyedi engedélyezési rendszerrel.”⁴ A törvény magyarázata és hivatalos indoklása nem hagy kívánnivalót maga mögött, ugyanakkor a tapasztalatok azt mutatják, hogy ezzel a törvényi háttérrel lehetett az MSZMP egyszemélyes Kft-inek megalapításától kezdve az állami vállalatvezetők személyes vagyoni részesedésén át az ellenőrizhetetlen vegyes tulajdonú gazdasági társaságok megalapítását (gyakran külföldi tulajdonrészrel) kezdeményezni.

„Közgazdászok, és most már állami és pártvezetők is kimondják: Magyarországon válság van 1984 óta folyamatosan csúszik lefelé az ország gazdaságilag, ugyanazon a csúszdán, amelyre tulajdonképpen a 70-es évek közepén rálépett. Ez a lecsúszás 1984, pontosabban az 1985-ös pártkongresszus óta jelentősen felgyorsult. Ennek leglátványosabb jele az eladósodottság mértékében mutatkozott meg: 1987-ben a bruttó adósságállomány a bruttó nemzeti termék arányában meghaladta a 90 százalékot. A magyar adósságszolgálat nemrubel-export százalékában véve 1972-ben még csak 20 százalék volt, 1987-ben 80 százalékra emelkedett. Magyarország az egy főre jutó adósság szempontjából a 11. a világban, Európában pedig az első. Az országnak együtt kell élnie ezzel az óriási adóssággal az elkövetkező 10–15 évben. (...) A kormány tervei között az első helyen egy olyan stabilizációs program végrehajtása szerepel, amelynek fő vonása a liberalizálás lenne. (...) A jövő tartogathat egy másik lehetőséget is: diktatórikus módon bevezetni a változásokat a gazdaságban, amit úgy hívnak, hogy reform-diktatúra. S akkor lehet, hogy a reform-diktatúrából csak diktatúra marad és reform nem. Erre láthatók kísérletek a szocialista országokban.”⁵

1988 nyarán a politikai gazdaságtan szakembere is megkongatta a vészharangot, újabb kulcskifejezéseket vezetve be a közbeszédbe, mint liberalizálás és reformdiktatúra (melytől óva int, mint újabb parancsuralmi rendszertől). Az említett számok pedig dermesztőek, a bruttó kilencven százalékos eladósodottság az alábbi ütemben keletkezett:

⁴ Piacteremtő, versenyformáló erő. Beszélgetés Sárközy Tamással az új társasági törvényről, Népszabadság, 1988. május 16., hétfő, készítette Bossányi Katalin

⁵ Fel is út, le is út. Lengyel László írása, Pénzügykutató Rt., HVG, 1988, július 9.

„Két hullámban – 1974–1978, majd 1985–1987 között – viharosan emelkedett, az utóbbi három esztendőben egyenesen megduplázódott az ország adósságállománya.”⁶

„A piac korlátai megbénítják a gazdaságot. Tűrhetetlen, hogy a fejlődés folyamatainak nincs reális mércéje. Ilyen mérce csakis a piac lehet, azon belül is a nemzetközi piac, amely leginkább tükrözi a versenyhelyzetet. Ezért a magyar gazdaság nyitását a világgazdaság felé tovább kell folytatni. (...) Ezt a feladatot csak jó, erős, konvertálható pénz képes elvégezni. (...) Olyan politikai reformokra van szükség, amelyek garantálják, hogy semmilyen gazdaságon kívüli körülmény ne készíthesse megtorpanásra a gazdasági reformfolyamatot, mint korábban annyiszor. (...) Valami új kezdődik a magyar gazdaságban, aminek részeseivé, formálóivá válhatnak.”⁷ Míg Békesi László a könyörtelen, Medgyessy sokszor a lendületes, sürgető, sőt lelkesítő szólamoktól sem mentes megszólalások embere. Ebben a beszédében már leplezetlenül a teljesen szabad piac mellett tör lándzsát (az idézet elején a „piac korlátai” alatt a korlátozott piacot értheti.) Ennek az optimista nyilatkozatnak az ellenpontját jelenti Nyers Rezső megnyilatkozása, mely az államháztartási egyensúly felbillenéséhez, és a hiánygazdasághoz vezető utat foglalja össze:

„A hetvenes évtizedben, de még a nyolcvanas évek elején is a szakszervezeti vezetés olyan cselekvés irányába csúszott el, amivel végül is az ország jövője ellen politizált. A mainál jobb életszínvonal lehetőségét igazában már akkor veszítettük el. Vagyis olyan gazdasági »eredményeket« ért el, amelyek igencsak rövid távúaknak bizonyultak, és azóta szertefoszlottak. (...) A reformmal kapcsolatos romantikus elvárásaim a reformfolyamat elhúzóódásával fokozatosan lemorzsolódtak, majd teljesen eltűntek. 1979-ben, amikor jelentős életszínvonal-csökkenésről volt szó, én ellene voltam, mert akkor még az a felfogás élt bennem, hogy a szerkezetváltást és a nemzetközi pénzügyi helyzet javítását az életszínvonal tényleges megóvása mellett is elérhetjük. De – ellentétben az 1968-as reformgondolkodással – az elosztási

⁶ Rizikó-faktor, HVG, 1988. július 23., 4. o., szerzők: a kormány Tervgazdasági Bizottságának munkatársai

⁷ Kidolgozzák és közzéteszik a szocialista piacgazdaság modelljének tervezetét. Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes beszéde a közgazdasági egyetem tanévnyitóján, Népszabadság, 1988. szeptember 10., 5. o.

rendszerben nem a reálbért preferáltuk, hanem a borítékon kívüli, a társadalmi elosztást, amivel beleestünk egy csapdába. Az elmúlt másfél évtizedben a régi vezetés képtelen volt jövedelmező termelési szerkezetet kialakítani, miközben az úgynevezett szociális, jóléti elosztási csatornát szélesítette. Így a reálbérek most már 1979 óta, egy év kivételével, folyamatosan csökkentek.

Ez a diszfunkcionális elosztás fenntartotta, vagy még növelte is a társadalmi elégedetlenséget. Az elosztási rendszert úgy kell megreformálni, hogy nőjön a munkajövedelem aránya, a szociális juttatások pedig olyan rendszerben valósuljanak meg, amely nagyobb társadalmi elégedettséget eredményez. Az alapvető probléma mindig is az volt, hogy kevésbé nőtt az összes tevékenységből származó jövedelem. Valójában ez a tény okozott csökkenést a társadalmi fogyasztásban, és ebből nőtt ki az infláció is. (...) 1984-ben lehetett, mindenesetre a gorbacsovi időszak kezdetén, amikor közgazdász reformerek körében vitáztunk, és két nézet csapott össze. Az egyik szerint bele kell fogni a reform gyors kibontakoztatásába, ki kell használni a nemzetközi légkör kedvező voltát. A másik nézet szerint ez veszélyes: nem szabad a reformot a válság menedzselésével összekötni, mert abból a reformpolitika lejárata következik, tehát előbb stabilizálni kell. Világosan emlékszem, hogy Tardos Mártonnal mi ketten az utóbbi állásponton voltunk. Ma azonban már nem gondolom, hogy akkori elképzelésünket meg is lehetett volna valósítani. Egyik megoldás sem lett volna jó, mert elvont gondolkodásból nem lehet a cselekvést levezetni. Ám vitt minket a Gorbacsov-effektus is, tehát muszáj volt a reformot a válság körülményei között is folytatni. (...) A világon eddig minden válság megoldódott. (...) Csak az a kérdés, hogy ki oldotta meg, az a kérdés, mennyi idő alatt oldható meg, és addig fenntartható-e a társadalmi béke. A békén a társadalmi együttélés és a társadalmi kommunikáció zavartalanságát értem, nem a viták vagy a veszekedések hiányát.”⁸

A hosszan idézett szemelvény minden sora lényeges információt hordoz, mert töményen tartalmazza a Magyarországot érő gazdasági válságjelenségek ok és okozati összefüggésrendszerét. A lényege – természetesen a „reformer” személyek szerepének túlhangsúlyozásán túl –, hogy a valóban

⁸ A magyar politika három dimenziója, interjú Nyers Rezsővel, Népszabadság, 1989. január 21., 5. o. készítette Gál Zsuzsa

elképesztő erejű szakszervezeti nyomásnak döntő jelentősége volt abban, hogy az ország adósságspirálba került. Kádár a hetvenes években engedett a retrográd erőnek, félt a társadalmi elégedetlenségtől, és ennek legfőbb kiváltója egy „második '56”-tól való reális félelme. Ha Magyarországon zuhanni kezdett volna az életszínvonal, a hetvenes évek végére a lengyel helyzettől nem sokban különböző állapot jött volna létre az országban, csak éppen magyarosan, még keményebb következményekkel. Ezt Kádár és körei, ill. „felettesei” mindenképpen el kívánták kerülni. Nem maradt más lehetőség, engedményt kellett tenni a szakszervezeti-dogmatista blokk irányába, de az életszínvonalat kizárólag külföldi hitelekkel lehetett biztosítani. (A mai napig ennek a súlyos következményeit éli meg az ország.)

A technokrata pénzügyi szakemberek folyamatosan lobbiztak, munkálkodtak a nemzetközi hitelek felvételén, majd a nyolcvanas évek végén nagy szakértelemmel (és elánnal) kritizálták az általuk is fenntartott rendszert, végül szép csöndben – különböző úton-módon – részesedtek az állami vagyongból.

Ezzel együtt meg kell említeni, hogy a gazdasági kudarc fejtegetésekor a Nyers Rezsőhöz hasonló szakemberek védekezhetek azzal, hogy ők belső szerkezetátalakítást, reformot akartak, de az ortodoxok nem engedték, végül ezért kellett a hitel – és ebben van is igazság. „Ami azt a vádat illeti, hogy a kapitalizmus pénzügyeit másoljuk: csak azt vehetjük át, ami van. Mivel szocialista pénzügyeket nem láttam, csak sztálinistát, nem tudom milyen a szocialista. Azt vesszük át, ami máshol bevált. (...) A bajok gyökere az, hogy éveken át mesterségesen, »lélegeztetőkészülékkel« életben tartottak életképtelen vállalatokat. A nyereségesen gazdálkodóktól elvont pénzeket azokba ölték, amelyeknek tevékenysége csak veszteséget hozott, s amelyek működését csökkenteni kellett volna, vagy megszüntetni.”⁹ A felelősséget kiváloán lehetett hárítani az egyik kommunista érdekcsoporttól a másikig, a reformtól a retrográdig, oda-vissza.

Hiába volt igazságtartalma a kimondott szónak, ha a kimondója hiteltelenné vált, és a gazdasági kudarc egyik felelősenek tekinthető. „Akármilyen kiélezett is ez a nyomorult '89-es esztendő, a kormány nem léphet vissza.

⁹ A bicska azért nyílik ki a zsebben, mert egyszerre két békát kell lenyelni, Interjú Dr. Bácskai Tamással, a MKKE pénzügyi tanszékének vezetőjével, Reform, 1989. február 17., 18. o., készítette Varga A. Mária

Sőt, hogy piac legyen, a kockázatok ellenére tovább kell liberalizálni a bérek és az import területén, növelni kell a gúzsba kötött gazdálkodó szervezetek szabadságát. Tételesen felül kell vizsgálni a direkt jogszabályokat, és irtani, irtani, amilyen gyorsan csak lehet. Elő kell segíteni a fokozottabb töke-mozgást.”¹⁰ Békesi szavaival feladja a leckét az elemzőnek, mivel ő volt korának legkérlelhetetlenebb, harcias stílusú marxista közgazdásza, aki – ezzel látszólag ellentétben – a gyakorló politikusok közül meglehetősen korán tette magáévá a liberális doktrínát. Megnyilatkozásaiban az emberek számok, a társadalom pedig grafikonok összessége, melyeket így vagy úgy lehet rajzolni-mozgatni a szocialista, vagy éppen a neoliberais koordiná-trendszerben.

1989-ben a gazdasági nyitás már testhosszal megelőzte a politikai változásokat. A nyugati vezetők, és a főbb gazdasági szereplők felé próbáltak a magyar politikusok bizonyos fokú őszinteséggel, és bizalmat sugárzóan nyilatkozni. Szükség is volt erre, mivel egyrészt a folyamatos hitelképesseget kellett hangsúlyozni, másrészt csábítónak kellett tenni a magyar gazdaságot a befektetők részére. Ennek egyik lehetséges formája a vegyesvállalati modell lehetővé tétele volt. A következő interjúalany már a definíciókat is igyekszik tisztázni.

„Másfél éve kezdett foglalkozni Dániel Péter, a Fővárosi Tanács főosztályvezetője a reprivatizációs vagy vállalkozásélénkítési folyamat elméleti kidolgozásával. Melyik a helyes elnevezés? – kérdeztem tőle. – Reprivatizáció néven került be a köztudatba az a folyamat, amely inkább a vállalkozás élénkítését jelenti. A két fogalom nem fedi teljesen egymást, de ma már nehéz változtatni rajta, olyan gyorsan elterjedt. A folyamat célja, hogy a főleg bürokrácia megszüntetése érdekében az üzleteket, vállalatokat azoknak a kezébe kell adni, akik képesek eredményesen működtetni.”¹¹ Ha 1989 nyarától visszaszámolunk másfél évet, kiderül, hogy a fentiek szerint háttér munka-csoportok már 1987 végétől privatizációs modelleket dolgoztak ki.

¹⁰ A pénzügyi csőd elmaradt, interjú Békesi Lászlóval, Reform, 1989 június 16., 7. o., készítette Tőke Péter

¹¹ A tárcák közti marakodás akadályozza a reprivatizációt, interjú Dániel Péterrel, Reform, 1989. június 23., 6. o., Cs. I.

„Fontos, hogy szabályozott, úgymond »vezényelt« folyamat legyen ez az átalakulás. Ezért is lényeges, hogy a politikai, tudományos műhelyekben, s később a nagyobb nyilvánosság előtt alapos vitában tárjuk fel a tennivalókat, a lehetséges ellentmondásokat, feszültségeket. (...) az állami tulajdon fogalma tehát nem szűnik meg, bár működtetése – mindenekelőtt a versenyszférában – az eddigiektől különbözni fog. Erre szolgál majd az Állami Vagyonalap intézménye. Erről – mivel valóban sarkalatos ügyről van szó – magas szintű jogszabálynak, törvénynek kell intézkednie. Ez az Állami Vagyonalap lesz ugyanis hivatott arra a jövőben, hogy gondoskodjék az össznemzeti vagyon gyarapodásáról, hogy az valóban az egész közösség hosszú távú érdekeit szolgálja. (...) A továbbiakban ennek az intézménynek kell eldöntenie, hogy az állami tulajdon milyen formában működjék: önálló állami vállalat maradjon-e vagy vegyes tulajdonú társaságok része, esetleg kerüljön magánkézbe. (...) Köztulajdonossá kell tenni – törvényesen – a közcélú alapítványokat és egyesületeket, és végül tulajdonossá kell válnia a társadalombiztosításnak.

(Kérdés:) Kit helyez a reform a megszemélyesített tulajdonos és a termelő közé? Szerintünk ezek lesznek majd a vagyonkezelők. Célszerű, hogy ezek a cégek is társaságok legyenek, de elképzelhető, hogy magánszemélyek, üzletemberek csoportjai, vagy különböző más tulajdonosi intézmények is betöltenek ilyen szerepet. (...) Vita folyik időnként arról is, hogy a reform egyes intézkedései nem hoznak-e aránytalanul előnybe olyan mai menedzsereket, akik »nem produkáltak« mint gazdasági vezetők, de így végső soron tulajdonossá manipulálhatják magukat. Szerintem ezt a veszélyt nem szabad kizárni, de általánosítani nagy hiba lenne. A vállalati vezetők a körülmények között tisztességesen végzik a munkájukat, nem tulajdonítanak nekik ilyen szándékot.”¹² A jövőben meghatározóvá váló Állami Vagyonalapot (később megvalósulva: Állami Vagyonügynökség), és a vagyonkezelőt ebben az időben, 1989 nyarán emlegetik egyre gyakrabban. Ennek a két területnek a kontrollálójától függött szinte az egész ország anyagi alapja, mely pozíciókat a párt közvetlen holdudvara sohasem engedte ki a kezéből. A fenti írás nyilatkozója alapján, az a következtetés is levonható, hogy a meghatározó

¹² Meddig, kivel és hogyan privatizáljunk? Beszélgetés Kovács Imrével, az MSZMP KB gazdaságpolitikai és szociálpolitikai osztályvezetőjével. Népszabadság, 1989. augusztus 14., 8. o.

politikusok mellett folyamatosan működtek a névtelen szereplők, akik lényeges folyamatokat irányítottak, és egyes területek professzionális szakértői voltak.

A bűvópatakokként szétfolyó állami vagyon nyomon követését a gazdasági és pénzügyi döntéshozók nem tudták megteremteni, és a leginkább érdekeltek nem is kívánták azt megakadályozni. Ráadásul megjelentek azok a gazdasági egységek, amelyek az MSZMP-vel közvetlenül érintkeztek.

„Hárommillió szövegével megalakult a Next 2000 Kft., amelynek nem az MSZMP vagyonának átmentése – mint több ellenzéki tömörülés feltételezi –, hanem újfajta gazdálkodási módszer megteremtése a célja. (...) A 8,6 milliárd forint állóeszközt, a 7,4 milliárd ingatlanvagyon az MSZMP 1977-ben önként az államnak adományozta, s fölötta azóta kezelői joggal rendelkezik. (...) Ami azt a kérdést illeti, hogy a kerekasztal-tárgyalások során az MSZMP miért nem jelentette be az új cég bejegyzését, az osztályvezető-helyettes elmondta, hogy a párt is megtanulta már az üzleti világ iratlan törvényeit, s így a folyamatban levő, le nem zárt ügyekről nem fecseg.”¹³ A későbbiekben, az 1990-es kormányváltás előtt ellenzéki nyomásra megszüntetett Next 2000 kft.-hez hasonlóan nyolc másikat alapított az MSZMP, közvetlenül a pártvagyon átmentése céljából. Az állami vállalatokat hasonlóan, több kisebb Kft-re bontva osztották szét, illetve játszották magánkézbe, valószínűleg nem feledkeztek meg a párt felé való visszaosztásról sem.

„Minden ország kormánya biztosítja a maga számára azt, hogy a piaci folyamatokat kézben tartsa. Így meg tudja védeni bel- és külgazdasági érdekeit, a hazai termelőket és egyéb céljait. Minden piacgazdaságban fontos az állam szerepe egyes forgalmi folyamatok befolyásolásában, az iparvédelemben, a nemzetközi köteleességek teljesítésében és a stratégiai feladatok ellátása miatt is.”¹⁴ A kormány napilapja általában csak adminisztratív folyamatokról ír, egyértelmű állásfoglalásokat közöl, képviselve a pártközpontban és egyéb műhelyekben már egyértelműen kialakított álláspontot. Ezen felül az egyre gyakrabban felbukkanó IMF-fel és egyéb hitelintézetek való sikeres, és „örvendetes” tárgyalásokról tudósít. „A nemzetközi pénzügyi

szervezet már jó néhányszor, így most is jó szándékát bizonyította, amikor a többszörösen módosított alapvető gazdasági mutatók dacára, ha nem is egy hároméves kölcsönrel, hanem egy, az átmeneti fizetési gondokat enyhítő, úgynevezett stand by hitellel hajlandó lenne a magyar gazdaságot, mint tagországot segíteni. Nem a hitel összege lenne a lényeg, hanem a szerződés aláírásának ténye, az, hogy Magyarországot az utóbbi hetek és hónapok kaotikus eseményei és egyre nyilvánvalóbb gazdasági nehézségei ellenére az IMF még mindig hitelképesnek tartja.”¹⁵

A fentebb hosszabban vázolt adósságfolyamat egy kis részletébe enged betekintést az előző, illetve az alábbi cikk. „Az Európai Közösség bizottsága szerdai ülésén úgy döntött, hogy egymilliárd ECU (napi árfolyamon 1,138 milliárd dollár) értékben garantál öt évre kölcsönt Magyarországnak. Az ajánlat azonban csak akkor lép életbe, ha Magyarország megegyezésre jut a Nemzetközi Valutaalappal.”¹⁶ Ki kell emelni, hogy az ország ekkor már szinte teljesen az IMF által biztosított hitelező körnek, és hitelfeltételeknek megfelelő mozgástérrel rendelkezett csupán.

Úgy tűnik, ezek a tranzakciók szinte teljesen az ország feje felett zajlottak, bár ekkor már szinte mindenki érezte, és tudatában volt a külső államadósság bénító mértékével. „Itt is, mint sok minden másban, átestünk a ló másik oldalára – mondja Fazakas Szabolcs miniszterhelyettes, a kormány nemzetközi gazdasági titkárságának vezetője – Hosszú időn át azon siránkoztunk, hogy jöjjön már a külföldi tőke – ugyanakkor a kormányzat korlátozott állított eléje. Most viszont a liberalizálás parttalanná vált. Kezdünk rájönni, bizony nem ezt, nem így akartuk. (...) Amikor a társasági törvényben, és az azt követő vegyes vállalati törvényben a teljes liberalizációt meghirdettük, nem vettük kellőképpen figyelembe, hogy Magyarországon még nincsenek meg a feltételei a piacgazdaságnak, a pénz nem konvertibilis, a piac nem funkcionál.”¹⁷ A Németh kormány utolsó hónapjaiban megjelennek a kritikus (ill. a már ismertetett önkritikus) hangok, melyek sokszor túlfűtött „igazságbeszéd” voltak; csak éppen ekkor már az első – gazdasági fronto-

¹³ Tulajdonosból lett ügyintéző, Hován Gábor gazdálkodási osztályvezető-helyettes sajtótájékoztatója a Next 2000 Kft.-ről, Népszabadság, 1989. augusztus 29., 5. o.)

¹⁴ Beavatkozások a piacgazdaságban? Interjú dr. Spilák Ferenc kereskedelmi miniszter-helyetessel, Magyar Hírlap, 1989. november 13., 5. o., készítette Elek Lenke.

¹⁵ Pénzügyi kacska? Magyar Hírlap, 1989. december 10., 1. o., Lakatos Mária

¹⁶ 1,138 milliárd dollár kölcsön, ha megegyezünk az IMF-fel MTI. Népszabadság, 1989. december 7. csütörtök, 8. o.

¹⁷ Külföldi tőkebevonás: nem ilyen lovat akartunk, Népszabadság, 1990. január 18. 8. o., Egerszegi Csaba

kon vívott – csatákat megnyerte az átalakuló állampárt, és a magánvagyonná alakuló állami vagyon fölötti részleges irányítás folytonosságát már biztosítani tudta.

Az MSZMP káderei a terepet előkészítették, a lakosság nagy része a közvagyonról teljesen meg lett fosztva, a kormányzás további nyűgét pedig a szabadon választott – elképesztően nehéz helyzetben lévő, és gyakran tehetetlen – kormány viszi tovább.

Az 1990-es országgyűlési – s főként az önkormányzati választások – az MSZP rejtett győzelmét is jelentették, a párt belső köreinek tagjai megnyugodva tehettké karba a kezüket. „*Mi is megpróbáltunk versenyhelyzetet teremteni, s meghozni minden olyan intézkedést, ami gazdasági rendszerváltásból, a dereguláció szándékából, a »liberóprogramból«* következik. Ezek között volt a társasági törvény, az adó- és bankreform, a bérszabályozás korlátainak csökkentése, a dotációk drasztikus mérséklése, az importfelszabadítás, a lakbéremelés.”¹⁸ Ezek egyértelmű és erősen kampányorientált szavak, az egyik legrutinosabb, és leginkább felkészült szocialista politikus szájából. Ekkor már a kormányzati megnyilatkozások egyre több pragmatikus, adatokkal, pénzügyi mutatókkal tarkított kijelentéseket tartalmaztak. „*Erősödött a tőkés piacra történő orientáció, és a gazdasági társulások gyors ütemben szaporodtak. A múlt év végén 600, most csaknem 6000 van belőlük. A vegyes vállalatok száma megötszörződött. Az iparon belül számuk háromszor annyi, mint tavaly. A múlt év végéig ezekbe 450 millió dollárt fektettek be. A kormány szigorú pénzügyi politikája – amit számos kritika ért – lehetővé tette a nemzetközi kötelezettségek teljesítését, s ezáltal azt, hogy megmaradtak nemzetközi hitelfelvételi lehetőségeink.*”¹⁹ A kormányzat kommunikációja szerint sikeres évet zártak 1989-ben. Ennek ellenére a csendes többség Magyarországon a gazdasági nyitás ellenére, a szocialista vezetés kapitalista szárnypróbálgatásai mellett az életszínvonal jelentős csökkenését élte meg, és a növekvő létbizonytalanság volt kénytelen elviselni.

¹⁸ Az utolsó méterek. Interjú Medgyessy Péterrel, HVG, 1990. február 24. készítette Bozzai Rita

¹⁹ Az atyák ették meg az egrest... – Elbúcsúzott a Németh-kormány. Sajtótájékoztató a gazdaság helyzetéről, Népszabadság, 1990. május 18., 1. o.

2. A demokratikus jogállam problémája

Amit valódi sikerként könyvelhet el valamit az utókor az 1980-as évek végének nagy közép- és kelet-európai változások örvénylésének korszakából, az a jogállamiság irányába tett hathatós lépések sikere, a demokratikus közösségi kontroll megjelenése. Ennek legfontosabb összetevői a pluralizmus és a szabad, demokratikus választások megteremtése, a hagyományos hatalmi ágak szétválasztása, és a párttól (pártoktól) független intézményrendszerek és államigazgatási struktúra kialakítása és működtetése. Ezeket az elviekben kitűzött célokat sok tekintetben gyakorlati megvalósulás is követte.

Siker ez annak ellenére, hogy számos érv, illetve spontán akarat-megnyilvánulás mutatott abba az irányba, hogy létjogosultsága lett volna annak az elmulasztott lehetőségnek, melyet ez az Antall Józseftől származó kijelentés ragadott meg a legjobban: „tetszetek volna forradalmat csinálni”. Nagy jelentőségű kijelentés ez, melyről azóta bebizonyosodott, hogy találó: nem volt meg a bázisa az erőszakos, ha úgy tetszik, forradalmi jellegű hatalomátvételnek, a szocialista nómenklátúra ilyen erejű megdöntésének. Nem azért, mert a társadalmi csoportokból hiányzott a szándék, sokkal inkább az erő és az energiaforrás nem állt rendelkezésre. A „forradalom” elmaradása a következő három fő okra (ok-csoportra) vezethető vissza.

1. Minden politikai hatalom az egyeduralkodó párté volt, az állami vagyon pártirányítással kezelték, a kormányzati-közigazgatási és a bürokratikus apparátus szintén alárendelt viszonyban volt. A pártelit és a bürokratikus elit tehát egyazon hatalmi centrumot jelentett, csakúgy, mint a kommunista-szocialista értelmiségi elit, mely ugyan bizonyos megnyilvánulásaiban alternatív irányokba is mutatott, de közülük kerültek ki azok a retrográd, ortodox marxisták is, akik szintén az MSZMP hatalmi centrumát erősítették. A nyolcvanas évek legfrissebb, leginkább energikus és korszerűen gondolkodó magyarországi elittömbjét a technokrata gazdasági-politikai generáció képezte, akik véleményéhez, törekvéseihez előszeretettel csatlakoztak a fiatal párt- és KISZ-káderek is. Talán ők képviselték a hatalom berkein belül azt az alternatív jelenséget, melynek legtöbb kapcsolódási pontja volt az ún. „demokratikus ellenzékhez”. Hangsúlyozni kell, hogy a technokraták

az MSZMP körein belül működtek, sokan magas szintű gazdasági pozíciókban, és az, amit manapság „valódi rendszerváltásnak” neveznek sokan, nem állt közvetlen érdekükben.

Belőlük lettek a piac liberalizálásának szószólói, később a szabad tőkeáramlás elkötelezett hívei, ezáltal az addig homogenizáló, marxista gazdasági felfogáshoz képest száznyolcvan fokos fordulatot tettek meg. Erről az érdekkörrel a későbbi politikai folyamatok során beigazolódtott, hogy legkevésbé sem az ún. nemzeti (kisemmizett, de masszív, nagy létszámú, hagyományos értékrendet valló) középrétegek érdekei szerint politizáltak – az utólag felszínre került ismeretek szerint ez nem is meglepő.

2. A négy kommunista, majd posztkommunista elit hatalmán túl – annál talán sokkal inkább fajsúlyos tényezőként – nem lehet elfeledkezni a külső hatásokról. Magyarországon 1991-ig állomásozott a szovjet hadsereg, mely, ha passzív résztvevőként is, de folyamatosan biztosította az átmenet „békés” és „bársnyos” voltát. Nem utolsó sorban pedig a külföldnek, a nyugati hatalmaknak is ez volt az érdeke. Mind az USA, mind a nyugat-európai országok a szovjet típusú rezsimek lebontását, egyfajta liberális demokrácia kiépítését, nem utolsósorban a gazdasági átmenet zavartalan és érdekeiknek megfelelő lebonyolítását tartották kívánatosnak.

A „forradalmi” káosz és bizonytalanság, főként a sokszor hangoztatott „szélsőségek” hatalomra jutása semmiképpen sem állt érdekükben, de erről a kérdésről a sajtó-megnyilvánulásoknál sokkal többet mondhatnak majd a titkosszolgálatok nyugdíjba vonult tagjainak emlékiratai – tudván azt, hogy ezek teljességre törekvése hiú remény, akárcsak a levéltárakba nem került, hovatovább rég megsemmisített iratok megismerése is.

3. A harmadik ok, ami miatt végső soron a rendszerváltás nem járt szélesebb körű elitváltással, az a kései Kádár-kor homogenizált, eredeti nemzeti tudatától (vagy tudatosságától) megfosztott, szinte kizárólag anyagi javak által motivált társadalmának működéséből fakadt.

Van igazság abban, hogy a magyarok – mint ahogy a legtöbb közép-európai nép – kénytelenek voltak együtt élni a szocialista doktrínával, a megszabott keretrendszerrel, és nemzeti érzéseik – bizonyos mértékben – devalválódtak, még akkor is, ha ez sokaknál belső berzenkedéssel, gyakran forrongó háborgással társulva ment is végbe. Akár idomulva, akár nem, de

ahogy mondani szokás: élni kellett. Az általános apátia kialakulásával együtt járt, hogy az erőszakos rendszerváltoztatásnak nem volt meg a magyarországi tömegbázisa, nem volt lehetőség egy ilyen tömeges megmozdulás bázisát kiépíteni.

Végső soron a Kádár-korszak közel sem volt olyan represszív rendszer, mint például a Ceausescu-féle romániai berendezkedés. Magyarország ellátottsága jobb volt, és a romániai poszt-sztálinista terror rezsim elnyomó jellegével pedig nem is lehetett összehasonlítani az itthoni közállapotokat.

Valójában nem volt túl sok variáció. A gorbacsovi és nem utolsósorban a reagani nagypolitika teremtette lehetőséghez lassacskán idomult a magyarországi hatalmi gépezet, és a gazdasági helyzet szorító kényszere mellett kénytelenek voltak a jogállamiság irányába elmozdítani az ország szekerét.

Dolgozatom e fejezetében a fő kérdés, hogy miként reagált a jogrendünket óhatatlanul érintő nemzetközi folyamatokra a párt és holdudvara – illetve hogyan vitte a prímet – a pártvezetés, és miként kommunikálták szándékaikat, hogyan próbálták érdekeik szerint alakítani a folyamatokat.

„Itt az ország gyűlésének színe előtt jelenthetjük ki: a hatalom nem a párté, nem is a kormányé, és még csak nem is egyetlen társadalmi osztályé. Alkotmányunk szerint a hatalom a dolgozó népet illeti meg. E hatalomgyakorlás mikéntjének és intézményrendszerének kialakítása, korszerűsítése, demokratizálása a szó igazi értelmében a köz ügye. Elégséges alappal jelenthetjük ki: az MSZMP egy pártként ismerte fel felelősségét és kezdeményezte, hogy a politikai versenyhelyzetet jogilag is garantáltan építsük be társadalmunk működési rendszerébe. Ajándék-e ez a népnek a párt részéről, avagy pedig alanyi jogon illeti meg? Határozottan álllok ezen utóbbi mellé. Ezért teremtünk biztosítékot arra, hogy az alkotmánnyal ellentétes, a faji megkülönböztetésre, a népek közötti gyűlöletkeltésre, az antiszemitizmusra, a békét veszélyeztető nézetekre épülő szervezetek ne jöhessenek létre. Világosan kell látnunk, hogy a jogállamiság viszonyai között a pártok létrejötte nem csak társadalmi igény kérdése, hanem egyszerűen attól függ, hogy érvényes jogszabály alapján valaki akar-e pártot alapítani, vagy nem. Egy ilyen csoportosulás azonban csak akkor lesz valóságosan párt, ha a társadalmi súlya, politikája, befolyása, illetve programja erre alkalmassá teszi. Éppen ezért a párttörvény megalkotása, amelynek lényege nem más, az eddig meghaladó politikai struktúra kialakítása, nem egyszerűen jogi kéz-

ügyesség kérdése. (...) Elismerve az aggódók, sürgetők jó szándékát is, szavazzuk meg a törvényjavaslatokat, beleértve, megfogalmazva a párttörvénynek egy indokoltan meghatározott megalkotását.”²⁰

Berecz János fenti nyilatkozatának idején az események már fokozatosan gyorsultak, a leendő pártok működését szabályozó törvény vitájában a visszahúzó, lassító erők is szorgalmazták a minél előbbi határozathozatalt. Megfigyelhető, hogy az újságok hasábjain a párt ún. platformjai egyáltalán nem jelennek meg külön-külön artikulálva, sőt a „reform-erők” kommunikációja mindent elsöprő. Ebből is következtethetünk a párt belső stratégiai szándékaira, arra, hogy voltaképpen a gorbacsovi útvonal követése elemi hatalmi érdekében állt a nómenklatúrának. Ezt támasztja alá a következő fejlemény is:

„Az MSZMP Politikai Bizottságában a kétségkívül legszembetűnőbb változás: Berecz János kikerülése e testületből. A Központi Bizottság titkára, aki két hónappal ezelőtt az újságírószövetség rendkívüli közgyűlésén úgy beszélt: lehetséges, hogy a demokratizálódási folyamatban az események őt magát is elsodorják, ezek után nem is kíván megmaradni abban a munkakörben, amelynek gyakorlása során egyre több konfliktusa támadt részben vezetőtársaival, de legfőképpen az értelmiség különböző osztagaival.”²¹ Tehát a nyári, Nemzeti Kerekasztal körüli tárgyalásokra egyre inkább a rugalmasabb, kompromisszumkészebb – valójában a hatalmi elit hosszú távú érdekeinek jobban megfelelő – pártcsoporthoz tartozók kerültek előtérbe. Szintén ennek az értekezletnek a kapcsán merült fel, hogy „a magyar államigazgatásnak az a legnagyobb problémája, hogy az irányító pozíciókban ülők a »kettes villamossal« érkeztek a hatalomba». Azaz: a közgazdasági egyetem circa húsz évvel ezelőtti elvégzése – vagy az ott töltött oktatói pályafutás – után útjuk a Dimitrov térről egyenesen a Pénzügyminisztériumba, a Tervhivatalba vagy a pártközpontba vezetett. És azóta sem tudtak kiszakadni az ott elsajátított »centralista-dirigista« szemlélet bűvköréből.”²²

²⁰ Berecz János a Hatalom jellegéről és a többpártrendszeréről, Népszabadság, 1989. január 11., 2. o.

²¹ Ki van a vonalban? Beszámoló az MSZMP KB üléséről. HVG, 1989. április 22., 5. o., szerkesztette Bossányi Katalin.

²² Ki van a vonalban? Beszámoló az MSZMP KB üléséről. HVG, 1989. április 22., 5. o., szerkesztette Bossányi Katalin.)

Ennek alapján nem csak a pénzügyi szférát, de az államigazgatás egészét a nyolcvanas években egyre inkább meghatározták a közgazdász végzettségűek. Ez – a kritikai hangok ellenére – jobban megfelelt az MSZMP későbbi érdekeinek, bár Bossányi Katalin sorai szerint ők sem szabadultak meg a „diktatúra kényelmétől”, a merev, az egyéni felelősséget fölfelé (illetve lefelé) hárító mentalitástól, a pártszerű viselkedéstől. A jogállamiság sarokköveinek egyik legfontosabbja – a munkahelyi párt-aktivitás kérdése mellett – az erőszakszervezetekhez való viszony. „Ebben az átmeneti időszakban túl nagy politikai zavart okozhatna a munkásőrség egyik napról a másikra való megszüntetése. Olyan státusát kell megtalálni – és ez folyamatban van –, hogy egy párt se élhessen vissza vele. Lényegében arról van szó, hogy egyetlen fegyveres testület se állhasson csatasorba a nép, illetve a törvények ellenében.

A visszarendeződés veszélye hogyan hárítható el?

A reformkörök, a baloldali demokratikus erők további erősítésével.”²³ Rendkívül kényes helyzetben voltak a közép-re orientálódó erők, mind az MSZMP, mind az ellenzék oldalán, mivel egyensúlyozni kellett a régi rend hívei, és a radikálisan gyors változásokat követelők között. (A munkásőrség kényes problémája 1989. október 23-án, a munkásőrség meglepetésszerű lefegyverzésével nyert megnyugtató megoldást.)

A frissen megalakult demokratikus pártok és az MSZMP megegyezésén alapuló sarkalatos törvények meghozatala – a gazdasági társulásokat szabályozó törvényeket követő második – kiemelten lényeges aktusa a rendszerváltás folyamatának: „A nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP-vel átellenben az ellenzék delegációja ül. Az ott elfogadott törvényjavaslatokat azonban nem a pártok, hanem a kormány terjeszti majd az Országgyűlés elé. Hogy melyek legyenek ezek a törvények – még a választások előtt – arról ismételtlen a KB foglalt állást: a köztársasági elnöki intézmény, a párttörvény, a választójogi törvény és az alkotmánybíróság mihamarabbi becikkelyezését a testület továbbra is elengedhetetlennek tartja. Sőt abban sem tett engedményt az ellenzéknek, hogy alapszervezeteit a munkahelyekről kivonja. A KB egyetért azzal, hogy a dolgozók munkaidőben ne politizál-

²³ Szűrös túl nemzeti és túl reformer? Reform, 1989. augusztus 4., 4.o. Kruppa Géza interjúja

janak, viszont: *fönntartani kívánja, hogy politizáló közösségeik a munkahelyi kollektívákon alapuljanak.*"²⁴ Bár a fenti írás az MSZMP dominanciáját hangsúlyozza a kerekasztal-tárgyalások vitáiról hírt adva, valójában a sarkalatos törvényekről való megállapodás már behozhatatlan előnyt jelentett az ellenzéki pártok számra. Az őszi parlamenti munkát szorosan követte az MSZMP metamorfózisa, 1989. október 6-7-én, a párt XIV. kongresszusán többségi szavazattal Magyar Szocialista Párttá alakult. Innentől kezdve az átalakulás (a hatalomban maradás), vagy legalábbis a kényszerű osztozkodás levezenylése teljesen más kommunikációs stratégiát igényelt.

„Ez az új szocialista párt elsősorban politikai párt lesz, de ez nem jelenti azt, hogy nincs ideológiája, mert igenis vannak vezető értékei. Ebből következik az, hogy a párt eszmerendszerét nem világnézeti hittételek és vezérlő célértékek összességének képzelem el. Ebben helye van az egyetemes emberi fejlődés humanista értékeinek és az úgynevezett szocialista értékeknek is. Köztük az igazi kollektivitásnak, esélyegyenlőségnek, a kizsákmányolás és alávetettség felszámolásának."²⁵ Az új politika a leglényegesebb eleme, hogy az MSZP látszólag elkezdett leválni a kormány által képviselt irányról, és a közelgő választásokon mintegy független erő kívánta megmérgettni magát. A párt hatalmi, gazdasági bebiztosításán túl már csak a múlttal való szakítás, sőt szembefordulás trükkjére volt szükség a szocialista elit jövőbeni sikeressége érdekében.

„Németh Miklós nagy teret szentelt a magyarországi helyzet ismertetésének. Immár deklarálva a kommunista párt vezető szerepének megszűntét, működik a többpártrendszer. Magyarországon megkezdődött a békés átmenet második szakasza. Hazánkban a változásokat – ellentétben más szocialista országokkal – nem az utca kényszerítette ki, hanem a párt reformszárnya maga kezdeményezte."²⁶

Ennek igazságtartalmát nehéz cáfolni, a magyarok nem robbantottak ki új forradalmat. A fentebb említett okok miatt, az irányított változások folyamán erre nem volt mód. Valójában egyetlen esetben lett volna esélye a drasz-

tikus rendszerváltoztatásnak, buktatásnak, ha a hatalom nem engedélyezi az alternatív erők pártokká szerveződését. Talán ez lett volna az egyetlen lehetőség, hogy a társadalmi feszültség robbanásszerűen, elitváltással járó eredménnyel vezetődjön le. Ez azonban semmilyen valós hatalmi csoportosulásnak nem állt érdekében.

„– Vass Csaba: Illik elfelejteni, hogy az a hullám, amely annyi mindent elsodort mostanáig, 1986-ban indult, amikor az első reformkörök alakultak és elkészült a »Fordulat és reform« című tanulmány.

– Mégis azt hallani, hogy önök a pártállam örökösei, a másik oldalról pedig, hogy önök a likvidátorok.

– Katona Béla: Vagy azt: a reformerek lebontották a pártállamot, de közben elvesztették a hatalmat. Nem mi vesztettük el; válságba nem mi sodortuk Magyarországon a baloldaliságot. A csődöt mások okozták, akik hatalmának lebontásában részt vettünk."²⁷

A reformkörök megalakítása a párt szervezeti stratégiájának lényeges, megtervezett elemét jelentette, melyben elsősorban az MSZMP, majd MSZP fiatal, törekvő tagjai működtek. Ebben, a választások előestéjén adott interjúban a jogállamiság mellett lándzsát törve, még a baloldali gondolat legitimitását is képviselni tudták a fiatal képviselőjelöltek. Ez az egyik oka, annak hogy az MSZP az országgyűlési választásokon az előkelő negyedik helyen végzett. Az Antall-kormány megalakulását követően az MSZP-nek – ha úgy tetszik – kényelmesebb helyzetből kellett folytatnia arcuatváltását, a vezetés – a belső harcok ellenére – hátradőlhetett, sejtve azt, hogy addigi munkájuk a későbbiekben a politikai vezetés visszaszerzését is lehetővé teszi.

„Ha a száz nap türelmi időt megadjuk a kormánynak, mi is elvárhatjuk ezt. Sajnos úgy tűnik, a kormány most elvesztette a türelmét, amikor belegabalyodott egy végiggondolatlan és megalapozatlan alkotmánymódosítási vitába. Közben nem vette észre, hogy ennél sokkal sürgetőbb feladatok is vannak. Ilyen például a helyhatósági választások előkészítése, és az ahhoz nélkülözhetetlen önkormányzati törvény. Megérthetik, azt mégsem tűrhetjük, hogy a nyugalomát elveszíteni látszón nyugodt erő a szocialistákat vádolja

²⁴ Magyarország, 1989 szeptembere. Magyarország, 1989/36, 3. o. Almási B. Csaba

²⁵ Puccs nélkül, elsöprő többségi akarattal született meg a Magyar Szocialista Párt – Barabás János, a volt KB titkára a kongresszusról. Reform, 1989. október 13.

²⁶ A demokrácia nem lehet az ígéretek átverése – Margaret Thatchernél járt Németh Miklós, Magyar Hírlap, 1989. december 14., 1.o., Pintér Dezső tudósítása

²⁷ MSZP: a baloldalt nem mi sodortuk súlyos válságba. A kormány politikája más, mint amit az MSZP vall. Interjú. Reform, 1990. március 16. 2.o., készítette, Bajai Ernő

meg időhúzással és a törvényhozás akadályozásával."²⁸ Az elvégzendő elemző munka további részeinek tartalmát megelőlegezi a fenti idézet. A szocialisták legalább olyan rutinnal vágtak neki az ellenzéki munkának, mint amilyen felkészült, ha úgy tetszik rafinált, de határozott módon elnavigálták az ország hajóját 1990-ig. Immár a polarizált rendszerben egyértelműen képviselheték álláspontjukat, előtérbe állították szocialista, szociáldemokrata irányelveiket, és erejük jó részét a pártállami múlt jogi és etikai terheitől való megszabadulásra tudták fordítani.

3. Összegzés

Politikatörténeti elemző munkák kísérője, nem eléggé megbecsült segítője a sajtóelemzés. A vizsgált korszakban azonban kiemelt jelentősége van a sajtóorgánumban megjelent írásoknak (publicisztika, interjú, elemzés), mert 1988 és 1990 között különleges, addig ismeretlen keretek között zajló, átmeneti történelmi időszakot ért meg az ország. Ekkor az állampárt kommunikációs eszközét leginkább az írott sajtó jelentette, amire nagy szüksége is volt: már lehetett miről írni és érdemi kommentárokat alkotni (sőt, a rendszer logikája szerint bizonyos munkatársaknak kötelező volt). Ugyanakkor még nem lehetett szabadon fogalmazni (még párton belül sem), legfeljebb fokozatosan. Ebből az átmeneti, lassan átforgató helyzetből fakad (két rövid év történetének lenyomataként) a feldolgozás és a téma izgalma, valamint jelentősége sajtótörténeti szempontból.

Ennél fontosabb azonban, hogy a kutatás fő tárgya, az MSZMP átalakulása, az átalakulást kísérő kommunikáció, érvrendszer és ideológiai doktrínaváltás az előfeltevéseink szerint nyomon követhető a sajtó hasábjain, ami a kommunikációs offenzíva fő terepeként a legfontosabb tudatbefolyásoló tényezővé vált. Ezzel együtt a tömegmédia a XX. században – és ezzel egyre kevésbé áruunk el újat –, akár diktatúra, akár modern demokrácia esetében, a társadalom, illetve a tömegek egyik legalapvetőbb, indirekt irányítási eszközévé módosult.

²⁸ Nem volt puccs az MSZP-ben!, Nem Horn távolította el Nyersét, Reform 1990., június 29., Interjú Pozsgay Imrével, készítette Udvarhelyi András)

Az MSZMP (majd MSZP) érvelésének több fő csatornáját vettük górcső alá, ezek közül is a legfontosabbnak a gazdaság működését kísérő kommunikáció, mely hangulatát tekintve ugyan a legszíkárabb téma, de egyrészt összetettsége, történeti elhanyagoltsága, másrészt – és ez a legfontosabb – tisztázatlansága miatt alapvető fontosságú. Remélhetőleg a feltárt szemelvények, a párt vezetőinek nyilatkozatai jobban megvilágítják a kétes átmeneti folyamatok érveléstechnikáját és valódi kimenetelét.

Tisztában kell lenni azzal, hogy a sajtóbeli megnyilvánulások a háttérmechanizmusok egy-egy részletkérdését sokszor csak villanásszerűen tükrözik. A nagy döntések előkészítése, maguk a döntések, és a tényleges magyarázatok máshol születtek. Valószínűleg még csak nem is a pártközpontban, pláne nem a pártértekezleteken. Azokon a helyeken inkább a párt különböző platformjai, irányzatai ütköztek meg egymással. Az alapvető döntések egészen szűk körben születtek meg, a párt belső köreivel egyetértésben, adott esetben külső nyomásnak engedve, de mindenképpen több érdekcsoporthoz céljainak összehangolásával.

A pártelit, és gazdasági-technokrata elit ebben lényeges szerepet vitt, mintegy a hajó két oldalának evezőseit megtestesítve. Hol az egyik kör volt a húzóerő, hol a másik.

A bürokratikus (adminisztrációs) elit, valamint a legkisebb létszámú, de sokszor leghangosabb értelmiségi elit a végrehajtó, illetve a támogató erőket jelentette. (Bár ennek az elitcsoporthoz a tagjai – akik szintén számos szállal kötődtek a párthoz – sokszor úgy érezhették, ők mozdítják a szálakat, ők találják ki az új struktúrákat, és körükben határozzák meg az alapvető irányt. Ebben sokszor kellett tévedniük, a későbbiekben is.)

Kiemelkedően jelentős szerepe van a rendszerváltozás folyamatában az eleinte reprivatizációnak nevezett, majd egyre inkább „spontán” privatizációként zajló folyamatnak, mely a gazdasági problémakörhöz szorosan kapcsolódva a legvitatottabb, és sok esetben leginkább obskúrus ügyeket érinti. Talán ebben a tárgykörben is elősegíti a megismerést ez a jelen feldolgozás, elsősorban az eredeti szövegrészek fontosságát kiemelve: hadd szólaljanak meg a korabeli interjúk, hírek és politikai élet akkori szereplői.

Az állampárt és a demokratikus jogállam viszonya, olyan téma, mely megjelenése átvezet az MSZP-ben 1990 utáni lezajló politikai önkép átalakulásához.

A tisztánlátáshoz hozzátartozik, hogy óvatossággal kell kezelni a gazdag történeti forrást jelentő korabeli sajtóanyagot, melynek olvasása közben a kutatót fenyegető legnagyobb veszély a bőség zavara, a részinformációk sokasága, illetve a valótlanságokat tartalmazó közlések felismerése.

Irodalom

A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. 1985–1991. Szerkesztette: Bihari Mihály. Budapest, Kossuth kiadó, 1992

Bod Péter Ákos: Pénz, Hatalom, Erkölc: tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1997

Fricz Tamás: A magyarországi pártrendszer. 1987–1995. Kialakulástörténet és jellemzők. Politológiai elemzés. Budapest, Cserépfalvi kiadó, 1996

G. Fodor Gábor: A rendszerváltás válsága, Budapest, Századvég, 2009

Magyarország Politikai Évkönyve, 1988. Szerkesztette: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Budapest, R-Forma kiadó, 1989.

Magyarország Politikai Évkönyve, 1989. Szerkesztette: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Budapest, Aula kiadó, 1990.

Magyarország Politikai Évkönyve, 1990. Szerkesztette: Kurán Sándor, Sándor Péter, Vass László, Budapest, Aula kiadó, 1991.

Van jobb út! Szocialisták gazdaságról, társadalomról, politikáról. 1990-1992. [A Magyar Szocialista Párt dokumentumai, szakmai koncepciói. Közzéteszi] az MSZP Országos Elnöksége. Budapest, Eto-Print, 1992

Kukorelli István

Az 1989. november 26-ai négyigenes népszavazás 1989-ből és a mából nézve

A sodró történetű 1989-es év egyik jelentős – némi túlzással, sorsfordító – közjogi, politikai eseménye volt a négyigenes népszavazás. A magyar közjogtörténet első országos népszavazásának közvetlen kiváltó oka látszólag az államfő választásának módja volt, amely tisztán politikai-hatalmi kérdéssé nőtte ki magát a gyorsuló időben.

Az 1989. október 23-án kikiáltott köztársaságnak – 1990. augusztus 3-ig – nem volt választott elnöke, helyét az ideiglenes köztársasági elnök töltötte be. Az államfő megválasztásának közvetett módja kemény hatalmi, politikai harcban született meg. Az egymást váltakozva követő közvetlen, vagy közvetett megoldások főbb közjogi, politikai állomásai a népszavazásig a következők:

Az Országgyűlés 1989. március 8-9-i ülésén megvitattott és elfogadott alkotmánykoncepció a hatalommegosztás elve szerint, tehát nem protokolláris módon képzelte el az intézményt a kormányzati rendszerben. A Németh-kormány javaslata a közepesen erős elnöki hatalom megteremtését célozta. Ha az elnök az államszervezetten belül erős, vagy közepesen erős, akkor őt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg – folytatódott a javaslat.¹ Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) eredeti álláspontja az volt, hogy az új parlamenti választások után összeülő országgyűlés feladata lesz az intézmény megteremtése és a köztársasági elnök megválasztása is, ezért nem bocsátkozott tárgyalásokba a benyújtott alkotmánytervezetről. Az EKA nem tartotta elfogadhatónak a Németh-kormány által előterjesztett tervezetben

¹ Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter parlamenti expozéja. *Országgyűlési Napló* (továbbiakban: ON) 3310 p., 3476 p. A dokumentumokat közli: KILÉNYI Géza: *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai*. Államtudományi Kutatóközpont, Budapest, 1991

felvázolt köztársaságielnöki-intézményt, különösen annak közvetlen választási módját.²

Ahogy fokozatosan haladt előre a tartalmában lényegileg új „kerekasztalos-alkotmányozás”, úgy változott az EKA álláspontja is. A jég 1989. augusztus 30-án tört meg a kerekasztal középszintű politikai bizottságában, amikor Antall József, az EKA szóvivője, az intézményre nézve nagy fontosságú beszédében bejelentette, hogy javasolják a köztársaságielnöki-intézmény bevezetését a módosított alkotmányba. A köztársaságielnöki-intézménynek koncepciójában az 1946. évi I. törvénycikknek kell megfelelnie, ezáltal a magyar közjogi hagyományok szerinti minisztériális kormányzás jön létre (vö. 1848. III. tc.) A bejelentésnek még három további eleme volt: az államfő a hadsereg főparancsnoka, az országgyűlés általi megválasztására a parlamenti választásokat követően kerülhet csak sor, addig jogkörét korlátozott jogokkal a parlament elnöke gyakorolja.

Az intézmény alkotmányjogi felállításában létrejött konszenzust követően a *mikor* és a *hogyan* lett a tárgyalások fő problémája. Itt már bevallottan nem közjogi, hanem hatalmi kérdésről – Antall József szerint „lényegében egy záradékkérdésről” – volt szó: „Javasoljuk a másik két tisztelt tárgyalópartnernek, hogy ezt a kérdést tekintse politikai kérdésnek, és a politikai fő kérdésekkel együtt a tárgyalások befejező szakaszában való eldöntését fogadja el.”³

A háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások 1989. június 13-a és szeptember 18-a közötti szakaszának lezárásáról született megállapodás 2. pontja kimondja: „a politikai stabilitás érdekében kívánatos a köztársasági elnök ez évi megválasztása.” A megállapodást a közjogi nyelvére átültető alkotmányrevízió (1989. évi XXXI. törvény 40. §) két variációt szabályozott. Fő szabályként elfogadta a köztársasági elnök közvetett, parlament általi választását. A különleges helyzetre való tekintettel ugyanakkor ki-

² Az államfő választásával kapcsolatos nézetekről, lásd BIHARI Mihály: A köztársasági elnök. *Hitel*, 1988/2., KILÉNYI Géza (felelős szerk.): Az államfő és a kormány. *Alkotmányjogi füzetek* 5. ÉGSZI, Budapest, 1989

³ A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű politikai egyeztető bizottságának ülése 1989. augusztus 30. Jegyzőkönyv 19-20. p., 1989. szeptember 11-i ülés jegyzőkönyve 318-319. p. In: BOZÓKI András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve, Kerekasztal tárgyalások 1989-ben IV. kötet*. Magvető, Budapest, 1999

mondta, hogy ha a köztársasági elnöki tisztség betöltésére az új országgyűlés megválasztása előtt kerül sor, akkor a köztársasági elnököt a választópolgárok az általános és egyenlő választójog alapján, közvetlen és titkos szavazással négy évre választják meg. A köztársasági elnök közvetlen választásának részletes szabályairól az 1989. évi XXXV. törvény rendelkezett, amely november 1-jén lépett hatályba.

Közismert, hogy a hivatkozott megállapodásról két aláírás (SZDSZ, FIDESZ) hiányzott, éppen az államfő választására vonatkozó kompromisszum miatt. Az alá nem írók két további párttal (FKGP, MSZDP) kiengesztelve országos népszavazást kezdeményeztek „az ellenőrizetlen elnöki hatalom”, a hatalomátmentés ellen, és azt összekapcsolták további három, lényegében már eldőlt, a régi rend elleni kérdéssel (a munkásőrség feloszlátása, az MSZMP vagyoni elszámoltatása, az MSZMP munkahelyi hatalma).

Az országgyűlés – október 31-i – ülésén az állampolgári kezdeményezésre megfogalmazott négy kérdésben a népszavazást november 26-ra, a köztársasági elnök közvetlen választásáról (és a köztársaság címeréről) szóló népszavazást pedig 1990. január 7-re tűzte ki.⁴

1989-ben is voltak (és ma is vannak) alkotmányjogi kétségeim az aláírások hitelesítését, az elrendelő országgyűlési határozat tartalmát és a szavazás eredményének megállapítását illetően egyaránt.

Korabeli kétségeimet a népszavazás elrendeléséről (25/1989. (XI.10.) OGY határozat) és annak eredményéről (41/1989. (XII.27.) OGY határozat) politikai publicisztikában írtam le. Szeretnék szembenézni velük eredeti szövegükben. A kérdések megítéléséhez a két országgyűlési határozat, mint kordokumentum közlése is mellőzhetetlen.

*

⁴ Az éles parlamenti vitát a népszavazás jogszerűségéről lásd: ON 5321. p.; ld. a teljes terjedelmében alább közölt 25/1989. (XI. 10.), továbbá 26/1989. (XI. 10.) OGY határozatokat.

A népszavazás elrendelése

25/1989. (XI. 10.) OGY határozat népszavazás elrendeléséről a köztársasági elnökválasztás időpontja, a munkahelyi pártszervezetek, az MSZMP vagyona elszámolása és a Munkásörség feloszlataása kérdésében

I.

Az Országgyűlés a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény 10. §-ának (1) bekezdése alapján – állampolgári kezdeményezésre – népszavazás megtartását rendeli el az alábbi kérdésekben:

1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?
2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?
3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonról?
4. Feloszlassák-e a Munkásörséget?

II.

A népszavazás időpontja 1989. november 26-a, vasárnap.

III.

A népszavazással kapcsolatos eljárás határidői, határnapjai:

1. a fővárosi, megyei választási bizottság és a szavazatszámoló bizottságok tagjainak megválasztása 1989. november 8-ig,
2. a szavazókörök kialakítása, a választók nyilvántartásának elkészítése, kifüggesztése, az erről szóló értesítés kiküldése a népszavazást elrendelő országgyűlési határozattal együtt, hirdetmény közzététele 1989. november 10-ig,
3. a választók nyilvántartásával kapcsolatos kifogás bejelentése a kifüggesztés napjától 1989. november 17-ig.

Melléklet a 25/1989. (XI. 10.) OGY határozathoz

SZAVAZÓLAP MINTA

1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?

(Amennyiben Ön igennel szavaz, azt támogatja, hogy a köztársaság elnökét ne a lakosság, hanem majd az Országgyűlés válassza meg, ha nemmel szavaz, akkor azt támogatja, hogy a köztársaság első elnökét közvetlenül a lakosság válassza meg.)

igen – nem

2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?

(E kérdésben az Országgyűlés a pártokról szóló törvény elfogadásával úgy döntött, hogy a munkahelyeken ne működjenek pártok. Igen szavazatával az Országgyűlés döntését megerősíti, nem szavazatával a pártok munkahelyi működését támogatja.)

igen – nem

3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonról?

(Az Országgyűlés októberi ülősszakán a társadalmi szervezetek és az MSZMP vagyonáról szóló tájékoztatót elfogadta. Igen szavazatával megerősíti az elszámoltatást, nem szavazatával elutasítja az elszámoltatást.)

igen – nem

4. Feloszlassák-e a Munkásörséget?

(Az Országgyűlés a Munkásörséget októberben jogutód nélkül feloszlatta, a törvény végrehajtása megkezdődött. Igen szavazatával megerősíti az Országgyűlés döntését, nem szavazatával a Munkásörség visszaállítása mellett foglal állást.)

igen – nem

INDOKOLÁS

A népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló törvény 10. §-ának (1) bekezdése szerint, ha legalább 100 000 állampolgár népszavazást kezdeményez, azt az Országgyűlés köteles elrendelni. Népszavazásra azokat a kérdéseket kell feltenni, amire a kezdeményezés irányul.

A Szabad Demokraták Szövetsége az általa szervezett, országos népszavazás kiírását célzó akciója eredményeként az Országgyűlés elnökének több mint 200 000 aláírást nyújtottak be. Az Országos Választási Elnökség az aláírások hitelesítését elvégezve megállapította, hogy a 204 152 aláírásból 114 470 minden vitán felül állóan megfelel a törvényi követelményeknek. A népszavazást ennek alapján az Országgyűlésnek kell elrendelnie.

Az aláírások hitelesítése előtt, az októberi ülésén az Országgyűlés törvényt alkotva jogutód nélkül megszüntette a Munkásörséget, elfogadta a pártok munkahelyi szerveződését megtiltó párttörvényt és a pénzügyminiszternek az MSZMP vagyonára is vonatkozó tájékoztatóját. Az elfogadott párttörvény szerint egyébként valamennyi szervezetnek, amely pártként kíván működni, a bíróságon történő bejegyzéséhez vagyonelejtárt kell készítenie.

A népszavazás eredményeként a választópolgárok az Országgyűlés e döntéseit megerősíthetik, de el is vethetik.

A köztársasági elnök intézményével és megválasztásával kapcsolatos kérdéseket az Országgyűlés a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások megállapodásainak megfelelően az Alkotmányban rendezte. E szabályozás a köztársasági elnök megválasztásának jogát az Országgyűlés számára tartja fenn. Lehetőséget nyújt azonban arra is, hogy egy alkalommal a köztársasági elnököt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg abban az esetben, ha erre az új Országgyűlés megválasztása előtt kerül sor. Amennyiben a köztársasági elnök választására csak a képviselőválasztások után kerülne sor, az állampolgároknak már nincs módjuk arra, hogy közvetlenül ők válasszanak köztársasági elnököt.

A népszavazás elrendelésével a köztársasági elnökválasztás időpontját a választópolgárok többségének akarata határozza majd meg.

A népszavazás időpontját – a törvényadta kereteken belül – az Országgyűlés saját hatáskörében állapítja meg. Az időpont meghatározásánál az Országgyűlés abból indult ki, hogy a népszavazásra – a szükséges feltételek egyidejű biztosításával – mielőbb kerüljön sor, s így a jogbizonytalanság lehetősége minél kevesebb ideig álljon fenn. A népszavazásra kitűzött kérdések ugyanis az Országgyűlés által már elfogadott és kihirdetett törvények hatályban maradását is érinthetik.

Kell-e nekünk népszavazás?

„A november 26-ra kiírt népszavazás ma politikai életünk ütközőpontja. 1989. ősze nem hozta el a közjogi stabilitást, helyette pártpolitikai küzdelmeknek alárendelt alkotmányjogi »csúsztatások« nehezítik a békés átmenetet. Ezekben a csúsztatásokban részesek a magukat függetlennek nevező jogászfórumok, jogászok is. Fura értelmezése a jognak, ha azt politikai szándékoknak kiszolgáltatottan tesszük meg; ha céljainknak kedves a jog, akkor jó, ha nem, akkor rossz. Ez volt a jellemző az elmúlt évtizedek jogfelfogására is.

A népszavazásban egymásra talált négy ellenzéki párt nyílt levele a jogrend helyreállítására hív fel, az alkotmánybíróságért kiált, mondván: »bármely jogállamban az Alkotmánybíróság megsemmisítette volna e jogsértő döntéseket.« A képzeletbeli jogállamban erre aligha maradhatott volna idő, mert a tényleg független alkotmánybíróság a kezdet kezdetén fellépett volna az ilyen tisztességtelen árukapcsolások ellen, ami a népszavazásra vitt három plusz egy kérdés viszonyát jellemzi. A jövőbeni alkotmánybíróság feladata lesz fellépni az ilyen és ehhez hasonló manipulációk, csúsztatások ellen. Kár, hogy még nem működik ez az intézmény, bár félő, hogy nálunk ez is a pártharcok fóruma lesz.

Hol történt tehát jogsértés? Én személy szerint az árukapcsolást tekintem annak, meggyőződésem, hogy az országgyűlés politikai megfontolásokból nem kívánta meg mindegyik kérdés esetében a százezer aláírást.

A népszavazást elrendelő országgyűlési határozatban, ha független alkotmánybíró lennék sem találnék kivétnevalót a hatályos jog szerint. (vö. 1989. évi XVII. törvény 9. §., 10. §., 25. §.) A törvény legfőképpen az Országgyűlést kötelezi arra, hogy őrködjön azon, a népszavazásra feltett kérdések úgy legyenek megfogalmazva, hogy annak alapján valamennyi állampolgár egyértelműen tudjon válaszolni. És még valamit: egyetlen jogállamban sem vonják kétségbe a parlamentek autentikus törvényértelmezési jogát.

A kezdeményezőknek az elrendelt országgyűlési határozattal, a kezdeményezés bírálóinak (nekem is) az árukapcsolással és nem önmagával a népszavazással van bajunk. A köztársasági elnök választásának módja (és nem csak az ideje!) társítva van három már legálisan is eldöntött kérdéssel, olyan

kérdésekkel, amelyekben láthatóan társadalmi konszenzus született, amelyekre én is nyilvánosan kimondom a három igent.

Elolvasva a kezdeményezők honfitársainkhoz címzett felhívásait, röpiratait, újra eltöprengtem a csúsztatásokon és ezért ragadtam tollat is. A röpirat ellenőrizhetetlen elnöki hatalom ellen szólít az urnákhoz. Ehhez képest 1989. október 23-án hatályba lépett a Magyar Köztársaság alkotmánya, amely rögzíti a nagyon is ellenőrzött elnöki jogkört. Ez a jogkör-megállapítás olyan jól sikerült, hogy egyik kollégám kifejezését kölcsönvéve ez az elnök európai viszonylatban is »paprikajancsinak« minősíthető. Ez az eredmény éppen a népszavazást kezdeményező politikai erőknek köszönhető, akik kezdettől fogva a politikai félelem és nem az állandóan hangoztatott hatalommegosztási elv szerint gondolkoztak a kerekasztal mellett.

A szabad választások előtt hatalomra kerülő elnök ellenőrizetlen és korlátozhatatlan? A hatályos jogot senki, egyetlen politikai párt és maga a köztársasági elnök sem kérdőjelezheti meg, rúghatja fel. A politikai fantázia világába tartozik azt hinni, hogy a köztársasági elnök-választást követően esetleg a parlament módosítani fogja az elnök javaslatára az elnök jogkörét. Sajnálatos, hogy a politikai erők közül többen még mindig az illegalitás félelem-alapú eszközeivel élnek egy teljesen megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben, amikor körülöttünk szétesnek a pártállamok. A kerekasztal »békeszerződése« után robbantgatni a polgárháború veszélyének fenntartását, a történelemből jól ismert mély társadalmi ellentmondások felélesztését jelenti. Gondolok itt például a főváros és a vidék, a népi és urbánus konfliktusokra.

Mondjuk ki nyíltan, az igazi népszavazási kérdés a köztársasági elnök-választás kétféle módja, vagyis az, hogy az elnököt a nép közvetlenül válassza meg, vagy ezt a tisztséget rendeljük alá a választásokat követően a parlamenti párterőviszonyoknak. Az igazi politikai motívum pedig az a félelem, hogy az elnöki szék a »kommunista« jelölteké lesz, csúsztassuk tehát az időt is. Mindegy, ha rámegegy az ország stabilitása.

Ami az igazi politikai motívumokat illeti, jelentős változások következtek be, a semlegesedő politikai nyilvánosság ma esélyegyenlőséget biztosít minden egyes jelöltnek. Nem várhatók jobb kondíciók jövő tavasszal sem.

A köztársasági elnökkel kapcsolatosan mindenekelőtt azt kell elmondani, hogy teljesen hamis dolog egyoldalú párhuzamot húzni a kormányzati rendszerben elfoglalt helye, jogállása és a megválasztás módja között. A választási mód általában az alkotmányokban sincs automatikusan összhangban

az elnöki jogkörrel, ugyanazon elnöki jogkör mellett létezhet közvetlenül vagy a parlament által választott elnök, vagy akár császár és király egyaránt.

A megválasztás módját a politikai stabilitás, a legitimitáció nézőpontjából kellene itt és most Magyarországon megválaszolni és nem az államjogi teóriák szerint. Stabil többpártrendszerben én is a parlament által megválasztott köztársasági elnök híve lennék, amelynek jogköre az európai centrumhoz hasonlít. Ám a mai politikai vákuum-helyzetben, amikor a kormányzati rendszer egyetlen szereplője sem teljesen legitim, amikor közjogi anarchia van, s vágatunk a politikai anarchia felé, amikor minden alkotmányos intézményt pártpolitikaivá akarnak változtatni, elemi érdeke az országnak, hogy legyen legalább egy vitathatatlan legitimitású alkotmányos intézménye.

»Jövőndő szabadságunkat veszélyezteti, ha még a mai rendszerben kell elnököt választanunk.« Én nem ebben, hanem a közjogi instabilitásban, a társadalmi anarchiában látom szabadságunk veszélyeit! Valószínű ezt látták be a nemzet józanabb politikai erői is.

A köztársasági elnök intézményét nem szabadna átmeneti korunkban direkt pártpolitikai alkufolyamatoknak kitenni. Még ha pártok jelölnének is az esetleges közvetlen választáson – s bár ez is valóban megosztaná a nemzetet –, a közvetlen néprésztétel mégis megméri a személyeket, erősebb legitimitást ad, mint amilyen a parlamentben várható lenne, s egy ilyen karizmatikus, erős és vitathatatlan (már-már szent és sérthetetlen) legitimitású államvezetőre – bárki legyen az – történelmi és társadalmi igény van. A köztársasági elnöki székbe ebben az átmenetben nem pártpolitikában gondolkodó személy való, hanem olyan valaki, aki hatályos alkotmányunk szerint kifejezi a nemzet egységét és örködik az államszervezet demokratikus működése felett.

Az elmondottak és önmagam legjobb lelkiismerete szerint fogok nemmel szavazni a szavazólap első kérdésére. Elvetve a bojkottot az érvek és nem az indulatok szerint szeretnék szavazni, tiszteletben tartva, de vitatva a kezdeményező politikai akaratát. Külön fájdalom, hogy így fog debütálni a magyar közjogtörténetben először egy, a szakmai munkámhoz és a szívemhez közelálló alkotmányos intézmény, amelynek törvénybe iktatásáért a magam ereje szerint, 1985 óta, amikor először tették fel a nyilvánosság előtt a kérdést – kell-e nekünk népszavazás? – mindent megcselekedtem. Népszavazás kell, de nem feltétlen ilyen, amely talán jobban megosztja a nemzetet, mintha már személyekre szavaztunk volna.

Kiharcolói nyilván nem látják be, hogy ez nem a békés átmenetet erősítő, hanem azt kioltó, gyöngítő alkotmányjogi aktus. Győzni szeretnének, s ez egy demokráciában természetes. Az eredménynek nyilván hatásai lesznek a későbbi választásokra. Politikai erőfelmérés lesz ez a javából. Nem lesz könnyű helyzete annak, aki a matematikai adatok elemzésekor vesztesnek kiáltatik ki. Ám bárki szenved itt vereséget, a legnagyobb vesztes az elhúzódo közjogi és ennek következményeként elhúzódo társadalmi stabilitás miatt a magyar társadalom.”⁵

*

A népszavazás elrendelését kommentáló írás a korabeli, éppenhogy megszületett jogállam keretei között értelmezte a vélelmezhető jogsértéseket. Ezeknek – utólag még jobban láthatóan – két fő csomópontja volt:

– az egyik, hogy az elsőszámú valódi tétkérdés („Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?”) nem volt egyértelmű;

– a másik az „árukapcsolás” a négy kérdés együtt szerepeltetése a szavazó lapon. Akkori véleményem az volt, hogy mindegyik kérdés esetében külön-külön meg kellett volna kívánni a százezer aláírást. (Megjegyzendő: a leadott 204.152 aláírásból összesen 114.470 bizonyult hitelesnek.)⁶

Úgy tűnik – visszatekintve a korba –, hogy az utolsó rendi Országgyűlés az első kérdésben „politikailag” nem engedett és azt próbálta egyértelműsíteni a kérdéshez csatolt magyarázó szöveggel: „Amennyiben Ön igennel szavaz, azt támogatja, hogy a köztársasági elnököket ne a lakosság, hanem majd az Országgyűlés válassza meg, ha nemmel szavaz, akkor azt támogatja, hogy a köztársaság első elnökét közvetlenül a lakosság válassza meg.”⁷ A parlament hasonló módon megmagyarázta a többi kérdést is. Az árukapcsolás ügyében viszont politikai megfontolásokból meghajolt, befogadta a négyigenes kezdeményezést.

A kezdeményezők jogfelfogására ezzel ellentétben jellemző volt, hogy hevesen támadták az egyértelműsítést és bőszen igazolták az árukapcsolást.

⁵ Magyar Nemzet, 1989. november 23.

⁶ Babus Endre: Népszavazás – 1989 (In: Magyarország politikai évkönyve, AULA-OMIKK, 1990. 209–223. o.)

⁷ 25/1989 (XI.10.) OGY határozat

A sors iróniája az, hogy Alkotmánybíróságért kiáltottak s a szövegben magam is képzeletbeli alkotmánybíróként nyilvánítottam véleményt. Több más népszavazással kapcsolatos AB határozatban közreműködő obsitos alkotmánybíróként történelmietlen lenne azt mondanom, hogyha 1989-ben valóban lett volna alkotmányőrség, a négyigenes népszavazás minden bizonnyal megbukik vagy az egyértelműségi teszten vagy az árukapcsolás miatt. Az AB következetes gyakorlata szerint – ameddig ez a hatásköre megvolt – a népszavazáshoz való jog érvényesülésének garanciája az egyértelműség.

Előadó alkotmánybírája lehettem 2001-ben egy újabb négyigenes népszavazásnak. A 32/2001 (VII.11.) AB határozat egyhangúan semmisítette meg a zöld lámpát gyújtó OVB határozatot. Az indoklás lényegét idézem: „Az aláírásgyűjtő ívnek – az Alkotmánybíróság álláspontja szerint – a szavazólaphoz hasonlóan, a közvetlen politikai részvétel jogának teljesebb érvényesülése érdekében, biztosítania kell a választópolgároknak azt a lehetőséget, hogy minden egyes kérdésben külön-külön élhessenek ajánlási jogukkal.

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az aláírásgyűjtő íven egymás mellett több kérdés oly módon való szerepeltetése, hogy az ajánlási jogával élni kívánó választópolgár azokra egyenként, külön-külön nem tud egyértelmű választ adni és egyben a kérdések közül választani, az Alkotmány 2. § (2) bekezdése mellett az Alkotmány 2. § (1) bekezdése alapján, a jogbiztonság érdekében megfogalmazott általános eljárási alapelvekkel is ütközik: mindenekelőtt a népszavazás tisztaságának megóvása, a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás értékei sérülhetnek.”⁸

Történelmietlen a tükör? Az Alkotmány 2. §-a 1989 novemberében is élt.

A népszavazás eredménye

41/1989. (XII. 27.) OGY határozat a népszavazás eredményéről

Az Országgyűlés a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény 24. §-a (3) bekezdésének megfelelően, az Országos Választási Bizottságnak, az Országgyűlés megbízott elnökéhez eljuttatott tájékoztatója alapján a népszavazás eredményét a következők szerint állapítja meg:

I.

Az Országos népszavazás – a szavazásra feltett mind a négy kérdésben – érvényes és eredményes volt.

A szavazáson a 7 824 775 választójogosult állampolgár közül részt vett 4541 077 (58,03%).

A leadott szavazatok alapján a számszerű eredmény kérdésenként a következő:

1. „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” kérdésre adott válaszok közül

a) az érvénytelen szavazatok aránya 3,11%

b) az érvényes 4 297 751 szavazatból

– az IGEN szavazatok száma: 2 151 926 (50,07%)

– a NEM szavazatok száma: 2 145 825 (49,93%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott.

Ennek megfelelően az Országgyűlés a köztársasági elnök választásának kitűzéséről és a választási eljárás egyes kérdéseiről szóló 26/1989. (XI. 10.) Országgyűlési határozatát visszavonja, köztársasági elnök választására az országgyűlési képviselők választásáig nem kerül sor.

2. „Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 2,94%

b) az érvényes 4 310 999 szavazatból

– az IGEN szavazatok száma: 4 101 958 (95,15%)

– a NEM szavazatok száma: 209 041 (4,85%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott.

Az eredmény megerősítette a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló XXXIII. törvénynek a pártok munkahelyi létrehozására és működésére vonatkozó tilalmát.

3. „Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában, vagy kezelésében levő vagyonról?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 2,89%

b) az érvényes 4 314 550 szavazatból

– az IGEN szavazatok száma: 4 114 994 (95,37%)

– a NEM szavazatok száma: 199 556 (4,63%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott.

Az eredmény alapján az Országgyűlés felkéri az Állami Számvevőszéket, hogy 1990. január 31-ig részleteiben vizsgálja meg a Magyar Szocialista Pártnak (mint a Magyar Szocialista Munkáspárt jogutódjának) a bejegyzési kérelmével egyidejűleg a bírósághoz benyújtott vagyonmérlegét, és erről az Országgyűlést tájékoztassa.

4. „Feloszlassák-e a Munkásőrséget?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 3,26%

b) az érvényes 4 285 604 szavazatból

– az IGEN szavazatok száma: 4 068 420 (94,94%)

– a NEM szavazatok száma: 217 184 (5,07%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott.

Az eredmény megerősíti a Munkásőrség megszüntetéséről szóló 1989. évi XXX. törvényt.

II.

Az Országgyűlés jóváhagyólag tudomásul veszi a belügyminiszter beszámolóját az 1989. november 26-ai országos népszavazás megszervezésével és lebonyolításával kapcsolatos állami feladatok végrehajtásáról.

III.

Az Országgyűlés megköszöni a népszavazás során a választási szervezetekben – területi választási bizottságokban és szavazatszámoló bizottságokban – közreműködő társadalmi aktivisták, valamint a választási szakértők munkáját.

Dr. Fodor István s. k.,
az Országgyűlés megbízott elnöke

Dr. Pesta László s. k.,
az Országgyűlés jegyzője

Rujsz Lászlóné s. k.,
az Országgyűlés jegyzője

*

Hatezeregyszázegy

Túl vagyunk közjogtörténetünk első országos népszavazásán. A magyar demokrácia jelenlegi irányítószáma: 6101. Törekény politikai egyensúlyt, vagy talán egyensúlytalanságot kifejező végeredmény, amit minden jogállamban gondolkodó politikai erőnek és állampolgárnak tudomásul kell venni és tiszteletben kell tartania.

Távolról sem az eredmény megkérdőjelezésének szándéka vezet, csupán a hiteles eredmény kialakulásának tanulságokkal teli és mélységesen elgondolkasztató folyamatát próbálom megfejtetni.

A kezdeményezőket is meglepő győzelem okait sokféleképpen értékelték már az elmúlt napokban. Kézenfekvő magyarázat, hogy sokan a nem-pártiak közül nem mentek el. Pünkösti Árpád szerint: „nyugati harsánysággal, szakértelemmel (és pénzzel: tehát nem adófillérekkel) szervezett kampányuk meglepően sokakat nyert meg a tét nélküli – de nem barátságos – mérkőzésre.” El kell ismerni, a kezdeményezők – akik a demokratikus ellenzéknek évtizedek óta harcosai, Csoóri Sándor nyílt leveléből idézve „a társadalom legszabadabb polgárai” – profi munkát végeztek, ami valószínű nem csak néhány millióba került. Ők tudják, milyen valós távlati célból tartották ennyire lényegesnek ezt a népszavazást, miért ért meg ez ennyit. Különösen fura ez, mert az egyetlen döntésre felkínált tét-kérdésben visszakoztak a népszavazást követően. Profi főpróba volt ez a valóban tétre menő parlamenti választások előtt. Lehet, hogy ez volt az igazi tét?

A győzelem okai közül kettőt mindenképpen ki kell emelni. Az egyik a kezdettől fogva nemcsak politikailag, morálisan, hanem jogilag is elfogadhatatlan árukapcsolás, amely okos kortes fogásként a szavazás napján láthatóan szállította a voksokat. A három majdnem 100%-os igen a hátán hozta a negyediket és ez várható volt. A jogállamra annyira érzékeny politikai erők gondolkodói politikai szándékaiknak rendelik alá a jogot, végig jellemzője ez a mentalitás nyilatkozataiknak, állásfoglalásaiknak.

A győzelem másik oka a következetes antikommunizmus, amely a rendszerváltás idején nagy társadalmi támogatásra számíthat, „megjátszható” lap. Várhatóan ez a történelemből jól ismert múlt elleni tiltakozó szavazás lesz a jellemzője a parlamenti választásoknak is.

Nem kívánok védőügyvédje lenni egy olyan eszmerendszernek, aminek soha nem voltam híve, ám általában borzadok a téveszméktől, a „máglyára

velük” lincshangulattól. Ezt érezték itt sokan nem csak kommunisták – az agitáció során, például akkor, amikor a megfizetett aluljárói rikkancsok „lepiszkos kommunistázták” azokat a járókelőket, akik nem vették át a röplapokat. Láttam (láttuk) azokat a plakátokat, amelyen a szöveg a következő: „aki nemmel szavaz, az a kommunistákra szavaz.” Láttam (láttuk) pl. az MSZP vagy MDF plakátjain az új kommunisták feliratokat. És ennek ellenkezőjét a „ZSDSZ” feliratot is. Személyesen is kaptam olyan, természetes névtelen levelet, amelyben „lemocskoskommunistáztak” a Magyar Nemzetben írt *Kell-e nekünk népszavazás* c. cikkemért.

A dolog ott kezd valahol elfajulni és a társadalmat megtévesztő téveszmévé változni, amikor tudatosan felszított antikommunizmussal beárnyékolnak, megvádolnak más, józanabb, toleránsabb politikai erőket, személyeket, így lett „vesztes” az egész népi-nemzeti centrum.

Mindez ott válik társadalmilag veszélyessé, hogy újra félnek az emberek és nemcsak azok, akiknek tényleg van félnivalójuk. Fél a vidék az öt leszavazó harsány fővárostól, félhet minden az egypártrendszerben született legalább nagykorú állampolgár a saját múltjától, fél a közhatalom szolgája az igazolási eljárástól, és nem folytatom. Látni kell, nincs nagy örömnép az országban a népszavazás után, bár az is kétségtelen, ez volt az első szabad akaratnyilvánítás négy évtized után.

Nagy tanulsága a népszavazásnak: egyetlen eszmerendszer sem törekedhet kizárólagosságra, más eszmék megsemmisítésére. Ha az ilyen nagyjelentőségű közjogi eseményeken nem férnek meg egymással a liberális polgári, a népi nemzeti, a keresztény vagy baloldali értékek, eszmék és az azokat kihordó társadalmi erők, nem lesz egyensúlyos a demokrácia. A kizárólagosság mellett jellemezte a kezdeményezőket az elhivatottság már-már bolsevik típusú magatartása is. Számomra ténykérdés; az egymást felerősítő politikai irányzatok (akár kívül, akár belül) találkoztak a demokrácia és a jogállam mai eredményeiben – így a népszavazásra vitt kérdésekben is – és azokat nem sajátíthatja ki a magának egyetlen szervezet sem.

S még valami, amit nehezen lehet megérteni november 26-ban is; ez a gyorsan változó bel- és külpolitikai helyzethez képest késleltető stratégia, s ez nem csak most jött elő. Valószínű, hogy ez az illegalitás és az üldöztetés félelem-alapú élményéből fakad, amely ma is ellenséget vélt felfedezni minden közhatalmi-bokor mögött. Ezt a késleltető stratégiát vallották be a győztesek azzal, hogy az igazi népszavazási kérdés nem a köztársasági elnök-választás kétféle módja volt, hanem annak *ideje*, későbbre halasztása. Ők is

kezdeményezik azt, hogy a köztársasági elnököt a nép maga válassza meg. Ezen cinikus jóindulat láttán egy apróságról nem szabadna megfélemedezni; a népszavazás eredménye az adott kérdésben meghatározza az országgyűlés (a koalíciós összetételű országgyűlés) további munkáját, azt nem változtathatja meg, ugyanabban a kérdésben országos népszavazást nem lehet kitűzni két éven belül. Vagy újra a politikai szándékoknak alárendelten értelmezzük a jogot? És egyáltalán, akkor mire volt jó ez az egész?

Arra biztosan igen, hogy a népszavazáshoz való hozzáállás új társadalmi polarizációt eredményezett. Felvette a valóságosabb, már nem csak a múlt ellen szerveződő koalíciók lehetőségét. Így például a népi, nemzeti, keresztény értékek mentén is szerveződhet a kormányzati együttműködésre is kész koalíció. A közjogi viszonyok, a kormányzat stabilizálása, a társadalom stabilizálása valamivel fontosabb a múltba nézésnél.⁹

*

A magyar közjogtörténet első országos népszavazása 1989. november 26-án érvényes és eredményes volt. A négyigenes népszavazáson a választópolgárok 58%-a vett részt. A „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” kérdésre adott válaszok közül az igen szavazatok száma minimális különbséggel (6101 szavazat) több volt, mint a nem szavazatoké. A népszavazás eredményének ismeretében az országgyűlés visszavonta a köztársasági elnök 1990. január 7-i választásának kitűzéséről szóló határozatát, és megállapította, hogy elnök-választásra az országgyűlési választásokig nem kerülhet sor.

A népszavazás példátlanul szoros eredményének értékelése akkor és ma is megosztja a közjogtudományt és a történetírást. Megjegyzendő, ilyen szoros eredmény esetében nem kizárt az a jogi megoldás, amely a szavazatok újraszámolását írja elő. Az eredmény területi megoszlásához tartozik, hogy az igen – nemek harcát Budapest (59,15% igen, 40,85% nem) és Pest megye (52,87% igen, 47,13% nem) döntötte el. Tizenöt megyében az igen győzött.

A népszavazásnak politikai értelemben voltak győztesei és vesztesei, az utóbbiak egyértelműen az igen pártiak, mindenekelőtt az MSZP. A választás győztese az SZDSZ volt. Történelmi tény, hogy a népszavazási kampányt

⁹ Magyar Fórum, 1989. december 9.

profi választási marketinggel vezénylő SZDSZ, amely 1989 nyarán 3%-os párt volt, az 1990-es választásokon listán pártként 21,4%-ot szerzett és 94 képviselői mandátumával a képviselői mandátumok (a parlament második legnagyobb pártjaként) 23,6%-át nyerte el. Ugyanakkor az SZDSZ-nek is szembe kellett nézni, nem csak a nemek nagy számával, hanem azzal a ténnyel is, hogy 3 millió polgár „otthon maradt”.

A legerősebb ellenzéki párt, az MDF önmaga által választott pozíciója sajátos volt: „se igen, se nem”. Valószínűsíthető, hogy ez a lépés döntötte el a négyigenes népszavazás sorsát. A rengeteg politikai publicisztika közül egy 24 évvel későbbi értékelést idéznék: „A kommunizmussal való végleges szakítás lehetőségét az MDF vezérkara akkor játszotta el, amikor az SZDSZ meghirdette az egyetlen – Pozsgay Imre köztársasági elnökké választását megvívó – célt szolgáló négyigenes népszavazást. Előre kitervelt alku, vagy a politikusok számára megengedhetetlen tájékozatlanság okozta-e? Ezt csak az emlékiratok, magánbeszélgetések időpontját és tematikáját őrző naplók, levelezések nyilvánosságra kerülését követően válaszolhatják meg majd a történészek. A lényeg: az MDF akkor játszotta el a rokon ideológiájú pártalakulatokkal együtt a kétharmados parlamenti többséget. A politikai véleménynyilvánítás vágyában fürdő szimpatizánsait eltiltotta a szavazástól: se „igen”, se „nem”! Pozsgaytól félt volna Antall? Az akkor még kebelbarát Göncz Árpádnak kívánta volna az elnöki méltóságot ajándékozni? Titok, és feltehetően az marad örökre.”¹⁰

A titok talán majd megfejtethető lesz, ha a még élő szemtanúk is elmondják véleményüket.¹¹

A népszavazás nagyon sok mindenben fordulatot hozott, mindenekelőtt véget vetett a tárgyalásos megoldásoknak, „a békés átmenetnek”. Kezdeményezői szakítottak az általuk is aláírt 1989. június 10-i megállapodással, miszerint a vitás kérdéseket a tárgyalóasztalnál kell rendezni: „a felek tartózkodnak minden olyan egyoldalú lépéstől, amely megghiúsítaná a tárgyalások célját.”

Büky Barna két nappal a népszavazás előtt elmondott gondolatai ma is tanulságosak: „Most vasárnap – negyven évig tartó diktatúra után – a ma-

¹⁰ Takács Péter: A rendszerváltás fonákai (Magyar Nemzet: 2013. november 23.)

¹¹ A tiszteletbeli köztársasági elnök, Pozsgay Imrével beszélget Mezei Károly, Kairosz Kiadó, 2011

gyar társadalom minden felnőtt tagjának először nyílik alkalma arra, hogy elmenjen a szavazóhelyiségbe és ez elkerített fülke pillanatnyi magányba zárkozva szabadon, felelősségének tudatában döntést hozzon.

Döntést hozzon – de miről? A társadalom negyven esztendeig erre várt és jogosan számított rá, hogy ha egyszer majd elérkezik az első alkalom, akkor az, amiről dönteni kell, horderejében méltó lesz a pillanat nagyszerűségéhez. Bárki, aki belegondolt ebbe az elmúlt évek, évtizedek során, magától értetődően tételezte föl, hogy az első, szabadon választott országgyűlés összetételéről vagy egy demokratikus jogállam alkotmánytervezetéről kell majd dönteni, amikor a nagy pillanat elérkezik.

Nos, valóban elérkezett, de nem úgy, ahogy elképzeltük. Fontos, amiről dönteni kell, de az alkalomhoz, a társadalom szuverén állásfoglalásához aligha méltó.”¹²

A négyigenes népszavazás politikai és közjogi következményei máig hatóak. A következmények közül néhány fontosabbnak gondolt összefüggésre szorítkoznék.

A '89-es népszavazás a rendszerváltozás valódi kérdéseit lesodorta a napirendről és maga az intézmény rendeltetésével ellentétesen vizsgázott, azt direkt hatalmi játékokra használták fel. A népszavazással kapcsolatos későbbi politikai kultúra összefügg az indulási oldallal. A népszavazás elsődleges rendeltetése nem a direkt hatalmi kérdések eldöntése (ez a választások feladata). A népszavazásról szóló törvény (1998. évi III.) preambuluma szerint a népszavazás rendeltetése, hogy az ország sorsát érintő legfontosabb ügyek eldöntésében, illetőleg a képviseleti döntések befolyásolásában vagy megváltoztatásában a nép közvetlenül szavazás útján is részt vegyen. A négyigenes népszavazás 1989-et az előrehozott választások évévé tette, jelentősen befolyásolta az első szabad választások eredményét és a koalíció-kötéseket, a későbbi stabil kormányzást.

A véleményem az, hogy ez a népszavazás vágta szét annak a lehetőségét, hogy Magyarországon stabil kormányzás alakuljon ki. Ez a kérdés osztotta meg azt az egészen addig összetartó középpárti politikai bázist, amelyben benne voltak a reformerek, a nemzeti baloldal, az MDF és egy további keresztény-szociális vonulat. Ha a népszavazás nem társul ilyen anti-

¹² Büky Barna: A rendszerváltástól az elitváltásig. A Szabad Európa mikrofonja előtt. Méry Ratio, 2013, 133-134. o.

kommunista felhanggal, akkor a nemzeti baloldal nem esik ki az országot irányító politikai elitből. Azóta a baloldal, az MSZP vagy az adminisztráció pártja, vagy a liberálisoké vagy a KISZ-es „ifjú törököké”, és teljesen eltűnt a nemzeti vonulata. Ha nincs ez a népszavazás, meggyőződésem, hogy nincs ez a hullámvasút-kormányzás Magyarországon, mivel nem létezne ez az óriási vándorlás sem a magányos tömeg részéről a pártok között. Ha a rendszerváltozást elindító konszenzuális erő megmaradt volna, akkor nem marad húsz évig átmeneti az alkotmány, hanem a lengyelekhez hasonlóan mi is új alaptörvényt fogadtunk volna el a '90-es évek elején. Kis János vagy Tölgyessy Péter szerint Antall József utólag örült a népszavazás eredményének, mivel ez „kiszabadította a Pozsgayval való fogságából”. Lehet, hogy valóban mondott ilyet, mert reálpolitikusként és államférfiként ők így gondolkodtak, de én annak is tanúja voltam, amikor Antall és Pozsgay a népszavazás előtt beszélgettek, és egyértelmű volt, hogy ők együtt képzelik el a kormányzást.

A népszavazás eredményét tiszteletben tartva, ez a néprésvétel óriási fordulatot jelentett a magyar alkotmányosság történetében. Lehet-e nyugodt szívvel a népi alkotmányozás egyik valódi megnyilvánulási formájának tekinteni az 1989-es népszavazást? A '89-es év népszavazással felérő nagy néprésvételeivel összevetve (például március 15-e, június 16-a Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése, a nyári időközi parlamenti választások) aligha. A népszavazás legitimációs, konszenzuális és morális ereje tartalma ellenére (a kommunizmus leváltására irányult) paradox módon több irányból igencsak kérdőjeles. A kerekasztal, a békés átmenet közös krédója az volt, hogy felemelve a fejünket, különbek leszünk a kommunistáknál. Aki bűnököt követett el, az bűnhődjön, aki ügynök volt, érje el az átvilágítás és mindez konszenzussal a tárgyalóasztalnál történjék a „Széchenyitől Petőfiig” terjedő skálán. Az időről rendezett álnépszavazással mindez tovább tolódott, és egy évig ideiglenes volt maga az államfői intézmény is.

Átnyúlva az 1990-es évre a folyamat így folytatódik: Az Alkotmánybíróság 1/1990. (II. 12.) határozata szerint a népszavazás – amely nem a választás módjáról, hanem idejéről döntött – „nem képezi alkotmányjogi akadályát annak, hogy az Országgyűlés az alkotmány 29/A. (1) bekezdését módosítsa” [1/1990. (II. 12.) AB-határozat].

Az országgyűlés 1990. március 1-jei ülésén feltűnően nagy szavazat-többséggel, név szerinti szavazással, 309 igen szavazattal módosította az

alkotmányt és az 1990. évi XVI. törvény a közvetlen választás mellett döntött.¹³

A köztársasági elnököt a választópolgárok – most már ellentétben az 1946. évi I. törvénycikkkel, fő szabályként – az általános és egyenlő választójog alapján közvetlenül és titkos szavazással négy évre választják. A törvény alapján a köztársasági elnököt első alkalommal az új országgyűlés alakuló ülésének napjától számított hat hónapon belül kellett volna megválasztani. Az első szabad parlamenti választások után megkötött MDF-SZDSZ-megállapodás jelentős mértékben meghatározta az államfő választásának további sorsát. A paktum, miután többször megállapította, hogy a korábbi országgyűlés eltért a háromoldalú megállapodásoktól, 2/b. pontjában a következőket mondja: „...az 1946. évi I. számú törvénynek megfelelően helyreállítandó a köztársasági elnök eredeti státusa.”¹⁴ Ezt közjogilag az 1990. évi XL. törvény végezte el: a köztársasági elnököt az országgyűlés ötévi időtartamra választja meg. Az MSZP a paktum ellen tiltakozva népszavazást kezdeményezett a közvetlen köztársaságielnök-választás érdekében. Az 1990. július 29-én megtartott országos népszavazáson a választásra jogosultak 13,91 százaléka vett részt, így a népszavazás érvénytelen volt. Figyelemre méltó tény, hogy a politikai apátia idején megtartott népszavazáson közel egymillió választópolgár szavazott igennel a „Kívánja-e Ön, hogy a köztársasági elnököt közvetlen módon válasszák meg?” kérdésre.¹⁵ A népszavazás után szinte azonnal lezárult az államfői intézmény ideiglenességének korszaka. Az országgyűlés ünnepi ülésén, 1990. augusztus 3-án titkos szavazással 295 igen szavazattal, 13 ellenében köztársasági elnökké választotta Göncz Árpádot.¹⁶

Tíz hónapon belül közel tíz fontos alkotmányos aktus érintette a köztársaságielnöki intézményt: két politikai megállapodás, három alkotmánymódosítás, két országos népszavazás és ugyanennyi alkotmánybíróági határozat.

¹³ A név szerinti szavazás végeredménye: 309 igen, 13 nem, 9 tartózkodás. ON 6719. p.

¹⁴ A paktum szövegét lásd: KURTÁN Sándor – SÁNDOR Péter – VASS László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Ökonómia Alapítvány – Economix Rt., Budapest, 1991. 428–429. p.

¹⁵ A 63/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a népszavazás eredményéről.

¹⁶ Az Országgyűlés ünnepi ülésének jegyzőkönyve 1990. augusztus 3-án. ON 2198-2203. p.; A 64/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról.

Ezt a terhet cipeli tovább következményként a ma hatályos Alaptörvény is, amelyben az államfő választásának szabályai között ott maradt az 1946. óta jól ismert tétel, miszerint köztársasági elnök az, aki tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számára a legtöbb érvényes szavazatot kapta. Ezt a relatív többséges szabályt a nemzetközi összehasonlítás alapján is kuriózumnak tarthatjuk.¹⁷

Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy minden bűnünk forrását 1989. november 26-ában keressem, de sokak véleménye szerint a jókedvű demokrácia a négyigenes népszavazással váltott át rosszkedvű demokráciává, a csodák éve a politikán való csodálkozássá. Hankiss Elemér szerint: „1989 végére elvesztettük a győzelmes forradalmak boldog ártatlanságát”. Hankiss kérdése ma is időszerű: „Vajon annus mirabilisként vagy annus miserabilisként vonul be a történelembe 1989?”¹⁸

Felhasznált irodalom

A népakarat dilemmái, népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban (szerkesztette: Enyedi Zsolt), DKMKA és Századvég Kiadó, 2009

Arató András: *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*, Új Mandátum Kiadó, 1999

A rendszerváltás foratókönyve, Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 1-4. kötet. /Főszerkesztő: Bozóki András/, Magvető Kiadó, 1999

¹⁷ HOLLÓ András (szerk.): *A köztársasági elnök az új alkotmányban*. KJK-MTA ÁJI, Budapest 1995., CSINK Lóránt: *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2008., KOVÁCS Virág: *Köztársasági elnöki jogállás és hatalom Magyarországon*. (Kézirat) Budapest, 2012., PETRÉTEI József: *A köztársasági elnök választásának szabályozásáról*. (Kézirat) Pécs, 2005., TÓTH Károly: *A köztársasági elnök közvetlen választásáról (egy alkotmánybíróági döntés margójára)*. (Kézirat), Szeged, 1999. Részletes bibliográfiát közöl a témáról SOLTÉSZ István: *Bibliográfia. Az alkotmányról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről című munkája*. Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 2012. 192-233 pp

¹⁸ Hankiss Elemér: *Az ártatlanság elvesztése*. In: *Magyarország politikai évkönyve*, AULA-OMIKK, 1990. 40. o.

Bihari Mihály: Magyar politika 1944-2004 Politikai és hatalmi viszonyok, Osiris Kiadó, 2005

Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002, Századvég Kiadó, 2003

Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai. (Kísérlet Magyarország új alkotmányának megalkotására, 1988–1990) /Szerkesztette: Kilényi Géza/ Államtudományi Kutató Központ, 1991

Körösenyi András: A magyar politikai rendszer, Osiris Kiadó, 1998

Kukorelli István: Az alkotmány évtizede. Korona Kiadó, 1995

Kulcsár Kálmán: Két világ között, Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990, Akadémia Kiadó, 1994

Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok, Osiris Kiadó, 2000

Pozsgay Imre: Koronatanú és tettestárs, Korona Kiadó, 1998

Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990, Napvilág Kiadó, 2006

Romsics Ignác: Magyarország – története – a XX. században, Osiris Kiadó, 2010

Tőkés Rudolf: A kialakult forradalom, Kossuth Kiadó, 1998

Tölgyessy Péter: Elégedetlenségek egyensúlya, Helikon Kiadó, 1999

Albert Zoltán Máté

Parlamenti vita az államcímerről (1989-1990)

A magyarországi rendszerváltás két évében (1989-1990) meglehetősen hosszas vita alakult ki az országgyűlésben a létrejövő új magyar állam címerével kapcsolatban. Két, a történelem során kialakult magyar címerváltozat jöhetett szóba: az egyik a koronás kiscímer, a másik az úgynevezett Kossuth-címer. Ebben a kérdésben nem csak a képviselők, hanem a történészek és a magyar társadalom is megosztott volt. Kezdetben úgy tűnt, hogy a (forradalmiságot jelképező) „Kossuth-címer” lesz az új állami címer, mert ez népszerűbbnek tűnt, de végül az (ezer éves államiságot jelképező) koronás kiscímer vált ismét a magyar állam címerévé. A címervita egyébként olyannyira elhúzódott, hogy szinte már félő volt, hogy marad a Kádár-féle címer.

A változás tehát a Lázár-kormány¹ utolsó éveiben kezdődött Magyarországon. 1985. június 14-16-án Monoron találkozott negyvenöt magyar értelmiségi. A találkozó házigazdája Donáth Ferenc úgy foglalta össze a tanácskozás célját, hogy a magyar társadalom romló állapotára és az ország nehéz helyzetére keresnek megoldást.² 1987. szeptember 27-én rendezték meg a Lakiteleki Találkozót, amelyen a magyarság sorskérdéseiről és esélyeiről tanácskozott a magát nép-nemzetinek nevező értelmiség.³ Az 1980-as évek utolsó éveiben már megjelentek a sajtóban a magyar címer történetével kapcsolatos írások. 1988. november 12-én jelent meg a *Népszabadságban*

¹ Lázár György: a minisztertanács elnöke (1975. máj. 15.–1987. jún. 25.) (Bölgöny József-Hubai László: Magyarország kormányai 1848–2004. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004 (Továbbiakban: Bölgöny-Hubai [2004]), 117. o.

² Mult-kor történelmi portál: Húsz éves a monori találkozó. 2005. június 14., forrás: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9860>, letöltés ideje: 2013-10-07

³ Mult-kor történelmi portál: 25 éve volt a lakiteleki találkozó. 2012. szeptember 27. 12:02 MTI, forrás: http://www.mult-kor.hu/20120927_25_eve_volt_a_lakiteleki_talalkozo, letöltés ideje: 2013-10-28

Kállay István tanszékvezető egyetemi tanár elgondolkodtató írása a címerünk történetéről. Itt röviden végigvezette a magyar címer kialakulását, változásait, majd zárásképpen megemlítette, hogy a „hagyományos címer” (ebben az esetben az ún. Kossuth-címer) nagyon népszerű az emberek körében. Az írás utolsó mondata így hangzik: „Szent István évében⁴ érdemes elgondolkodni azon: lehet-e egy nemzetnek egyszerre két – egy hivatalos és egy népszerű – címere.”⁵ A *Népszabadság* előbb idézett cikkét követte Németh Ferenc⁶ írása, amely a *Reform* című hírmagazin 1988. november 25-i számában jelent meg. Ebből megtudható, hogy Kállay István néhány hónapja levelet írt az Elnöki Tanácsnak, amelyet az Alkotmányelőkészítő Bizottságnak továbbítottak. A levélben Kállay azt indítványozta, hogy legyen ismét a „Kossuth-címer” Magyarország állami címere.⁷

Kállay István kezdeményezésére, még 1983-ban újjáalakították a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságot (amelyet 1883-ban alapítottak, de a Rákosi-korszakban megszüntettek).⁸ Az újjáalakult társaság 1989. december 14-i ülésén, Püspöki Nagy Péter (pozsonyi történetkutató) a „Kossuth-címerről” tartott előadást, amely szerint nem is létezett, csupán legenda. Az előadáson ott volt Spira György⁹ is, aki mivel akkor és ott vitát nem sikerült kiváltania, a *Rubicon* 1990/2. számában ismertette álláspontját egy cikkben. Spira egyet értett Püspökivel abban, hogy az 1848-as áprilisi törvények szövege szerinti „ősi jogaiba visszaállított magyar címer”, minden bizonnyal a Szent Koronás magyar kiscímert jelentette. De szerint: „az már nem állja

meg a helyét, hogy akik a trónfosztás után korona nélküli címet használtak, merőben magánbuzgalomból és Kossuth álláspontjától is eltérően cselekedtek volna.” Még sok más ponton vitatkozott Püspöki véleményével Spira György, aki egyébként a „Kossuth-címet” látta volna szívesen új állami címernek.¹⁰ Ebben az időben sokak számára kiderült, hogy a címer kérdése nem csak heraldikai, történelmi és politikai, hanem sokszor érzelmi kérdés is. Voltak például olyanok, akiknek megváltozott az álláspontja, mert például kezdetben „Kossuth-címer pártiak” voltak, majd később már a koronás kiscímert támogatták. A képviselők álláspontja is pártállástól függetlenül oszlott meg.

Az Országgyűlés 1989. március 8-i, 39. ülésén, Dr. Kulcsár Kálmán¹¹ igazságügy-miniszter fontosnak tartotta, hogy vitát folytassanak a címer kérdéséről. Álláspontja szerint a lakosságot is meg kellene kérdezni. Véleménye szerint, szakmai szempontból a koronás címer lenne a leginkább elfogadható. Példákat is említett a történelemből, amelyek azt igazolják, hogy a Szent Korona már rég nem a királyságot, hanem az egész országot jelképezi.¹² Gajdócsi István,¹³ az alkotmányelőkészítő bizottság elnöke röviden úgy fogalmazott a kérdésben, hogy: „A címer ügyében ajánljuk, hogy alternatív előterjesztés legyen az alkotmány paragrafusba szedett és vitára bocsátott szövegében is, egyrészt a szent korona, másrészt az úgynevezett Kossuth-címer egyaránt szerepeljen a javaslatban. A címerjavaslatok közötti választást a társadalmi viták utáni időszakra ésszerű halasztani.”¹⁴ Dr. Nagy

⁴ 1988-ban volt Szent István király halálának 950-ik és szentté avatásának 905-ik évfordulója.

⁵ Kállay István: István keresztje és az Árpádok vörös-ezüst vágásai. Nemzeti címerünk története. In: *Népszabadság* 1988. november 12-i szám, 11. o.

⁶ Németh Ferenc: a Reform vezető olvasószerkesztője. *Reform* I./6. Szám, 1988. november 25., 46. o.

⁷ Németh Ferenc: A Kossuth-címer legyen az ország címere? In: *Reform* I./6. Szám, 1988. november 25., 8-9. o.

⁸ A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság honlapja. Bemutakozás, forrás: <http://www.mahegeta.hu/index.php?oldal=bemutakozas>, letöltés ideje: 2013-10-07

⁹ Spira György: az 1848-49-es forradalom és szabadságharc neves kutatója, 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa. (Múlt-kor történelmi portál: Elhunyt Spira György történész. 2007. december 5., forrás: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19084>, letöltés ideje: 2013-10-07)

¹⁰ Spira György: Spira György vitába száll... Püspöki Nagy Péter szerint a Kossuth-címer legenda, sohasem létezett. In: *Rubicon* 1990/2., forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/spira_gyorgy_vitaba_szall_puspoki_nagy_peter_szerint_a_kossuth_cimer_legenda_sohasem_letezett/, letöltés ideje: 2013-07-24

¹¹ Kulcsár Kálmán: igazságügy-miniszter (1988. jún. 29.–1990. máj. 23.) (Bölgöny-Hubai [2004]: 252. o.).

¹² Az 1985. évi június hó 28-ára összehívott országgyűlés naplója. Hiteles kiadás III. kötet, Budapest, 1998 (Továbbiakban: Országgyűlési napló [1998]), 3313. o.

¹³ 1960-ban lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba, 1985-től az Elnöki Tanács tagja volt. „1987 szeptemberében meghívott vendégként részt vett az első lakitelki találkozon.” (Történelmi tár. Névtár, Életrajzok (Továbbiakban: Történelmi tár), forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4115&catid=65%3Ag&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

¹⁴ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3317. o.

József,¹⁵ Baranya megye 6-os választókerületének képviselője elmondta, hogy szerintem nem lenne célszerű fő helyre tenni a címervitát az alkotmány-előkészítésben. Elmondása szerint ő is nagyra becsüli nemzeti ereklyéinket, mégsem ért egyet a heraldikusokkal abban, hogy koronás címerünk legyen, ugyanis anakronizmusnak tartja azt a köztársasági államformával. Tehát ő személy szerint a Kossuth-címert látná szívesen állami címernek.¹⁶ Soltész-né Pádár Ilona,¹⁷ Szabolcs-Szatmár megyei képviselő azzal a javaslattal állt elő, hogy vissza kellene állítani az országzászló intézményét. A címerrel kapcsolatban megállapította, hogy meglehetősen eltérőek a vélemények. Ő elsősorban arra volt kíváncsi, hogy melyik szimbólum milyen érzéseket kelt az állampolgároknál, illetve melyik jelkép erősíti leginkább a nemzeti öntudatot. Tehát ő népszavazásra bocsátotta volna a kérdést.¹⁸

Az országos listán megválasztott Barcs Sándor¹⁹ 1989. márc. 9-én, az Országgyűlés 40. ülésén, a Kossuth-címer mellett érvelt. Fontosnak tartotta a címer kérdését. Elmondása szerint ő is tudja, hogy maga a korona nemcsak a királyt jelképezi, hanem a néphatalmat is, de ezt egyetlen király sem vette komolyan a történelem során. Végül elmondta: „az én generációm is a Kossuth-címer tiszteletében nőtt fel, és azt hiszem, ha mi a Kossuth-címert választjuk, akkor ezzel a fiatalság nemzeti identitásának is segítünk, amire

sajnos ma nagyon nagy szükség van.”²⁰ Bölcsey György²¹, a Budapest 63. számú választókerületében megválasztott képviselő felvetette azt a lehetőséget is, hogy esetleg se a koronás kiscímer, se a Kossuth-címer, de akár egy egészen új címer legyen: „Ez a mai alkotmánykonceptió-tervezet tartalmaz egy harmadik lehetőséget, melyről itt nagyon kevés szó esett, hogy a két címer és két mondat között egy fél mondattal még azt a lehetőséget is megadja, hogy esetleg egy új címer alkotása. Én felvetem e harmadik problémát, amikor ez vitára kerül majd. Mai címerünkben van egykét olyan motívum, amit se nem szégyellnünk nem kell, sőt, amire talán büszkének is lehetünk. Az a búzakoszorú, amely mindennapi kenyerünket jelképezi, az a napsugár, ami ezt a búzakoszorút megérlelte, az a piros-fehér-zöld szalag, amelyet magunknak vallunk a háromszínű lobogóval – én azt hiszem szépen összekombinálható azzal a Kossuth-címerrel, amelyről itt szó van, és amely a javaslatban másodikként szerepel.”²² Sarlós István,²³ országos listán megválasztott képviselő röviden annyit mondott, hogy: „Címer ügyében én a népszavazást tartom fontosnak, magam a Kossuth-címernek vagyok a híve, de úgy kellene egy népszavazást lebonyolítani, hogy ne sugalmazzunk, hanem az állampolgárok önállóan döntsék el, hogy melyiket akarják.”²⁴

Dr. Földy Ferenc²⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei képviselő egy meglehetősen hosszú beszédet tartott, amelyben kifejtette, hogy magyarságtu-

¹⁵ „1941-ben lépett be a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba, 1947-től a Magyar Kommunista Párt tagja; MDP, majd MSZMP tag volt. [...] 1980. június 8. és 1990. március 16. között Baranya megye 6. számú egyéni választókerületben országgyűlési képviselő.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5246&catid=77%3An&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

¹⁶ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3323-3324. o.

¹⁷ „1965-ben lett tagja a Magyar Szocialista Munkáspártnak. Országgyűlési képviselővé 1985. június 8-án Szabolcs-Szatmár megye 8. számú egyéni választókerületében választották meg.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5839&catid=86%3As&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

¹⁸ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3353. o.

¹⁹ „1939-től kapcsolatban állt az illegális kommunista mozgalommal, [...] 1943-ban belépett a Független Kisgazdapártba, [...] 1985. június 8-án az országos listáról lett a törvényhozás tagja. [...] 1980 és 1989 között tagja volt az Elnöki Tanácsnak is.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3435&catid=43%3Ab&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

²⁰ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3374. o.

²¹ „1966-ban belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba. [...] Az 1985. június 8-án megrendezett választásokon Budapest 63. számú egyéni választókerületében országgyűlési képviselővé választották.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3671&catid=43:b&Itemid=67&lang=de, letöltés ideje: 2013-11-19)

²² Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3377-3378. o.

²³ „1970. december 1-jén nevezték ki a Népszabadság főszerkesztőjévé. [...] Az országgyűlés elnöke 1984. december 19-én jelölték [...] 1985. június 8-án, az országos listán szerzett mandátumot.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5754&catid=86%3As&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

²⁴ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3387. o.

²⁵ 1975-től MSZMP tag. „Az 1985. június 8-i országgyűlési választásokon Borsod-Abaúj-Zemplén megye 18. számú egyéni választókerületében képviselői mandátumot nyert el.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4083&catid=64%3Af&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

datunk szempontjából kiemelkedően fontosak a nemzeti jelképeink. Véleménye szerint nagy hiba volt nemzeti jelvényeink kiiktatása az államéletből 1949-ben. Ő tehát '89-es felszólalásában a koronás kiscímert támogatta, hiszen az mindig a magyar államiség szimbóluma volt. Elmondása szerint: „A Szent Korona-elmélet mai értelmezése szerint minden magyar tagja a koronának, így ez az ereklüként tisztelt nemzeti jelvény az egész magyarságot összeköti. A népfelséget jelképezi, vagyis azt az elvet, hogy minden jognak a nép a forrása.” Földy szerint a köztársasági elnöknek, az Országgyűlés elnökének és a miniszterelnöknek is a koronára kellene letenni az esküt. Majd javasolta azt is, hogy a Nemzeti Múzeumból kerüljön át a korona a Parlamentbe.²⁶ Szerinte a címernek rá kellene kerülnie a zászlóra is, azzal az engedménnyel, hogy címer nélkül is lehet használni a zászlót. Földy átfogóan rendszerezte volna a hazai jelképrendszert: „Javasolom, hogy a kormány állítson fel egy állandó heraldikai történetész bizottságot, amely felülvizsgálja és véleményezi a megyék, városok és községek meglévő és tervezett címereit és zászlóit. A kisebb közösségek jelképei és a nemzeti jelképek így képeznének szerves egységet, egy összetartozó jelképrendszert.” Végezetül Kölcsey Himnusa mellett, Vörösmarty Szózatát is alkotmányba iktatta volna.²⁷ Hankó Mihály Békés megyei képviselő a címerváltás anyagi vonzataira is kíváncsi volt, amelleit ő a Kossuth-címert támogatta.²⁸ Zsóka Endre²⁹ Borsod-Abaúj-Zemplén megye 9-es választókerzetének képviselője a koronás kiscímert tartotta a legalkalmasabbnak állami címernek.³⁰

Az Országgyűlés 59. ülésén, 1989. október 17-én döntöttek arról a képviselők, hogy legyen népszavazás a Magyar Köztársaság címeréről. Eredetileg három címerről (koronás kiscímer, „Kossuth-címer”, Kádár-féle címer) közül választhattak volna a szavazásra jogosult állampolgárok.³¹ A Magyar Köztársaságot 1989. október 23-án kiáltották ki, jelezve ezzel, hogy 1956

²⁶ Ez 2000-ben teljesült.

²⁷ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3421-3423. o.

²⁸ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3433. o.

²⁹ „Parlamentari képviselővé 1985. június 8-án Borsod-Abaúj-Zemplén megye 9. számú egyéni választókerületében választották meg.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6555&catid=99%3A%20Az%20emid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

³⁰ Országgyűlési napló [1998]: III. kötet, 3460. o.

³¹ Országgyűlési napló [1998]: IV. kötet, 4893-4894. o.

örökségét kívánja továbbvinni a létrejövő új magyar állam. Érdekes megfigyelné az ebben az időszakban kiadott Magyar Közlönyöket. Amíg nem lépett hatályba az új címer, addig a címlapon a Kádár-féle címer szerepelt. Címer nélkül csak az 1989. október 23-i szám jelent meg, amelyben kihirdették az új köztársasági államformát és a változtatott Alkotmányt is közreadták. A lap utolsó oldalán még az eredeti javaslat szerinti szavazólap szerepelt, amelyen a már említett három címer közül lehetett volna szavazni.³² Az ezt követő számban³³ tehát már ismét a Kádár-féle címer szerepelt a címlapon. Ez azért érdekes, mert többször volt már olyan a XX. század során, hogy a kérdéses időszakokban címer nélkül jelent meg az ország hivatalos lapja. A Kádár-féle címer még azokon a számokon is rajta szerepelt, amikor már meghozták azt a döntést, hogy csak két címerről (a koronás kis-címerről és a Kossuth-címerről) lehessen szavazni!

Az Országgyűlés 63. ülésén, 1989. október 30-án Gál Zoltán³⁴ belügyminisztériumi államtitkár ismertette a kormány³⁵ álláspontját arról, hogy népszavazás legyen a címer ügyében.³⁶ Az Országgyűlés 1989. október 31-i, 64. ülésén Sarlós István javasolta azt, hogy ne három, hanem csak két címerről lehessen szavazni. Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter ezt a javaslatot a kormány nevében elfogadta. Ezután az Országgyűlés meghozta a döntést arról, hogy a címerről és a köztársasági elnökről történő népszavazást 1990. január 7-én tartják meg.³⁷ Utána még Tóth Attiláné³⁸ képviselő-asszony kife-

³² Magyar Közlöny. 1989. október 23. 74. szám, Budapest, 1258. o.

³³ Magyar Közlöny. 1989. október 25. 75. szám, Budapest

³⁴ „1964-ben [...] belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba. [...] 1989. május 1-jétől 1990. május 23-ig a Németh-kormányban belügyminisztériumi államtitkár, [...] 1989-ben az MSZMP képviselőjében részt vett a háromoldalú tárgyalások plenáris és középszintű ülésein. 1990. január 24-én államtitkárként megbízták a Belügyminisztérium vezetésével. 1989. október 7-én alapító tagként belépett a Magyar Szocialista Pártba.” (Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4120&catid=65%3Ag&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

³⁵ Németh Miklós kormánya (1988. nov. 24.–1990. máj. 23.) (Bölgny–Hubai [2004]: 119. o.)

³⁶ Országgyűlési napló [1998]: IV. kötet, 5243. o.

³⁷ Országgyűlési napló [1998]: IV. kötet, 5321. o.

³⁸ Tóth Attiláné Légrádi Anna: 1984-től MSZMP tag. „1980. június 8. és 1990. március 16. között tagja volt az országgyűlésnek; mandátumát mindkét ciklusban Budapest 52. számú egyéni választókerületében szerezte.”

jezte sajnálatát, hogy a még érvényben lévő címer (Kádár-féle címer) nem lesz rajta a szavazólapon.³⁹ A címerről történő népszavazás tényét a *Magyar Közlöny* 1989. november 10-i számában hirdették ki. Ez a lap azért is nagyon fontos, mert a két címerről (koronás kiscímer és „Kossuth-címer”) heraldikai leírást is és rajzot is közöl. Ez azt jelenti, hogy az eddig „szokás-jogként” és ideiglenesen használt „Kossuth-címerről” (1946–1949), amelynek többfajta változata is megjelent (1956–1957), most először készült hivatalos címerleírás és címerrajz. Eszerint tehát a „Kossuth-címer”: „Enyhén ívelt oldalú, hasított pajzs. Első mezeje vörössel és ezüsttel hétszer vágott, második, vörös mezejében zöld hármashalomnak kiemelkedő, középső, aranykoronás részén ezüst talpas kettős kereszt.”⁴⁰

1989. Karácsonyán jelent meg az *Új Ember* című katolikus hetilapban Bertényi Iván azon cikke, amelyben a Szent Koronáról és a koronás címer történetéről kaphatott átfogó képet az olvasó. Bertényi leírta, hogy már az 1381-es turini békénél látszott, hogy külön értelmezik a Szent Koronát és az éppen aktuális uralkodót. A XV. században, az ország lakóit már kezdték „Magyarország Szent Koronája alattvalóinak” tekinteni, illetve az országhoz csatolt tartományok is a „Szent Korona Országai” nevet kezdték viselni. 1848-ban „az eddig jogfosztott jobbágyok is politikai jogokat nyertek, s a Szent Korona tagjaivá váltak.” Zárásképpen Bertényi egyértelműen a koronás kiscímer mellett foglalt állást.⁴¹

Népszavazás végül nem volt a címer ügyében, bár sokáig szó volt róla, így a szabadon megválasztott Országgyűlés döntött erről a fontos állami jelképről. 1990. június 5-én, az Országgyűlés 11. ülésnapján, a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról szóló törvényjavaslat megtárgyalásánál Dr. Tölgyessy Péter (SZDSZ) elmondta, hogy pártja fontosnak tartja azt, hogy a népköztársasági címet elhagyva, egy többségi szavazással elfogadott történelmi címer legyen Magyarország új állami címere.⁴² Dr. Kónya Imre (MDF) megállapította, hogy az MDF parlamenti frakciójának túlnyo-

(Történelmi tár. Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6211&catid=88%3At&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19)

³⁹ Országgyűlési napló [1998]: IV. kötet, 5322. o.

⁴⁰ Magyar Közlöny. 1989. november 10. 82. szám, Budapest, 1374-1375. o.

⁴¹ Bertényi Iván: A Szent Korona – államiságunk szimbóluma. In: *Új Ember*. Katolikus hetilap. 1989. december 24., XLV. évf., 52. szám, Karácsonyi melléklet, 5. o.

mó többsége a koronás címet részesíti előnyben, de tisztelettel tekint a „Kossuth-címerre” is. Említette még, hogy a kérdésben külön frakcióülés is volt, ahol arra az álláspontra jutottak, hogy az Országgyűlés elé terjesztik a címer kérdését.⁴³ 1990. június 11-én, a 12. ülésnapon Dr. Zétényi Zsolt (MDF) elmondta, hogy a demokratikus magyar állam nem engedheti meg magának, hogy már „második hónapja” címer nélkül legyen.⁴⁴ Kállay Kristóf független képviselő szerint a koronás címer lényegesen közelebb áll a nemzet egészéhez. Megemlítette továbbá, hogy a „Kossuth-címer” voltaképpen nem Kossuth Lajos „kitalálománya”, hanem „1849. március 4-én Ferencz József fosztotta meg a koronától címerünket.” Sürgette továbbá a döntést, hiszen az alkotmánymódosításhoz kétharmadra van szükség. Ha tehát se a koronás, se a „Kossuth-címer” nem kap kétharmados többséget, marad a kádárista jelkép. Továbbá javasolt még egy megerősítő népszavazást, miután a parlament döntött a címerről.⁴⁵

A június 18-i, 14. ülésnapon vitáztak a leghosszabban a képviselők a címerről. Itt Király Béla független képviselő a Szent Koronával kapcsolatban elmondta, hogy bár a Nemzeti Múzeumban ízléses körülmények között van kiállítva, előbb-utóbb szükséges lenne, hogy olyan végleges helyre kerüljön, amely egyedül a koronának a terme. Továbbá szükséges a koronaári intézmény visszaállítása is. Ő is szerette volna, ha a köztársasági elnök, a miniszterelnök, a Kormány tagjai és az újonnan választott Országgyűlés is a Szent Korona jelenlétében tennék le a hivatalos esküt. Király Béla továbbá kötelezővé tette volna azt, hogy érettségi előtt minden fiatal legalább egyszer láthassa a Szent Koronát, illetve a koronáról külön tankönyv is megjelenjen. Ami Király álláspontjában kifejezetten érdekes, hogy az előbb említettek ellenére, állami címerként a „Kossuth-címet” látta volna szívesen. Szerinte ugyanis a korona nélküli címer is kifejezi ezeréves államiságunkat, ugyan-

⁴² Az ország háza. Országgyűlési napló, A 1990–1994-as parlamenti ciklus ülésnapjainak dátuma és sorszáma (Továbbiakban: Az ország háza), forrás: <http://www.parlament.hu/-naplo34/011/0110010.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁴³ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/011/0110025.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁴⁴ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/012/0120014.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁴⁵ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/012/0120075.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

akkor a királyi koronák szerinte kizárólag monarchiát szimbolizálnak. Együttal nemzetközi támadásoktól is tartott, ha a koronás címer lenne az állami címer.⁴⁶

Zétényi Zsolt (MDF) az ülésen elmondta, hogy az állami zászló közepére is elhelyezné a címet.⁴⁷ Dr. Varga János (MDF) felszólalásában emlékeztetett, hogy a címerkérdésben közismerten megosztott a közvélemény. Éppen ezért az illetékes parlamenti bizottság a változatok ügyében nem kívánt állást foglalni. Varga azonban a „Kossuth-címer” mellett érvelt. Ezt azal indokolta, hogy szerinte ez a címer együttesen fejezi ki történeti és demokratikus hagyományainkat. Szerinte: „valahányszor mód nyílt, vagy úgy látszott, hogy mód nyílik a népfelség elvének érvényesítésére – mindig a Kossuth-címer mellett foglaltak állást. Így történt ez 1918-ban, így történt 1946-ban és így történt 1956-ban.” Ugyanakkor Varga is tartott nemzetközi támadásoktól a korona miatt, mert az más népek számára a magyar nagyhatalmiságot is jelképezheti.⁴⁸ Kállay Kristóf független képviselő szerint: „nekünk itt, Magyarországon kell eldöntenünk, hogy milyen címet kívánunk használni. Az elmúlt évtized során mindig Moszkvára tekintettünk ki, mielőtt döntést hoztunk volna. Ha lehet, akkor most ne Bukarestre vagy Prágára tekintsünk, hogy milyen címet kívánunk használni, hanem a saját lelkiismeretünket vegyük figyelembe!” Kállay emlékeztetett, hogy amikor az ország nem a koronás címet használta: „az egy átmeneti időszak volt. A Zétényi képviselőtársam által beadott papíron is le van írva, hogy csak rövid időre használtunk csak korona nélküli címet.”⁴⁹

Kéri Kálmán (MDF) kifejtette, hogy a címer kérdésében önérzetesnek kell lennünk. Véleménye szerint a Szent Korona az önálló Magyarországot szimbolizálja. Hozzászólása végén a FIDESZ-frakció felé fordulva elmondta, hogy: „nagyapáik [mármint a fiatal képviselők nagyapái] egy része, de öregapáik mind mély tisztelettel nézték ezt a koronát. És én megélttem azt,

⁴⁶ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140038.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁴⁷ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140042.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁴⁸ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140050.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁴⁹ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140054.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

hogy azért az eszméért, amit ez a korona jelzett, hoztak áldozatokat, mind-egy, milyen háborúról lett legyen szó, a magyar, a Magyar Szent Korona eszméjétől áldatva helyt állott mindenkor. És meggyőződése, hogy Ti is helyt fogtok állni mindenkor, amikor a szent magyar ügyről van szó.” Kéri zárás-képpen a koronás címer mellett foglalt állást.⁵⁰ Csépe Béla (KDNP) is a koronás címer mellett érvelt. Meglátása szerint az elmúlt ezer évet, amely Szent Istvánnal kezdődött, a koronás címer jelképezi igazán és szintén ennek a címernek kell lennie állami címerünknek a következő ezer évben is.⁵¹ Katona Tamás (MDF) elmondta, hogy ő, mint '48-as kutató, nem a Kossuth-címer mellett foglalt állást. Idézte az 1848-as törvények szövegéből azt, hogy: „az ország zászlaja és címere ősi jogaikba visszaállítatnak”, amely a koronás címerre vonatkozott. Elmondta még azt is, hogy a trónfosztás után is úgy érezték, hogy ha korona nem is, de valami mégis kell a címer tetejére (karddal átbökött koszorú). Katona továbbá cáfolta azt az állítást, miszerint a korona a magyar nagyhatalmi politikának lenne a jelképe.⁵²

Dr. Szabad György⁵³ (MDF) is egyet értett azzal, hogy a Szent Korona tiszteletét biztosítani kell a magyar közéletben. Azonban álláspontja szerint: „Heraldikailag valljon más álláspontot egy heraldikai nemzetközi szövetség mégannyi tagja is, számomra egyértelmű, hogy címernek azt nevezzük, ami a címerpajzson elhelyezkedik. Ami azon kívül van kétoldalt vagy alul, körben vagy másutt, az legfeljebb mellékletnek tekinthető, az heraldikailag nem része a címernek, bárkit idéznek meg e tekintetben. A címeren felül levő korona nem része a címernek, hanem történeti és heraldikai értelemben Fügedi Erik fejtette ki a vitában a legvilágosabban – jelzi annak a rendi állását, aki a

⁵⁰ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140061.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵¹ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140067.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵² Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140081.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵³ Szabad György: „Az MDF részéről egyik aláírója volt az alkotmányos fordulatot megalapozó 1989. szeptember 18-i részmegállapodásnak. Az 1990. évi országgyűlési választásokon pártja budapesti területi listáján szerzett mandátumot. 1990. május 2-án az Országgyűlés első alelnökévé választották, és az államfői teendőket ellátó elnök helyett megbízták a házelnöki teendők ellátásával. 1990. augusztus 3-tól a ciklus végéig az Országgyűlés választott elnöke volt.” (Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/kepviselo/elet/s334.htm>, letöltés ideje: 2013-11-07)

címerrel rendelkeznek. A korona tehát mindig azt jelzi, hogy az illető nemes; ha főnemes, milyen rangú főnemes, tehát báró, gróf, herceg; vagy ha uralkodó, király, és ezután belép – jelezni kell, a Habsburgokkal ez sajátos megoldás – a koronák hierarchiája.” Ezután Szabad a magyar címer történetéről beszélt arra keresve a választ, hogy a korona és a címer történetileg és tartalmilag hogyan kapcsolódik egymáshoz. Arra a megállapításra jutott, hogy: „Az álom, hogy itt egy ezeréves összekapcsoltságról van szó, szép álom, de álom.” Végezetül elmondta, hogy szerinte őriznünk kell a középkori eredetű címerünket és a koronánkat is, de ne kapcsoljuk össze a kettőt. Mindezek ellenére ő elmondása szerint aláveti magát a többségi határozatnak.⁵⁴

Dr. Zétényi Zsolt (MDF) szerint bár felvetődtek bizonyos kérdések a címerrel kapcsolatban és elhangzottak különböző érvek egyik és másik címerváltozat mellett, mégsem két címerről van szó, hanem egy magyar címerről és annak a csonka változatáról. Zétényi elmondta, hogy korábban maga is készített egy deklarációt a Kossuth-címer mellett, amely az akkor egyetlen lehetséges történelmi címerváltozat volt. Ezt többek között az akkori Szabad Demokraták Szövetsége és a FIDESZ képviselői is aláírták. Tehát, mint mondta ő kezdetben „Kossuth-címer párti” volt, de mint fogalmazott: „A magyar történelem egységes egész, ezt pedig a történelmi magyar címer fejezi ki.” Végül történelmi példákat felsorakoztatva kifejtette, hogy akkor került le a korona a címerről, amikor a magyar jogrend, a nemzeti alkotmány és a függetlenség felszámolását célzó politikai törekvések győzedelmeskedtek. Záróképpen elmondta, hogy: „A magam részéről a Kossuth-címerben szabadságharcaink jelképét tisztetem.” Egyetértve azonban a heraldikusok véleményével, álláspontja szerint a folytonosságot jelképező koronás címert kell állami címerre nyilvánítani.⁵⁵

Borz Miklós (FKgP) beszédében emlékeztette képviselőtársait a korona hazatértére is: „Az Istenben boldogult állampárt annak idején azzal a jogcímmel imádkozta vissza az Egyesült Államoktól a magyar koronát, hogy ez a magyar államiság szimbóluma.” Tehát az amerikaiak becsapásának értékelte volna, ha korona nélküli címert fogadnának el. Személyes tapasztala-

⁵⁴ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140085.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵⁵ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140104.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

latait is ismertette elmondta, hogy ő a címerkérdés eldöntésénél elsősorban a magyar nép érzelmeit venné figyelembe és nem heraldikai és történelmi tanulmányok szerint fog szavazni.⁵⁶ Dr. Karcsay Sándor (KDNP) is kifejtette, hogy szerinte sem elsősorban heraldikai kérdés a korona. A Szent Korona, mint mondta: „mindig az állami főhatalmat, az állami szuverenitást jelentette, aminek nevében a bíróságok az ítéleteiket hozták.”⁵⁷ Dr. Szabó Lajos (FKgP) is röviden kitért mondandójában arra, hogy a Szent Korona a magyar államiságot szimbolizálja elsősorban és a „magyar királyok fejét is gyakran az életükben csak egyszer, a koronázáskor érintette.”⁵⁸

1990. június 19-én, az Országgyűlés 15. ülésnapján Dr. Inotay Ferenc (KDNP) is rámutatott arra, hogy az esetleges nemzetközi kifogásokat kár lenne túlzottan komolyan venni. Karcsay Sándorral egyetértve kifejtette, hogy ilyen alapon a címer bal oldali része is irritálhat valakit, mert az külön (némi módosítással) a szlovák állam címere. Még sincs senki, aki ezt elhagyva csak az árpádsávokat tartaná meg. Végül Inotay elmondta, hogy szerinte a magyar társadalom többsége érzelmi okokból inkább a koronás címer mellett foglal állást.⁵⁹ Szabó Miklós (SZDSZ) elsőként fogalmazott meg a címer kérdésében Szabad Demokrata véleményt az Országgyűlésben. Rövid történelmi bevezető után elmondta, hogy szerinte a francia forradalom után megjelenő köztársaságok óta a korona már a királysági államforma szimbóluma. Mint fogalmazott, sokan úgy értelmezhetik a koronás címerhez való visszatérést, hogy a '45 előtti „úri Magyarországot” akarja képviselni a létrejövő Magyar Köztársaság. Végül Szabó elmondta, hogy félig tréfásan, félig babonásan néhányan a „Kossuth-címert” a levertek szimbólumának tartják. Véleménye szerint ennek ellenére a „leverte magyar demokrácia szimbólumát” kellene megtenni állami címernek, bízva abban, hogy ezúttal a

⁵⁶ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140106.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵⁷ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140112.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵⁸ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/014/0140116.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁵⁹ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/015/0150010.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

magyar demokrácia sikeres lesz.⁶⁰ Dr. Kovács Béla (FKgP) ezen az ülésen még annyit tett hozzá a témához, hogy a II. világháború után hazánkban be rendezkedő sztálinista hatalom igyekezett minél jobban szétzúzni az ezer éves magyar történelmi hagyományokat, elsősorban a címert és a koronát. Csehszlovákiában ugyanakkor a szintén sztálinista rezsim „a pozsonyi várat rendbe hozta, és ott a koronát is 22 karátos arannyal vonta be.”⁶¹ Végül ezen az ülésen szavaztak a képviselők a címerről, azonban határozathozatal nem született.

Az 1990. június 25-én tartott 16. ülésnapon még egy érdekes eset történt a címer kapcsán. Dr. Torgyán József (FKgP) mutatott rá arra, hogy a június 19-i szavazásnál az MSZP padosaiból olyan szavazatot adtak le, amely szavazat leadásánál a hely üres volt. Torgyán kifogásolta azt, hogy az MSZP nem tájékoztatta a közvéleményt, hogy ez az eset miképpen fordulhatott elő. Mint mondta: „A Kiszápadást nem gondol arra, hogy Hámosi Csaba képviselőtársunk lett volna az, aki ilyen módon visszaélt volna a helyzetével. (Derűtség!) Sokkal inkább gyanakszunk arra, hogy nyilvánvaló, akkor, amikor az üres hely szavazott, itt valamiféle gépi visszaélésről van szó, a gonosz gépre gyanakszunk, amely az MSZP-t ilyen nehéz helyzetbe akarta hozni. (Derűtség!)”⁶²

Határozathozatal címerügyben az Országgyűlés 1990. július 3-i, 19. ülésnapján történt. Dr. Balsai István⁶³ igazságügy-miniszter a felszólalásában elmondta képviselőtársainak, hogy: „Önök úgyis tudják, hogy egy sajnálatosan megoldatlan kérdés tárgyában kíván a Kormány ismét lehetőséget biztosítani a tisztelt Országgyűlésnek, hogy a legutóbbi részletes és tényleg átfogó alkotmánymódosítás kapcsán sikertelen kísérletet a címer megoldására vonatkozóan a mai napon megismételve, eloszlassuk azt a nem kis értetlenséget és jogos kritikát, amely a parlamenti döntést, helyesebben döntésképtelenséget érte. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy nemcsak a hazai,

⁶⁰ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/015/0150048.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁶¹ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/015/0150054.htm>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁶² Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/016/0160009.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁶³ Balsai István igazságügy-miniszter (1990. máj. 23.–1994. júl. 15.) (Bölony–Hubai [2004]: 252. o.)

nemcsak (sic!) [hanem] a nemzetközi közvéleményben is. Tekintettel arra, hogy az elmúlt, ezzel kapcsolatos döntéshozatali eljárás során világosan kiderült az, hogy a két változat közül melyik az, amely nemcsak a Parlamentben, hanem a közvéleményt magában foglaló döntéshelyzetben nagyobb támogatásra talált, mégpedig olyan támogatásra, ami hajsza híján az elfogadáshoz vezetett, a Kormány jelenleg egy változatot kíván beterjeszteni a Magyar Köztársaság Alkotmányának 76. szakasza módosításaként, és ennek a változatnak az értelmében az úgynevezett koronás kiscímer lenne a javaslatunk.”⁶⁴

Köszeg Ferenc (SZDSZ) még tett egy javaslatot, miszerint meg lehetne különböztetni az állami címet és a történelmi címet. Ezt az elképzelést egyébként, mint mondta, Antall Józseftől hallotta először. Állítása szerint ő is végignézte korona ügyben a világ összes államának címerét. Meglátása szerint csak két olyan ország van, ahol a köztársasági államforma ellenére koronás címet használnak (az egykori brit Guayana és San Marino). Tehát ő nem tartotta szerencsésnek a koronás címer köztársasági használatát, ezért „kompromisszumos” javaslata szerint: „különböztessük meg az állami címet és az úgynevezett történelmi címet, mind a kettőt övezze az állami jelképeknek kijáró tisztelet, és a törvény gondoskodjék arról, hogy ez a tisztelet kifejeződjék a törvényben és megtartassék. Azt hiszem, hogy az állami címer használata indokolt lehet olyan alkalmakkor, amikor kifejezetten valamilyen állami aktusról van szó, tehát állami okmányokon, közhatalmi intézmények körbélyegzőjén, pénzekben, olyan hivatali helyiségekben, ahol valamilyen állami határozatot, bírósági ítéletet hirdetnek ki, de már ezekben a helyiségekben is elképzelhető mind a két címernek a használata. A történelmi címer használata engedessék meg minden olyan helyen, ahol nem kifejezetten ilyen közhivatali állami aktusról van szó, tehát a honvédségnél, díszszemléken, esetleg államfők fogadásán, tehát minden lehetséges alkalmakkal, amikor együttesen alkalmazható a kettő.”⁶⁵ Csépe Béla (KDNP) az ülésen elmondta, hogy szerinte a múltkor sikertelen szavazás a címer ügyében, azt sugallhatta a közvéleménynek, hogy a Parlament meghagyja a ká-

⁶⁴ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190012.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁶⁵ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190022.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

dárista címet.⁶⁶ Katona Tamás külügyminisztériumi államtitkár elmondta, hogy 1956-ban ő is a „Kossuth-címer” híve volt és szerette volna, ha 1957-ben megmaradt volna állami címernek. Ez azonban akkor nem így történt. Most viszont véleménye szerint a legősbíbb címerhez kell visszatérni, ami a koronás kiscímer, amely ráadásul a többség szimpátiájával is rendelkezik.⁶⁷

Teller Gyula (SZDSZ) véleménye a címerről ellentétben állt legtöbb párttársának állásfoglalásával. „Már a múltkori vita során nagy érdeklődéssel és a szaktudásnak kijáró nagy tisztelettel hallgattam azokat a kiselőadás-számba menő érveléseket, amelyek részint a Kossuth-címer, részint a koronás kiscímernek állami címerré való emelése mellett szóltak. Ezeknek az érveléseknek az elemeire nagyon igyekeztem odafigyelni, mert szerettem volna, ha akár az egyik, akár a másik érvelés meggyőző. Azonban egy dologról győztek meg, hogy pusztán heraldikai, ikonográfiai alapon, a jelek előtörténetének elemzése alapján nincs olyan szoros és szükségképpen logikai érv, amelyik akár az egyik, akár a másik címer elfogadását kétségtelenné tenné. Vagyis az történt, ami sokszor előfordult, hogy tudniillik, valamilyen módon az előre kialakult, kialakított elvi álláspontjához kereste meg ki-kiket azokat a tényeket, amelyek aztán az ő álláspontjához vezettek el, az ő álláspontját bizonyították. Hozzá kell tennem, hogy ez az emberi gondolkodásnak igen mélyről fakadó sajátja. Semmiképpen sem felrovólag említem meg, sőt, talán éppen azért mondom, hogy valamelyest mentséget találjak, mert az én eszmefuttatásom sem lesz mentes ettől a fajta gondolkodástól.” Szerinte a koronához három fő jelentés társul: „Az egyik az államiság, a másik az államiság folytonossága – ha úgy tetszik, a történeti folytonosság –, a harmadik az Európához tartozás. Úgy vélem, ezek azok a jelentésmozzanatok, amelyek az állami jelvényben nem nélkülözhetők, de amelyek a Kossuth-címerben nincsenek meg. Ezért úgy gondolom, azt ajánlom, hogy a koronás kiscímet fogadjuk el állami jelvénynek.”⁶⁸ Dr. Katona Béla (MSZP) megállapította, hogy bár sok értékes hozzászólás volt a címer ügyében, de a dön-

⁶⁶ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190024.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁶⁷ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190026.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁶⁸ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190038.html>, és <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190040.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

tésnélküliség miatt sok kritikát kaptak a képviselők. Javasolta tehát, hogy az Országgyűlés zárja le a vitát a Kormány, illetve Kőszeg Ferenc javaslatáról történő szavazással.⁶⁹

Antall József miniszterelnök⁷⁰ is felszólalt a címer ügyében: „Úgy gondolom, hogy nincs semmiféle érvrendszer, semmiféle újabb vita, ami meggyőzné azokat, akik egyik vagy másik mellett elkötelezetten kívánnak állást foglalni. Éppen ezért nem tartom indokoltnak magam sem, hogy további heraldikai, közjogi vagy akár politikai indokokat hozzunk fel. [...] Magam a Heraldikai Társaság alapító tagja vagyok, heraldikai tanulmányt is írtam, úgyhogy megkímélem a tisztelt Házat attól, hogy újabb érvrendszert mondjak el egyik vagy másik mellett.” Antall említette, hogy a kérdést már az előző évben szerette volna tisztázni, akkor még úgy tűnt, hogy a „Kossuth-címernek” van nagyobb támogatottsága. Mint mondta: „Mindenesetre az tarthatatlan, nemcsak itthon, külföldi lapokban is így jelent meg fejcímme: Magyarország megtartja régi kommunista címerét. Lehetetlen dolog, hogy ezt tovább húzzuk. Úgy gondolom, feltétlenül indokolt, hogy ebben a kérdésben állást foglaljunk. [...] A Kormány úgy ítélte meg, hogy az ország közvéleménye a közvéleménykutatás egyes adatai szerint többségében e mellett van, a múltkori szavazás bennünket arról győzt meg, hogy a Ház többsége a koronás címer mellett van, ezért terjesztette be a Kormány most ezt a javaslatot a tisztelt Ház elé. [...] Ezt szerettem volna elmondani, és javasolnám, hogy mielőbb végezzünk ezzel a kérdéssel, mert nem fogunk előbbre jutni ebben. Köszönöm a figyelmüket.”⁷¹

Zétényi Zsolt (MDF) is elmondta, hogy a koronás kiscímet kellene pártolni, mert az elmúlt szavazásnál három híján ez kapta meg a szavazattöbbséget.⁷² Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) felszólalásában rámutatott arra, hogy egyik pártnál sincsen kötelező álláspont a kérdésben. „Hallhattuk Szabad György professzor urat, az MDF képviselőjét, tisztelt elnökünket a

⁶⁹ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190042.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁷⁰ Antall József: miniszterelnök (1990. máj. 23.-1993. dec. 12. (haláláig)) (Bölgöny-Hubai [2004]: 120. o.)

⁷¹ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190044.html>, letöltés ideje: 2013-11-07

⁷² Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190127.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

Kossuth-címer mellett nyilatkozni. Hallhattuk Tellér Gyula képviselőtársunkat az SZDSZ-ből a koronás kiscímer mellett nyilatkozni.”⁷³ Dr. Balsai István igazságügy-miniszter még hozzátette: „Minden érv elhangzott a Kormány előterjesztésével kapcsolatos címerváltozat mellett és a módosító indítványban foglalt, kompromisszumosnak mondott javaslat mellett is. [...] Kérem, még szíveskedjék a bizottság elnökének is szót adni, hiszen szóba került az, hogy a kompromisszumos javaslat miatt ők összeültek és véleményyt formáltak.”⁷⁴

A végső szavazást a parlamentben a címerről Szabad György házelnök vezette le: „Megállapítom, hogy a jelenlévők száma 320, az ülés tehát alkotmánymódosítás szempontjából is határozatképes. [...] Kérdezem tehát a tisztelt Országgyűlést, hogy elfogadja-e Kőszeg Ferenc módosító javaslatát? Kérem szavazni! Most szavaznak a képviselők. (Megtörténik.) Köszönöm. (Éljenez és hosszant tartó taps. Az országgyűlési képviselők felállva lelkesen tapsolnak, majd eléneklik a Himnusz.) Köszönöm. Megállapítom tehát, hogy az Országgyűlés 258 szavazattal, 28 ellenében, 35 tartózkodás mellett, a Kormány előterjesztésének megfelelően, a koronával ellátott címet nyilváníttotta Magyarország állami címerévé.”⁷⁵

A szabadon választott Országgyűlés tehát a koronás címet fogadta el 1990. július 3-án. „A szavazáson az SZDSZ és a Fidesz a Kossuth-címer mellett volt, az MDF, az FKGP és a KDNP pedig a koronás címet támogatta.”⁷⁶ Az utolsó *Magyar Közlöny*, amely a címlapján a Kádár-féle címerrel szerepelt, 1990. július 10-én jelent meg.⁷⁷ A koronás kiscímer másnap, július 11-én vált hivatalosan a magyar állam címerévé. Ekkor hirdették ki ugyanis a *Magyar Közlöny*ben, az 1990. évi XLIV. törvényt, a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról, amelyet az Országgyűlés az 1990.

⁷³ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190129.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁷⁴ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190133.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁷⁵ Az ország háza. Forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/019/0190136.html>, letöltés ideje: 2013-11-07

⁷⁶ Koronával vagy anélkül? Index, 2009.02.07. 00:19, forrás: http://index.hu/belfold/1989/2009/02/07/koronaval_vagy_anelkul/, letöltés ideje: 2013-11-07

⁷⁷ Magyar Közlöny: 1990. július 10. 65. szám, Budapest

július 3-i ülésnapján fogadott el.⁷⁸ A törvény szövege szerint: „A Magyar Köztársaság címere hegyes talpú, hasított pajzs. Első mezeje vörössel és ezüsttel hétszer vágott. Második, vörös mezejében zöld hármassal halomnak arany koronás kiemelkedő középső részén ezüst kettős kereszt. A pajzson a magyar Szentkorona nyugszik.”⁷⁹

Véleményem szerint érdekes megfigyelni az álláspontok és a közvélemény változását a címerről ebben az időszakban. Nagy általánosságban elmondható, hogy a '80-as évek végén még a „Kossuth-címer” nyerte el a többség szimpátiáját. Ez magyarázható egyrészt azzal is, hogy ez a címerváltozat jöhetett csak szóba kezdetben, mint „történelmi” magyar címer. Magyarázható a „forradalmi hangulattal” és a vágyott változásokkal is, hiszen az úgynevezett Kossuth-címer a forradalmiságot fejezi ki a magyarság számára. Ugyanakkor 1990-re, amikor az új magyar állam megalapozásáról volt szó, a „szimpátia mérlege” a koronás kiscímer javára dőlt el, hiszen ez fejezte ki a közvélemény számára legjobban a folytonosságot és az ezeréves államiséget, amelyre büszkék lehetünk.

Felhasznált irodalom

1990. évi XLIV. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról. 1. §, (2), In: 1000 év törvényei. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8700>, letöltés ideje: 2013-09-11

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság honlapja. Bemutakozás, forrás: <http://www.mahegeta.hu/index.php?oldal=bemutakozas>, letöltés ideje: 2013-10-07

Az 1985. évi június hó 28-ára összehívott országgyűlés naplója. Hiteles kiadás III. kötet, IV. kötet, Budapest, 1998

Az ország háza. Országgyűlési napló, A 1990-1994-es parlamenti ciklus ülésnapjainak dátuma és sorszáma, forrás: <http://www.parlament.hu/naplo34/naplo.html>, letöltés ideje: 2013-11-18

⁷⁸ Magyar Közlöny: 1990. július 11. 66. szám, Budapest, 1381. o.

⁷⁹ Magyar Közlöny: 1990. július 11. 66. szám, Budapest, 1381. o. és 1990. évi XLIV. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról. 1. §, (2), In: 1000 év törvényei. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8700>, letöltés ideje: 2013-09-11

BERTÉNYI Iván: A Szent Korona – államiságunk szimbóluma. In: Új Ember. Katolikus Hetilap. 1989. december 24., XLV. évf., 52. szám, Karácsonyi melléklet, 5. o.

BÖLÖNY József-HUBAI László: Magyarország kormányai 1848–2004. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004

KÁLLAY István: István keresztje és az Árpádok vörös-ezüst vágásai. Nemzeti címerünk története. In: Népszabadság 1988. november 12-i szám

Koronával vagy anélkül? Index, 2009.02.07. 00:19, forrás: http://index.hu/belfold/1989/2009/02/07/koronal_vagy_anelkul/, letöltés ideje: 2013-11-07

Magyar Közlöny. 1989. október 23. 74. szám, Budapest,

Magyar Közlöny. 1989. október 25. 75. szám, Budapest

Magyar Közlöny. 1989. november 10. 82. szám, Budapest

Magyar Közlöny. 1990. július 10. 65. szám, Budapest

Magyar Közlöny. 1990. július 11. 66. szám, Budapest

Múlt-kor történelmi portál: 25 éve volt a lekiteleki találkozó. 2012. szeptember 27. 12:02 MTI, forrás: http://www.mult-kor.hu/20120927_25_eve_volt_a_lakiteleki_talalkozo, letöltés ideje: 2013-10-28

Múlt-kor történelmi portál: Elhunyt Spira György történész. 2007. december 5., forrás: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19084>, letöltés ideje: 2013-10-07

Múlt-kor történelmi portál: Húsz éves a monori találkozó. 2005. június 14., forrás: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9860>, letöltés ideje: 2013-10-07

NÉMETH Ferenc: A Kossuth-címer legyen az ország címere? In: Reform I./6. Szám, 1988. november 25.

SPIRA György: Spira György vitába száll... Püspöki Nagy Péter szerint a Kossuth-címer legenda, sohasem létezett. In: Rubicon 1990/2., forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/spira_gyorgy_vitaba_szall_puspoki_nagy_peter_szerint_a_kossuth_cimer_legenda_sohasem_letezett/, letöltés ideje: 2013-07-24

Történelmi tár. Névtár, Életrajzok, forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=section&id=7&Itemid=67&lang=hu, letöltés ideje: 2013-11-19

Zinner Tibor

Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyeiről¹

Pár hónappal a pártértekezlet „fordulat”-a, Kádár János bukása után, 1988. október végén telefonált Balogh Sándor történész-professzor, aki akkoriban a Magyar Szocialista Munkáspárt [a továbbiakban: MSZMP] Párttörténeti Intézetének volt az igazgatója. Arra kért, hogy készítsek egy összefoglalót, miután az MSZMP és a kormányzati körök felső vezetésének egy részében egyrészt belső, másrészt külső okok miatt hónapok óta napirenden volt az 1945–1963 közötti múlttal, és elszomorító történéseivel való szembenézés igénye.² Írásom tárja fel a legismertebb, törvénysértőnek tűnő, koncepciók elemeket tartalmazó büntetőeljárásokat, csoportosítsa esetleg pertípusonként is, hány főt érinthettek az eljárások, és mely társadalmi rétegekre terjedhet ki a kárpótlás, illetve a kártérítés.³ Aláhúzottan hívta fel a figyelmet a titkosságra.

Elhallgatta előttem azt, hogy ő, az igazságügyi és a belügyi tárca két vezetőjével előterjesztést állítanak össze a törvénytelen büntetőperек felülvizsgálatára. A decemberre készítendő javaslatához vált szükségessé az én írásom. Mindennek háttéréhez adalékot nyújt az MSZMP Központi Bizott-

¹ A tanulmányhoz részletesen felhasználom két írásom vonatkozó fejezeteit. Az egyik: Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény háttéréhez [a továbbiakban: Zinner, 2002]. In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III. Budapest [a továbbiakban: Bp.], 2002. Kairosz Kiadó [a továbbiakban: K.], 15–106. oldal [a továbbiakban: o.], a második: Zinner Tibor: Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság [a továbbiakban: LfB] csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? [a továbbiakban: Zinner, 2009] Büntetőjogi tanulmányok X, Budapest, 2009. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 23–40. o. címmel jelent meg.

² A háttér részleteiben lásd [a továbbiakban: l.] Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. Bp., 1994, Akadémiai K., 286–295. o.

³ L. részletesen: Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998, Bp., 1998. Napvilág K., szerkesztette [a továbbiakban: szerk.] Nagy Ferenc és társai

sága [a továbbiakban: KB] Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya feléccel ellátott emlékeztető, amelyet a Koordinációs Bizottság október 10-ei üléséről készítettek.⁴ Ebben a „Különfélék” keretében a bizottság tudomásul vette, hogy „a/ az igazságügyminiszter⁵ a bizottság legközelebbi ülésére előterjesztést készít a munkásmozgalmi perek, az egykori politikai ellenzékkel kapcsolatos perek, az úgynevezett gazdasági perek, valamint egyéb, a témakörbe sorolható perek áttekintéséről; ennek megvitatására Balogh Sándor elvtárs, az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója kapjon meghívást”.⁶

Balogh felkérése a „párt nevében” (és érdekében is) történt. Évekkel később vált világossá, hogy az igazságügyi tárca július 12-én tartott vezetői értekezletén már megállapodtak a résztvevők abban, hogy egyrészt az '56 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni a volt kormányfő és társai büntetőperét, és ha a B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerzhetők a vonatkozó iratok, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról. (A Nagy Imre és társai büntetőügyében kihirdetett ítélet egy példányát aznap megkapták a LfB-től.⁷) Augusztus 11-én a Grósz Károly vezette kormány már határozott a mentesítéssel összefüggő előterjesztés előkészítéséről.⁸ Kezdetét vette az '56-os megtorlás során életüket veszttettek földi maradvá-

⁴ Tagjai voltak: az MSZMP KB adminisztratív területet felügyelő titkára, az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának osztályvezetője, a belügyi és az igazságügyi tárca vezetője, a legfőbb ügyész és az LfB elnöke.

⁵ A korabeli iratok tévesen írják Kulcsár munkakörét: sem igazságügyi, sem igazságügyminiszter nem volt, hanem „igazságügyminiszter”-ként vezette tárcáját. Az akkori megnevezését nem használom a továbbiakban. Mindenütt (módosítva az iratok idézeteit is) a mai helyesírást alkalmazom.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] 288. f. 31/V/1. őrzési egység [a továbbiakban: ő. e.], 218. o.

⁷ LfB Titkos Ügykezelés [a továbbiakban: TUK] TB. 003/1988. Várhelyi Miklós perújítási ügye. Borics Gyula államtitkár kérését teljesítve, Czili Gyula, az egyik legfelsőbb bírósági elnökhelyettes, a Büntető Kollégium vezetője továbbította a tárcához a TB. NB. 003/1958/18. szám [a továbbiakban: sz.] az egyik ítéletkiadmányt. A tárca másnap visszaküldte.

⁸ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye [a továbbiakban: Trhgy.] 1988. Bp., 1989. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [a továbbiakban: KJK], 260. 1988. évi 20. törvényerejű rendelet közkegyelem gyakorlásáról. A kihirdetés napja: 1988. október 6.

nyainak azonosítása, majd újratemetésük előkészítése.⁹ November 29-én az MSZMP KB Politikai Bizottsága [a továbbiakban: PB] döntött „a Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítéltékkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről”.¹⁰

Balogh nem ismertette velem azt sem, hogy Fejti Györgynek, az MSZMP KB „illetékes” titkárának, valamint munkatársának, Pálvölgyi Ferencnek álláspontja nem tért el Kulcsárétól. Ők augusztus 17-én egyetértettek abban, hogy „deklaráltan” meg kell szabadulni a múlt terhes örökségétől. Fel kell tárnai az iratok rendelkezésre bocsátását követően a Rajk-Brankov-ügyet megelőző korszakból és a későbbi időszakból az ismert törvénysértő büntetőperek, Nagy és társai részére tisztességes temetést kell lehetővé tenni és így tovább.¹¹ Fejti és Grósz úgy vélték, hogy a nemzeti megbékélés ügyének kell alárendelni ezeknek a neurálgikus kérdéseknek a mielőbbi megoldását.

Balogh felkérése részben meglepett. Olvastam, hogy a Szovjetunióban miként tett a Gorbacsov-vezetés kísérletet arra, hogy megoldja részben ellen-„kirakatperekkel”, részben tömeges rehabilitációval a sztálinizmus áldozatainak évtizedek óta vajdó ügyét.¹² Hallottam a Történelmi Igazságtétel Bizottság [a továbbiakban: TIB] létrejöttéről,¹³ a politikai büntetőperekről kialakított július 20-i állásfoglalásáról,¹⁴ a tárca velük kapcsolatos együttműködési terveiről. Arról azonban nem tudhattam, hogy mindezek miképp hatnak az illetékes pártvezetőkre és a kormánya. Elképzeléseiket előttem – mondhatni eddig – (Kulcsárnak a sajtóban is nyilvánosságot kapott állásfoglalásaitól eltekintve) titokban tartották, és nem osztották meg velem (most sem).

⁹ MNL OL 288. f. 31/V/1. ő. e. 219-223. o. (Az 1989. június 16-án tartandó temetés megszervezéséről az 1989. április 24-én tartott kormányülésen tárgyaltak.)

¹⁰ Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyeinek felkutatása (1988-1989), Rendszertani Szemle 1993. 10. sz., 80. o.

¹¹ Kulcsár Kálmán i. m. 286. o.

¹² L. a korabeli sajtó tudósításait a „moszkvai »ellen«-perek”-ről!

¹³ Hivatalosan június 6-án jött létre.

¹⁴ Magyar Nemzet, 1989. szeptember 28. 4. o. A 301-es parcella. Kártérítés az akasztottaknak. Beszélgetés Dornbach Alajossal, a TIB jogi szakértőjével [a továbbiakban: Dornbach interjú].

Balogh okkal fordult hozzám, noha nem voltam tanítványa, mégis ismert régebbiről, másoktól. Történt ugyanis, hogy 1985-ben előadást tartottam az 1945–1956 közötti korszak büntetőpereiről – ún. szabad pártnapi politikai oktatás keretében – a LfB-on, amit egy hosszabb beszélgetés követett az általános elnökhelyettes szobájában. Nagy Zoltán és Balogh régi barátok voltak, rendszeresen összejártak.¹⁵ A *Mozgó Világ*ban közölt részletből (is) tudta, hogy heteken belül megjelenik Szász Béla drámai, a Rajk–Brankovügyről és benne saját sorsának alakulásáról írott visszaemlékezése, a „*Minden kényszer nélkül*”, amit én rendeztem sajtó alá.¹⁶ Nem volt titok előtte, hogy mivel foglalkozom, mit kutatok (akkor már több mint másfél évtizede), kiket kérdeztem meg, stb. Beszélgetésünk során felelevenítette kutatási tapasztalatait. Ennek korabeli helyzetét ő sem látta rózsásnak, de bízott abban, hogy a közel évtizedes levéltári tapasztalatom (korábban, 1973–1982 között hivatali elfoglaltságom Budapest Főváros Levéltárában a fővárosi és több vidék népügyészség és népbíróság büntetőeljárásainak feldolgozása volt), a különböző irattárakban folytatott kutatásaim, az egykori államvédelmis vezetőkkel, továbbá a korábbi időszak katonai és polgári bírásaival folytatott beszélgetéseim segíthetnek e feladat megoldásakor, főleg a pertípusok csoportosításában. Egy héten belül várta az összegzésemet.

Én sem voltam optimista. Elmondtam neki, hogy 1987 őszén elődje, Huszár István ugyan felkért a (kiadni tervezett) Magyarország története X. kötetéhez előtanulmány írására – ezt négy történésszel együtt ő is megkapta 1988 őszén –, de a megrendelő intézet a törvénysértő¹⁷ büntetőperekről elkészített, több mint kétszáz oldalas, tízíves szakanyaghoz, a '30-as évek végé-

¹⁵ A beszélgetésen részt vett az előadásra engem felkérő Vágó Tibor „helyi” párttitkár, tanácsvezető bíró, valamint Jacsó János vezérőrnagy, elnökhelyettes, a Katonai Kollégium vezetője. Az '56-ot követő megtorlás során folytatott ítélkezésük 1990-ben vált ismertté előttem: Vágó az LfB-n kilenc, Jacsó hadbíró századosként a Budapesti Katonai Bíróságon őt, utóbb végrehajtott halálos ítéletet hirdetett ki. Nagy múltjának szigorúan titkos vonulatáról 1991-ben értesültem...

¹⁶ Szász Béla: *Minden kényszer nélkül*. Egy műper története. Bp., 1989. Európa – História. A kötet utószavát és a jegyzeteket írta Zinner Tibor. A *Mozgó Világ* 1988 novemberében közölt részletet belőle, jegyzeteit szintén én készítettem.

¹⁷ Zinner Tibor: Adalékok a magyarországi sztálinista perek történetéhez, különös tekintettel a koncepciók keletkezésének politikai és államvédelmi indítékaira, Bp., 1988. Kézirat. 210. o.

ről származó és Demény Pállal összefüggő két iraton kívül semmi más támogatást nem adott. Részemre kutatási feladatom teljesítéséhez irattári támogatást kérő leveleimet mindenütt – kivéve a Szilbereky Jenő elnökölte LfB-ét – elutasították, írásban rögzítve, hogy a „párt” 1962-ben lezárta a koncepciók büntetőpereket ügyét. A LfB-nek a TUK keretei között őrzött ún. házi iratai azonban nem pótolhatták a BM-ben zárt anyagként megmaradt, és a kutathatatlan, felsőbb, pártutasításra történt megsemmisítéseket „túlélő” irattöredékeket, valamint a felülvizsgálati dokumentációkat. Nyilvánvaló lett, ha összefoglalómat nem utasítják el, akkor valami ennek folyományaként elkezdődhet. Sőt, egy (erre alapozott) esetleges igazságügyi vagy egyéb eljárás jobb helyzetben foganhat, mint az említett írásomnál korábban, a zömében munkásmozgalmi – kommunista és szociáldemokrata – vezetők büntetőpereiről írottaknál történt. A vizsgálati és a büntetőperes iratanyag egy meghatározott része 1980–1981-ben még megvolt, benne kutathattam.¹⁸ Ezek megsemmisítésére határozatot utóbb nem hoztak. A büntetőügyek tartalmát így jórészt ismertem, és a meghurcolt legismertebb személyiségek nevei már közszájon forogtak. Ezeket a vizsgálati és büntetőperes anyagokat azért nem zúzták be, égették el, mert az állampárt vonatkozó felfogása – határozata – szerint törvénysértő büntetőperes eljárást a munkásmozgalmi vezetőkön stb. kívül „mások” ellen nem folytattak. Az 1945–1956 (1963) közt sérelmet szenvedettek körét jórészt most a „mások” alkották.

Balogh arra kért, hogy az ún. '56-osok büntetőügyeinél ne vesszek el a részletekben. Azért sem célszerű felsorolni valamennyi ismertebb személy büntetőperét, mert az általános, minden elmarasztalt személyt érintő jogi megoldáshoz – ha lesz – elégséges a kiemelkedő, a legismertebb büntetőügy, a Naggyal és társaival szemben indított büntetőeljárás említése, illetve majdani (a korábbi, '58-as büntetőperhez képest ellenkező előjelű) megoldása. Ez lehetővé teheti – fejtegette (Kulcsárral azonos módon) –, hogy az emberi, erkölcsi, politikai és jelen esetben jogi rehabilitációra alapozva ne csupán a volt miniszterelnök és társai becsülete álljon helyre, hanem az összes, '56

¹⁸ Az 1980-as évek elején a B. M. azon belül az államvédelmi szervek történetét oktatási célból kutatócsoport kezdte feldolgozni. Ennek munkájába a népbíróságok iratanyagának levéltári ismerőjeként, időszakos közreműködésre kaptam felkérést. L. Magyar Hírlap, 1989. március 25. 3. o. Kormánybizvivői tájékoztató!

miatt elmarasztalt ártatlan esetében törvényjavaslat készülhessen büntetőügyük semmissé nyilvánítására.¹⁹

Miután jeleztem, hogy a Vida Ferenc vezette népbíróági tanács egyes ítéletpéldányait a LfB TÜK őrzi, én is ott olvastam el, mi több, titokban abból jegyzeteket készítettem '87-ben. Abban állapotunk meg, hogy ennek alapján részére is szerkesztek egy rövid anyagot, függetlenül a felkérésétől, az „összefoglaló”-tól. Azonnal érzékeltem, hogy az ítélet létéről tett megjegyzésem izgalomba hozta. Arról én nem tudtam – ő meg hallgatott –, hogy a büntetőper iratanyagának megszerzése körül óriási, a közvélemény előtt ismeretlen küzdelem bontakozik ki.²⁰ „Fecsegésem” révén most első kézből ismerhetik majd meg ő és felettesei – így Grósz is – annak évtizedeken át titokban őrzött tartalmát. Az igazságügyi tárca tájékozottsága ellensúlyozható lesz.²¹ Mi húzódott meg a háttérben?

Vásárhelyi Miklós, a Naggyal és társaival szemben 1958-ban lefolytatott büntetőeljárás VIII. rendű vádlottja a történetek megismerése érdekében – 1987. november 5-én – írásbeli kérelmet nyújtott be a LfB-hez, amelyben lezögezte: „legalapvetőbb jogom, hogy a reám vonatkozó ítéletet ismerjem.

¹⁹ Kulcsár Kálmán i. m. 289. o.

²⁰ Zinner, 2002, 15–20. o.

²¹ LfB TÜK TB. NB. 003/1988. Vásárhelyi Miklós perújítási kérelme. Az 1958-as ítéletkiadmány 1988. július 12-13-án, ideiglenesen volt a tárcánál, viszont 1989. február 13-án már másolatot is kapott Kulcsár. Mindez összefüggött azzal, hogy miután Balogh tölem megkapta a Nagy és társai-ügy ítéletére vonatkozó írásom, ebből vált (ismét?) ismertté, hogy abból a LfB TÜK ún. házi iratai között ítéletkiadmányok (köztük az első példány is!) találhatók. Miután Kulcsár elolvasta az ítéletet, ezt követően fordult Grószhoz február 16-án, hogy a párt első embere segítsen neki abban, hogy a B. M. bocsássa rendelkezésre a büntetőper teljes dokumentációját. (Február 13-án a legfőbb ügyész, Sziójártó Károly, valamint Czili is kapott másolatot az ítéletből, miként Grósz és köre is betekinthezt az ítéletek egyikébe (ez utóbbi kölcsönzésnek különben nincs nyoma). Ezek a másolatok az MSZMP KB PB és az MSZMP KB ülése közötti időszakban készültek. Azt követően, hogy április 13-án, Nyíri Sándor, a legfőbb ügyész büntető-helyettese is másolatot kapott az ítéletből, az április 20-án tartott kormányülésen Németh Miklós utasította a belügyi tárcát, hogy a büntetőperes eljárás anyagát azonnal adja át a Legfőbb Ügyészségnek [a továbbiakban: LfÜ]. A B. M. azonban a felülvizsgálat megkezdéséhez nem adta át a V-150 000 sz., Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőügy valamennyi (zárt irattárban) őrzött dossziéját, többet törvénytelenül visszatartott. Ezek hiánya nem gátolta a LfÜ vizsgálatát, és a legfőbb ügyész június 13-án benyújtotta a törvényességi óvást. Arra, hogy a BM-ben még számos dossziét őriztek, már az Antall-kormány idején derült fény.

Az ítélet semmiféle államtitoknak minősülő adatot nem tartalmaz.” Vásárhelyi részére négy nappal később postázott – féligazságokat tartalmazó – válasz végén a következő mondat olvasható: „miután az iratok nem állnak rendelkezésünkre, az ítéletet nem áll módunkban Önnek elküldeni”. A közel két éven keresztül tartó küzdelem ezzel megkezdődött.²² Vásárhelyi előbb december 2-án annak közlését kérte, „hogy az iratok hol állnak rendelkezésre, hogy az ítélet kézbesítését kérhesse, vagy legalább az iratokba betekintést kérhessek”. Majd – miután érdemi sikert nem érhetett el (háromoldalas összegzést olvashatott el)²³ – Vásárhelyi a LfÜ-nél perújítási kérelmet terjesztett elő március 28-án.²⁴ Vágó tanácselnök és ülnökei június 28-án hozott végzésükkel elutasították azt. Ő ezt a döntést sem fogadta el, benyújtotta fellebbezését a LfB-hez július 8-án.²⁵

Időközben, június 29-étől Grósz kormányában az igazságügyi tárca élén Kulcsár váltotta az '57-ben „osztályharcos bíráskodást” követelő Markója Imrét.²⁶ Az új miniszter az '58-as ítélet, és Vásárhelyi perújítási kérelme ismeretében egyetértett a tárcája vezetőinek július 12-i értekezletén született megállapodással, miszerint „egyrészt az 1956 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni Nagy Imre és társai perét, s ha a B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerezhetők az eljárás iratai, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról”. A következő hónapok történéseiből²⁷ kiemelendő,

²² Zinner, 2009, 23–25. o.

²³ LfB TÜK T. Nb. 003/1958/19–21. o.

²⁴ Dornbach Alajos: A pártállam igazságszolgáltatása és a Nagy Imre-per. In: A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. Szerk.: Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János és Somlai Katalin. Bp., 2008. 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, 27–29. o. Dornbach '85-re helyezi a perújítás kezdetét, éveket téved.

²⁵ LfB TÜK Tbt. 3/1988/2.

²⁶ Zinner Tibor: A kádári megtorlás rendszere, Bp., 2001. Hamvas Béla Kulturakutató, 220. o.

²⁷ A LfÜ is megkapta az elsőfokú legfőbb ítélszéki perújítási kérelmet elutasító végzést július 13-án azzal, hogy Vásárhelyi fellebbezéséről foglaljon állást. Azt tudomásul vették július 14-én. Vásárhelyit, a nyári szabadságát követően – miután korábban jelezte, hogy fellebbezésének írásbeli indoklásához, érdemi részéhez el kívánja olvasni az elsőfokú elutasító határozat indoklását –, a LfB augusztus 26-án felszólította, hogy szeptember 10-ig jelezze, élni kíván-e ezzel a jogával, mert ellenkező esetben úgy tekinti, mint aki lemondott az irattanulmányozási jogáról. Vásárhelyi élt ugyan a jog biztosította lehetőséggel szept-

hogy Vásárhelyi november 17-én – a peranyagot eddig az időpontig sem tanulmányozhatta – a LfB-nek írt válaszában nem rejtette véka alá elmarasztaló véleményét a történetekről. Egy nappal azután, hogy a LfÜ megkapta a LfB-től az aktát, november 23-án az Államelleni Ügyek Osztálya a végzés helybenhagyását indítványozta. A LfB – immár kizárólag bírákból álló tanácsa – két nappal később ennek megfelelőképp hozta meg újabb, ezúttal másodfokú végzését.²⁸ Az érintett november 30-án értesült a végzés rendelkező részében foglaltakról azzal, hogy indoklását – ha akarja – elolvashatja.²⁹ Az eredménytelenül zárult küzdelem azonban nem volt hiábavaló, műniciót biztosított a jövőhöz.³⁰

Szemben Balogh kérésével – négyoldalas legyen az előterjesztés és egyoldalas a határozat tervezete – úgy készítettem el az összefoglalót, hogy az egyoldalas „előterjesztés”-emhez négyoldalas „határozati javaslat” kapcsolódott. Máig sajnálom, hogy egy példányban. A Deménnyel szemben indított büntetőügytől kezdve a Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárásig azon büntetőperek sorjázta benne, amelyekben törvénytelenéseket követtek el. A kárpótlás nagyságrendjét nem határozhattam meg, mert egyrészt időbeli, másrészt térbeli, harmadrészt tartalmi aggályaim voltak.

ember 2-án, fellebbezésének indoklását mégsem nyújtotta be szeptember 16-ig. Szilbereky azzal a megoldással értett egyet október 3-án, hogy a fellebbező a másodfokú tárgyaláson fejthesse ki álláspontját, mert azon részt vehet. Október 10-én az is felmerült, hogy amikor Vásárhelyit értesítik a tanácsülés napjáról, tájékoztassák egyúttal arról is, hogy az az előtti 3. napig még előterjesztheti írásbeli indoklását. Végül arról értesítették november 4-én, hogy e levél kézhezvételétől számított nyolc napon belül terjessze elő fellebbezésének indokait, mert azokat meg kell küldeni észrevételezésre a LfÜ-höz. Ellenkező esetben ennek hiányában terjesztik tovább fellebbezését.

²⁸ Az előadó bíró, Kuhnyár László tanácselnök az '56-os megtorlás idején halálos ítélet meghozatalában vett részt, viszont utóbb, alig több mint fél esztendővel az eljáró tanács elnöke, Czili s a szavazó, Pálkás György tanácselnök tagja lett a Nagy és társai büntetőügyében 1989. július 6-án ítélező elnökségi tanácsnak, mi több, Czili annak előadó bírāja lett.

²⁹ LfB TUK Tbf. 003/1988/10.

³⁰ Zinner 2009, 24-27. o. Nyíri mellett Gál Attila főosztályvezető ügyész, Gyöngyi Gyula főosztályvezető-helyettes ügyész és Széder Gyula osztályvezető ügyész munkája nyomán előbb megszüntették a nyomozást bűncselekmény hiányában Losonczy Géza esetében június 9-én, majd benyújtották a törvényességi óvást a LfB Elnökségi Tanácsához június 13-án.

Részemről így kezdődtek, titokban és néhány oldalon keresztül a események, majd folytatódtak az MSZMP KB PB 1989. február 7-én tartó tanácskozásán hozott határozatának, továbbá az MSZMP KB február 20-21-én megtartott ülésén jóváhagyott előterjesztésnek megfelelően. Minde azonnal követte a Németh-kormánynak február 22-én tartott ülésén az igazságügyi tárca által benyújtott előterjesztés elfogadásával a jogász-történelmi tényfeltáró bizottság társelnökeinek kijelölése. Földvári József büntetőjogász, a pécsi Janus Pannonius Egyetem tanszékvezető tanára mellett – hamarosan felálló bizottságokkal – így vehettem részt történész társelnökként az ún. koncepciós elemeket tartalmazó büntetőügyek felülvizsgálatában, az ún. semmisségi törvények közül az első kettő (majd a rendszerváltás után Kahler Friggyessel együtt a harmadik) előkészítésében.

Az ország belpolitikai helyzetének alakulásától, a több évtizedes egypártrendszer fokozatos, lépésről lépésre történő felszámolásának kikényszerítésétől a pluralista demokratikus társadalmi berendezkedés megvalósulása irányába tartó folyamat közepette vizsgálható a törvénytörő büntetőperek felülvizsgálatához szükséges személyi és tárgyi feltételrendszer megteremtése. A tényfeltáró bizottság létrejötte körüli, személyeskedő táktól sem mentes politikai küzdelmek a Kádár-rendszer, és mindenekelőtt az annak vezető erejeként ismert sztálini indíttatású párt végőrái közepe zajlottak. Sőt, a már korábban sem teljesen egységes párvezetésen belül több kisebb-nagyobb hatalmi csoport jött létre, másfelől viszont a pártapparátus egyes körei részéről is megkezdődött (egy eleve kudarcra ítélt) kísérlet a Kádár-rendszer és a kádári párt modernizálására a túlélés eszköztárával megteremtésével. Közben viszont (már Grósz kormányfősége idején) a párt politikai hatalom folyamatos csökkenésével együtt járt a párttól mindjobban távolodó kormányzat egyes köreinek erőteljes előretörése.

A magyar kormányfő hivatalos látogatást tett az Amerikai Egyesült Államokban, ahol bejelentette, hogy Nagyot és társait, ha a család akarja, meg lehet fogadni a megfelelő körülmények között végső nyugalomra helyezhetik. Két héttel később, az 1988. augusztus 17-én Kulcsár Grósszal, majd a következő napon Pogány Imrével tárgyalt. Utóbbi megbeszélésen Kulcsár felvetette, hogy a történelmi múlt feltárásával foglalkozó történészek csoportját ki kellene egészíteni jogászokkal, akik felderítenék a törvénytelen büntetőperek összefüggéseit. A jogász-történész tényfeltáró bizottság épp azért jött utóbb létre, mert akkor Kulcsárnak (a TIB már ismertté vált álláspontjával egyetértő, támogató) kezdeményezése sikertelen maradt.³¹

Az igazságügy-miniszter is az Amerikai Egyesült Államokba látogatott. Onnan hazatérve szeptember 14-én látogatást tett Fejtinél. Megállapodtak, hogy a tárca felderíti az '56-os megtorlás „ügyeit”, a büntetőpererek során életüket veszítettek számát, a kivégzettek nyughelyét; bizottságok vizsgálják meg az 1946–1960 között lefolytatott koncepciósnak tűnő büntetőperereket.³² Abban is megegyeztek, hogy különbizottság foglalkozzon az internálással és az esetleges kártérítés nagyságával.³³ Ami nem sikerült Kulcsárnak amerikai útja előtt, eredménnyel járt azt követően. Sőt, az MSZMP egyik vezetője biztosított lehetőséget a munka megkezdéséhez, azaz nem „pártellenes” módon indulhatott a tényfeltárás előkészítése. A tárca a közvéleményt elképzeléseiről szeptember 19-én tartott sajtóértekezletén tájékoztatta. A miniszter szólt az '56-tal összefüggő elítélésekről, a TIB-bel tervezett kapcsolatfelvételtől, a büntetőperes iratok hollétéről.³⁴

Baloghgal csak az újesztendő első havának végén találkoztam újra. Írásos összefoglalómat sem átadásakor, sem most nem minősítette. Nem tudhattam meg tőle azt sem, hogy felhasználták-e. Annyit közölt, hogy az igazságügyi s a belügyi tárca vezetőjével együtt készítettek egy javaslatot, amit utóbbi, Horváth István nem írt alá, mert aggályait hangsúlyozta. Balogh ennek okait nem részletezte. Sérelmezte ugyanakkor, hogy a kormány a párt vezetését kész tények elé akarja állítani. Megjegyezte, hogy Kulcsár a részben ellenjegyzett előterjesztést ugyan megküldte Fejtinek, a kormányfő mégsem várta be a párt állásfoglalását. Németh „saját nevében” 1989. január 8-án, a minisztertanács ülésén felhatalmazta Kulcsárt arra, hogy a törvénytelen büntetőpererek felülvizsgálatára vonatkozó elképzeléséről az Országgyűlést eredeti elgondolásainak megfelelően tájékoztassa.³⁵

Kulcsár két nappal később, január 10-én hivatalában fogadta az LfB elnökét és a legfőbb ügyészt, büntető helyetteseikkel együtt, és tanácskozásukon – amin részt vettek a miniszter legközelebbi vezető munkatársai, Borics mellett László Jenő miniszterhelyettes és Urbán Géza, a Katonai Főosztály vezetője is – részletesen ismertette, hogy miképp képzei el a felül-

³¹ Kulcsár Kálmán i. m. 287. o.

³² Az időhatár módosult később: 1945 lett a kezdő, míg 1963 a vizsgálat befejező év-száma.

³³ Kulcsár Kálmán i. m. 287. o.

³⁴ Uo. 287-288. o.

³⁵ Uo. 290. o.

vizsgálatot. Ezen az értekezleten megszabták a fő tennivalókat, és a későbbiekben csak akkor tért el ettől, ha eltökélt céljait gyorsabban valósíthatta meg. A magyar igazságügy irányítóit a hallottak akkor meglepték, de készséges partnerekké váltak.³⁶ Nyiri arra emlékeztet, hogy kiderült, miszerint az igazságügyi vezetőknek hiányos volt az ismeretük, mert a korábbiakban ők sem láthatták a büntetőpererek iratait, csak olvasmányélményekkel rendelkeztek. „Ott és akkor határoztuk el, hogy a felülvizsgálatokat pártatlanul, befolyásmentesen, csak a megismert igaz tények és jogszabályok alapján, a nyilvánosság bevonásával fogjuk végezni”.³⁷ Balogh erről az értekezletről nem tett említést. Azt viszont elmondta, hogy vita van a törvénytörő büntetőperereket illetően Kulcsár és közte. A párt nem hagyhatja, hogy a kormány, a tárca maga döntsön a párt múltjára oly súlyos árnyat vető kérdésekben, ezért a kezdeményezést napokon belül vissza kívánja venni.

A kormányváltáskor őket, kettőjüket, Kulcsárt tekintélyénél és tudásánál, tárcája eredményeinél fogva, és Baloghot (miután ő pártalkalmazott volt) nem érinthették a személycserék. Jogfolytonosak voltak vezetőként, céljaik a törvénytörő büntetőpererek következményeinek felszámolását illetően nem tértek el, álláspontjaikat a különböző szempontok erőteljesen motiválták. Balogh úgy vélekedett, hogy több (emlékeim szerint három) történeti-jogi végzettségű szakemberekből álló kutatócsoport felállítása volna célszerű, akik többéves kutató-feltáró munka után olyan tudományos feldolgozást készíthetnének, ami alapját képezhetné egy országgyűlési állásfoglalásnak. A történeti kutatómunka, a tényfeltárás megalapozottságának igénye egyúttal viszont azt is jelentette, hogy a több évtizedes fekély, az állampárt és a „végrehajtó szervek” által elkövetett (soha jóvá nem tehető) bűnök felszámolásának, az ártatlanul meghurcoltak megkövetésének tervezett folyamata nem ígérkezik gyorsnak. Balogh helyzetéből fakadt (az idő tájt képviselt) nézete, hogy e tíz- és tízezreket érintő kérdés rendezését nem, vagy nehezen függetlenítheti az MSZMP sorsának, hatalmi helyzetének alakulásától. Ennek ellenére, mindez azt jelentette számomra, hogy azért látszik némi reménysugár, írásomnak lehet hatása.

³⁶ Kulcsár nem említi visszaemlékezésében az értekezletet. Én erről 2000. március 13-án, Nyirától hallottam először. Vö. Nyiri Sándor: Nagy Imre és mártírtársai ügyében felülvizsgálata 1989-ben. In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III. Bp., 2002. Kairosz K, 155 és 157. o.

³⁷ Nyiri Sándor: A múlt mindig velünk van, Bp., 2012. Ardlea K, 90. o.

Kulcsárnak a múlttal összefüggő álláspontjáról Balogh tájékoztatott. Azt tudtam, hogy még nyáron az *Esti Hírlap*nak adott nyilatkozatában felvetette a közel félezer, '56-tal összefüggésben elmarasztaltat érintő hátrány teljes megszüntetésének ügyét.³⁸ Az akadémikus visszaemlékezéséből ismert – és a történetek ismeretében egykori társelnökként a két hír tartalmát egybevettem – annyi egyértelművé vált, hogy Kulcsár nem kívánt elmerülni a részletekben (kivéve egy-egy „ellen-per”-t³⁹), és az igazságtételnek az MSZMP „atyáskodás”-ától független, megalkuvásoktól mentes véghezvitelét igenlte. Nem csupán (az általa olvasott '58-as ítéletből is ismert) Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárás törvénytelenységét óhajtotta felülvizsgáltatni, hanem néhány korábbi kiemelkedő büntetőpert is, és ezekben a bírósággal kívánta kimondatni az egykor meghurcoltak ártatlanságát. Úgy vélte, hogy hasonlóan az '56-os elítéltek büntetőügyeinek semmisség útján történő rendezéséhez, az 1945–1963 között, a nem '56 miatt elmarasztaltak esetében is ez a járható és szükséges út. Sőt, mi több (szemben '56 októberét megelőző hadbírói gyakorlatával), az ártatlanul elítéltek büntetőügyének felkarolását nemzeti (és személyes) ügyként, a rendszerváltó kormány – és nem az MSZMP – programjaként, a párt felett (esetenként ellenére) és az ártatlanul meghurcoltakat tömörítő, nemrégiben szerveződött társadalmi szervezetek széles körű támogatásával kívánta megvalósítani.⁴⁰ Kulcsár úgy gondolta, hogy a múltat feltáró munka „csak az áldozatoknak még adható elégtételt és a jövőt formáló emlékezést szolgálhatja”.⁴¹ Meggyőződését magyarázhatja az is, hogy 1956. október 31-én tagja volt az LfB azon tanácsának, amelyik felmentette a vádak alól a korábban ártatlanul elítélt Király Béla vezérőrnagyot.⁴² Felelős kormánytagként az egyre nagyobb

³⁸ *Esti Hírlap*, 1989. augusztus 19.

³⁹ Kulcsár Kálmán i. m. 290. o.

⁴⁰ A Kulcsár hadbírói múltját ismerő, vele nem szimpatizáló pártpolitikusok, igazságügyi vezetők beszerezték Kulcsár 1956. október 23. előtti ítélező tevékenységének egyes iratait. Nyilvánosan nem használták fel vele szemben, de a háttérben zajló megbeszéléseken utalhattak ezekre. Balogh ismerhette ezeket, a LfB Katonai Kollégiumának határozatait.

⁴¹ Kulcsár Kálmán i. m. 286. o.

⁴² A Honvédakadémia parancsnokát a Budapesti Hadbírószág 1952. január 15-én halálra, a Katonai Felsőbírószág 1952. január 29-én életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte.

önállóságra szert tevő kormányban úgy politizálhatott, hogy 1989. január 10-étől a kezdeményezést átvehette.⁴³

Kettejük vitáját politikai indíttatású ellentétük okozta, mindez a szakmai kérdések másfajta megítélésében is jelentkezett. A felülvizsgálat szükségyszerűségét nem vitatták, sőt érezhették azt, hogy Magyarország e téren, a szovjet gyakorlathoz képest is elmaradt. Kulcsárnak (a TIB kezdeményezését alig pár nappal megelőző bejelentése az I. M. vezetői értekezletén, majd neki) és tárcájának a politikai ellenzékkel együttműködésre törekvő, taktikus gyakorlata a rendszerváltozás szükségyszerű elkerülhetetlenségének felismeréséből fakadt. Baloghnak és pártbeli vezető társainak lépései viszont épp ellenkezőleg, az ellenzék (és politikai törekvéseit támogatók) hosszú távú elképzeléseivel szemben irányultak. Céljuk az volt, hogy kifogják a szelet a rendszert múltja miatt okkal bírálók vitorlájából, a felülvizsgálatot jogkövetkezményével úgy valósítsák meg, hogy az ne járuljon hozzá a politikai hatalom átrendeződéséhez.

Pár nappal Pozsgay egyfajta gátszakadáshoz vezető nyilatkozata után reményemet igazolta vissza Balogh, midőn február 7-én magához kéretett. Ott tudtam meg tőle, hogy miképp döntött aznap az MSZMP KB PB. Az előterjesztést nem ismertem, de az elfogadott határozat nem hitelesített példányát a következő napon már rendelkezésemre bocsátotta. Arra kért, hogy egy héten belül fűzzek hozzá írásban megjegyzéseket, mert a PB úgy határozott, hogy a KB-ét tájékoztatja elképzeléseiről, két hét múlva esedékes következő ülésén. Ekkor vetette fel először előttem, hogy mások mellett – akiknek nevét nem említette – a tervezett munka során számít rám valamilyen felelős beosztásban, talán valamelyik felállítandó munkabizottság élén.

Mi volt a PB határozatában, amelynek egyes pontjairól kialakított írásbeli álláspontom február 14-én eljuttattam Baloghnak. Néhány megjegyzésem most is felelevenítem.⁴⁴ A Balogh és Kulcsár közötti vitának ugyanis számos következménye lett.

⁴³ Kulcsár Kálmán i. m. 136. o.

⁴⁴ Zinner 2002, 26-35. o. A kormánybizottság működésének időszakából származó nekem küldött iratok, valamint az általam másokhoz írott levelek stb. másolatai birtokomban vannak. Ezekből származnak a további idézetek. A továbbiakban az „őrzés” helyét nem jelölöm.

Az MSZMP KB PB február 7-én tartott ülésén a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatára, valamint a B. M. zárt irattárában őrzött anyagok további kezelésére vonatkozó, elfogadott határozat hét pontból állt:

„1. A Politikai Bizottság indokoltnak tartja mindazoknak a büntetőpereknek a számbavételét, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciók elemeket tartalmaznak. Ennek elvégzése után az ügyre vissza kell térni.”

Az események elsodorták azt az elképzelést, hogy az MSZMP KB PB vagy a párt illetékesei közben tarthatják a rehabilitációkkal összefüggő események fonalát, a kezdeményezést a párt nem vehette vissza. Az „ügy” rendezése a (korábban történekeért nem felelős) kormány feladata lett, ami ugyanakkor könnyített a MSZMP helyzetén is, mert a „párt-ítéletek”-ért a felelősség vállalása, a politikai „beismerés”, és az ország megkövetése mások (az utolsó, 1985-ben megválasztott, „szocialista rendi” Országgyűlés honatyái) feladatává vált.

A Kulcsár vezette tárcához, azon belül László miniszter-helyetteshez (később államtitkárhoz) és csapatához – a Büntetőjogi Főosztály vezetőjéhez, Jakucs Tamáshoz, és helyetteséhez, Palánkai Tibornéhoz – kötődött a munka koordinálása. A miniszterelnök e tárgykörben illetékes tanácsadójától, Jenei Györgytől mind a tárca, mind a heteken belül felálló bizottságok és vezetőik folyamatosan komoly segítséget kaptak.

A határozat 2. pontja rögzítette, hogy „tudomásul veszi a Politikai Bizottság, hogy az Igazságügyi Minisztérium megkezdte az eddig benyújtott perújítás, törvényességi óvás iránti, vagy valamilyen más hasonló célú kérelmek törvényes intézését. Ajánlja az igazságügy-miniszternek, kezdeményezze a legfőbb ügyésznél azoknak a pereknek a törvényességi óvását, amelyeknél a koncepciók jelleg minden további nélkül egyértelmű.”

Úgy véltem akkor, hogy „ellentmondás van a határozat 1. pontjához viszonyítva elsősorban azért, mert az igazságügy-miniszter olyan jogokat kapott, amelyek megelőzik a határozat első pontjában említett igényt (»az ügyre vissza kell térni«), valamint a 4. pontban részletesen elemzett munka-folyamatot”.

Ez az észrevételem mutatja félretájékoztatottságomat. Akkor nem tudtam arról, hogy miképp döntött a kormányfő, s miként kapott „szabad kezét” Kulcsár, azaz pont arról nem voltam tájékozott, hogy a PB miért „veszi” kényszeredetten „tudomásul” az igazságügyi tárca ügyködését. Az elborzasztó épp az, hogy ennek hangot is adott, mi több (írásban is rögzítette az

utókor szerencséjére). A Németh támogatta Kulcsár a párt szokásos „ügyrendjét” áthágva az egyik legfontosabb kérdés megoldásakor kényszerhelyzetbe hozták a párt illetékeseit.

„3. A Politikai Bizottság a büntetőpereknek a számbavételével kapcsolatos pártpolitikai feladatok ellátása céljából bizottság működését tartja szükségesnek. Ennek vezetésével Fejti György elvtársat bízta meg, s felkéri a belügyminisztert, az igazságügy-minisztert, valamint a Párttörténeti Intézet igazgatóját, hogy – mint a bizottság tagjai – vegyenek részt e munkában. Indokolt, hogy megfelelő időben – tagként – kapcsolódjon be a bizottság működésébe a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész is.”⁴⁵

A Fejti vezette bizottság más lett, és ügye a KB soron következő ülésén kavart vihart.

„4. A Politikai Bizottság a munka módszerét illetően azzal ért egyet, hogy az történészi-jogászi jelleggel folyjon. Támogatja azt a javaslatot, hogy az ennek megfelelő munkabizottságok vezetőit a kormány (még az Országgyűlés márciusi ülészsaka előtt), tagjait pedig az igazságügy-miniszter kérje fel. Célszerűnek tartja, hogy a munkabizottságok tagjait a feladat elvégzésére függetlenítsék.”

A munkabizottság munkavégzésének pénzügyi, a nyilvánosságához való viszonyának kérdését rendezetlennek véltem. A „függetlenítsék”⁴⁶ kevés, és

⁴⁵ Korabeli és Szilberekytől is származó ismereteim szerint nem vettek részt a Fejti vezette bizottság munkájában.

⁴⁶ Ez idő tájt tudtam meg, hogy „tervbe vettek”, így érzékenyen érintett a munkahelyi függetlenítés ügye. Ekkor folyt a vita az MSZMP-n belül arról, hogy a Reflektor Kiadó sorsa mi legyen, ahol a szerkesztőségben irodalmi vezető voltam. A pártközpont illetékesei részéről nemtelen kezdeményezések sora zajlott a kiadó megszüntetése céljából, áthágva minden korábban kötelező érvényűnek tekintett ügyrendi szabályt. Azt követően, hogy a kormány határozott kormánybizottsági társelnökségemről, egyfajta mentőövnek is tekinthettem volna, hogy 1989. március 31-étől a LfB munkatársa lettem.

A kormány ugyan hangoztatta, hogy a tényfeltárásnak nem célja a felelősséggel összefüggő következtetések levonása, új munkahelyemen egyfelől félték tőlem, másfelől viszont épp abban bíztak, hogy munkaadóm (esetleg érintett) beosztottaival szemben elnéző leszek. Meg kellett nyugtatni valamennyi, de főleg és mindenekelőtt politikai ítélezésben részt nem vett, ártatlan bírót. Ezért beszéltem Földvárival, akit már felkértek arra, hogy nyilatkozzon a Népszabadságban. Ennek keretében kitért a felelősségrevonás ügyére is. Népszabadság, 1989. június 2. 7. o. A történelem megtette indítványát. Beszélgetés Földvári Józseffel, a koncepciók büntetőügyek felülvizsgálatára alakult bizottság társelnökével [a továbbiakban: Földvári interjú].

arról sincs szó, hogy tevékenységét a PB-nek az 1. pontban említett újabb állásfoglalása után vagy előtt kezdi meg. Ha ugyanis az 1. pontban említett előzetes, a rendszer jellegét, erőszakszervekre épülő büntetőpolitikáját meghatározó direktívák felkutatása a kiinduló pont, akkor már a „kommuniké” után dolgozhat a kormány, ha viszont a PB mindenről tudni akar, akkor csak tájékoztatása után. Tényfeltárásunk során – főképp Szakács Sándor egyetemi tanár sokirányú szakmai támogatásával – a „rendszer” erőszakjellegének kidomborítását tartottuk a legfontosabb bizonyítási feladatnak.

„5. A Politikai Bizottság utasítja azokat a pártszerveket, amelyeknél archívum működik, hogy bocsássák a munkabizottságok rendelkezésére az ott őrzött iratokat. Javasolja, a kormány intézkedjen a tekintetben, hogy az illetékes miniszterek és más főhatósági vezetők járjanak el az állami levéltárakban és irattárakban található dokumentumok kutathatóvá tétele érdekében.”

Ehhez a ponthoz – miként az elsőhöz – hosszú megjegyzés-sort fűztem. Jól éreztem, hogy a munka alfája és ómegája a forrásokhoz való hozzáférhetőség kérdése lesz. „A kutatómunka alapvető kérdése a rendelkezésre álló forrásbázis maradéktalan biztosítása” – írtam, és így tovább... Annak idején úgy véltem, hogy Balogh minden támogatást meg tud adni munkánkhoz. Tévedtem. A tényfeltárás mindennapos gyakorlatának akadályozására még visszatérek.

Támogatták a munkát ezzel szemben a visszaemlékezők, így Szalma József is, aki az „új szakasz” alatt és után jelentős szerepet vitt a torz eredményekkel járó felülvizsgálatokban, majd a megtorlás során az egyik meghatározó (immár nem államvédelmi, hanem) állambiztonsági vizsgálati vezető volt. Mellette beszéltünk Olti Vilmos egykori népbírósi, majd budapesti megyei, végül fővárosi bírósági tanácselnökkel, és Jahner-Bakos Mihállyal, a LfB 1958–1963 közötti elnökével. A politikusok közül Fock Jenő, aki 1967–1975 között volt a kormány miniszterelnöke, továbbá Aczél György, a Kádárral legközvetlenebb viszonyban lévő párt- és állami vezető⁴⁷ – hasznos adalékokkal szolgáltak.⁴⁸

⁴⁷ Szakács is jelen volt az Oltival, Fockkal és Aczéllal folytatott megbeszélésünkön.

⁴⁸ Rajnai Sándorral, az egykori államvédelmessel (majd állambiztonsági vezetővel), aki végül Moszkvában volt Magyarország nagykövete és Lázár Györggyel, az 1967–1985 között volt miniszterelnökkel a harmadik semmisségi törvény előkészítésekor folytathattam

„6. A Politikai Bizottság felkéri a belügyminisztert, rendelje el a kitelepítésekre és internálásokra vonatkozó iratok összegyűjtését, rendezését, s ezt követően – az igazságügy-miniszterrel közösen – tegyen javaslatot ennek az ügynek a rendezésére.

7. A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy jelenleg a Belügyminisztériumban tárolt zárt irattári dokumentumok rendezése – Fejti György elvtárs által vezetett bizottság elvi irányítása mellett – mielőbb megtörténjen; ezt követően a kormány hozzon döntést a dokumentumok jövőbeni elhelyezéséről, kezeléséről, azok kutathatóságának szabályairól. Helyénvaló, hogy a párt-eredetű és -vonatkozású, zárt irattári anyagokat a Párttörténeti Intézet vegye át.”

Végezetül felvettem, hogy 8. pont ugyan nem szerepel a PB határozatában, a felállítandó munkabizottságokat a feladat nagyságrendjének és időbeli határainak ismeretében azonban célszerű lenne tematikus munkavégzésre beállítani, illetve ekként kialakítani:

„1. Kiemelkedő jelentőségű, politikai kérdéseket annak idején eldöntő, ma a politikai érdeklődésre leginkább számot tartó ügyek;

2. Bűncselekmény típusok alapján:

– gazdasági ügyek

– kulák-ügyek

– az 1946: VII. tc. hatálya alá tartozó ügyek stb.”⁴⁹

A PB február 20-ai ülésén tájékoztatja a KB-ét – tartalmazta a határozat, amelyből Grósz, Németh, Fejti, Budzsákia Mátyás, Balogh, Kulcsár, Horváth, Szilbereky és Szijártó kapott példányt. A PB határozata az előterjesztéshez képest nem sok változtatást tartalmazott. A végrehajtandó feladat érdekében nem kérdőjeleződött meg, noha a belügyminiszter – Kulcsár emlékei szerint – „még mindig elfogadhatatlannak tartotta az ilyen jellegű és mérvű felülvizsgálatot”.⁵⁰

Az események februárban felgyorsultak. Egyfelől a Pozsgay bejelentése okozta vihar ellenére az MSZMP apparátusa a szokott rutinszerűséggel készült a KB tél végi, tavaszi eleji ülésére. Másfelől az igazságügyi tárca vi-

beszélgetést. Rajnai akkor gyakran visszatért a Naggyal és társaival szemben lefolytatott vizsgálati eljárás kulisszatitkaira is.

⁴⁹ Zinner, 2002, 26–31. o.

⁵⁰ Kulcsár Kálmán i. m. 290. o.

szont mindent előkészített a kormány 22-én tartandó ülésére, bízva abban, hogy a KB nem torpedózza meg sem a kormányzat, sem a PB által megkezdett munkát.

A KB 1989 februárjában tartott kétnapos ülésének másnapján, 21-én este kapott szóbeli tájékoztatást – a „Különfélék” napirendi pont első kérdéseként – a „konceptiós büntetőpercek felülvizsgálatáról, valamint a Belügyminisztérium zárt irattárában őrzött anyagok kezeléséről”.⁵¹ Az ülésen tanácskozási joggal részt vett Budzsákli, Balogh és Kulcsár. Én Balogh dolgozószobájában meglehetősen nyugtalanul vártam, hogy mikor érkezik vissza, és főleg milyen hírekkel a „Fehér Házból”.

Azt, hogy mi történt a KB ülésén, szó szerint megjelentették 1993-ban, részletes ismertetésétől ezért eltekinthetek.⁵² A vita során előbb úgy tűnt, hogy azok a nézetek kapnak erőre, amelyek a múlttal való szembenézést elutasítják. Az ellentámadók eredménnyel jártak. Ekkor érezte Grósz fontosnak, hogy felszólaljon. A párt első embere bejelentette, hogy ő kezdeményezte a téma KB elé terjesztését, mert „nem vállalhatja a felelősséget a Politikai Bizottság magára ebben az ügyben”. Február 7-én „a Politikai Bizottság egy fél napot ennek szánt” – utalt az előzményekre – nem vagyunk felelőtlenek, de egyszer szembe kell nézni ezekkel a dolgokkal, és az nem kor kérdése, hogy ki intézze ezt az ügyet... elvi döntést kell hozni...⁵³ A vita végén a Fejti ismertette előterjesztést és annak Grósz általi kiegészítését a jelenvoltak egyhangú határozattal megszavazták.⁵⁴ A PB által a munka koordinálására hívatott bizottsági elnökkel, Fejtivel szemben Aczél azt javasolta, hogy Nyers Rezső legyen helyette. Grósz úgy vélte, hogy a kérdés eldöntését bízza a KB a PB-re. A KB ezt egy ellenszavazattal elfogadta. Fejti ismételtlen hozzászólt, jelezte, hogy saját dolgában tartózkodni fog, de nem a PB-ben, hanem „itt pontot kéne tenni a végére”. Végül Grósz javaslatát két

⁵¹ MNL OL 288. f. 5/1051. ó. e.

⁵² A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. I. k. szerk. és jegyzetekkel ellátta: S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Bp., 1993. MOL kiad. [a továbbiakban: Az 1989. február 21-i KB-ülés jegyzőkönyve], 390–406. o.

⁵³ Uo. 399–400. o.

⁵⁴ Kulcsár Kálmán i. m. 291. o. A szerző összetévesztette az előterjesztésről szóló szavazást a Fejti megválasztásával összefüggő vita végén volt voksolással. A KB ellenszavazat nélkül fogadta el a PB előterjesztését.

ellenszavazattal elfogadták, így Fejtit a KB tagjai megerősítették bizottsági elnöki tisztségében.⁵⁵

Már majdnem este 10 óra volt, amikor Balogh megérkezett. Látszott rajta, örül annak, hogy a KB elfogadta a PB előterjesztését, és a kormány által vezetendő munka megkezdődhet, de a várható gondokat elemző mondanója vitathatatlanra tette, hogy az ügygel a kormány sáfarkodik a jövőben, hogy miként, az pedig rajtam is áll. Ekkor tudtam meg tőle, hogy a kormány már a következő nap fontos határozatot hoz, részleteket nem közölt.

Az előbbiekből kitetszik, hogy Kulcsár 1988 nyarától szükségesnek vélte a törvénysértő büntetőpercek jogkövetkezményeinek felszámolását, megelőzve a kezdeményezését (hatalma megvédése érdekében) kisajátító MSZMP-t. Célja megvalósításához megnyerte Fejtit, és a kormányfőt.

A több szálon futó ügy a pártbeli „áldás” után kormányzati feladattá vált. Előzményei ismertek voltak, de a közvélemény csak sajtó útján, kiszivárogtatva, Kulcsár megnyilatkozásai révén hallhatott róluk. Arról kizárólag a legbeavatottabbak tudtak, hogy (széles körű nemzetközi és hazai ismeretek birtokában) a kormányfő a „saját nevében” felhatalmazta Kulcsárt arra, hogy a büntetőpercek felülvizsgálatára vonatkozó elgondolásait az Országgyűlés elé tárja.⁵⁶

Az 1989. január 10-én elfogadott programnak megfelelően februárban elkészült egyrészt a négyoldalas „Előterjesztés a Minisztertanácshoz a konceptiós büntető ügyek felülvizsgálatáról”, másrészt a kötődő, és két pontból álló „Határozati javaslat”.⁵⁷ Mit tartalmaztak ezek? Több pont felidézése egyértelművé teheti, hogy miként vélekedtek a tárca illetékesei a múlt káros örökségéről és annak felszámolhatóságáról.

„1. A társadalmi és politikai megújulás és kibontakozás, a kormányzat hitelének erősítése szükségessé teszi, hogy a szocialista társadalom négy évtizedét elemző munka keretében sor kerüljön azoknak a büntető ügyeknek a felülvizsgálatára, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy konceptiós elemeket tartalmaznak.

⁵⁵ Az 1989. február 21-i KB-ülés jegyzőkönyve, 402–404. o.

⁵⁶ Zinner, 2002, 41–42. o.

⁵⁷ 0038/1989/I. I. M. TÜK.

Ennek a felülvizsgálatnak két alapvető indoka van: a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok átalakításában szerepet kapott az igazságszolgáltatás is, és ennek során a rendeltetésétől eltérő törvénysértő működésre is kényszerült. A négy évtizedet elemző munkánál, a tanulságok levonásánál ez nem hagyható figyelmen kívül.

A kérdés gyakorlati oldalát nézve: az állampolgárok részéről nagy számú egyéni kérelem érkezett és érkezik ügyük felülvizsgálata érdekében. Az igazságügyi szervezet iránti társadalmi bizalom erősítése, a törvényesség és a humanitárius szempontok azt indokolják, hogy átfogó felülvizsgálat elemezze ezeket az ügyeket, és így kerüljön sor a megnyugtató rendezésekre.

A korábbi felülvizsgálat lényegében a munkásmozgalomban résztvevők sérelmére történt koncepciós büntető ügyeket érintette, az ezzel kapcsolatos munkát az MSZMP Központi Bizottságának 1962. augusztus 16-i határozata zárta le. Az említett indokok alapján azonban a büntető ügyek szélesebb körű felülvizsgálata szükséges.”

A 2. pont a felülvizsgálat módszerét taglalta, megjegyezve, hogy „a kezdeti időszakban a büntető eljárási törvényben szabályozott eljárások (perújítás, törvényességi óvás) mellőzése indokolt. Elsősorban jogász és történész feltáró munkára van szükség”, bizottsági keretek között. „Ennek a munkának a feltétele, hogy minden ügyirat a bizottság rendelkezésére álljon.”

A 3. pont azt rögzítette, hogy a munkára büntetőjogász és történész szakembereket kell alkalmazni. „A munka jelentősége, a felülvizsgáló bizottság feladata azt indokolja, hogy a bizottságot a Minisztertanács hozza létre, és kérje fel a bizottság vezetőit”.⁵⁸ A bizottsági tagok kijelölését – a már kinevezett társelnökökkel egyetértésben – a tárca vezetője magának javasolta fenntartani.

Az előterjesztés 4. pontja szerint a bizottság feladatait meghatározó tervezet nem tartalmazza azt, „hogy a vizsgálat milyen években keletkezett és milyen bűncselekmények miatt folytatott büntető ügyekre terjedjen ki. Ennek elbírálását célszerűbb a bizottság hatáskörébe utalni, a Minisztertanács határozatában történő állásfoglalás ugyanis szükségtelen gátja lehet az átfogó felülvizsgálatnak”. Megjegyzendő, hogy kizárólag a véglegesített kor-

⁵⁸ A minisztertanácsi előterjesztés 1. pontját, az elnökökre tett személyi javaslatot nem ismerem.

mányhatározatot kaptam kézhez, amiből viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az miként változott meg a vita során.

Az előterjesztés további pontjai a tagokkal, és a függetlenítésük kérdésével, javadalmazásukkal; a bizottsági munka befejezésének határidejével – ami 1990. március 31. lesz –, és a Minisztertanács részére addig elkészítendő jelentéssel; az ügyviteli feladatoknak az igazságügyi tárcára bízásával; a felülvizsgálattal összefüggő bérköltségek és dologi kiadások fedezetével foglalkoztak.

Az utolsó két pont – a 9. és a tévesen 11. pontként előterjesztett 10.⁵⁹ – majdnem szó szerinti ismertetése látszik indokoltnak.

„9. Van mintegy 10–15 különösen nagy jelentőségű, koncepciós elemeket tartalmazó büntető ügy, amelyeknek a vizsgálata nem a bizottság által végzendő átfogó vizsgálat keretében történik... Ezekben az ügyekben a vizsgálatot az Igazságügyi Minisztérium a Legfőbb Ügyészséggel együttműködve végzi, és ennek eredményeként tesz javaslatot a Legfelsőbb Bíróságnak”. A vizsgálat határidejét 1989. augusztus 31-ében javasolták meghatározni.”⁶⁰ Az előterjesztés utolsó pontja szerint a vizsgálatnak „azonban magában kell foglalnia egyéb intézkedések, különösen a kitelepítések és az internálások vizsgálatát is, amelyre nézve a Belügyminisztérium külön előterjesztést tesz”.

A határozati javaslat tervezete szerint a Minisztertanács „elfogadja az igazságügy-miniszternek a koncepciós büntető ügyek felülvizsgálatára vonatkozó előterjesztését és az előterjesztéshez mellékelt minisztertanácsi határozat tervezetét. A Minisztertanács határozatát az érdekeltek közvetlenül kapják meg.”

Még a kormányülés előtt az I. M. Büntetőjogi Főosztálya az 1945-től 1951-ig terjedő időszakban elítéltekre, illetve halálbüntetésre ítéltkre vonatkozóan fellelhető bírósági statisztikai adatokról feljegyzést állított össze, segítve a kormányülésre készülő minisztert.⁶¹ Mi történt az 1989. február 22-én tartott minisztertanácsi ülésen? Kulcsár emlékei szerint voltak, akik azzal érveltek, hogy a felülvizsgálat csak '56-ig tartson, de ezt a kormányfő eluta-

⁵⁹ Ez egyúttal a munkát meghatározó körülményekre, így a gyakori módosításokra is bizonyíték, nem csupán gépirói és ellenőrzési mulasztás.

⁶⁰ Ennek a pontnak a következményeire még visszatérek.

⁶¹ Feljegyzés, 1989. február 20. I. M. IV/1. 40.084/1989.

sította. Csak annyi változás történt az előterjesztéséhez képest, hogy „Nagy Imre ügyében – de nem perének felülvizsgálatán, amelyet nem engedtem leteríteni a törvényes útról – külön albizottság is dolgozzon”. A kormány tagjai elfogadták, hogy „rendezni kell a kitelepítések, internálások ügyét is”, és célszerű Recsket külön kezelni. A bizottsági (társ)elnököket a kormányfő nevezi ki, előtte tesznek esküt.⁶²

A végleges határozat szerint – és itt csak azokat a pontjait emelem ki, amelyek pontosítva lettek az előterjesztéshez képest, vagy amelyekben a korábbtól eltérő érdemi változtatás következett be – 1989. március 15-ig kell a bizottsági tagokra javaslatot készíteni. A bizottság társelnökeit és tagjait – a munkájuk során tudomásukra jutott adatok tekintetében – titoktartásra kötelezték. A bizottság munkájával kapcsolatos nyilatkozattételre, a közvélemény tájékoztatására Kulcsár tesz javaslatot a kormányfőnek.

A bizottság feladata lett

„a/ azoknak a büntető ügyeknek a számbavétele, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciós elemeket tartalmaznak,

b/ az a/ pontban megjelölt ügyeknek jogi és történeti szempontból való elemzése,

c/ véleménynyilvánítás a megvizsgált ügyekről, javaslatétel a törvénysértés következményeinek kiküszöbölésére.”

A bizottság vizsgálati körébe az 1945–1962 között folyamatban volt büntető ügyek tartoznak. A pénzügyi tárca 1989-ra 5,4 millió Ft bérköltséget, a dologi kiadásokra egymillió Ft-ot biztosított az állami költségvetés terhére. Végül „a bizottság munkájának segítése érdekében minden természetes és jogi személy köteles a birtokában levő iratokat – minősítéstől függetlenül a bizottság rendelkezésére bocsátani.”

A nagy jelentőségű büntetőügyek tételes felsorolása elmaradt, a feladatot azonban rögzítette a határozat.

A belügyminiszter két határidős feladatot kapott. A „rendőrhatalósági őrizetben 1949–1953 között fogva tartottakról készüljön nyilvántartás március 31-ig”, továbbá „készüljön előterjesztés a rendőrhatalósági őrizetben fogva tartás anyagi és nem anyagi következményeiről” május 15-ig. A kormány

⁶² Kulcsár Kálmán i. m. 291. 3063/1989. MT. sz. határozat. A Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárás iratait 1989. április 29-én adta át a B. M. a LfÜ-nek. Az I. M. végül nem szervezett külön albizottságot.

ez utóbbi határozat végrehajtásáért felelőssé tette a belügyi mellett az igazságügyi tárca vezetőjét is. Azzal, hogy vonják be a munkába a szociális és egészségügyi tárca első emberét, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnökét, valamint az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság vezetőjét.

A kormányülést követő sajtóértekezleten Kulcsár bejelentése a koncepciós büntetőperek felülvizsgálatáról „igazi szenzációként hatott”. Szólt arról – szemben a határozattal, ahol 1945–1962 szerepelt –, hogy megkezdődik a felülvizsgálat, aminek egyéves határideje van, kik a társelnökök, jelezte, „hogy e munka befejezése után sort kerítünk az 1962. évet követő törvénytelen ügyek felülvizsgálatára is”. Részletes tájékoztatást majd az Országgyűlés előtt ad.⁶³ (Az ilyenkor szokásos sajtóterv szerint a következő nyilatkozó a belügyminiszter volt, az ő nyilatkozata is hamarosan megjelent.)⁶⁴

A kormány ülése még tartott, még el sem fogadta a határozatot, amikor az engem telefonon kereső Aczél Endrétől, a Magyar Televízió – „A Hét” című műsorának – főszerkesztőjétől végre megtudtam az igazat: engem jelöltek történész társelnöknek. Arra kért, hogy keressem meg délután, és adjak nyilatkozatot a vasárnapi műsor részére. Miután a kormányfő megnézte a velem készített beszélgetést, engedélyezte a bemutatását.⁶⁵ A másnapi sajtó nagy terjedelemben foglalkozott a kormányüléssel. A kormány szóvivő tájékoztatója a már ismertetett tételeken túl semmi érdemlegeset nem tartalmazott.⁶⁶ A sajtó képviselői ezért azonnal keresték a társelnököket. Földvári finoman elutasította őket azzal, hogy „bővebb információval csak a minisztériummal történt egyeztetés után szolgálhat”. Engem nem értek el, a feleségemtől viszont megtudták, hogy március 8-ig Kulcsár teljes hírzárlatot rendelt el, akkor fog felszólalni a honatyák előtt.⁶⁷

⁶³ Kulcsár Kálmán i. m. 292. o. Azt is bejelentette, hogy a hozzátartozók álláspontját a tárca elfogadta, s kivégzésük időpontjára emlékezve, június 16-át javasolja Nagy és társai temetése napjának. Arra az újságírói kérdésre, hogy mi a volt kormányfő és társai büntetőügyéről a véleménye, taktikus választ adott. Szerinte a büntetőper koncepciós volta akkor dönthető el, ha a négy évtized történetének feltárásával, benne '56 jellegének megítélésével végeznek a kutatók.

⁶⁴ Népszabadság, 1989. március 4. 7. Voltak-e 1949 előtt konstruált perek?

⁶⁵ Zinner, 2002, 46–47. o.

⁶⁶ Népszabadság, 1989. február 23. 4. o.

⁶⁷ Mai Nap, 1989. február 24. 5. o. Hírzárlat

Február 24-én délelőtt László vezetésével – aki mellett jelen volt a tárcától Jakucs és Palánkainé – megbeszélést tartottunk a tárcánál a törvénysértő büntetőperek felülvizsgálatáról. Ezen részt vett még Czili, Nyiri, Rabóczki Ede, a LfB Katonai Kollégiumának helyettes vezetője és Földvári.⁶⁸ Ekkor találkoztam velük először. (A január 10-én tartott értekezletről minden érintett hallgatott...) Négy kérdéscsoportot vitattunk meg: a bizottság összetétele, a vizsgálandó ügyek, a vizsgálat eredménye és a külön vizsgálandó ügyek.

A vizsgálat eredményéről folytatott megbeszélésünket úgy összegeztük, hogy „az egyedileg feldolgozott ügyek tapasztalatai, a bizottsági tagok által a konkrét ügyekben kialakított vélemények összegzése után kell javaslatot tenni a normatív, a törvénysértéseket felszámoló, feltehetően törvényi szintű felhatalmazáson alapuló intézkedésekre. Ez előreláthatólag az elítéltek kártalanításának, a vagyoni hátrányok kiküszöbölésének, a szabadságvesztés szolgálati időként való elismerésének stb. követelményét jelenti.”

Végezetül megállapodtunk a külön vizsgálandó büntetőügyekről azzal, hogy „Demény Pál előrehaladott korára tekintettel, az ellene 1946-ban lefolytatott ügyet előre kell venni”.⁶⁹ Indokoltnak tartottuk azon büntetőügyek felülvizsgálatát is, amikben már volt perújítás, de bizonyítottság hiányát vagy büntethetőséget kizáró okot (meghalt az illető) állapítottak meg és nem bűncselekmény hiányában történt a felmentés (pl. a Súlyom-ügyben).

Noha az emlékeztetőhöz csatolt melléklet 16 büntetőügyet, ügycsoportot említ, mégis egyrészt pontatlan volt, másrészt – s én ezt érzem a legfontosabbnak – csorbát ejtett az általunk elfogadott azon tételen, hogy a LfB aktív tagjait nem vonjuk be a felülvizsgálati munkába, mert a későbbiekben ítélezési feladatuk is lehet.⁷⁰ Most módosult az a korábbi – jelzett – elkép-

⁶⁸ Emlékeztető a törvénysértő perek felülvizsgálatával kapcsolatos, 1989. február 24-én tartott megbeszélésről. 40 014/1989/84. I. M. IV/1. A Büntetőjogi Főosztály 1989. március 2-ára készült el az emlékeztetővel, de azt csupán 20-án postázta részemre.

⁶⁹ 1989. május 23-án az LfB Elnökségi Tanácsa hatályon kívül helyezte a Budapesti Népbíróóság 1946. július 17-én népellenes büntett elkövetése címén kihirdetett, négy és fél éves kényszermunkát kiszabó törvénytelen ítéletét.

⁷⁰ Az 1989. február 24-én tartott értekezletről készült emlékeztető 2. sz. melléklete. Az LfB alakított ki előzetes véleményt Demény büntetőügyéről, a Magyar Testvéri Közösség tagjaival szemben indított büntetőügyek közül a főperről, Donáth György és társai mellett Peyer Károly és társai büntetőügyéről, az ún. pócspetri esetről, Ordass Lajos és társai, valamint Grósz József és társai büntetőügyéről.

zelés, miszerint az I. M. és a LfÜ tekinti át a büntetőpereket,⁷¹ és utána teszi meg javaslatait a LfB-nek. A vita során a jogászok aggályaimat lesöpörték, az LfB több bírása aktív szerepet kapott az egykori büntetőeljárások előzetes elemzésében.⁷²

Kaptunk végül egy nyolcoldalas összeállítást azokról a bűncselekményekről, amelyek miatt (a tárgyukra tekintettel) feltételezhetően törvénysértő eljárást folytattak,⁷³ valamint egy másik, háromoldalas kimutatást azokról a bűncselekményekről, amelyek esetében feltételezhető, hogy a katonai bíróságok koncepciók eljárás eredményeképpen hoztak elmarasztaló határozatot.⁷⁴

A kormányzati háttér, a feladat-megosztás 48 órán belül kikristályosodott. Érdekes munkamegosztással, végső soron azonban azonos tudományos értékű (nem egymásnak alárendelt), de merőben eltérő munkafázisokról határoztunk.⁷⁵ Egy közel két évtizedet átfogó, ártatlanok érdekében hozandó semmisségi törvényt, és azt megalapozó közös jelentés elkészítését terveztük.⁷⁶ És mit tett az MSZMP?

A párt sem kívánt elmaradni a kormány mögött, mehettem Baloghhoz. Nem szereztem örömet neki a tárcánál tartott értekezletről szóló beszámolómmal. Kényszeredetten vehettük mindketten tudomásul, hogy a tárca az előkészületeket illetően utcahosszal megelőzte a történészeket. Különböző összeállítások, kimutatások, a büntetőperek őrzési helyéről készített felmérések mutatták, hogy a „Kulcsár-csapat” kiváló szakemberekből áll, mi viszont még ott tartottunk, hogy csupán a feldolgozó munkához számba ve-

⁷¹ Zinner 2002, 51. o. 92. jegyzet.

⁷² Az előzetes vizsgálatok utóbb számos gondot okoztak. A történészek hiába tárták fel a kiemelkedő büntetőügyekkel összefüggő politikai háttérrel (vagy következményeit), a korábban kutathatatlan iratokat nem vethették azonban egybe a büntetőperek irataival, mert azok az ügyészeknél vagy a bíráknál voltak. (Vö. Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Bp., 1991. Zrínyi Kiadó – Új Magyarország, 45. o. 52 és 54. sz. jegyzetek.

⁷³ 40 014/1989. I. M. IV. Az anyagot az I. M. Büntetőjogi Főosztálya állította össze.

⁷⁴ Az anyagot az I. M. Katonai Főosztálya állította össze.

⁷⁵ Zinner 2002, 47-51. o.

⁷⁶ Akkor még nem tudhattam, hogy 1989 rohanó eseményei közepette (hatására?) szemben februári megállapodásunkkal – és mindenekelőtt Kulcsár következetes, célratörő elképzeléseit megvalósítva – a tárca egyedül, történészek bevonása nélkül elkészíti az első semmisségi törvényt már a köztársaság kikiáltása és a „népfelkelés” évfordulója előtt.

hető személyekről konzultálunk. Elmondtam azt is, hogy az értekezleten az a benyomásom támadt (és nem csupán a jogászok és történészek számbeli különbsége miatt, hanem azért is, mert a vezető igazságügyi szakemberek – úgy tűnik – maguk akarják elintézni a felülvizsgálatot), hogy a felelős beosztásban lévő jogászok a történészi munkát nem tartják a magukéval egyenrangúnak, egyfajta kisegítő – alvállalkozói – szerepre kívánnak kárhozhatni bennünket. Utaltam arra, hogy nehezen tudtunk közös nyelvet találni, mert ők az előzetesen jóváhagyott anyagok birtokában, én meg azok hiányában vitatkoztam. Ők ismerték a célt, a semmisségi törvényekhez vezető úttal együtt, én viszont csupán egyes kutatási részfeladatok előkészítésének ki-munkálásáról adhattam számot. Ezek viszont kizárólag a saját kutatásaim voltak, amiket akkor a történészek védelmében közös szellemi termékként „értékesítettem”. A szokásos pártbeli titkolódzás visszaütött – szögeztem le nem alaptalanul, de eredménytelenül. Balognak csalódottan fejtegettem, hogy a jogászoknál sikertelenül érveltem a LfB bírának előzetes felülvizsgáló szerepe ellen. Válaszaikban refrénként tért vissza, hogy az idő sürget bennünket, és a legfontosabb, hogy elérjük a kívánt célt.

Baloghot kemény fából faragták, és jelezte, hogy minden szakmai segítséget biztosítani fog ahhoz, hogy az általam talán kisarkítottan beállított jogász–történészi viszony helyrebillenjen. Egy kérdés a jó előkészület, más kérdés a jó feldolgozó munka. Úgy vélte, hogy a jogászok és a történészek között az iratismeret alapján helyre fog állni az egyensúly.

Érdeklődésére már arról is tájékoztattam – noha az egy héttel később, a tárcánál elkészült emlékeztetőből kimaradt –, hogy a jogászok kiválasztása befejezés előtt áll. Most adta tudtomra, hogy Kulcsárral abban állapodtak meg még 1988 decemberében, hogy ő – egyrészt elismert historikus szakteknétyként, másrészt pártpolitikai feladatot teljesítve – részt vesz majd a történészek kijelöléséről folyó megbeszéléseken (most, mint a Fejti vezette bizottság tagja⁷⁷). Helyzetét nehezíti – mondotta –, hogy a kormányhatározat Kulcsárt jogosította fel a bizottság tagjaival összefüggő javaslat megtételére. Egyes részleteket elárult a felülvizsgálat politikai mozgatórugóiról, a kezdetekről, arról, hogy miért kért fel annak idején az „összefoglaló” elkészítésére, és azt miként használta fel, kitért arra, hogy Kulcsárral és másokkal

⁷⁷ Az 1989. május 5-én kormányhatározattal felállított Elemző – Értékelő Bizottságnak (is) tagja lett.

folytatott korábbi vitái felújulhatnak, és részletesebben szolt kiválasztásom háttéréről is.

Beszélgetésünk lényege azonban nem a múltból való – különben idő- és szükségszerű – tájékoztatásból állt. A szakmai kihívás megoldására kellett koncentrálni. Okfejtése szerint az általam vezetendő tényfeltáró bizottságba főleg olyan párttörténettel foglalkozó történészek kellenek, akik mindenkinél jobban ismerik a pártarchívumok anyagait, hisz a büntetőperek keletkezése és a párt politikája közötti korreláció ismert. Egyetérthettem azzal is, hogy a feltáró munkához had-, egyház- és agrártörténész egyaránt szükséges, ennek okait felesleges ecsetelnem. Balogh szerint a jogtörténész a jogászok között fog dolgozni. Utalt arra is, hogy Kulcsár több jelöltet már szóba hozott, de azokról még nem alakított ki véleményt fenntartásai miatt, nevüket sem közölte velem. Abban állapodtunk meg, hogy igyekezni fog több történésszel egyetértésre jutni abban, hogy neveiket javaslatba hozhassa Kulcsár előtt. Én is felvettem számos pályatársam nevét, a legkülönbözőbb kutatóhelyek szakembereit. Nem zárkózott el attól, hogy velük is beszéljen, és esetleg felkérje őket bizottsági tagnak.

Rám egy kutatási terv kialakítása hárult, függetlenül attól, hogy a jogászok az 1949–1956 közötti kutatómunka előtérbe állítását szorgalmazták. Balogh egyetértett velem, hogy az 1945–1949, valamint az 1956–1962 közötti korszak feltárása éppoly fontos, mint a jogászok által szorgalmazott időszaké. Nem csupán azért, mert a kormányhatározat erre kötelezett bennünket, hanem meglátásom szerint mindenekelőtt azért, mert az 1945-től kialakított különbírósi rendszer büntetőjogi eszközeinek felhasználásával az MKP egyrészt könnyebben szerezhette meg a politikai hatalmat, másrészt ártatlan emberek ezreit csukatta büntetés-végrehajtási intézetekbe stb. Az '56-ot követő megtorlás feltárása, a terror valós ismerete nem halasztható tovább, következményeit fel kell számolni.

Úgy váltunk el, hogy ő előkészíti a történész-csapat összeállítását március 5-ig, én pedig az 1945–1962 közötti időszakra vonatkozó kutatási tervet. Az aggályaim nem csökkentek sem az I. M-ben tartott értekezlet, sem a Baloghhall folytatott beszélgetés után. Tudtam, hogy minden tőlünk telhetőt el kell majd követnünk – egyelőre még ismeretlen társaimmal –, mert nem vallhatunk szégyent. Az 1990. március 31-i határidő igen közelinek tűnt a részünkre biztosított 12-13 hónapos felülvizsgálat, kutatás lefolytatására, majd az összegzés elkészítésére. S akkor még nem gondolhattam arra, hogy

napokon belül, március 3-ától éles, hónapokig tartó hazai⁷⁸ és külföldi⁷⁹ támadások célpontja leszek. Az engem ért támadások mellett a bizottságot is célba vették – Kulcsár szerint azért –, mert azt gondolták, hogy minden büntetőpért megvizsgálunk, és „személyre szólóan” döntünk arról, hogy az egykori büntetőeljárás vagy ítélet koncepción alapult-e vagy sem.⁸⁰ Hónapokon belül – és évekkel később – a kutatásaim során rájöttem az iratokból a sajtó egyes (nem érdektelen) képviselői útján vagy szervezetek megnyilatkozóitól származó, velem összefüggő támadások hátterére. Annak idején megfogadtam, mi több, eskü is kötelezett rá, hogy az egyes büntetőügyekben résztvevőkről nem beszélek sem az illetők életében, sem haláluk után. Ráadásul a miniszteri engedély is csupán arra szól, hogy a kutatás során szerzett, általánosítható tapasztalatainkról tájékoztathatjuk a közvéleményt.

A tényfeltáró kutatásaim során derült fény több, velem szemben állást foglaló (vagy közvetlen hozzátartozója) múltjára, akik nyíltan, nevüket vállalva bíráltak, vagy a már jelzett szervezetek neve mögött húzódtak meg. Tetteik ártatlanok meghurcolásához vezető – párttitkári- és egyéb, állampolgári feljelentések, rágalmozó tanúvallomások, fogdaügynöki és ügynöki jelentések tucatjai – voltak. Az már a törvénytelen ségek csúcsa volt, amikor

⁷⁸ Népszabadság, Magyar Nemzet, 1989. március 3.; HVG, 1989. június 10. 2. o. HVG Posta; Magyar Nemzet, 1989. március 6. 4. o. Kiké a kegyelem?; Magyar Nemzet, 1989. március 8. 5. o. A rehabilitációs eljárásokban független szakmai szervezetek is képviseltessék magukat.; Magyar Nemzet, 1989. március 9. 6. o. Az előítéletek ideje lejárt.; Mai Nap, 1989. március 9. 6. o. A Zinner-ügy.; HVG, 1989. március 25. 62-63. o. HVG interjú. Válaszol egy történész. „Az ítéleteket egységesen semmisnek kell tekinteni.”; Magyar Nemzet, 1989. április 15. 4. o. Történészek a koncepciók perek felülvizsgálatáról.; Magyar Nemzet, 1989. május 3. Elhallgatások és torzítások.; Magyar Nemzet, 1989. május 8. 3. o. Vita a kutatások akadályairól.; Mai Nap, 1989. május 12. Eskü alatt hallgat az elnök. Koncepciók bizottság.; HVG, 1989. május 27. 58-59. o. Koncepciók perek. Újrávizsgálati szakasz.; HVG, 1989. június 10. 2. o. HVG Posta.

⁷⁹ Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1989. július 16. 3-4. o. Stirling György: Jó kezekben van-e a rehabilitáltak ügye? Irodalmi Újság, 1989. 3. o. 9. o. Takács Géza: Történészek palfordulása. Stirling György az Ungarische Anzeiger (svájci Magyar Tudósító) 1989. augusztusi 5-6. számában is foglalkozott személyemmel, állítva, hogy jelölésem „ellen eleve tiltakozott a bizottság több tagja”. Kicsit nehéz lett volna nekik, mert egyetértésemmel nevezték ki őket (két hónappal később), és ebben az esetben ez nem következett volna be. L. A Hon (a POFOSZ lapja), 1989. október 12. 5. o. Stirling György: A rehabilitációk bukhatói!

⁸⁰ Kulcsár Kálmán i. m. 296-297. o.

az egykori államvédelmis „vizsgáló”-tisztt még a hadbírószáki tanács ülnöke is lett, hogy kihallgatottja szereplését az utolsó pillanatig ellenőrizhesse. Mindezek arról győzték meg, hogy a velem szembeni indítékok számos, nem csupán szakmai ok mellett félelemből is táplálkozhattak, mert feltételezhető volt, hogy levéltári és egyéb ismereteimmel bizonyos múltbéli dolgokat megtalálhatok és felismerhetek. Szerintem az igazi támadási okok itt keresendők.

Az országgyűlésben Kulcsár, majd sajtóértekezleten a kormányzóvivő állt ki mellettem.⁸¹ A kormány a maga részéről – valójában kinevezésemmel – lezárta a kérdést, nem hagyta magát eltántorítani, egy-egy megállapodásra azonban (mint az majd kitűnik) hajlandónak mutatkozott. Április 26-án kinevezte történelembizottság kilenc és a jogászbizottság huszonhat tagját.⁸² A részemről máig nem ismert, színpadok mögötti kártyakeverést mutatja, hogy a szeles időben a Parlament előtt, az esküre várakozva beszélgettünk Szakácsal és Izsák Lajossal, amikor odatoppant elénk Balogh Margit, és közölte, hogy ő is a történelembizottság tagja. Én akkor láttam először. (Később, köztünk végzett munkájával, a feldolgozást gátlók tényszerű kritizálásával, forrásokért folytatott küzdelmével őszinte elismerést aratott.) Az eskütétel a kormányfő jelenlétében zajlott. A Minisztertanács elnöke előtt elmondott eskünk szövege így hangzott: „Én... esküszöm, hogy a büntető ügyek felülvizsgálata során részrehajlás nélkül, az igazság feltárására törekedve fogok eljárni. Az államtitkot és a szolgálati titkot megőrzöm.”

Nem tehettem mást, mint azt, hogy a minket zavaró körülmények ellenére, május 8-ára összehívtam az első értekezletet, amelyen a „bizottság működésével, kutatási módszereivel összefüggő feladatokat” rögzítettük. Tájékoztatást adtam az előzetes politikai döntésekről, az igazságszolgáltatási premisszákról. A tematikus és időrendi bontással valamennyien egyetértettünk. Döntöttünk arról, hogy

– az 1946: VII. tc. hatálya alá tartozó bűncselekmények vizsgálatát az 1946-1949 közötti periódusban Svéd László végzi (politikai pártok, egye-

⁸¹ Országgyűlési Tudósítások, 1989. május 11. 18-19. o.; Népszabadság, 1989. március 25. 5. A kormányzóvivő nemzetközi sajtótájékoztatója; Magyar Hírlap, 1989. március 25. 3. o. Kormányzóvivői tájékoztató.

⁸² Magyar Nemzet, 1989. április 27. 4. o. Bizottság a koncepciók perek felülvizsgálatára. Közli a névsorokat is, miként I. Kahler Frigyes: Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. évi események, és az első semmisségi törvény e kötetben közzétett tanulmányában!

sületek és frakciók tagjaival szembeni indított büntetőügyek; izgatás, szervezkedés stb. fiatakorúakkal szemben lefolytatott büntetőperek);

– az egyházi személyekkel szemben indított büntetőeljárásokat 1946–1962 között Balogh Margit és Izsák Lajos kutatja;

– a gazdasági jellegű büntetőperek – tömeges törvénysértések és a kiemelkedő büntetőügyek – 1946–1962 közötti felülvizsgálatát Szakács Sándor végzi;

– a katonai büntetőeljárásokat 1948–1962 között Markó György és Szomszéd Imre vizsgálja felül;

– az 1953–1962 közötti politikai büntetőpereket – a fentiek kivételével – Botos János, Habuda Miklós és Vértés Róbert vizsgálja.

Valamennyi társam állást foglalt abban, hogy a kutatási szabadság biztosítása elengedhetetlenül szükséges. Külön szót váltottunk arról, hogy a munkástanácsok, a nemzetőrség, a politikai pártok, valamint szervezetek létrehozásával összefüggő büntetőügyek koncepciók jellegűek. A szovjet katonákkal szembeni megmozdulások minősítésénél felmerült, hogy azt megelőzően célszerű lenne felső szintű politikai állásfoglalás elérése. A tagok javasolták, hogy gépirást végzők esetében megfontolandó lenne az eskütétel.

A TIB május 12-én nyilatkozatot tett közzé, megtalálva az új célpon-
tokat a legfőbb ügyész, valamint a moszkvai magyar nagykövet személyében. Másfelől továbbra is elégedetlenségét hangoztatta, mert a kormány valamennyi tiltakozást figyelmen kívül hagyott. Márpedig „a bizottság legtöbb tagját politikai és szakmai szempontból alkalmatlannak tartjuk a tiszt-
ságra – tartalmazta a nyilatkozat –, akiktől nem várható a tények feltárása különböző felelőségek elkendőzése nélkül”. Egy sejtelmes, a közvélemény előtt addig nem ismert tényre is utalt a nyilatkozat akkor, midőn jelezte, hogy „nem tisztázott, hogy az a bizottság miféle hatáskörrel fog rendelkezni”.⁸³ A Recski Szövetség egy nappal később „az áldozatok teljes körű, jogi, erkölcsi, anyagi rehabilitációjának gyors és a független szervezetek által kívánt módon történő eredményes lebonyolítását” szorgalmazta.⁸⁴

⁸³ Magyar Nemzet, 1989. május 12. A nap hírei. A Történelmi Igazságtétel Bizottságának nyilatkozata.

⁸⁴ Uo. 1989. május 13. 4. o. Vélemények, ellenvélemények. Pár nappal később a lapban megjelent a Recski Szövetség állásfoglalása is, „Hozzanak rehabilitációs törvényt” címmel.

Azt követően, hogy Kulcsár vezetésével május 16-án megtartották a jogászok is első értekezletüket,⁸⁵ másnap a nyilvánosság elé léptünk: a tárca sajtóértekezletet hívott össze. Ezen László bejelentette, hogy május 5-én a kormány úgy határozott, hogy felállít egy Elemző-Értékelő Bizottságot is Ormos Mária vezetésével. Ennek tagjai Kulcsár (bizottsági alelnök), Király Tibor, Madarász Tibor, Takács Imre professzorok a jogászok, Balogh, Szakács professzorok és Vida István kandidátus a történészek részéről. Ebben a kormányhatározatban öltött testet a két nappal korábban tartott tudományos vitán felmerült javaslat, másrészt e döntéssel, a kormány kompromisszum-készségének, Kulcsár kapcsolatrendszerének köszönhetően nyugodtabb feltételek teremthetők a munkavégzésünkhöz. A TIB nyilatkozatára válaszként a miniszter-helyettes, amikor bejelentette, hogy e bizottságnak „az lesz a feladata, hogy szakmai segítséget nyújtson a perek felülvizsgálatára alakult 37 fős bizottságnak, elemezze, értékelje döntéseiket, javaslataikat”. Kuriózum, hogy Szakács mindkét bizottságnak tagja volt. László bejelentette, hogy a TIB kérést juttatott el a bizottságunkhoz: „a birtokukban lévő dokumentumokkal segíteni kívánják a bizottság munkáját, ugyanakkor véleményezni is szeretnék. Erre válasz az igazságügy-miniszter részéről a napokban várható.” A szembenállást az együttműködés kezdetei váltották fel (ennek folyamánként vett részt a történetbizottság beszámolójának 1990-es vitáján Kosáry Domokos).

Nyíri a Naggyal és társaival szemben indított büntetőeljárás és ítélet felülvizsgálatáról szólt. Nem felejtethető el, hogy közelgett 1989. június 16-a, s a közvéleményt egyre fokozottabban érdekelték a várható események. Sokan emlékeztek '56 októberére, a Rajk-temetésre és az azt követő hetekre.

Földvári társelnök közölte, hogy nem egyszerű rehabilitációs eljárásról van szó, azt kell tisztázni, hogy történtek-e törvényteleniségek, ha igen, ezeknek mi volt az oka, háttere, s a munkabizottság következtései után „jogszabályban kell rögzíteni a törvénytelenül meghurcolt, ártatlan emberek jogi, erkölcsi, anyagi jóvátételét”. A felülvizsgálat kiterjed azokra a büntetőperekre is, amelyeknél a politikai felelősségre vonás indítékként egyértelműen megállapítható a koncepció. Számukat Földvári 30 ezer büntetőügyben jelölte meg. A vizsgálat érinti azokat a büntetőeljárásokat is, „amelyek

⁸⁵ I. M. 40 014/1989/I. M. IV/1. Meghívó. Birtokomban van.

az akkori jogszabályok szerint köztörvényes bűncselekményeknek minősültek, ezek száma többszáz ezer". A büntetőjogi bizottság feladata még, hogy felülvizsgálja az 1945–1962 közti időszak törvényalkotását, mert „konceptió elem a törvényekben is volt”, és elvégzi a jelzett időszak büntetőpolitikai irányításának feltárását.

En elvi kiindulópontként leszögeztem, hogy fő feladatunk a korszak „büntetőpolitikájának vizsgálata, azzal a politikai háttérrel egyetemben, amely döntési mechanizmusa révén a törvénytelenések elkövetésére alkalmat nyújtott, és a büntetőügyek lefolytatására is kihatott”. Sajnálatosnak tartottam, hogy szemben a jogászokkal, „több információs anyag nem Magyarországon található, ezért is lesz szükség volt államvédelmisek, bírák, ügyészek meghallgatására”. Példaként említettem, hogy azoknak a büntetőpereknek sincsenek Magyarországon az iratai, amelyekben a SZEB szovjet illetékesei jártak el. Elmondtam, hogy Várszegi Asztrik, esztergomi segédpüspökkel felvettük a kapcsolatot, és mód nyílik az egyházi levéltárakban őrzött anyagok vizsgálatára is. Válaszoltam az engem ért támadásokkal összefüggő kérdésekre, Beszélhettem arról, hogy soha '56-tal kutatóként nem foglalkoztam. Ez tény volt.⁸⁶ Derült égből villámcsapásként ért a hét vége. Memóriámmal addig nem volt baj, a személyem körüli vihart azonban megsínylette. Többször forgattam a koncepciók büntetőperekről írott könyvecskémet, de nem akadt meg a szemem azon, amit észre kellett volna, hogy vegyek. Ezért indulatosan hivatkoztam a sajtótájékoztatóra arra, miszerint én soha le nem írtam, hogy „ellenforradalom”. Most kiderült, hogy e broszúra 6. oldalán (Demény szabadulásával összefüggésben, az időpontra utalva, de) azt írtam, hogy „ellenforradalmi lázadás”. S mint utóbb fejemre olvasták, másutt is.⁸⁷ (Ebben, velem szembeni nyilatkozatukban, igazuk volt a „nyolcak”-nak is.⁸⁸)

⁸⁶ Magyar Hírlap, 1989. május 18. 1 és 6. o. Törvénysértések, rehabilitáció. Keresik a Nagy Imre-per filmanyagát; Népszava, 1989. május 18. Lépéshátrányban az igazságszolgáltatás. Harmincezer koncepciók pert vizsgálnak felül; Népszabadság, 1989. május 18. 5. o. A filmek még hiányoznak. Előkerültek a Nagy Imre-perben készült magnetofon-felvételek. A koncepciók büntetőügyek felülvizsgálatára alakult bizottság sajtótájékoztatója; Magyar Nemzet, 1989. május 18. 4. o. Felülvizsgálat folyik. Meg nem történté kell nyilvánítani a koncepciók ítéleteket.

⁸⁷ Magyar Nemzet, 1989. május 23. 7. Bátor nyulak és reformfarkasok; ÉS, 1989. május 26. 9. o. Memóriaazar.

⁸⁸ Magyar Nemzet, 1989. április 15. 4. o. Történészek a koncepciók perek felülvizsgálatáról.

Május 27-én megszólalt Balogh. A vele készített beszélgetésnek több oka is volt. Visszatért az Elemző-Értékelő Bizottság létrejöttére. A miniszterhelyettest, Lászlót helyreigazította, mert közölte, hogy az újonnan felállított bizottság esetében nem az ellenőrzés a fő feladat, hanem „az információcsere útján kölcsönös konzultációs lehetőség” megteremtése szakmai kérdésekben, valamint a kormány tájékoztatása a munka fázisairól. Megnyilatkozása visszatükrözte az igazságügyi tárca és a közte lévő alapvető ellentétet. „Ez a tevékenység kiegészül a Magyar Történelmi Társulat elnöksége által életre hívott társadalmi bizottság közreműködésével – folytatta –, ami szintén erősíti, hogy a törvénysértések felülvizsgálata a legszélesebb nyilvánosság előtt történjék.” Ők szakmai segítséget ajánlottak fel, és nem ellenőrző szerepre törekednek. A HIK által tervezett társadalmi bizottságról – mint illetéktelen – elhárította a véleményformálást.

Balogh egyértelművé tette, hogy szemben a HIK állásfoglalásaival, a kormánynak jogában állt eldönteni, hogy kire bizza ezt a munkát. A történelemszabotság tagjainak kiválasztásánál feltétel volt, hogy valamennyi a „XX. századi magyar történelem szakértője legyen”, majd mindehhez hozzáfűzte: „nagyon fontos elv volt, hogy történészként se vegyen részt ebben a munkában az, aki ilyen-olyan oknál fogva érintett az ügyben”. (Később e tételét a kutatásaim alátámasztották.) Szemben a kormányhatározattal, Balogh úgy vélekedett, hogy a „perek felülvizsgálata három évig is eltarthat”. Állíthatom, hogy ez irányú, szakmai, elvi alapokon nyugvó véleményét számtalanszor hangoztatta előttem, ütemterveket sürgetett mind az időrendet, mind a típusperekre illetően. Függetlenül attól, hogy tudta, a tárca megkísérli befejezni a munkát határidőre. Az még legrosszabb álmaiban sem merülhetett fel, hogy egyrészt még ennél is hamarabb kell lezárunk kutatásainkat, másrészt, hogy hónapokon belül a honatyáknak is el kell fogadniuk a jelentéseinkkel megalapozott törvényt.

Balogh részletezte kiválasztásom háttérét is, leszögezve, hogy nincs szükségem arra, hogy ő a védőügyvédem legyen. Ami lehetőségem megvolt, az „más történésznek is meglehetett volna”. „Nem lehet kétségbe vonni” – állt ki mellettem –, hogy „Zinner Tibor ezeket a kérdéseket jobban ismeri, mint bárki. Többek között ezért is esett rá a választás.”⁸⁹

⁸⁹ Magyar Hírlap, 1989. május 27. A perek felülvizsgálata három évig is eltarthat. Miért égették el az iratokat?

Május végén a Recski Szövetség húsz független politikai szervezetet kért fel, hogy támogassák őket Független Rehabilitációs Bizottság létrehozásában. A Recski Szövetség, a TIB és a POFOSZ – Kéri Kálmán, a recskiek elnöke szerint – erre azért kényszerülnek, mert őket „kifelejtették” a hivatalos kormánybizottságokból. Nem értettek egyet a bizottságok összetételével, a kormány kinevezési gyakorlatával, és főleg azzal, hogy a periratok tanulmányozása 1990 tavaszáig tartana. Szorgalmas szakkutatóként bizonyíthatok, de nincs irántam bizalmuk.⁹⁰ Levelet írtak a kormányfőnek, aki azonban csak később válaszolt. Névsorunkat, szakmai életrajzunk rövid kivonatát rendelkezésükre bocsátotta, bízva abban, hogy aggályait eloszlathatja.⁹¹

A társelnök nyilatkozatot adott június 2-án, a jogászok első munk ülését követően. Ki tudja hányadszor, de ismét elmondani kényszerült, hogy feladatunk „a késői igazságtétel tudományos – történelmi – jogi megalapozása” és így tovább. A büntetőpercek elemzésénél kétfajta csoportosítás lesz. Az időrend alapján (1945–1949, 1949–1956 között és 1956 után) három korszakot vizsgálnak a bizottsági tagok. Ezekben az időszakokban eltérő volt a koncepció jellege is, mások voltak az indítékok. Kialakítjuk azoknak az eseteknek a kisebb csoportjait, amelyekben a koncepciót nagy valószínűséggel feltételezni lehet. Meglátása szerint a koncepciós büntetőpercekben elítéltek esetében „a félmillió körüli szám sem eltúlzott”. A korábbi rehabilitációkhoz képest az újdonság az, hogy „azt szeretnénk nyomtatékkal hangoztatni, hogy ártatlanul ítélték el embereket”. A másik oldalt, az egyéni felelősséget nem kutatjuk – tette hozzá. „Olyan törvényt szeretnénk megalapozni, amely a koncepciós perek ügyében mindenki számára megnyugtatóan

⁹⁰ Magyar Hírlap, 1989. május 29. 3. Független rehabilitációs bizottság alakult. Kormány-állásfoglalást sürgetnek a Nagy Imre-ügyben. Emlékművet állítanak az önkény áldozatainak. Magyar Nemzet, 1989. június 7. Miért alakul független rehabilitációs bizottság? Zimányi Tibor, a recskiek főtitkára ismételtén kifejtette a bizottság létrehozásának (már ismert) indokát. Kapu, 1990. 2. 58. o. Nyílt tér. Közlemény. A Recski Szövetség (újabb) levele Németh Miklós kormányfőhöz, 1989. december 4. E levél oka már az volt, hogy az I. M. kihagyta a törvény előkészítéséből a Recski Szövetség Szovjetunióbeli Hadifoglyok, Kényszermunkások és Politikai Elítéltek Tagozatát, ezért december 16-ára demonstrációt szerveztek. Levelükben követelték, hogy a munkában részt vehessenek.

⁹¹ Magyar Nemzet, 1989. szeptember 14. 4. o. A kormány eltökélt szándéka a rehabilitáció következetes véghezvitele. Németh Miklós levele a Recski Szövetséghez, 1989. szeptember 13.

és végérvényesen képes megfogalmazni az utókor ítéletét” – mondotta végül Földvári.⁹²

Június 14-én a Duna Intercontinental Hotelban tartott nemzetközi sajtóértekezleten Kulcsár újra hitet tett azon eltökélt szándékáról, hogy „Magyarországon soha többé senki ne válhasson politikai vagy más koncepciós perek áldozatává”.⁹³

Okkal véltem úgy, hogy mindenképp sietnünk kell, mert a tavasz elment, jönnek a nyári szabadságok, addig legalább a kutatási körülményeket biztosítani kell. Erre sarkalltak a munkatársak is.⁹⁴ A B. M-be való belépés kérdése június 5-e után rendeződött.⁹⁵ Mindezt azonban az iratokba való betekintés kálváriája követte. Balogh segítségét kértem június 22-én, hogy a Párttörténeti Intézet Archivumán kívül őrzött pártiratokba betekintést kapassunk.⁹⁶ Az első nagyobb sikerünk az volt, hogy a LfB biztosította a betekintést a Demény,⁹⁷ valamint a Nagy és társai⁹⁸ büntetőügyét tartalmazó iratokba. Így kezdődött a bizottsági munkánk. Túlzás volna azt mondani, hogy örömmel és könnyű helyzetben vágunk bele. Ráadásul ekkor szűnt meg a bizottság párttörténész tagjainak állása, és hamarosan kénytelen volt kikapcsolódni munkánkból (szomorú családi okok miatt) Izsák, akinek munkafeladatait a munkatársa vette át. Az, hogy engem ez idő tájt, kb. három hónapon át lumbágó kínozott, már szinte fel sem tűnt. Nem lehetett kétséges: tényfeltárás iratok nélkül lehetetlen. Akinek pedig van takargatni valója, annak eleve érdeke, hogy önmagát ne engedje leleplezni. Ebből az egyszerű tételtől következett, hogy sem az MSZMP, sem a B. M. iratórzoinek nem okozhatott megjelenésünk semmiféle örömet. És ők sem szereztek nekünk.

A kutatás pedig nagyon jól indult. Még esküt sem tettünk, amikor az I. M. Katonai Főosztálya sokszorosított példányban rendelkezésemre bocsátotta a katonai bíróságok által 1945-1962 között elítéltekről készített kimu-

⁹² Földvári interjú.

⁹³ Kulcsár Kálmán i. m. 300. o.

⁹⁴ Botos feljegyzéséből derült ki, hogy Biszku Béla, Marosán György és Münnich Ferenc iratait az MSZMP KB irattára őrzi, ezek kutatásához kért segítséget. 1989. május 19.

⁹⁵ Levél Vagyóczky Béla rendőr ezredeshez, 1989. június 5.

⁹⁶ Levél Balogh Sándorhoz [a továbbiakban: Balogh levél], 1989. június 22.

⁹⁷ Eln. Tan. B. törv. 480/5. 1989. július 13.

⁹⁸ Eln. Tan. B. törv. 660/1989/8. 1989. július 13.

tatását.⁹⁹ Én a belügyi archívumban is kutattam. Ott hihetetlen szerencsém volt. Ekkor vetette papírra emlékeit Aczél. Voltunk nála a lakásán Szakácsal. Arra kért, hogy segítsék neki kikutatni az 1949-es lefogására, az 1950-es büntetőperére, valamint az 1954-es felülvizsgálatára vonatkozó iratokat. Az illetékes állambiztonsági vezetéssel elintézte, hogy életemben először kutathattam az ún. zárt anyagban. Ennek révén jutottam hozzá a Rajkkal és társaival, valamint a többi, munkásmozgalmi és államvédelmi vezetővel szemben indított törvénysértő büntetőper iratanyagához, amiket azonnal lemásoltattam az ő (s ennek révén a bizottság) részére (is). Jelentésünk utóbb ezért ismertethette a valóságnak megfelelően a szociáldemokrata, kommunista vezetőkkel szembeni retorziókat, foglalkozhatott kritikusan a '62-es felülvizsgálattal, stb.

Ám a későbbiekben mind a jogászok, mind a történészek tényfeltárása akadózott, mert azt minden elképzelhető módon akadályozták az állambiztonsági és pártiratok őrzői, szemben az ügyészek, bírák és I. M.-beli tisztviselők minket támogató magatartásával. Nagy és társai temetése, majd vádak alóli felmentése, valamint Kádár halála után szinte pillanatok alatt kiéleződnek az MSZMP-n belüli küzdelmek, és a kutatásunkra alapozott felülvizsgálatot, majd a törvényhozás erre épülő eljárását egyesek megkérdőjelezhetik tényfeltáró kutatásunk ellehetetlenítésével.

Az egyházi személyiségek meghurcolását kutató társunk augusztus 20-a után kapta meg kutatási engedélyét, három hónappal azt követően, hogy kérelmezte. Sérelmeink orvoslása a belpolitikai helyzet alakulásától, azon belül a jogpolitikai lehetőségek megvalósíthatóságától függött. Amikor az igazságügyi tárca munkánkat felügyelő vezetőjétől, Lászlótól hathatós támogatást kértem, mert Margit „csak” egyedüli történész volt, és ez a gond többszörösen sújtotta a B. M.-ben kutató jogászokat, azt a választ kaptam, hogy most ne ezzel törődjünk. A tárca ugyanis napokon belül elkészíti, és a kormányülésen megvitatják az '56-os elítélésekre vonatkozó semmisségi törvényt, amit még október 23. előtt elfogadhatnak a képviselők. A kutatók az '56 októberét megelőző forrásokban kutassanak – zárta le, ellentmondást nem tűrve vitánkat László. Úgy véltem, hogy az MSZMP archívumában tapasztaltak alapján Baloghot felesleges felkeresnem. Egyetlen kutatókolléginánk kísérlete, hogy ő és a jogászok kutathassanak az iratokban, a napi

politikai eseményeknek esett áldozatul. A felülvizsgálati munka során tőle tudtam meg, hogy a jogászok adatlapokat töltenek ki, erről sem a társelnökkel, sem más igazságügyisekkel nem tárgyaltunk. A BRFK részére kiadandó kutatási „parancs” elérését szertefoszlatta az immár egyre gyakoribbá váló, összefoglaló jelentéseket igenlő állandó sürgetésünk, az iratégetést még az általunk szintén tájékoztatott kormány is alig tudta megállítani.

A többi történész helyzete sem volt rózsásabb. Amikor Botos és Vértes a kutatási eredményeiket összegző beszámolójukat és a hozzá mellékelt fontosabb iratokat átadták, írásban is rögzítették, hogy „sajnos a kutatás során nem kaptunk engedélyt az MSZMP KB Irodájánál, a Központi Ellenőrző Bizottság Irattárában, a Belügyminisztérium Archívumában lévő anyagok feldolgozására és a Minisztertanács Irattárába a betekintésre.”¹⁰⁰ Ezzel szemben október 13-án a történészbizottság „munkájának további segítése céljából” megkaptuk a koncepciós büntetőperek felülvizsgálatához (a legfőbb ügyész által addig benyújtott) törvényességi óvások egy-egy példányát.¹⁰¹

A Minisztertanács Irattárában munkatársaitól én viszont minden segítséget megkaptam, az iratmásolást is beleértve. Munkánkhoz hasznos segítséget adott a viszonylag korán, szeptember végén lezárult (a koncepciós büntetőperek felülvizsgálatához végzett) statisztikai adatgyűjtés is, aminek legfontosabb megállapítása az volt, hogy rendszeres adatgyűjtés 1951-től, az I. M. Statisztikai Csoport megalakulásától áll rendelkezésre. 1945-től 1947-ig csak ügyforgalmi adatokat tartalmazó táblák vannak, 1948-tól 1950-ig az adatgyűjtés hiányos. Az 1951-től meglévő hiánytalan adatoknál gondot okozott, hogy nem egyeztethetők a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállításával, mert annak megjelölését nem tartalmazták. Ennek ellenére a politikai és a gazdasági elítéltekre vonatkozó adatokat a megbízottak kigyűjtötték az Új Magyar Központi Levéltárban.¹⁰²

Az MSZMP utolsó kongresszusa 1989. október 6–10. között ülésezett, ekkor „jogutód nélkül megszűnt”. Ez idő tájt a Központi Ellenőrző Bizottság Irattárában anyagiban kutattam. A sorsáért aggódó munkatárs is elment a

¹⁰⁰ Botos János és Vértes Róbert hozzám küldött kísérőlevele, 1989. október 8.

¹⁰¹ Bfl. 22049/1989/3. Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek Osztálya kísérőlevele, 1989. október 13. Tizenkilenc büntetőeljárás törvényességi óvását adtak át.

¹⁰² 32552/1989. I. M. III/4. Feljegyzés, 1989. szeptember 28. Az Igazságügyi Igazgatási Főosztály Statisztikai Osztályának Kulcsár részére átadott feljegyzése.

⁹⁹ I. M. Katonai Főosztály 028/19/1989. Kimutatás, 1989. április 20.

kongresszusra, rám bízta az irattár kulcsát. Én – miután segítséget így nem kaphattam – délben átmentem iratokkal teli aktatáskámmal a „Fehér Ház”-ból a LfB-re, ahol nyomban lemásolták a szükséges forrásokat. Az őrseg nem vizsgálhatott meg sem be-, sem kilépésemkor. A KB Irodába nem jutottam el (nem azért, mert rövid ideig tartott a kongresszus), de az ott lévő iratanyagok másolataiból Aczél, illetve barátja, Gyurkó László író révén néhány rendelkezésünkre állt.

November 27-én Nyershez kellett fordulnom.¹⁰³ Az új párt, az MSZP elnökénél is hiába kilincseltem. Mindez már a jövő, a közelgő választások előszele árnyékában történt. A politikai erők között éleződő viszonyok inkább arra sarkallták a volt MSZMP, illetve az új párt vezetőit, hogy miután a második semmisségi törvényt a kormány úgyis elfogadtatja a honatyákkal, több, a „párt” dicstelen múltjával összefüggő iratot nem adnak, nem rontják még jobban a helyzetüket. Sőt, mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák további kompromittáló adatok nyilvánosságra kerülését. Láthatták ugyanis azt is, hogy minél jobban tárult fel előttünk a múlt, annál jobban rendültünk mi is meg, mert ennyi gazságot egyikünk sem tételezett fel. A készülő írásunk tartalmáról – Nagy révén – tudomásuk volt, összefoglalónk készülésének és szemléletének híre eljutott Baloghhoz, akivel az MSZP akadémikusodása miatt ekkor már nem volt mit beszélnem. Ezekben a napokban kaptam kézhez a B. M-ből is egy összefoglalót arról, hogy mennyi és milyen állam elleni „büntett elkövetése” miatt indított büntetőeljárás iratait őrzik a nyilvántartások.¹⁰⁴ A kísérőlevél aláírói boldogan nyugtázták, hogy „áldásos” tevékenységünket ott is befejeztük, és „hasonló kérésekkel” már csak az utódaikat fogjuk üldözni.¹⁰⁵

Kiderült, hogy az igazságügyi tárca alapvető kérdésekben nem tájékoztatott bennünket.¹⁰⁶ A szeptember 4-én tartott kormányzati összejövetelen történtek megvilágítják az eseményeket, és háttérként szolgálnak László korábbi mondandójához. A kormányfő vezette kabinetülésen szeptember 4-én

¹⁰³ Levél Nyers Rezsőhöz, 1989. november 27.

¹⁰⁴ Törvénytelen szocializmus i. m. 317. o.

¹⁰⁵ Csukrán Magdolna levele, dátum nélkül.

¹⁰⁶ Ez annak ellenére igaz, hogy véleményezésre megkaptam azt az előterjesztést, ami az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hátrányos következményeinek rendezéséről készült. Ennek elkészítési határideje 1989. szeptember 15. volt. (Vö. Kulcsár Kálmán i. m. 301-302. o.-val!)

megkapta Kulcsár a felhatalmazást arra, hogy javaslatának megfelelően, a felsőszintű jogszabály adta lehetőséget használják ki politikailag „és készüljön preambulum”¹⁰⁷ a törvényhez, amelyben a kormány elnézést kér mindazoktól, akiket igazságtalanul meghurcoltak, egyesektől név szerint is”.¹⁰⁸

Közben az újságból (majd a nekem küldött újabb, de még mindig nem a készülő semmisségi törvénnyel kapcsolatos előterjesztésből) tudhattam meg, hogy „június elején döntött a kormány az 1949 és 1953 között internáltak munkaviszonyának rendezéséről, és egyben ez év decemberében szabta meg valamennyi 1945 és 1962 között meghurcolt rehabilitálásának határidejét”.¹⁰⁹ Erről mi csupán áttételesen, jóval később (az első semmisségi törvény elfogadását követően) kaptunk tájékoztatást, azzal, hogy ne 1990. március (és ne az újság szerinti 1989. december), hanem január vége legyen a munka lezárásának határideje. Írásos anyagot nem adtak, szóbeli tájékoztatás, de inkább utasítás történt. Arra nem emlékszem, hogy melyik igazságügyi közepvezető közölte velem.

Mindezek után az újságból tudhattam meg azt is, hogy „a kormány gyorsított ütemben készíti az 1956-os népfölkelésben való részvétel miatt elítéltek rehabilitálásáról szóló előterjesztést. Már e munka során kitűnt – írták a jól tájékozott újságírók –, hogy nem mindegy, mit nyilvánít majd ki az Országgyűlés erkölcsi-politikai elégtételként. Nem egyenlő értékű, hogy a politikai bűncselekmények miatt kimondott ítéleteket nyilvánítja semmisnek a parlament, vagy fejet hajt az elkövetett törvénysértések áldozatai előtt. Az első megoldás engedményként, sőt kegygyakorlásként hangzik, és csupán felülvizsgálata a hatalom bizonyos tetteinek, míg a második variáció magában hordozza e tettek értékelését is, azt, hogy a mai hatalom azok elköve-

¹⁰⁷ Trhgy, 1989. 1. k. Bp., 1990. KJK, 193. o. 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról. Ennek szövege így hangzott: „Az Országgyűlés kegyelettel megemlékezve mindazokról, akik az 1956-os nemzeti tragédia során hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében felléptek, és ezért politikai megtorlás áldozatául estek”.

¹⁰⁸ Kulcsár Kálmán i. m. 302. o.

¹⁰⁹ Magyar Hírlap, 1989. szeptember 21. 3. o. [a továbbiakban: MH, 1989. szeptember 21.] Alapvető kérdésekben vannak eltérő álláspontok. Rehabilitáció – de milyen feltételekkel? A sajtótermék elhallgatta az 1989. szeptember 4-én tartott kabinetülést, mert (mindekelőtt a megváltozott belpolitikai helyzet miatt) a döntés ott született meg az első semmisségi törvény mielőbbi elfogadtatásáról.

tőivel nem vállal közösséget.” Itt fogalmazódtak meg tisztán a kormánynak a párttól eltérő, Kulcsár által szorgalmazott elvei. Ezeknek a nézeteknek politikai „szellőztetése” Nagy és társai temetése, büntetőügyük újratárgyalása előtt, már június 2-án megtörtént, amikor a Földvárival készített beszélgetést a Népszabadság leköszölte.¹¹⁰ Az is ismertté vált, hogy a független szervezetek (is, mint mi februárban) nem két, hanem egy semmisségi törvényben gondolkodtak. Úgy vélték, hogy az Országgyűlés csak egy alkalommal adjon az 1945–1963 között elkövetett valamennyi törvénytörés áldozatának elégtételt, mégpedig ez utóbbi értelmezés szerint. Sőt, Németh kormányfő ígéretet tett a független szervezeteknek arra, hogy vitás kérdések esetén olyan előterjesztés kerül majd a kormány elé, amely mindkét álláspontot tükrözi.¹¹¹

Szeptember 21-22-én kétnapos ülést tartott a kormány, amelyik felkérte Kulcsárt, hogy az '56-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló törvényjavaslatot terjessze be az országgyűlés szeptemberi ülészakára. Október lett belőle. A kormányzóvivő pedig arról is szólt, hogy a legfőbb ügyészi jelentés szerint tizenhat nagy, egykori büntetőperben folyt, és közülük még nyolcban folyik felülvizsgálat a LfÜ-n, köztük a volt egyházi vezetők büntetőpereiben is. Tájékoztatás hangzott el arról a készülő törvényerejű rendeletről is, ami az 1945–1953 között internáltak és kitelepítettek, illetve az '56-os népfelkelés nyomán elítélt és még élő személyek jelképes anyagi kártalanítására terjed ki. „Az 1956-os népfelkelés” 22 000 elítélte¹¹² mellett annak idején 12 900 személyt sújtott az alaptalan közbiztonsági őrizetbe vétel.¹¹³ A törvényt, mert sokat tett '56 áldozataiért, Borics államtitkár terjeszthette végül elő október 20-án.¹¹⁴

¹¹⁰ Vö. a Földvári interjúval!

¹¹¹ MH, 1989. szeptember 21.

¹¹² Kutatásaink alapján számuk meghaladja a 26 ezret.

¹¹³ Magyar Hírlap, 1989. szeptember 23. 1. és 3. o. Ülést tartott a Minisztertanács – Kormányzóvivői tájékoztató. Rehabilitálják az internáltakat, kitelepítetteket. Tudatos manipulációra derült fény a Mindszenty József és társai elleni büntetőeljárás felülvizsgálatakor; Magyar Nemzet, 1989. szeptember 23. 3. o. A Minisztertanács ülése; Népszava, 1989. szeptember 23. 1. és 5. o. A Minisztertanács ülése. A kormányzóvivő tájékoztatója. Rehabilitálás és kártérítés; Népszabadság, 1989. szeptember 23. 1. és 3. o. Még mindig csak tervezik a gyenge vállalatok felszámolását.

¹¹⁴ Kulcsár Kálmán i. m. 302. o.

Erdekes nyilatkozatot közölt szeptember végén a Magyar Nemzet Dornbachtól, a TIB jogi szakértőjétől. Ismertté vált belőle, hogy egy hónapja lehetőség nyílt az egykori elítéltek vagy hozzátartozójuk részére, hogy megtekinthessék a periratokat. Dornbach elmondta azt is, hogy a „TIB vezetése egyet kell értsen a kormány ama álláspontjával, hogy az 1956 utáni megtorlási korszak perei közül egyedül Nagy Imre és társai ügyében történjék meg az egyedi felülbírálás, mert az ennek során hozott legfelsőbb bírósági döntés alapján egy generális törvénnyel az összes többi ügyben is megsemmisíthető az ítélet. A törvényi megsemmisítés jogi következménye pedig teljes egészében azonos és egyenértékű az egyéni felülvizsgálattal. Minden érintettet – már csak az időtakarékosagra való tekintettel is – arra kérünk: ebbe a megoldásba nyugodjon bele.” A TIB jogi szakértőjének állásfoglalása azt jelentette, hogy az ún. '56-osok legkiemelkedőbb szervezete támogatja a kormányt, ami így „a függetlenek”-től is szabad utat kapott tervei megvalósításához, akik a Földvári–Kulcsár-kettős megoldását, a tervezett törvény „ártatlanság”-ra hivatkozását szorgalmazták. „Követelésünk az is – szögezte le Dornbach –, hogy az ítéletet hozó bíróság az érdekelt vagy hozzátartozója kérelmére igazolást adjon ki arról, hogy az elítéltetés a törvény hatálya alá esik, és a rendelet ártatlanság okából a bírói ítéletet megsemmisítette.” Hosszasan elemezte a riportalany a lincselésekkel kapcsolatos nézetét is. Le-szögezte, hogy a TIB általánosságban a „forradalom mártírjairól” beszél, mert annak tekinti azt a járókelőt is, akit se szó, se beszéd, az utca egyik vagy másik oldaláról puffantottak le.¹¹⁵

A nyilatkozat lényege abban summázható, hogy a Nagy és társai ügyének újratárgyalásakor, a LfB-én, a „félnapos »pozitív koncepció per«” végén kimondatott: bűncselekmény hiányában mentették fel a vádak alól a 31 évvel korábban elítélt politikai személyiségeket. S ezzel összefüggésben vagy tízezer más büntetőper is végre a helyére kerülhet. Így köszöntött ránk október, örömet hozva egyes korábban meghurcoltaknak,¹¹⁶ és a parlament

¹¹⁵ Az első semmisségi törvénynek az 1989-ben érthető politikai kompromisszumokból fakadó, kényszerűen keletkező hiányosságait szüntette meg a 2000. évi CXXX, a negyedik semmisségi törvény hatályba lépése.

¹¹⁶ Magyar Közlöny, 1989. 67. sz. A Minisztertanács 104/1989. (X. 4.) MT rendelete egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről.

október 20-án megtárgyalta¹¹⁷ a (minimális jogászbizottsági közreműködéssel és történeti közreműködés nélkül) beterjesztett első semmisségi törvényt, amit 278 támogató, 4 ellenző szavazattal és 28 tartózkodással elfogadták a képviselők, miként a kártalanításról és a sérelmek orvoslásáról szóló országgyűlési határozat-tervezeteket is.¹¹⁸

Egyikünket sem hívták meg a parlamenti ülésre, noha közülünk számosan dolgoztak hittel azért, hogy megalapozhassák a nemzeti megbékélés ügyéhez elengedhetetlen jogszabályt. Lassan teherre váltunk az igazságügyi tárcánál, mert a politikusi rögtönzések mezején egyesek báboknak tekintettek minket, holott szerepünk – és munkánk – pont azt alapozhatta volna meg, hogy ne egy ellen-koncepció alapján, hanem a tényfeltárára alapozottan fogadhassák el a képviselők a semmisségi törvényt. Hiába kaptam kézhez „az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról készülő törvényjavaslattal kapcsolatos 1989. október hó 5. napján megtartott megbeszélésről” készült emlékeztetőt,¹¹⁹ sem a LfB, sem a LfÜ illetékeseinek megállapodásához vezető megbeszélése engem nem érintett. Ekkor már azon morfondíroztam, hogy miként fogjuk írásba foglalni a jogász-történész vegyes bizottság tényfeltáró tevékenységéről készülő jelentést, illetve javaslatot, az 1945–1962 (1963) között kihirdetett, jogerős ítéletek felső szintű jogszabályba foglalt semmissé nyilvánítására. Október 14-re elkészült a kétoldalas vázlat.¹²⁰ Ezt eljuttattam az igazságügyi tárcához. Akkor úgy gondoltam, hogy ha közösen neveztek ki bennünket, munkánkat is közösen kívánják felhasználni. Nem így történt, de ez egy másik történet.

¹¹⁷ Zinner 2002, 85-86. o.

¹¹⁸ Magyar Nemzet, 1989. október 21. 2. (Parlamenti összefoglaló, negyedik nap)

¹¹⁹ 1989. El. II. C. 4/3. sz. Emlékeztető. 1989. október 5.

¹²⁰ Jelentés a jogász-történész vegyes bizottság tényfeltáró tevékenységéről és javaslatok az 1945–1962 (1963) között kihirdetett, jogerős ítéletek felső szintű jogszabályba foglalt semmissé nyilvánítására.

Kahler Frigyes

Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. év eseményei és az első semmisségi törvény

I.

A diktatúra alkonyán

A folyamatot, amely Magyarországon a Kádár János névvel fémjelzett rendszer bukásához vezetett a köznyelvben rendszerváltoztatásnak (rendszerváltásnak, rendszerváltozásnak) említi a közbeszéd. A jogász számára sokkal inkább a pártállami diktatúra felszámolása és a polgári demokrácia/jogállam kialakítása fedi a folyamatok rendszerét.

A jaltai világrendben a szovjet érdekszférába sorolt és ezért a Szovjetunió államrendjére kényszerülő Magyarországon a jaltai képlet érvényének megszűnése után a belső erőviszonyokat tükrözve indult el az a folyamat, amely a jogállami lét, a polgári demokrácia elérését volt hivatva elérni.

Kádári diktatúra összeomlásának okai¹ – a gazdaság komplex válsága, a Szovjetunió meggyengülése, az alternatív politikai elit kialakulása, és az MSZMP-n belüli generációs és ideológiai harc – a '80 -as évek második felére visszafordíthatatlanná váltak.

Kádár rendszerének Magyarországra kényszerítése 1956. novemberében nélkülözte a legitimitás legcsekélyebb mértékét is. A szovjet fegyverekkel és a karhatalom (pufajkások) fegyvereinek erejével vérbefojtott forradalom „legitimálta” a hatalmat. Ezt azzal „kanonizálta” a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB), hogy a december 2-3. napján megtartott ülésen kihirdette a rendszer fennállásáig

¹ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században Bp. Osiris Kiadó, 2000. p. 520.

érvényesnek tekintett dogmát arról, miszerint az 1956. októberi mozgalom kezdettől fogva ellenforradalom volt.²

Arra már korábban rámutattunk M. Kiss Sándorral, hogy az „ellenforradalom” dogma kanonizálását a moszkvai politbüro már korábban jóváhagyta.³ S tegyük hozzá: igényelte.

A november 4. utáni sortüzek terrorja után a kizárólagos hatalmat megszerző Kádár elindította a magyar történelem *legnagyobb politikai megtorlását*.⁴ A bírói ítéleteket nem független bíróságok⁵ mondták ki. Az érdemi határozatokat a politikai döntéshozók hozták meg. Nem csak olyan jelentős személy esetében, mint Magyarország legitim miniszterelnöke ügyében, hanem a megyékben a népbíróságok – valamint a megyei bíróságok – előtt folyamatba tett ügyekben is.⁶

A forradalom megtorlása során tovább folytatódott a *konceptiós perek gyakorlata*. A konceptiós perekről, azok szerkezetéről és tulajdonságairól másutt bővebben értekeztünk.⁷ Itt csak annyit: az „ellenforradalom dogma” igazolásához fel kellett mutatni olyan – soha meg nem történt – tényállásokat, amelyek a Horthy-rendszer restaurálását, az ellenforradalom brutalitását

² Az MSZMP IKB ülésének jegyzőkönyve: A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet (továbbiakban jkv. I.) 1956. november 11 - 1957. január 14. Bp. Intera, 1993. p. 139–247.

³ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: Kinek a forradalma? Bp. Püski–Kortárs, 1997. p. 321–326.

⁴ Gosztonyi Péter Magyar Golgota – A politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1949-től 1963-ig és egyéb korrajzi történetek. Heltai Gáspár Kft. Bp. 1997. Saját kutatásaink szerint Mintegy 24 ezer személyt ítéltek börtönbüntetésre, s a végrehajtott halálos ítéletek száma 300 körül volt. A közbiztonsági őrizet (internálás) intézményének alkalmazásával további 13 ezer embert fosztottak meg szabadságától meghatározatlan időre közigazgatási határozattal. A *közbiztonsági őrizet intézménye* 1956. december 13-án lépett hatályba az 1956. évi 31. tvr.-tel, (az 1956. évi 31. tvr.-et az 1957. évi 1. és 1957. évi 41. sz. tvr.-tel módosította.)

⁵ Kahler: Joghalál Magyarországon 1945–1989 Bp. Zrínyi, 1993. p. 17–98; Kahler – M. Kiss: Kinek a forradalma? p. 209–229; Zinner Tibor: A Kádári megtorlás rendszere, Hamvas Intézet, 2001, p. 5–440.

⁶ Így Földes Gábor és társai ügyében a győri Megyei Bíróság előtt Gyepes István tanácselnöknek Nezvál Ferenc Igazságügy Miniszter adott közvetlen utasításokat.

⁷ Kahler: Joghalál..., p. 139–203; Kahler: Gondolatok a konceptiós perekéről. In: Jogállam és diktatúra. Bp. Kairosz, 2008. p. 5–38.

„igazolják” s ezért fegyveres beavatkozás szükségességét indokolják. Ez tűnik ki az 1958. október 9-én Marosán Györgyhöz eljuttatott feljegyzésből: „...az ellenforradalmi perek anyagai minden vonatkozásban alátámasztják pártunk értékelését az ellenforradalomról.”⁸

Hasonló célt szolgált a *jogi minősítés* alkalmazása, amikor is az államellenes bűncselekményben elmarasztalt személyeket valamilyen *köztörvényes* minősítésű bűncselekményben is bűnösnek mondták ki.

A változó külső és belső körülmények a '70–'80-as évek fordulóján már lehetővé tették – igen szűk körben – ellenzéki hangok megjelenését.

Kádár János tudott az ellenzéki értelmiségekről. 1985. őszén Mihail Gorbacsovval – a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) új főtitkárának – kifejtette: „Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus, az értelmiség képviselői, írók. Nincsenek sokan. Szerveződő csoportoknak is lehet őket nevezni abban az értelemben, hogy 50-60 ember időnként találkozik. A nyugatiak megkeresik, támogatják őket... Felmerül a kérdés, mit tegyünk velük. Adminisztratív intézkedéseket csak végső esetben fogantathatunk velük szemben, mivel nem kívánunk ingyen reklámot csinálni ezeknek az embereknek. Időnként ellenőrizzük az ellenzéki elemeket, elko-bozzuk sokszorosító gépeiket, de ha kell, tudunk gorombábbak is lenni.”⁹

1985. június 14-16-án a Monóron tartott ellenzéki tanácskozás, valamint az 1987. szeptember 27-én Lakiteleken – *Lezsák Sándor* telkén – összehívott, a nép-nemzeti gondolat jegyében politizálók tanácskozása, amely a Magyar Demokrata Fórum (MDF) megalakítását eredményezte.

A másik nagy ellenzéki szerveződés a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) 1988. március 17-én a Beszélő-körből Szabad Kezdeményezések Hálózata néven alakult meg.¹⁰

1988. március 30-án az Eötvös Lóránd Tudományegyetem (ELTE) Társadalomtudományi (Bibó István) Szakkollégiumában 39 alapító taggal létrejött a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől (KISZ) független, elsősorban az

⁸ Iratok az Igazságszolgáltatás történetéhez Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992. (szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző Zanathy János, Zinner Tibor) – továbbiakban: Iratok – p. 648–654.

⁹ Idézi: Urbán Attila: Kádár politikai rendőrsége. In: Rubicon, 2002/6-7. p. 65.

¹⁰ 1988. november 13-án a Jurta Színházban vette fel az SZDSZ nevet a magát „demokratikus ellenzéknek” nevező liberális pártalakulat.

egyetemi ifjúságra támaszkodó szervezet, a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ).

Míg az MSZMP-n belül a reform szárny és az ortodox kommunisták küzdelme folyt, ennek során a reformerek legfajtyosabb személyiségeit kizárják az MSZMP-ből.¹¹

Egyre erősödött az 1956-os forradalom értékelésének megváltoztatására irányuló igény, s a forradalom megtorlása során kivégzettek, így Nagy Imre és mártírtársainak tisztességes eltemetésére való követelés.

1988. tavaszán odáig érett a helyzet, hogy megalakult a *Történelmi Igazságtétel Bizottság*¹² (TIB). Az alakuló ülést Hegedűs B. András Gerlőszeg utcai lakásán tartották.

Alapító tagjai Nagy Erzsébet – 1992-ig elnök –, Hegedűs B. András, Göncz Árpád, Vásárhelyi Miklós és Regéczy-Nagy László. A jogi ügyeket Dr. Dornbach Alajos ügyvéd vitte.

A TIB három szekciót szervezett: a *történelmi*, a *kegyeleti* és a *jogi* szekciót.

A TIB 1989. június 8-án nemzetközi sajtótájékoztatót tartott, ahol a nemzetközi közvélemény tudomására hozta céljait. E szerint a társadalom széleskörű támogatásával elő kívánják mozdítani a magyar sztálinizmus 1945 utáni korszakában, de különösképpen 1945 és 1960 között elkövetett „népellenes bűnök, törvénytelenések feltárását”. (Kiemelés tőlem – K. F.)

Célul tűzték ki továbbá az élő és meghalt áldozatok erkölcsi, politikai és jogi rehabilitálását, és a kivégzettek „emlékének megtisztítását” és méltó nyughely biztosítását, valamint közös emlékmű állítását.

A TIB nevében és programjában megjelenik tehát – ha részleteiben nem is fejtették ki – az *igazságtétel egyik oldala* a sértettek részére történő igaz-

¹¹ Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót. Vö.: Kizárt a párt, Primo Kiadó, 1982, p. 255.

¹² Részt vevők még: Ghiczyné Gyenes Judit (Maléter Pál özvegye), Halda Aliz, Szilágyi Józsefné, Ujhelyiné Haraszi Mária (Losonczy Géza özvegye), Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Hankiss Elemér, Hegedűs László, Hósz Dezső, Kertész Dezső, Litván György, Lőcsei Pál, Marján István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts Béla, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Ujhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Zimányi Tibor, Mérei Ferenc, Litván György, Rácz Sándor, Donáth Ferenc, Mécs Imre, Csalóz Zsolt, Kozák Gyula, Szabó Miklós.

ságszolgáltatás, ugyanakkor nincs utalás a főbenjáró bűnök *elkövetőinek* törvényes felelősségre vonására, csupán arra, hogy a törvénytelenégeket fel kell tární és a valós történelmet kell a társadalom tudomására hozni.

Az igazságtétel magvetése – erkölcsi és jogi vonatkozásban, de hogyan... ?

Az igazságtétel fókuszába – érthető módon – először a sérelmet szenvedett milliók erkölcsi, politikai és jogi rehabilitációja került, de nem nehéz belátni, hogy ez csupán az igazságtétel egyik oldala még akkor is, ha a jogi rehabilitáción túl bizonyos anyagi jóvátétel is társul hozzá.

Az *igazságtételen* – nem csak e sorok írójának álláspontja szerint – olyan folyamat értendő, amelynek során a kiépülő alkotmányos jogállam egyfelől választ keres az elmúlt közel fél évszázad diktatúráinak injúriáira – s orvosolja azokat –, másrészt megszünteti a diktatúra elnyomó struktúráját és diszkriminatív rendszerét. Mindebből következik, hogy az *igazságtétel* egyrészt a *sérelmet szenvedettek erkölcsi, jogi és – az ország teherbíró képességéhez képest megengedhető – anyagi sérelmeinek orvoslását*, másrészt a *bűnök még élő elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonását*, harmad rész a *bolsevik típusú diktatúra hatalomra jutásának és regnálásának történeti feltárását, elméleti bírálatát* jelenti.

Gyakorlatban ehhez kapcsolódik a diktatúra intézményrendszerének teljes lebontása, s egyidejűleg a jogállami intézmények helyreállítása. Magyarországon mindez *nem egy forradalom útján*, hanem tárgyalások és *többirányú kompromisszumok megkötése útján* történt, amely magán hordta azokat a korlátokat, amelyeknek az eltávolításához 20 év kellett, s amelynek a végére a 2012. évi alaptörvény tett pontot.

Bár a TIB programjában az 1945 utáni időszak *népellenes bűneinek és törvénytelenégeinek feltárása szerepel*, *első sorban azonban az 1956-os megtorlás áldozatainak igazságszolgáltatása állt előtérben*. Ez a TIB-et alapítók, majd a csatlakozó tagok névsorát tekintve magától értetődőnek tekinthető. Később – látni fogjuk – az igazságszolgáltatás módja – ti. hogy csak a Nagy Imre-per kerüljön törvényességi órással egyéni felülbírálatra, s az összes többi megtorlási ügy egy törvénnyel – *ex lege* – kerüljön megsemmisítésre, *rejtetten a forradalom kisajátítását és a forradalmi nép kirekesztését is jelentette*.

Egy sarkalatos kérdés – út '56 megítélése kérdéséhez és a következmények

1989. január 26-án a Kossuth Rádió reggeli krónika majd a 168 óra című műsorban Pozsgay Imre az MSZMP PB tagja olyan nyilatkozatot tett, amely megrengette az MSZMP alapvető legitimációs pillérét, hogy ti. az 1956-os események kezdettől fogva ellenforradalmiak voltak, ezért a fegyveres beavatkozás indokolt volt. Pozsgay bejelentése szerint, ami 1956. októberében történt nem ellenforradalom, hanem *népfelkelés* volt.

A *népfelkelés* formulát az MSZMP KB mellett működő tanácsadó testület, illetve a munkabizottság történelmi albizottsága dolgozta ki. Az albizottság az 1988. június 13-án létrehozott és Pozsgay Imre vezette munkabizottság¹³ része volt. A történelmi albizottság¹⁴ Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke vezetésével működött.

Az albizottságban kialakult álláspont nyilvános bejelentéséről Pozsgay Imre nem tájékoztatta előre sem Grósz Károly főtitkárt, sem a PB tagjait. A hír nem csak az MSZMP-t rendítette meg, de óriási hatása volt az egész társadalomra. Az 1989. február 10-11-én megtartott KB-ülés¹⁵ jól tükrözi e kardinális kérdés körül folyó vitát.

A kérdés körül kialakult éles vitát, az összecsapó véleményeket és indulatokat már korábban elemeztük M. Kiss Sándorral.¹⁶ Itt csak néhány megjegyzéssel egészítem ki a fenti elemzést:

¹³ A munkabizottság hivatalos megnevezése: A társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottság.

¹⁴ Tagjai: Horn Gyula külügyminisztériumi államtitkár, Ormos Mária a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem rektora, Tőkei Ferenc az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, külső szakértők: Balogh Sándor az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, Földes György az intézet tudományos munkatársa, Hajdú Tibor az MTA Történet Tudományi Intézete tudományos tanácsadója.

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei 1. Magyar Országos Levéltár Bp. 1993. (sorozatszerkesztő Lakos János, kötet szerkesztő Soós László, lábjegyzetek: S. Kosztrics Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György) továbbiakban: jkv. 1993. p. 1–204.

¹⁶ Kahler – M. Kiss: Kinek a forradalma? p. 321–341.

Romány Pál a KB mellett működő tanácsadó testület elnöke – a Politikai Főiskola rektora – arról beszélt,¹⁷ – „szembe mer-e nézni a párt 1956-tal, saját legitimációja gyenge pontjával, vagy sem?” (Kiemelés tőlem. K. F.) Tőkei Ferenc hozzászólása¹⁸ Lukács György filozófusra hivatkozott, és Bibó István megfogalmazására alátámasztandó a „népfelkelés” meghatározást.

A „politikus” vélemények mellett Ormos Mária történész professzor szólalt meg.¹⁹ Kádár „népfelkelést” emlegető novemberi felszólalásai mellett, a kutatás lehetőségét sürgette, amely addig nem nyílt meg a tudomány számára. Horn Gyula felszólalását²⁰ ugyancsak idéztük a Kinek a forradalma?-ban. Most itt ahhoz csak annyit: Horn mindvégig – miniszterelnökként is – azt vallotta:

„Ami a lényeg. Én szerintem nincs és nem is szabad megengednünk azt, hogy 1956 kapcsán valamiféle lelkiismereti válság keletkezzen mindazoknál, azokban, akik akkor fegyvert fogtak, mert akik fegyvert fogtak novemberben, és novemberben felleptek azok az ellenforradalommal szemmel léptek fel. ...Szerintem 1956-os vitára, vagy ennek kapcsán egy polarizációra nincs szüksége ennek a pártnak.” Ugyanakkor elismerte, hogy „meg kell változtatni az 1956 korábbi egyoldalú értékelését.”

Az ülés végén felszólaló Pozsgay Imre szavai²¹ – különösen a későbbi történések függvényében – jelentősek: „A damaszkuszi úton, egyszer – aki vált az életben – végig kell mennie, ki ekkor, ki akkor...”

1989. február 20-21-én a KB ülése ugyancsak fontos az igazságtétel folyamatának szempontjából.

Az ülés elején jelen volt Kádár János is, az ügy előadója Fejtő György volt, a PB 1989. február 7-i határozatát terjesztette a KB elé. Ennek lényege: *Felül kell vizsgálni az 1945. december és 1962 közötti időszak büntető pereit, fel kell tárni a perekben a koncepciók elemeket és a feltárás eredményeihez képest határozni kell a jogorvoslat módjáról.*²²

¹⁷ Jkv. 1993. I. p. 26–31.

¹⁸ Jkv. 1993. p. 42–46.

¹⁹ Jkv. 1993. I. p. 65–69.

²⁰ Jkv. 1993. I. p. 61–65.

²¹ Jkv. 1993. I. p. 171–172.

²² Jkv. 1993. I. p. 391–393.

Aczél György első felszólalásában²³ elég élesen kikelt Fejti személye ellen. Aggodalmát fejezte ki továbbá, hogy a múltban meghurcolt (munkásmozgalmi) sértettekre és utódaikra a felülvizsgálat újabb megpróbáltatásokat ró. Aczél indulatos kitörésére Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter válaszolt, aki meghívottként vett részt a KB ülésén.

„Én nagyon megértem Aczél elvtársnak az aggályait... Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy itt azokról van szó, akik ártatlanul kerültek bele. Hogy ezt maximális tapintattal kell elvégezni, az természetes... Mindössze annyit kell megállapítanunk, hogy milyen ügyekben, kik voltak koncepcióos perek áldozatai. Talán egy névsor is elég a végén, és tehetünk majd egy olyan javaslatot..., hogy ezeket az ügyeket úgy zárjuk le, hogy meghatározott per kategóriákban az ártatlannak bizonyult vádlottakat törvény által rehabilitáljuk... Természetesen a bizottságok munkáját titok övezi addig, amíg ez megfelelőnek tűnik. (Kiemelés tőlem. K. F.)

Kulcsár Kálmán nyilatkozata több fontos momentumot vetít előre, amelyekkel a következő fejezetekben foglalkozunk. Az egyik a bizottsági munka és annak nyilvánossága, amely valójában kezdettől fogva taktikai kérdés volt.

A másik a felülvizsgálat módja. Itt jelenik meg először a semmisségi törvénnyel – *ex lege* – történő rehabilitáció megoldása, amelynek ellentmondásairól ugyancsak a következő fejezetben szólnunk. Kulcsár célja itt minden esetre a politikai felhatalmazás elnyerése volt, mert e nélkül lehetetlen lett volna a szükséges iratok beszerzése első sorban a belügyminisztériumtól. Tőkei Ferenc rövid felszólalása²⁴ támogatta a politikai felhatalmazás megszavazását.

Az események sokkal gyorsabbak voltak, mint a párt bürokratikus ügyintézése. Közeledett Nagy Imre kivégzésének évfordulója, s ezzel kapcsolatban a párton belül is sokan túlléptek a februári KB álláspontján.

1989. április 12-i KB ülésen Grósz Károly felháborodott a Magyar Hírlap aznapi számában megjelent „a Magyar Szocialista Munkáspárt reform szárnyának platformja” címet viselő megnyilatkozáson,²⁵ amely már messze túl megy a KB februári állásfoglalásán és kimondja:

²³ Jkv. 1993. I. p. 394-395.

²⁴ Jkv. 1993. I. p. 399.

²⁵ Jkv. 1993. I. p. 711-715.

„...az események egyszavas minősítésére a népfelkelés kifejezést alkalmaznunk tartjuk”. S ezen túl: „Elítéljük a november 4-ét követő véres megtorlást és leszámolást. Kétségtelen, hogy a Kádár–Münnich kormányzatra rendkívül erős nyomás nehezedett ez irányban, mind külföldi szövetségesei, mind pedig a belföldi konzervatív és revánsra váró erők részéről, ezt azonban nem tartjuk mentségnek. *Kifejezzük azt a meggyőződésünket, hogy a Nagy Imre-per koncepcióos per, célját tekintve pedig politikai gyilkosság volt.*” (Kiemelés tőlem. K. F.)

A kemény ítélet valóban mellbevágó volt a KB fórumán (olyan időben, amikor a Nagy Imre-per iratait még át sem tanulmányozta a párt szakapparátusa – az erre hivatott hatóságokról nem is beszélve –, így arról hivatalos döntés nem is született). Az eseményeknek tragikus színt adott a nagybeteg Kádár János megjelenése és felszólalása a KB ülésén. Felszólalása²⁶ – ez volt utolsó közéleti megnyilatkozása – valójában a széteső elme mögött vergődő lelkiismeret-furdalás megnyilvánulása volt.

Amikor M. Kiss Sándorral először elemeztük a sok helyen érthetetlen szöveget,²⁷ úgy értékeltük, hogy Kádár Szovjetunióbeli tartózkodását fogásnak élte meg és szabadulásának az volt „az ára” – erre írásban vállalt kötelezettséget – lemondhatja a Nagy Imre-kormányt, s ezért életével vállalt garanciát. Fenntartva a leírtakat, most, újabb 16 év után Kádár kusza mondataiban felsejlik egy sajátos háritás is, hiszen – egyéb forrásokból jól ismert – Kádár volt az, aki ragaszkodott Nagy Imre halálos ítéletéhez, amelyet a PB-vel megszavaztatott, és inkább elnapoltatta az olasz választások miatt a tárgyalást, mintsem a halálnál enyhébb ítélet szülessen a Nagy Imre-perben.²⁸ Ennek fényében Kádár lelkiismeretfurdalása roppant súlyos lehetett, s talán éppen ezért menekült a moszkvai fenyegetés – a „tőmondat” mögé, mert nem mert szembenézni gyilkos tettével.

Nagy Imre és mártírtársainak temetési előkészületei megállíthatatlanok voltak, így nem lehetett elkerülni a Nagy Imre-per kérdését a KB előtt sem.

A Nagy Imre-ügyre és a rehabilitáció kérdésére a következő fejezetben visszatérünk.

²⁶ Jkv. 1993. I. p. 758-767.

²⁷ Kahler–M. Kiss: Kinek a forradalma? p. 335-336.

²⁸ Vö.: Kahler: Arcvonások egy Kádár-portréhoz. In: A kommunizmus hosszú árnyéka II. Bp. Kairosz, p. 42-48.

Most csak annyit – 1989. május 29-ét írtuk –, a KB ülésén felszólaló Szabó István²⁹ már így fogalmazott:

„A másik nagy dolog amit a Berend T. Iván nagyon finoman fogalmazott, én nem tudok ilyen szépen fogalmazni: ha elfogadjuk – *már pedig elfogadjuk* –, hogy Nagy Imre és társai politikai gyilkosság áldozatai lettek, már *pedig elfogadtuk*, hogy 1956 népfelkelés volt, 1956 forradalom volt, akkor választ kell adni egyértelműen arra, hogy mi volt a 33 év, és ennek a pártnak kell erre választ adni.”³⁰ (Kiemelések tőlem. K. F.)

A kocka tehát el volt vetve. Mindaz, ami ezután történt, már túl volt a Rubiconon. Romsics Ignác találóan fogalmazta meg, hogy 1989. június 16-án – az újratemetés napján – az MSZP „pszichológiailag...roppant össze”.³¹ A kilépett párttagok száma szeptemberre elérte a 120 ezret.

II.

A rehabilitációk jogtechnikái – egyéni felülbírálat, vagy törvényi (ex lege) semmisség?

Nincs olyan jogrendszer a civilizált világban, amely ne tartalmazna rendelkezést jogerős bírói ítéletekkel eldöntött kérdések felülbírálatára. Ilyen rendelkezések feltalálhatók kommunista diktatúrák büntető eljárásjogi kódexeiben is, így a magyar büntető perrendtartásban is.

Az 1951-ben elfogadott büntető perrendtartás (Bp)³², illetve az azt módosító törvények³³ a jogerősen elbíralt ügyek felülbírálatára két jogeszközt ismert. A *perújítást* és a *törvényességi óvást*. Az 1989-ben hatályban volt újabb eljárásjogi törvény (Be)³⁴ mind a két rendkívüli jogorvoslatot fenntar-

²⁹ Szabó István személyét a Jkv. nem azonosította. Így nem tudjuk, a két KB-tag Szabó István közül a MSZMP Szolnok megyei első titkára vagy a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke, a Nádudvari Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelőszövetkezet elnöke felszólalásáról van-e szó. A szövegből úgy tűnik, inkább az utóbbi beszélt.

³⁰ Jkv. 193. I. p. 986.

³¹ Romsics Ignác: Magyarország Története a XX. században. p. 543.

³² 1951. évi III. tv., amely a régi 1896. évi 33. tv-t váltotta fel.

³³ 1954. évi V. tv. majd az 1957. évi 8. törvényerejű rendelet (tvr.)

³⁴ 1973. évi I. tv.

totta. *Perújítást* akkor engedélyezett a törvény,³⁵ ha az ügyben hamis bizonyítékokra alapoztak ítéletet, ha a hatóságok hivatali kötelességüket megszegve jártak el, ha az ügyben több ítélet született, ha az ügyben olyan új bizonyíték merült fel, amelyet eddig nem bíráltak el.

A perújítás kezdeményezésére joga volt az ügyésznek – a vádlott javára és korlátozott időn belül a terhére is –, a vádlottnak valamint a védőnek kizárólag a vádlott javára. Az eredményes perújítási eljárás lefolytatását követően a korábbi ítéletet az eljáró bíróság hatályon kívül helyezte és a törvénynek és a felvett bizonyítás eredményének megfelelő új ítéletet hozott.

A másik rendkívüli perorvoslat – a *törvényességi óvás* – kizárólag a legfőbb ügyész diszkrecionális joga volt.³⁶ A törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróság előtt lehetett emelni, s a Legfelsőbb Bíróság az ügyben – jogorvoslat kizárásával – hozott döntést. Törvényességi óvásnak akkor volt helye, ha a megtámadott ítélet *törvénytörő vagy megalapozatlan* volt.

Törvénytörő lehetett egy ítélet, ha az eljáró hatóságok a hatályos eljárás jogi vagy anyagi jogi törvényeket sértették meg. A bírói gyakorlat lényegében megkövetelte, hogy a törvénytörésnek az ítélet érdemi részére kihatása legyen. Amennyiben ez nem volt megállapítható, úgy a rendkívüli perorvoslat – ez okra alapozva – nem volt eredményes.

A *megalapozatlanság* fogalmát a Be. szabályozta³⁷ (nem a rendkívüli, hanem a rendes perorvoslatok körében). Megalapozatlannak tekintették az ítéletet, ha az első fokú bíróság ítéletében a tényállás nincs felderítve, nem állapított meg tényállást vagy a tényállás hiányos volt, ha ellentétben állt a bizonyítás anyagával (iratellenesség), ha a bíróság egyes tényekből más tényekre helytelenül következtetett.

A *megalapozatlanság* tehát nem jogi, hanem *tényállásbeli hiányosság*. A tényállási hibákból eredő jogorvoslati lehetőség, illetve annak korlátozott

³⁵ Be. 213. § (1) bek. 1-4.

³⁶ Ebben a formájában az 1954. évi V. tv. 83. §-a vezette be.

³⁷ 239. § (1) A másodfokú bíróság a határozatát az elsőfokú bíróság által megállapított tényállásra alapítja, kivéve, ha az elsőfokú bíróság ítélete megalapozatlan.

(2) Az elsőfokú bíróság ítélete megalapozatlan, ha

a) a tényállás nincs felderítve,
b) a bíróság nem állapított meg tényállást, vagy a megállapított tényállás hiányos,
c) a megállapított tényállás ellentétes az iratok tartalmával,
d) a bíróság a megállapított tényekből további tényre helytelenül következtetett.

volta a későbbiekben leküzdhetetlen problémát jelentett – s jelent a diktatúra ítéleteinek orvoslása során napjainkig.

A törvényességi óvás intézménye 1992-ig volt hatályban. Ezt követően az Alkotmánybíróság megsemmisítette.³⁸ Az Alkotmánybíróság érvelése szerint ugyanis ez a jogintézmény ellentétes a jogállamisággal – figyelemmel az Alkotmány 2. § (1) bekezdésére. Nem fogadható el ugyanis, hogy jogállamban a legfőbb ügyész diszkrecionális jogon lépjen be az eljárásba. Az alkotmánybírósági döntést követően csak a perújítás maradt meg olyan rendkívüli perorvoslatként, amellyel lehetséges volt a tényállást illetően is jogorvoslatot szerezni.

A későbbi – a törvényességi óvás helyére lépő rendkívüli perorvoslatok – a *felülvizsgálati kérelem*³⁹ és a *jogorvoslat a törvényesség érdekében*⁴⁰ minden esetben *tényálláshoz kötött*, azaz nincs lehetőség a megtámadott ítélet tényállásának újraértékelésére. Ez a jogi konstrukció jogállami viszonyok között folytatott nyomozás és felvett bírósági bizonyítás esetén nem kifogásolható. Arra a korszakra nézve azonban, amelyben a koncepciók perrek, a kényszervallatás, bizonyítékok koholása-meghamisítása és a törvények lábbal tiprása mindennapos gyakorlat volt, alkalmazhatatlan, hiszen az ott megállapított tényállás aligha lehet alapja az igazságszolgáltatásnak.

Az igazságtételben, amely a sértettek vonatkozásában meg kívánja szüntetni az őket ért jogtalanságokat sajátosan keverednek a politikai, erkölcsi és jogi elemek. Emellett figyelemmel kellett lenni arra is, hogy a sérelmet szenvedettek száma több százezer. Ilyen nagyságrendű ügy esetében nemcsak a bíróság kapacitása jelent gátaakat, de az ügyiratok nagy részének megsemmisülése is.

Mindez abba az irányba mutatott, hogy az elégtétel megadása *törvényhozási úton történjen*. Így merült fel – nem csak politikai síkon – a semmisségi törvény megalkotása.

Sajátos e körben, hogy a koncepciók büntető ügyek elítélteinél a szoros értelemben vett büntetőjogi jogkövetkezmények már régen megszűntek. Az egykori elítéltek ugyanis a semmisségi törvény hatályba lépésének idején jogilag már mentesültek a büntetett előélet hátrányos jogkövetkezményei

³⁸ 9/1992. (I. 30. AB határozat)

³⁹ 1992. évi LXIX tv.

⁴⁰ 1998. évi XIX. tv. 416. §-429. §.

alól. Legalábbis a jog szerint, mert politikailag gyakran később is hordozták elítélésük súlyát. Figyelemmel kellett lenni arra is, hogy az igazságtételnek van olyan vonulata is, amely nem alakítható – még részlegesen sem – jogi formulává, mindvégig a moralitás keretei között maradnak. Mindezek megjelenítése ugyanakkor lehetséges egy törvény praambulumban.

Az igazságosság – és a sérelmet szenvedettek sorsának megkönnyítése – azt kívánja: olyan állapotba kell hozni a sérelmet szenvedett polgárt, mint amilyenben a jogsértés előtt volt. Vagyis – *a római jog terminológiája szerint in integrum restituit* – kellene végrehajtani. Ez a formula az igazságtétel érvényesítésére szó szerint aligha adaptálható, hiszen – több évtizedes időszakról lévén szó – valójában az életet kellene megismételni az elszenvedett jogtanság nélkül.

A *semmisség intézményének* alkalmazására – a magyar jogban – nem 1989-ben kezdődött. A 9590/1945. ME. sz. rendelet mondta ki először, hogy meg nem történtnek kell tekinteni, tehát semmisnek, azokat az ítéleteket, amelyeket az elítéltek szocialista, antifasiszta vagy demokratikus politikai meggyőződésük, magatartásuk vagy tevékenységük miatt hoztak az elítéltekkel szemben.⁴¹

A semmisség intézménye tehát azt jelenti, hogy a törvény erejénél fogva (ex lege), meg nem történtnek (semmisnek) kell tekinteni a terhelt ellen lefolytatott büntetőeljárás egészét – ide értve a nyomozást, a vádemelést és a bírói szakaszban történt valamennyi jogcselekményt. A semmisség – miután úgy kell tekinteni a teljes eljárásra, mintha az meg sem történt volna – ezért fogalmilag kizárja az adott ügy rendkívüli perorvoslattal történő vizsgálatát.

A semmisség alkalmazásának kétségtelen *előnye*, hogy az *amorális jogi* normák alkalmazásával történő elítélésekre orvoslást nyújt, sőt egyedül ez a megoldás nyújthat orvoslást. Az amorális jogszabályok alapján történő elítélés ugyanis kezelhetetlen volt a törvényességi óvással is, hiszen itt nem a klasszikus értelemben vett „törvénysértő” jogalkalmazásról van szó.

A semmisség intézményének ugyanakkor az a természete, hogy lehetetlenné teszi az ügy bíróság előtt történő feltárását a törvénysértések megállapítását, s így újabb politikai manipuláció melegágyát képezheti. Zinner Tibor meggyőzően bizonyította ezt az újabb joggal való visszaélést a Nagy

⁴¹ 9590/45. ME. sz. rendelet 1. §, 3. § (1) bek. Így nyilvánították semmissé Szenes Hanna – a brit hadsereg főhadnagyának – halálos ítéletét.

Imre-pernek törvényességi óvással történő felülvizsgálata, valamint a Mindszenty-per semmisségi törvény alá vonásával történő szőnyeg alá söpréséről.⁴²

Zinner kemény szavakkal és még keményebb bizonyítékokkal mutatja ki, hogy míg Nagy Imre és mártírtársai perének részletes tárgyalása és ezen keresztül valós tevékenységük bemutatása és a diktatúra „ítélkezésének” feltárása érdek volt, ugyanezen erőknél a Mindszenty-perben véghez vitt sorozatos törvénysértésének bemutatása már nem volt érdeke, sőt ellenkezőleg, azt leplezni akarták.

„A tárgyalófeleket különböző szándékok vezethették. A részletezés igénye nélkül, ilyen lehetett a már két évtizedes *modus vivendi* további fenntartása... Nem kétséges, hogy a közelgő választás épp úgy szerepet játszhatott ebben a konstrukcióban, mint a magyarországi római katolikus egyházi vezetés túlélési vágya, sokrétű állambiztonsági kötődése és így tovább... Ám épp e pozitív töltetű katarzisznak, az ellenkező előjelű (mondhatni) kirakatpernek, illetve Mindszenty és társai felmentő ítéletének elmaradása okozta és okozza mindmáig főképp azt, hogy a valós tények és összefüggések, adatok és adalékok ma már szinte senkit sem érdekelnek, és helyettük a mártírium pótcselekvést eredményezett. Mindszenty és több, perbeli társa ekképp nem lett bírósági eljárással rehabilitálva. Nem a vádpontoktól, hanem a vele szembeni egész bűnvádi eljárástól tekintettek el, mint ha az meg sem történt volna, semmissé tették a kiállított határozatokkal... Azt tudjuk, hogy miként tették bűnbakká a bíborost a püspökkari körlevél miatt Rákosi és társai az 1945-ös nemzetgyűlési választások eredményei, a pártjukat ért fiaskó miatt. Ennek emléke kísérthetett a rendszerváltás idején...”

E dolgozat szerzőjének határozott véleménye, hogy a Mindszenty-per bírói felülvizsgálata esetén megkerülhetetlen lett volna annak ítéleti kimondása, hogy a szóban forgó korszakban *a büntetőjogi bűnösség nem volt jogellenes magatartáshoz kötve*.⁴³ A „jogellenesség” büntetőjogi fogalmának

⁴² Zinner Tibor Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? In: Büntetőjogi Tanulmányok X., Magyar Közlöny Lap és Könyvkiadó, Bp., 2000 p. 23-40.

⁴³ „Túrheterlen volna, hogy a demokratikus haladást biztosító államrendet és államformát reakciós erők szervezkedése akár alakilag jogellenesnek nem minősíthető eszközökkel is veszélyeztesse” (Kiemelés tőlem, K. F.) NOT. I. 687/1949/22 ítélet a Mindszenty-perben.

felcserélése a politikai „reakciós fogalommal”, a teljes jogbizonytalanság és az diktatúra önkényének szentesítése. Ez pedig alapjaiban rengette volna meg az egész korszak büntető ítélezését – ide értve a népbíróságok ítélezését is – s ez 1989-ben vállalhatatlan volt a hatalom számára.

Hasonló politikai sandaság érhető tetten az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlásával kapcsolatos ítéletek semmissé nyilvánításakor is. Itt jól *tettenérhető* érdek annak leplezése, hogy 1956 megtorlása során a Kádár-rendszer megtorló apparátusa *épp úgy alkalmazta a konstruált koncepció pereket, mint az '50-es évek ÁVH-ja*.

Az egyéni felülvizsgálatok után ítéletben kellett volna kimondani a tényállások konstruált voltát Tóth Ilona, Brusznai Árpád, Földes Gábor, Nickelsburg László és a velük együtt elítéltek ügyeiben, és még számos ügyben. Ez azonban csak Nagy Imre és társai ügyében történt meg. S hogy *ez kormányzati szándék (is) volt*, azt kézzelfoghatóan bizonyítja Dornbach Alajos *Magyar Nemzet*nek adott interjúja – amelyet Zinner Tibor is idézett⁴⁴:

A „TIB vezetése egyet kell értsen a kormány ama álláspontjával, hogy az 1956 utáni megtorlási korszak pereit közül egyedül Nagy Imre és társai ügyében történjen meg az egyedi felülbírlás, mert az ennek során hozott Legfelsőbb Bírósági döntés alapján egy generális törvénnyel az összes többi ügyben is megsemmisíthető az ítélet. A törvényi megsemmisítés jogi következménye pedig teljes egészében azonos és egyenértékű az egyéni felülvizsgálattal. Minden érintettet – már csak az időtakarékoságra való tekintettel is – arra kérünk: ebbe a megoldásba nyugodjon bele.”

Az idézet jól tükrözi a nagyon is egyértelmű politikai szándékot, ami – túl a perjogi kérdéseken – valójában azt jelenti, hogy megkezdődött a forradalom kisajátítása és a „*hatodik koporsó*”⁴⁵ kirekesztése. Az egyéni felülvizsgálatok ellehetetlenítésével – pedig akkor még létezett a törvényességi óvás – *fokozott felelősség hárult a történettudományra*, hiszen a forradalom miatt – gyakran koncepciók perében – elítélteknek csak a történetkutatás szolgáltatott igazságot. A perek – ide értve a vizsgálati és nyomozati szakaszt is – elemzése hozhatja meg a valós történeti tényállást, amely szükséges politikai szándék esetén az igazságszolgáltatás szerveire hárult volna.

⁴⁴ Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez. In: Büntetőjogi Tanulmányok III. Kairosz Kiadó, Bp. 2002. p. 84-85.

⁴⁵ Vö.: N. Pál József: A hatodik koporsó. In: Hitel, 1998. 7.

A semmisségi törvények által emelt gát mellett, a ma létező jogorvoslati rendszerben nem jelentéktelen azoknak az 1945–1950 között működött népbírók által hozott koncepciós ügyeknek a száma, amelyet egyáltalán nem érintettek semmisségi törvények.⁴⁶

A kutatások már teljes bizonyossággal tisztázták, hogy az államvédelmi osztályokon, valamint a katonapolitikai osztályokon a legdurvább kényszer-vallatás folyt, és nem idegenkedtek a bizonyítékok hamisításától sem, ugyancsak ismert a bíróságokon folyó koncepciós pertechnika alkalmazása is.⁴⁷ *Mindezek ellenére a hatályos jog a jogorvoslati lehetőséget a tényálláshoz való kötöttség okán ellehetetleníti.* A hosszú időmúlás ugyanis a perújítást – amelynek segítségével a tényállást felül lehet bírálni – lehetetlenné teszi. 1990-ben még volt rá példa, hogy perújítás segítségével népbírók által hozott koncepciós pert orvosolt a bíróság.⁴⁸

A törvénytelenül elítéltek igazságszolgáltatása megköveteli tehát, hogy a nem jogállami keretek között történt bizonyítási eljárást és ítélethozatalt a jogállam igazságszolgáltatása ne kezelje akként, mintha az eljárások jogállami garanciák mellett folytak volna, más szóval nyíljon lehetőség a tényállások felülbírálatára is. Erre nézve – utoljára – 1999-ben tettem előterjesztést az igazságügy-miniszternek, intézkedés azonban a tárgybán nem történt.

A semmisségi törvény alkalmazásának tehát van jogállami létjogosultsága, ugyanakkor látni kell azokat a korlátokat is, amelyek gátat szabnak a helyes alkalmazásnak.

⁴⁶ Kónya István: Amit a semmisségi törvények nem oldanak meg. In: Büntetőjogi Tanulmányok III. p. 197–227. Zinner Tibor: Adalékok a háborús és népellenes bűncselekményeket „elkövetők” felelősségre vonásához (avagy miért kell a semmisségi törvény). In: Büntetőjogi tanulmányok MTA VEAB Veszprém, 2000, p. 41–60.

⁴⁷ Vö.: Kahler Frigyes – Zinner Tibor: Homo homini lupus – avagy a koncepciós ítékezés jogállami állarcban. In: Büntetőjogi tanulmányok XIV. Kiadás alatt.

⁴⁸ A Heves Megyei Bíróság B.326/1990/4. sz. jogerős ítéletében az Egri Népbírók NB. 1/1946/13. sz. 1946. október 19-én kelt, valamint a Népbírók Országos Tanácsa által NOT 11286/1947/17. sz. ítéletét hatályon kívül helyezte Bihari Barnabás volt egerbaktai jegyző ügyében, akit a népbírók folytatólagosan elkövetett népellenes bűntett miatt 2 évi börtönbüntetésre és 5 évi állásvesztésre és politikai jogai gyakorlásától való eltiltásra ítélt valótlán tényállás alapján.

Az első semmisségi törvény előkészítése – egy vagy két törvény?

Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter – mint fentebb láttuk – az MSZMP KB elé tárta egy semmisségi törvény alkotásának szükségességét, amellyel igazságot kívántak szolgáltatni a koncepciós perekben elítélt állampolgároknak.

Miután az MSZMP KB PB 1989. február 7-i határozatát a Központi Bizottság 1989. február 20-21-i ülésén elfogadta, Németh Miklós kormánya 1989. február 22-i ülésén meghozta a szükséges állami döntéseket. Ennek során fölállították azt a jogászokból, történészekből álló tényfeltáró bizottságot (a továbbiakban vegyesbizottság) amelynek feladata volt az 1944–1963 közötti időszak ítélezési gyakorlatának elemzése – mind történeti, mind jogi szempontból –, de feladata volt az is, hogy javaslatot tegyen azokra az ügycsoportokra, amelyekre a semmisséget alkalmazni kívánják.

A vegyesbizottság tagjaira Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter tett előterjesztést és a kormány 1989. április 26-án kinevezte az előterjesztetteket. E helyen a bizottság történetét nem tárgyaljuk, mert azt Zinner Tibor dolgozatában részletesen szerepel, de felsoroljuk a résztvevőket.⁴⁹ A jogász albizottságot Földvári József pécsi jogászprofesszor, a történész albizottságot Zinner Tibor vezette.

A jogászbizottság nagyobb létszámát kétségtelenül indokolttá tette az a jelentős mennyiségű peranyag, amelyet egy-egy személynek át kellett vizsgálni. A bizottsági kutatómunka időhatárai – anélkül, hogy hivatalos változtatás történt volna – megváltozott. Már a kezdetkor feltűnt, hogy a munkát

⁴⁹ A jogász albizottság tagjai: Dr. Barcsi Sándor, Dr. Csecserits István, Dr. Egri Géza, Dr. Gál Andor, Dr. Horvát Ibolya, Dr. Horváth Tibor, Dr. Katona Géza, Dr. Kahler Frigyes, Dr. Kárpáti Pirokska, Dr. Kónya István, Dr. Kónyáné Dr. Kutruicz Katalin, Dr. Kovács Gyula, Dr. Kozmáné Dr. Váradi Katalin, Dr. Kubinyi Sándor, Dr. Laczó Gábor, Dr. Marton Gyula, Dr. Márián Zoltán, Dr. Mesterházy István, Dr. Mezei László, Dr. Nehrer Péter, Dr. Spitz János, Dr. Szokol Szilárd, Dr. Szollár Pál, Dr. Tarr József, Dr. Tóth Mihály.

A történész albizottság tagjai: Dr. Balogh Margit, Dr. Botos János, Dr. Habuda Miklós, Dr. Izsák Lajos, Markó György, Dr. Svéd László, Dr. Szakács Sándor, Dr. Szomszéd Imre, Vértés Róbert.

összehangoló Dr. László Jenő igazságügyi államtitkár az 1956 októberét megelőző időszakra osztotta fel a munkát. A bizottság jogász tagjai tehát az *1956-os forradalommal kapcsolatos megtorlás bűnügyeinek vizsgálatát nem kapták feladatul és ilyen anyaghoz nem is jutottak hozzá!*

Tudomásunk szerint – ez a tudomás a munka megkezdésének idejére értendő – olyan semmisségi törvényt kell előkészíteni, amely 1945 és 1962 (valójában az 1963. évi 4. tvr.-ben foglalt közkegyelemig) terjedő időszakra teszi semmissé azokat az ítéleteket, amelyek koncepciós elemeket tartalmaznak. Arra nézve László Jenő államtitkár szintén adott tájékoztatást – ez egybeesik Zinner Tibor személyes visszaemlékezésével⁵⁰ –, hogy a bizottsági munkát 1990. márciusáig le kell zárni. Később ezt a határidőt 1990. január végére módosították. Erről dr. Jakucs Tamástól az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetőjétől kaptam tájékoztatást 1989. november elején – tehát az első semmisségi törvény elfogadása után.

A bizottság tagjai csupán a sajtóból értesültek arról, hogy „az 1956-os népfelkelésben való részvétel miatt elítéltek rehabilitálásáról szóló előterjesztést” gyorsított ütemben készíti a kormány. Ebben a munkában azonban a vegyesbizottságnak nem volt szerepe.

Azt már csak jóval később tudtam meg – 1991-ben –, amikor átvettem az Igazságügyi Minisztérium Büntetőjogi Főosztályának vezetését –, hogy folyt a forradalom megtorlásával kapcsolatos minisztériumi vizsgálat. Egy kitöltetlen pótborítékban ugyanis vizsgálati ívek voltak a forradalommal kapcsolatos halálos ítéletekről. Ezekből kitűnt, hogy a halálos ítéletekkel záruló büntetőügyeket átvizsgálták, az ítélet alapján rövid tényállást is rögzítettek. Az anyag töredékes volt, kb. 30 kivégzetre vonatkozott.⁵¹

Összefoglaló jelentés vagy intézkedési javaslat nem szerepelt az ívek mellett. A vizsgálatot az Igazságügyi Minisztériumba beosztott bírák, illetve a Fővárosi Bíróság büntetőkollégiumának néhány tagja végezte. Arra nézve, hogy a további érdemi előkészítő munkában kik vettek részt, egyelőre nincs forrásunk.

⁵⁰ Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez. In.: Büntetőjogi Tanulmányok III. p. 78-80.

⁵¹ Az anyagot a később a Történelmi Tényfeltáró Bizottság (továbbiakba: TTB) anyagában helyeztem el.

Közbeeső lépés, avagy a jogalap megteremtése, az új Nagy Imre-per

Nagy Imre és mártírtársai újratemetését – mint láttuk – a párt először *kizárólag kegyeleti kérdésként* akarta kezelni, de hamarosan kiderült, hogy ez lehetetlen és szembe kell nézni a Nagy Imre-üggyel, mint olyan politikai kérdéssel, amely nyomasztó teher az MSZMP számára. Februártól – búvópatakként – meg-megjelenik Nagy Imre kísértete, mígnem a KB 1989. május 29-i ülésén már *nyilatkozat* formájában kell vele foglalkozni.

Úgy tűnik, Horn Gyula kapta a feladatot, hogy beszéljen a Nagy Imre-ügyről.⁵² A kiadandó *közleménytervezetről*⁵³ kijelentette, hogy „felemás”. A közleménytervezetet egyébként az ülés szünetében osztották ki a KB-tagoknak, így nem volt sok idejük azt tanulmányozni. A dokumentumot Grósz Károly jegyezte, mint az MSZMP PB javaslatát.

A szöveg megállapítja, hogy „Nagy Imre személye, politikai pályája – az MSZMP-ben érvényesülő szemlélet miatt – a legutóbbi időig egyoldalú értékelést kapott.” Ezután felrója az újonnan alakuló pártoknak és „irányzatok képviselői”-nek, hogy a kommunista Nagy Imre örökségét ki akarják sajátítani. Ezt követően méltatta az 1953-1954-es reformkezdeményezést és benne Nagy Imre tevékenységét, majd hangsúlyt kapott, hogy 1956-ban „egyszerre kellett küzdenie szektás-dogmatikus ellenfeleivel a fegyveres harcok megfékezésével, a nemzeti sérelmek következményeivel, a restaurációs, retrográd törekvésekkel. A közlemény deklarálja: „A megújuló MSZMP számára elfogadhatatlan, hogy bárkit is politikai tetteiért halálra [lehet] ítélni.”

A következőkben sürgeti Nagy Imre perének felülvizsgálatát, amely „körültekintő és felelősségteljes jogi elemző munka segítségével történhet meg.” *Összegezve tartalmilag: a párt rehabilitálja Nagy Imrét!* S valójában *nem volt kíváncsi a jogi processus eredményére*, az eljárást csupán – mint mondani szokás – „a rend kedvéért” kellett lefolytatni (hiszen a jogállam felé vettünk irányt.)

⁵² Jkv. 1993. I. p. 998-999

⁵³ Jkv. 1993. I. p. 1079-1080

Horn Gyula a rehabilitációról szóló politikai döntéshez adalékokat fűzött – s ezzel kimondta a felmentést a Nagy Imrét érintő legsúlyosabb vádban. E szerint Nagy Imrének a *Varsói Szerződésből való kilépését* és a *semlegesség* deklarálását tartalmazó nyilatkozatát azzal a nem elhanyagolható – de forrásszerűen meg nem jelölt – ténnyel, hogy ti. „*az a szovjet vezetőkkel egyeztetve történt...*” Itt magunk közt elmondom azt is, hogy a múlt héten járt nálunk az SZKP-tól két elvtárs, akik ugyancsak nem cáfolták ennek a tényét.” (Kiemelés tőlem. K. F.)

A november 4-ét követő időre nézve pedig elmondta: Nagy Imrét „a hivatalos magyar megnyilatkozású állásfoglalásokban” nem érte az a vád, hogy „áruló”. Hozzátette még: „1957 tavaszáig fel sem merült, hogy bíróság elé kell állítani. Még Hruscsov is azt üzent az akkori magyar vezetésnek, Kádár Jánosnak, pártbüntetésre gondolnak Nagy Imrével szemben... és mégis miért lett a sorsa olyan tragikussá, amilyen lett? Először is két oka van. Először is, mert Nagy Imre nem volt hajlandó a szovjet csapatok november 4-i bevonulását és főként a Kádár-kormány legitimitását ennek alapján elismerni. Pedig megpróbálták meggyőzni megagítani az álláspontja megváltoztatására. A másik: az ő sorsa és társainak sorsa egybekapcsolódott – méghozzá nagyon szorosan – azzal a harccal, ami a Szovjetunióban a XX. kongresszus ellen folyt a visszarendeződés érdekében: a Kínai párt óriási nyomást gyakorolt a szovjet és a mi pártunkra, meg a többi pártra.”

Nagy Imrét tehát – akinek ügyében a halálos ítéletet az MSZMP legfelsőbb vezetése mondta ki – ugyancsak az MSZMP rehabilitálta anélkül, hogy a bírósági eljárást lefolytatták volna!⁵⁴ Mindez akár tükörképe lehet az 1958-as bírósági eljárásnak.⁵⁵ Annak idején azt is csupán szükséges színjátéknak tekintették.

⁵⁴ MNL (régijelzete MOL): XX. 5. 4 operatív iratok 18.kötet, MOL. 288. fond. 4/14/ 1 öe. MOL. 288.fond. 4/15/1 öe.

⁵⁵ Vö.: Rainer M. János: Nagy Imre politikai életrajza I-II. Bp. 1956-os Intézet 1996–1999 és Horváth Miklós – Zinner Tibor: Koronatanúk jeltelen sírgödörben. Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténetéhez + CD Bp. Libri Kiadó, 2008

⁵⁶ A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Elnökségi Tanácsa Eln. Tan. B. törv. 660/1989/6. Dr. Szilbereki Jenő az elnökségi tanács elnöke, Dr. Czili Gyula előadó, Dr. Berkes György, Dr. Domokos Jenő, Dr. Fehér István, Dr. Pálinkás György, Dr. Rabóczky Ede az elnökségi tanács tagjai. Iratok az Igazságszolgáltatás Történetéhez IV. Bp. 1995. p. 932–957.

Nagy Imre és a vele kivégzettek ünnepélyes temetése – országos eseményé tette a televíziós közvetítés – tehát a nélkül történt meg, hogy a Legfelsőbb Bíróság a felmentő ítéletét meghozta volna. Erre csupán a temetés után 1989. július 6-án került sor.⁵⁶

A törvényességi óvás nyomán hozott határozat hatályon kívül helyezte az 1958-as marasztaló ítéletet⁵⁷ és Nagy Imrét, Dr. Donáth Ferencet, Gimes Miklóst, Kopácsi Sándort, Dr. Szilágyi Józsefet, Tildy Zoltánt, Maléter Pált, Dr. Jánosi Ferencet és Vásárhelyi Miklóst az ellenük emelt valamennyi vád alól felmentette. A legfőbb ügyész a törvényességi óvás nyomán részletezte a törvénysértéseket, *figyelemmel a tényállás valótlanságaira*, végül számba vette az eljárási szabályok alkalmazásával kapcsolatos törvénysértéseket is.

Az ügy ilyen felülvizsgálata lehetőséget nyújtott annak tényszerű kimutatására, hogy a Nagy Imre-perben az ítélet nem elkövetett bűncselekmények, hanem eltérő politikai érdekek miatt megtorlásul született. Mindez megteremtette a jogalapot a többi, az első semmisségi törvényhez.

Az MSZMP KB 1989. június 23-24-én tartott KB-ülésén még visszatért a temetésre. Grósz Károly beszámolójában kijelentette⁵⁸:

„Itt szeretnék megállni egy pillanatra. Nagy Imre temetése – ez a régi adósság – az esemény jellegéhez méltó kegyelettel, fegyelmezett módon zajlott. Köszönet érte mindazoknak, akik ezt – független politikai meggyőződésüktől – a nemzeti megbékélés jegyében és érdekében segítettek lebonyolítani.” Majd kijelentette: „Mi elismerjük az emberi jogot – a temetéssel ezt nyilvánosan is demonstráltuk –, hogy a tőlünk eltérő politikai elveket vallók is gyászolhassák halottaikat. De mi is elvárjuk, hogy eközben ne érje semmiféle kegyeletsértés a hozzánk közeli áldozatok emlékét.”

Az 1989. szeptember 1-i KB-ülésen Grósz Károly ismertette a Nagy Imrével kapcsolatosan összegyűjtött iratokat – közöttük azokat is, amelyeket Rajnai Sándor Nagy Imre egykori letartóztatója és a Nagy Imre-ügy vizsgálója hozott Moszkvából.⁵⁹ A másolatban elfekvő iratok szerint Nagy Imre a szovjet politikai rendőrség keretei között részben katonai szolgálatot teljesített, részben ügynökként tevékenykedett.

⁵⁷ A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsának TB.NB 003/1958/18. sz. ítéletét. Vida Ferenc tanácselnök

⁵⁸ Jkv. 1993. II. p. 1101–1102.

⁵⁹ Jkv. II. p. 1514–1518.

Az iratismertetés után kijelentette: „Meggyőződése, hogy Nagy Imre életútjának megítélésében a döntő nem az, amit most megtudtunk... Az MSZMP számára Nagy Imre mint a szovjet vezetés által inspirált 1953-as reformprogram kidolgozója, az '56-os párt- és állami vezető munkássága a fontos. Tevékenységéből azt tekintjük értéknek, amit a demokratikus szocializmusért és a szocialista Magyarországért tett.”

Nem feladatunk most itt, hogy értékeljük a szóban forgó szovjet iratanyagot. Ezt már csak azért sem tehetjük meg, mert nem eredeti iratokról van szó, hanem másolatokról és így nem áll módunkban állást foglalni az eredeti iratok valóságáról esetlegesen hamis vagy manipulált voltáról.

Azt azonban tisztáznunk kell, hogy – szemben a Grósz Károly által megfogalmazottakkal – mi ma, hogy tekintünk Nagy Imrére? *Álláspontunkat M. Kiss Sándor fogalmazta meg: „Nagy Imre olyan politikus volt, aki a kritikus pillanatban, amikor választania kellett népe és meggyőződése között, a népet választotta, és halála árán hű maradt döntéséhez.”*

Ezért ő az egyetlen kommunista politikus, akinek helye van a nemzeti panteonban.

Vissza a semmisségi törvényhez

A Kulcsár Kálmán igazságügyminiszter által már korábban jelzett megoldás, amelynek jogi részleteit Földvári professzor és Dornbach Alajos dolgozta ki, tehát törvénnyel ártatlannak tekintette a megtorlás áldozatait. Ez azt is jelentette, hogy az 1944–1956 közötti időszakban jogellenes elítélések ügyeinek orvoslására nem egy egységes semmisségi törvényt hoz az országgyűlés, hanem az 1956-os megtorlás áldozatairól szóló jogszabályt sürgősséggel még az október 23-i évfordulót megelőzően fogadják el.

Az 1989. szeptember 4-én tartott kabinetülésen eldőlt, hogy az október 23-i évfordulóig el kell fogadni a semmisségi törvényt. Dornbach Alajos a szeptemberi interjúban arról is nyilatkozott, hogy az „ítéletet hozó bíróság az érdekelt vagy hozzátartozója kérelmére igazolást adjon ki arról, hogy az elítélés a törvény hatálya alá esik, és a rendelet az ártatlanság okából a bírói ítéletet megsemmisítette.”

Az 1989. szeptember 21-22. napján tartott minisztertanácson kapott felkérést az igazságügy-miniszter, hogy a törvényjavaslatot terjessze be az országgyűlés szeptemberi ülészakára. A törvényjavaslat egyébként nem ke-

rült szeptemberben a ház elé, azt az októberi ülés tárgyalta, s Dr. Borics Gyula államtitkár terjesztette a ház elé – 1989. október 20-án.

Az expozé megállapításai messze túlmutatnak az MSZMP KB szellemén: „Az elmúlt évek történelmi kutatásai alapján egyre világosabban látjuk, hogy a második világháború után bizonyos jelekben megnyilvánuló, majd a fordulat évei után teljesen kibontakozott politikai gyakorlat, különösen az állampolgári jogok semmibevétele, milyen tragikus eredménnyel járt. A tekintélyuralmi államnak az egyeduralmát gyakorló párt által irányított önkénye százezreket hurcolt meg, fosztott meg szabadságuktól, egzisztenciájuktól. Az eltorzult ideológia alapján az állampolgárok legszélesebb rétegeivel szemben alkalmazták a terror változatos formáit. Sokak koncepciók perек áldozatai lettek, megteltek a börtönök, az internálótáborok, másokat lakóhelyüktől, hivatásuktól, munkájuktól fosztottak meg.

Különös figyelmet érdemelnek azok a méltánytalanságok, sőt a nemzet ellen elkövetett bűnös akciók, amelyek az ország egyes politikai vezetőit érték, s amelyek következtében anélkül, hogy többségük ellen büntetőeljárás indult volna, mégis, részben az ilyen eljárással való fenyegetettség folytán is a politikai életből való visszavonulásra, sőt nem kevesen a haza elhagyására kényszerültek.”

Sajátos az a mód, ahogy az expozében megjelenik a vegyesbizottság – noha ehhez a törvényjavaslathoz semmi köze sem volt:

„A Kormány az 1945 és 1962 közötti büntetőügyek felülvizsgálatára jogászokból és történészekből álló bizottságot hozott létre. Ez a bizottság a közeljövőben javaslatokat terjeszt elő a koncepciók elítélések hátrányos következményeinek felszámolásáról, az áldozatok rehabilitálásáról. Emellett egyedi felülvizsgálatok indultak a kiemelkedő jelentőségű ügyekben. Nagy Imrét és sorstársait törvényességi óvás folytán a Legfelsőbb Bíróság felmentette és ezzel jogilag rehabilitálta. S követte, s remélhetőleg követi ezt az aktust azon ítéletek sora, amely hasonló döntést jelent néhány, a '40-es, '50-es években lefolytatott kiemelkedő jelentőségű koncepciók perben”.

Furcsa összemosás! Tény, hogy a legfőbb ügyész nyújtott be törvényességi óvásokat 1956 előtti törvénysértő ítéletek ellen, de ez nem érintette a forradalmi megtorlás során elítélteket.

Majd rátért a semmisség törvényi megoldásának szükségességére:

„A teljeskörű rendezés ezért hosszabb időt igényel, bár nem vitás, hogy politikailag ez lenne a kedvezőbb megoldás. A társadalom azonban joggal várja el, hogy azokon a területeken, ahol az lehetséges, mielőbb konkrét

intézkedésekre kerüljön sor. Ma már általánosan elfogadott, hogy a koncepciók egyedi felülvizsgálata, az áldozatok egyéni rehabilitálása gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Az egyéni felülvizsgálat évekre megbénítaná a bíróságok tevékenységét, emellett a felülvizsgálat eredménye – az azóta eltelt időre figyelemmel – erősen kétséges lenne. A törvénysértő elítélések hátrányos következményének orvoslása azért csak törvényhozási úton lehetséges.”

S az érvek, amelyek – a forradalom megtorlásának korszakát kiemelve – indokolják a törvény meghozatalát.

„Tudjuk, hogy a '40-es '50-es évek egyéni tragédiái a nemzeti tragédiává váló 1956-os népfelkeléshez vezetett. A népfelkelés leverését követő megtorlás – csaknem 300 halálraítélt és a többi 18 ezer politikai indíttatású büntetőjogi felelősségre vonása – mértéke és tartalma jelezte, hogy a hatalom eszközei sajnos nem változtak ugyan, az 1956-os felkelésben való részvétel miatti elítélések azonban a korábbi koncepciók perektől jellegükben mégis különböznek. Ezen belül alapvetően nem a konstruált tényállás és hamis bizonyítékok jelentik a törvénysértést, hanem az, hogy valóságos események büntetőjogi értékelése meghatározott politikai szempontok szerint történt. A korabeli politika ismeretében meghatározhatók a koncepciók ügyek típusai. Ezért a normatív rendezés lehetősége önmagától kínálkozik.

Az 1956-os népfelkelés politikai értékelése is egyértelműbb, mint a korábbi időszakoké. Erre vonatkozóan kialakult a közmegegyezés. A Nagy Imrének és sorstársainak ügyében hozott felmentő ítélet már ezt jelezte, és egyben jogi alapot is jelent a többi ítélet együttes felülvizsgálatára is.”

Nos, ez az a pont, ahol nem a szakma (a történész és jogász) mondott ítéletet, hanem a politika. A „közmegegyezés” az, amely „egyértelműbb”-nek ítélte az „időszakot”. Valójában a törvény előterjesztésének idején nem álltak rendelkezésre olyan kutatási eredmények, amelyre a fenti kijelentést alapozhatta volna az előterjesztő.

A forradalom történetéről csak Hollós Ervin, Lajtai Vera és Berecz János propaganda-brosúrák „színvonalát” megjelenítő írásain kívül csupán a kiválasztott Molnár János⁶⁰ tudományos igényű – ám a pártideológiát apolo-

⁶⁰ Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban – A polgári magyarázatok bírálata. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. Uő: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969

getikus módon igazoló – kötetei álltak rendelkezésre. Molnár sem jutott messzebb a témában – 1987-ben – mint annak megállapítása, hogy az 1956. decemberi dogma „egydialú” volt, s ezt a Kállai Gyula által is felhozott körülményekkel indokolta.⁶¹

Más kutató nem jutott hozzá a forrásokhoz, mint azt Ormos Mária és Berend T. Iván hozzászólásaiból láttuk. A parlament elé került és törvényerőre emelt első semmisségi törvény az 1989. évi XXXVI. tv. jellel lépett be a magyar törvénytárba.⁶²

A törvényszöveg mintegy érzékelteti, hogy a törvény nem alapszik történelmi tényfeltáráson, de mélyreható jogi elemzésen sem.

A rövid hét §-ra tagozódó törvény egymondatos praecambuluma kerüli a forradalom kifejezés használatát, nemzeti tragédiáról beszél, s így emlékezik meg kegyelettel a „hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében” a „megtorlás áldozatául esett” állampolgárok előtt. Ez a szűkre szabott mondat mégis annyiban előrelépés az eddigiekhez képest, hogy már nincs szó benne kegyelmi aktus gyakorlásáról, hanem az ártatlanság jogalapján áll.

Az indokolásban a jogalkotó szókimondóan kijelenti, hogy a törvény meghozatalának politikai oka van, jelesül a parlamentális demokráciára épü-

⁶¹ Molnár János Az MSZMP 1956-ról in: Párttörténeti Közlemények 1987.3. p.148-167

⁶² 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról. Az Országgyűlés kegyelettel megemlékezve mindazokról, akik az 1956-os nemzeti tragédia során hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében felléptek, és ezért politikai megtorlás áldozatául estek, a következő törvényt alkotja:

1. § Az 1956. október 23. és 1963. április 4. között, a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmény, valamint az ezzel bűnhalmazatban – harci cselekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszélyokozás vagy személy elleni erőszak miatti elítélések semmisnek tekintendők.

2. § A Legfelsőbb Bíróság – a legfőbb ügyész indítványára, illetve az elítélt vagy hozzátartozója kérelmére – semmisnek nyilváníthatja az 1. §-ban meghatározott időhatáron belül, a népfelkeléssel összefüggésben méltányolható körülmények között elkövetett közveszélyes bűncselekmény miatti elítélést.

3. § Az elítélt vagy hozzátartozója kérheti a Legfelsőbb Bíróságtól az 1. §-ban meghatározott időhatáron kívüli, de az említett időszak eseményeivel kapcsolatos politikai vagy méltányolható körülmények között elkövetett más bűncselekmény miatti elítélésnek a semmissé nyilvánítását.

4. § Az Országgyűlés felhívja a Minisztertanácsot, hogy gondoskodjék a semmisnek tekintendő elítéléssel érintett, valamint a közbiztonsági őrizetben fogva tartott (1956. évi 31. tvr.) személyek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről.

lő jogállam érdekében értékelte át az 1956-os eseményeket, amelyek immár nem ellenforradalom, hanem a *népfelkelés* minősítését kapták. Bár jogalkotás ekkor még nem jutott el a forradalom fogalmáig, mégis ez a fogalom lopakodott a sorok között. Miután a jogalkotó nem támaszkodhatott történelmi tényfeltáró kutatásokra, így a törvény tételes megfogalmazása is felemásra sikerült.

A jogi előkészítő munka során nyilván érzékelte – hiszen az átvizsgált halálos ítéletekben is megragadható volt, s tudható volt a Legfelsőbb Bíróság 1957-es ítélezést meghatározó iránymutatásaiból is – a jogalkotó a megtorlás ítélezésének az a fortélya, hogy az elítélteket valamilyen köztörvényesnek minősülő cselekményekben is bűnösnek mondták ki.

Nem volt titok az sem, hogy ezt a technikát a diktatúra azért alkalmazta, hogy első sorban a külföld előtt igazolja „az ellenforradalmárok köztörvényes bűnözők” másrészt, hogy ezzel is hátráltassa az elítéltek szabadulását.⁶³

5. § (1) A törvény alkalmazásában politikai bűncselekményben a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása (BHÖ) I-III. Fejezetében – a 40. pont kivételével –, a Katonai Büntető Törvénykönyvről szóló 1948. évi LXII. törvény (Ktbt.) 29-35. és 40-41. §-ában, a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló 1961. évi V. törvény IX. Fejezetében – a 131. § kivételével – és a 312-313., 316., valamint 320. §-ában, továbbá a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény X. Fejezetében – a 147. § kivételével – és 343., 352-353., valamint 357. §-ában meghatározott bűncselekményeket kell érteni.

(2) A 1. §-ban felsorolt köztörvényes bűncselekmények az emberölésnek a BHÖ 349. és 351-352. pontjában, a Ktbt. 58. és 67. §-ában, az 1961. évi V. törvény 253. §-a (1)-(2) bekezdésében, a 318. §-a (3)-(4) bekezdésében, az 1978. évi IV. törvény 166. §-a (1)-(2) bekezdésében és 355. §-a (4)-(6) bekezdésében, a rablásnak a BHÖ 433-434. pontjában, az 1961. évi V. törvény 299. §-ában és az 1978. évi IV. törvény 321. §-ában, a közveszélyokozásnak a BHÖ 162-164. és 233. pontjában, az 1961. évi V. törvény 190. §-ának (1)-(2) bekezdésében, valamint az 1978. évi IV. törvény 259. §-a (1)-(3) és (5) bekezdésében meghatározott esetei, valamint a személy elleni erőszakkal elkövetett szándékos bűncselekmények.

6. § (1) Az elítélt vagy hozzátartozója kérelmére az első fokon eljáró bíróság igazolja, hogy az elítélést a törvény alapján semmisnek kell tekinteni.

(2) Ha a bíróság az igazolást megtagadja, a határozat ellen a kérelmező fellebbezéssel élhet. A fellebbezésre a büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvénynek a végzés elleni fellebbezés elintézésére vonatkozó szabályait (X. fejezet II. Cím) kell alkalmazni.

7. § Ez a törvény a kihirdetése napján lép hatályba.

⁶³ Az 1963. évi 4. tvr. (közkegyelem) kihirdetését követően 3480 elítélt szabadult, továbbá mintegy 600 fő nem nyerte vissza szabadságát. Többségük fegyveres harcos volt,

Mindezek ellensúlyozására alkalmazta a törvény azt a megoldást, hogy a harci cselekményekkel összefüggésben semmissé nyilvánította e köztörvényesnek minősülő bűncselekményeket. Ahogy az expozében az államtitkár fogalmazott: „Ami a törvényjavaslatnak a nem politikai bűncselekményekkel kapcsolatos rendelkezéseit illeti, azt kell figyelembe venni, hogy az akkori gyakorlat szerint a harci cselekményekben részt vevő személyeket a politikai bűncselekmény mellett rendszerint más, súlyos megítélésű bűncselekmény miatt is felelősségre vonták.”

A törvény 2 §-a Legfőbb Ügyészi indítványhoz és Legfelsőbb Bírósági döntéshez kötötte a semmisséget az olyan köztörvényes minősítés esetében, amely nem függött össze harci cselekményekkel. Ez a törvényi megoldás két okból is elhibázott. Először aránytévesztés a legfelsőbb ítélezési szintre vinni olyan kérdés megítélését, amelynek elbírálására – annak idején – alacsonyabb szintű bíróságnak volt hatásköre.

Az expozé szerint: „A felülvizsgálatot a törvényjavaslat a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe utalja. Ez biztosítja, hogy az elbírálás azonos szempontok szerint történjék.” Nos, ezen az alapon valamennyi ügyet legfelsőbb szintre kellene utalni.

Aligha járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük a középszintű bíróságokkal szembeni bizalmatlanságot. Ennek oka nem csak szakmai lehet, sőt megítélésem szerint elsősorban nem szakmai, hanem politikai bizalmatlanságról volt szó.

A másik hiba a törvénynek abból a felfogásából fakad, amely az eseményeket népfelkelésnek, azaz meghatározó módon olyan eseménysornak fogja fel, amely az utcai megmozdulásokban – értve ez alatt a fegyveres akciókat is – merül ki. A forradalom ennél lényegesen szélesebb cselekménysort átfogó folyamat. A törvény azonban ezekre már aligha alkalmazható, mint arra a Tóth Ilona-ügy szolgált először példával.

Az ügyben az e törvény alapján benyújtott semmisségi kérelmet a bíróság elutasította s nem lehet azt mondani, hogy törvénytörő módon. Az elutasító határozat azért született, mert az ügy „nem fért bele a törvény kereteibe” ezért volt szükség 2000-ben a lex Tóth Ilonának elnevezett 2000. évi CXXX. tv. (negyedik semmisségi törvény) megalkotására, amely egé-

akiknek cselekményeit legtöbbször az államellenes szervezkedésben való részvétel mellett még emberölés kísérletének valamint rongálásnak is minősítették.

szen más elvi alapokon készült. Itt már tekintetbe vette a jogalkotó a történeti kutatás eredményeit, amely bizonyította, hogy a megtorlás időszakában nem voltak független bíróságok, nem léteztek az ítékezés jogi garanciái, sőt az ítéletek valójában politikai síkon születtek.

Az első semmisségi törvény 3 §-a, amely a törvényi időhatáron kívüli – a forradalommal összefüggő – elítéléseket nyilvánította semmisnek, ugyancsak ellentmondó döntések forrása lett. Hatása mind a mai napig kimutatható. Így az 1966-os – a forradalom tizedik évfordulóján – ügyekben a Legfelsőbb Bíróság is ellentétes döntéseket hozott. Vaczkó László és társai ügyében – a minősítés fegyveresen elkövetett összeesküvés volt – megállapította a semmisséget, míg Hamusics János ügyében – akik ugyancsak fegyveresen léptek fel és új forradalmat akartak kirobbantani – a semmisség megállapítását a Legfelsőbb Bíróság megtagadta. A kérdés a mai napig sajnálatos módon megoldatlan.⁶⁴

A törvény valójában nem tisztán az *ex lege* elven működik, hiszen bizonyos körben mérlegelési lehetőséget ad a bíróságnak. S pont ez az a kör, ahol megbicsaklott az ítékezés és a forradalmárok egy része nem kapott jogorvoslatot.

Az 1989-es év semmisségi törvényhozása így nem oldotta meg az 1945–1956 közötti időszakra a jogorvoslatot. Az országgyűlés 1989. november 1-jén határozatot hozott,⁶⁵ amelyben kötelezte a minisztertanácsot a törvényt sértő elítélések orvoslására szolgáló törvényjavaslat betérjesztésére. Kérdés, hogy a semmisségi törvény megalkotásában része volt-e a rendszert változtató folyamat jogi gerincét sok tekintetben megalkotó Független Jogász Fórumnak (FJF)?

A Független Jogász Fórum 1988. december 5-én az ELTE Polách Mihály téri épületében alakult meg, hét budapesti ügyvéd szervezésében.⁶⁶ Elnöke – a később fontos állami tisztségeket betöltő Dr. Kónya Imre lett. Az FJF jegyzőkönyveit Dr. Sándorfi György vezette, így az FJF-ben történt valamennyi fontos eseményről pontos tudomása van. Az FJF tagsága 137 főt

⁶⁴ Kahler Frigyes: 1956 megtorlása 10 év után – Vaczkó László és Hamusics János ügye. In: Jogállam és diktatúra. Kairosz Kiadó, Bp. 2008. p. 161–197.

⁶⁵ 19/1998 (nov.1.) OGY határozat

⁶⁶ Dr. Bártfay Pál, Dr. Egressy András, Dr. Kónya Imre, Dr. Perlaki Erika, Dr. Richter Anna, Dr. Sándorfi György, Dr. Tóth László.

tett ki, s köztük volt Dr. Dornbach Alajos is az első semmisségi törvény egyik megalkotója.

Dr. Sándorfi György tájékoztatása szerint az FJF egyetlen esetben sem tárgyalta a semmisségi törvényről és Dornbach sem vetette fel ebbéli indítványát vagy későbbi tevékenységét.

A felelősség kérdése

1989-ben a semmisségi törvény megalkotásával egyidejűleg indokolt kutatni, milyen elképzelések, javaslatok voltak azoknak a személyeknek a felelősségre vonására, akik elkövették mindazon bűnök sorozatát, amelyek semmisségi törvény megalkotását tették szükségessé. Ha ugyanis Nagy Imre és sorstársainak halála *politikai gyilkosság volt* és a semmisségi törvénnyel kell kimondani mindazok ártatlanságát, akik az 1956-os forradalomban való részvételük miatt bűnhődtek, kézenfekvő, hogy mindezért valakik felelősséggel tartoznak.

Ekkor még nem volt szó a fegyvertelen tüntetőkre való lövés (sortüzek) tűzparancsaiért való felelősségért, hiszen a sortüzekről 1989-ben igen kevés információ állt rendelkezésre, s azok is felületesek voltak. A TIB programjában említették ugyan – mint fentebb láttuk – a felelősök feltárását és megnevezését, de nem esik szó jogi felelősségre vonásról.

Romsics Ignác, az Ellenzéki Kerekasztal 1989. szeptember 18-i záró dokumentumával kapcsolatban felsorolja, hogy megegyezés született az MSZMP-vel az 1949-es Alkotmány módosításáról, az Alkotmánybíróságról, a pártokról, a választásról, a Btk. és a büntető eljárási törvény módosításáról – mindezeket tartalmazza a tárgyalásokat lezáró dokumentum –, majd hozzáteszi: „Az MSZMP képviselői e mellett szóbeli ígéretet kaptak, hogy a párttagokkal szemben nem lesz »leszámolás«”.⁶⁷ Romsics nem jelölte meg, hogy a fenti ígéretet ki tette az MSZMP-nek és mikor? Hasonló olvasható Kovács Éva politológus tanulmányában is.⁶⁸

⁶⁷ Romsics Ignác Magyarország Története a XX. században. p. 545.

⁶⁸ Kovács Éva: „Itt a piros, hol a piros” kizáró eljárások a magyar igazságtételi vitában 1990–1992 in: Politikatudományi Szemle, 1995. 3. p. 75–88.

„A Justitia-tervvel Kónyaék egy fontos kerekasztal-megállapodást rúgtak fel, amely szerint az egykori szocialista elitnek nem kell bírói felelősségre vonástól tartania.”⁶⁹ Az MSZMP részéről a tárgyalásokat vezető Pozsgay Imre az MSZMP KB 1989. szeptember 25-i ülésén részletesen beszámolt a tárgyalásokon elhangzottakról.

Beszámolójában ilyen tartalmú ígéret nem szerepelt – noha ez fontosságánál fogva aligha maradhatott ki véletlenül. Csupán arról számolt be, miszerint „az ellenzéknek volt még egy külön indítványa, hogy akik az utóbbi 5 esztendőben vezető funkciót, kormánytiszséget, főtisztviselői rendfokozatot töltöttek be, ne legyenek választhatók alkotmánybíróknak. Ezt nem fogadtuk el. Egy olyan záradékolt megállapodás született, amely arról szól, hogy az első 11 tag megválasztásának időszakában ezt a normát nem alkalmazza az Országgyűlés. Tehát lényegében 4-5 év múlva kezdjük alkalmazni ezt a normát, hogy vezető tisztségviselők ne lehessenek alkotmánybírák”.

Az EK tárgyalásokon tárgyalóként jelen volt Dr. Balsai István – az Antall-kormány későbbi igazságügy-minisztere – személyes közlése szerint az EK részéről nem hangzott el semmilyen ígéret, de hasonló felvetés sem. Az FJF kereti között – erről Sándorfi György számolt be – ugyancsak nem volt téma a felelősségre vonás kérdése 1989-ben.

Arra nincs adatunk, hogy az 1989. április 22-én az EK és az MSZMP szakértői között folyó megbeszéléseken – a Külügyi Szállóban, ahol az EK-t Dr. Sólyom László és Dr. Tölgyessy Péter, az MSZMP-t Forgács Imre, Dr. György István és Tóth András képviselte – szóba került-e a felelősség kérdése.

Így a kutatás jelen állása mellett a kérdést nem tudjuk megválaszolni. Tény, hogy a következő évben a diktatúra érdekében elkövetett bűnökért való felelősség kérdésében a vita elemi erővel kirobbant és az összecsapások nagy társadalmi visszhangot váltottak ki. Ennek feldolgozása azonban egy következő kutatási ütem témája lesz.

⁶⁹ Uo. p. 77.

III. FEJEZET

Horváth Miklós

Magyarország szuverenitásának helyreállítása

A szovjet csapatok kivonása és Magyarország szerepe
a Varsói Szerződés felszámolásában

A történelmi előzményekről röviden

A szovjet csapatok – mint megszálló erők – magyarországi tartózkodására 1945 után a szövetséges hatalmak megállapodása adott lehetőséget. Az 1947. február 10-én megkötött békeszerződés 22. cikkelye¹ a Szovjetunió-nak lehetőséget biztosított arra, hogy az általa egyoldalúan elhatározott erejű és összetételű csapatokat állomásoztasson hazánkban mindaddig, amíg Ausztriában megszálló csapatok vannak.

1947. december 30-án G. M. Puskin – a Szovjetunió nagykövete – kormánya megbízásából Rákosi Mátyással közölte: „*a szovjet hadsereg részlegeinek Magyarországról történt kivonásának eredményeképpen f. év december 14-én Magyarország területén csak olyan katonai egységek maradtak, amelyek az ausztriai zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartására szükségesek...*”²

¹ A Békeszerződés IV. – „A szövetséges haderők visszavonása” – részének 22. cikkelyében erről többek között az alábbiak állnak: 1. „A jelen Szerződés életbelépését követően minden szövetséges fegyveres erőt 90 napon belül Magyarországról vissza kell vonni, mindazonáltal a Szovjetunió-nak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erő tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a szovjet hadseregnek az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa. [...] 3. Magyarország azonban rendelkezésre fog bocsátani minden olyan eszközt és könnyítést, amelyre az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartása céljából különösen szükség lehet, aminek ellenében a magyar kormány megfelelő ellenszolgáltatásban fog részesülni...” HALMOSY DÉNES: *Nemzetközi Szerződések 1945–1982. „A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződése”*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 84. o.

² Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j-IV. 430. 12. o. Közli: PATAKI ISTVÁN: „Egyezmények” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról, *Múltunk*, 1995. 3. szám. 124. o.

Ebben az időszakban Ausztriában három gyalogos és egy légvédelmi hadosztály mintegy 60-70 000 fővel látta el a „megszálló” státuszából adódó feladatokat. Magyarországon 1947-től 1955-ig – a Békeszerződés alapján – „visszamaradt erők” a folyamatos utánpótlás lebonyolítására alkalmas út- és vasútvonalak biztosítását látták el mintegy 4 hadosztálynyi erővel.

Pataki István véleménye szerint „a fenti feladatra elég lett volna néhány egység, néhány ezer fővel. A valóságban azonban ennél nagyobb létszámú katonaság állomásozott hazánkban, és e kontingens nagyságának megfelelően különböző intézmények, parancsnokságok, lő- és gyakorlóterek, repülőterek voltak a szovjetek használatában, távol az Ausztria felé vezető közlekedési vonalaktól. [...] Az ezt követően megkötött egyezmények és a mellékletekben foglaltak³ nem tettek eleget a békeszerződésből idézett követelmények mindegyikének, csak a 22. cikk 3. pontjának. E tény, valamint a csapatok elhelyezésével kapcsolatos tétel csorbította az ország függetlenségét...”⁴

A szovjet csapatok létszámáról és elhelyezéséről a szovjet kormány hivatalos tájékoztatást nem adott a magyar fél részére. 1948-ban, az egyezmények megkötését követően, majd később „újabb és újabb szovjet alegységek, egységek érkeztek magyar területre. 1949, 1953 és 1955. a csapatok növekedésének éveit voltak. 1949 augusztusában egy gépkocsizó lövészadosztályt

³ Az 1947. február 10-től és 1955. május 15-ig terjedő időszakban Magyarország és a Szovjetunió között az alábbi – vizsgált témánkkal összefüggő – szerződések megkötésére került sor: Barátsági együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. (1948. február 18. – Moszkva) Egyezmény a Magyarországon tartózkodó szovjet csapattestek szállítmányainak vámmentességéről. Egyezmény a Szovjet hadsereg Magyarországon és Ausztria megszállási övezetében lévő csapatainak magyar vonatokon történő szállításáról. Egyezmény a Magyarországon állomásozó szovjet alakulatok részére nyújtandó távközlési szolgáltatásokról. Egyezmény a kaszárnyáknak és szolgálati helyiségeknek, raktáraknak, repülőtereknek és gyakorlótereknek bérbeadásáról (1948. december 6. – Budapest) Egyezmény a magyar hadsereg katonai állományú tagjainak a Szovjetunió katonai nevelőintézeteiben való ellátásával és kiképzésével járó kiadások megtérítéséről. (1949. június 29. Moszkva) Szerződés a magyar–szovjet államhatár rendjének szabályozása tárgyában. Egyezmény a határkonfliktusok és határincidensek rendezésének tárgyában. (1950. február 24. – Moszkva) –MOL XIX-J-1-j-26/261-005145-1961, 26/261-001871/1962. 322. d. Kivonat a Magyarország és Szovjetunió között 1945-től 1960. december 31-ig kötött kétoldalú nemzetközi szerződések közül.

⁴ PATAKI ISTVÁN: „Egyezmények”... 125–127. o.

vezényeltek Magyarország területére a Badeni Központi Hadseregcsoporthoz parancsnokának utasítására. (11 010 fő). Zömük román területről érkezett, elhelyezésükért, ellátásukért a Honvédelmi Minisztérium anyagi-technikai szervezetei voltak felelősek. Még 1949-ben előzetes bejelentés nélkül repülő és légvédelmi csapatok érkeztek Debrecenbe. 1949-1950-ben négy hadosztály szervezetében mintegy 80 városban, községben és más településen állomásoztak szovjet alegységek, egységek. Ebből húsz-huszonkét helyen őrségek tartózkodtak”.⁵

A megszálló hatalmak 1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria visszaállításáról szóló szerződést. A megszálló erők Ausztriából történt kivonását követően a szovjet és magyar államhatalmi szervek a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok jogi helyzetét 1956. október 23-ig – az ezzel kapcsolatos kétoldalú egyezményt 1957. május 27-én kötötték meg – nem szabályozták. A Központi Hadseregcsoporthoz felszámolását követően a szovjet politikai és katonai vezetés – a békeszerződésben előírt kivonulási kötelezettség teljesítését elmulasztva – a Magyarországon állomásozó csapatai létszámának és összetételének megváltoztatását – annak jogszerűtlensége ellenére is – indokoltak látták. Gerő Ernő a szovjet csapatok Magyarországon maradásáról úgy vélekedett: „a nyugatiak óriási hangot csapnak, hogy megkötik az osztrák békét és az oroszok nem vonulnak ki. Ettől nem kell túlságosan befolyásoltatnunk magunkat...”⁶

Így az Ausztriából kivont szovjet alakulatok nagy részét Magyarország területén helyezték el. Az 1955 szeptemberében Magyarországon felállított szovjet Különleges Hadtest állományába kettő – a 2. és 17. – gépesített gárdahadosztály, a 195. vadászrepülő, a 177. bombázórepülő hadosztály, a 20. pontonos hidászrezred, valamint légvédelmi, fegyvernemi és más szakcsapatok kerültek. A Hadtest rendeltetése: a magyar csapatokkal együttműködésben az osztrák határ lezárása, védelme, a szovjet csapatok kivonása esetén a közlekedési útvonalak biztosítása volt. A hadtest a Vezérkar útján a szovjet Fegyveres Erők miniszterének volt alárendelve. Arra nincs adat, hogy a Hadtest hadosztályait – különösen a 2. és 17. gépesített gárdahadosztályokat – a Varsói Szerződés alárendeltségébe helyezték volna.

⁵ Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL) MN. 1954. T. Elhelyezési és különleges ügyek. Lásd még: PATAKI ISTVÁN: „Egyezmények”... 130. o.

⁶ MOL. 276. f. 53. cs. 229. ő. e. Idézi: PATAKI ISTVÁN: „Egyezmények”... 130-131. o.

A Varsói Szerződés (VSZ) 1955. május 14-én történt megalakítását, az Egyesített Fegyveres Erők felállítását az alapítók a nemzetközi helyzetben bekövetkezett kedvezőtlen változásokkal indokolták. A dokumentumokból egyértelműen megállapítható a VSZ életre hívásának indokai között a tagországok belső helyzetében meglévő problémák és esetlegesen felmerülő feladatok és célok – például „a népi demokratikus rendszer” belső ellenfelei, illetve ellenségei visszatartása, megfélemlítése, szükség esetén fegyveres erővel történő közös megsemmisítése – nem szerepeltek. A tagországok által szovjet diktátumra kijelölt nemzeti katonai erőket – az alapelvekkel ellentétben – nem egy önálló, az egyes nemzetek haderőitől szervezetileg is elkülönült parancsnokság alárendeltségében egyesítették. Az Egyesített Fegyveres Erők (EFE) mindenkor főparancsnoka a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének első helyettese volt, így személyén keresztül az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe kijelölt nemzeti alakulatokat a szovjet haderő részévé tették.

Ha az ENSZ Alapokmányában rögzített – a VSZ Alapokmányában hivatkozott – alapelveket és a Szovjetunió 1956-os tevékenységét összevetjük, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az alapelvek nagy részét a Szovjetunió figyelmen kívül hagyta, illetve megsértette.

A Szovjetunió vezetése a lengyel és magyar „ügy” kezelése során a Varsói Szerződés tagállamait nem kezelte egyenjogú partnereként, az elvárható mértékben nem gyakorolt türelmet, hanem – az ENSZ Alapokmányával ellentétesen – azonnal az erőszakkal való fenyegetést, illetve a fegyveres erők bevetését választotta. A két ország belügyébe beavatkozva, a nemzetek önrendelkezésének jogát elutasítva, a békés eszközök használata helyett, szinte automatikusan a fegyveres erőszak alkalmazására helyezte a hangsúlyt.

Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoka, Konyev marsall ebben az időszakban nem az Alapító okirat szellemében, illetve a Politikai Tanácskozó Testület utasításainak megfelelően járt el, hanem a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének, Zsukov marsallnak első helyetteseként a szovjet politikai vezetés döntéseit hajtotta végre.

„A lengyel és magyar események rávilágítottak – írta a Romániában fogva tartott Nagy Imre 1957 elején –, hogy a Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovínisza törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő – helyesebben moszkvai utasításra bele kényszerített – szocialista országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra. [...]

Amit a szovjet kormány és az SZKP politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani... ”⁷

A szovjet csapatok létszámában és összetételében jelentős változás az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában következett be. November 4-ig, a második szovjet agresszió megindításáig több lépcsőben újabb 13 szovjet hadosztály részeit rendelték Magyarországra, így összességében november 4-ét követően a hadműveletekben 17 szovjet hadosztály – mintegy 60 ezer szovjet katonával – vett részt.

A szovjet csapatok ekkor még nem a Varsói Szerződés alapján tartózkodtak Magyarországon. A szovjet csapatok magyarországi tartózkodását szabályozó kétoldalú egyezményt csak 1957. május 27-én írták alá. A szovjet csapatok létszáma és diszlokációja tárgyában 1958. április 1-jén megkötött újabb kétoldalú egyezmény a szovjet félnek engedélyezte, hogy hazánkban 67 helyőrségben 60 500 katonát állomásoztasson. Ez a szerződés lehetővé tette, hogy a Szovjetunió a csapatok létszámát – ha csak ideiglenesen is – de önkényesen megváltoztathassa.

A szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodás tárgyában 1957. május 27-én kötött szerződés is az Alapító Okirat szelleméből következő azon elvet erősítette meg, mely szerint a „szovjet csapatok ideiglenes tartózkodása a Magyar Népköztársaság területén semmiképpen sem érinti a magyar állam szuverenitását; a szovjet csapatok nem avatkoznak be a Magyar Népköztársaság belügyeibe”.⁸ Ebben az egyezményben sem rögzítettek, hogy a szovjet csapatok a Varsói Szerződés értelmében, a Politikai Tanácskozó Testület vonatkozó döntésének megfelelő létszámban és összetételben állomásoznak Magyarország területén.

A szovjet csapatok állomásoztatásának igazi okairól Kádár János az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) 1957. június 22-i ülésén többek között a következőket mondta:

⁷ Nagy Imrének a romániai Snagovban készült feljegyzései 1957. MOL, Nagy Imre és társai per iratai, XX-5-h. Vizsgálati Iratok 8. kötet 19-22. o.

⁸ MOL XIX-J-1-j-26/261-005145-1961, 26/261-001871/1962. 322. d. Kivonat a Magyarország és Szovjetunió között 1945-től 1960. december 31-ig kötött kétoldalú nemzetközi szerződésekből.

„Mindig így számolgotam magamban a hatalom állását. No és ha a szovjet csapatokat kivonnánk? Akkor állunk a lábunkon? Én azt hiszem, megállnánk a lábunkon. De rettenetes harc és véráldozat közben. Ez most a helyzet...”⁹

A szovjet csapatok teljes kivonása – a magyar nép, a forradalom egyik legfontosabb céljának megvalósulása – így még hosszú évtizedekig váratott magára. A szovjet Különleges Hadtestből és a forradalom és szabadságharc vérbefojtására 1956. október 23-át követően Magyarországra rendelt szovjet erőkből alakult meg az a Déli Hadseregcsoporthoz (DHDSCS), amelynek parancsnoksága és alárendelt alakulatai kisebb változtatásokkal 1991 nyaráig tartózkodtak hazánkban.

A VSZ megalakítását és az 1956-os orosz támadást – háborút – követően Magyarország egyébként is csak látszólagos szuverenitását tovább korlátozta a Béke-, majd a Háborús Működés Szervi Határozványainak – 1969-ben és 1980-ban történt – elfogadása.

Döntés a szovjet csapatok kivonásáról

Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) az európai hagyományos fegyveres erők csökkentésével összefüggésben – 1988. augusztus 9-én – kialakított álláspontja szerint Magyarország abban érdekelt, hogy a Déli Hadseregcsoporthoz távozása már az első szakaszban megkezdődhessen.

A szovjet csapatok csökkentésének, majd távozásának fontos előzménye, hogy Mihail Gorbacsov egyoldalú lépésre szánta el magát. Az ENSZ Közgyűlésének 1988. decemberi 7-i ülésén a főtitkár bejelentette, hogy a Szovjetunió 1991-ig mintegy félmillió katonával csökkenti a Közép-Kelet-Európában állomásozó haderejét.

Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter Gorbacsov bejelentésére – december 8-án reagálva – kijelentette: a kinyilvánított egyoldalú haderőcsökkentés a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok egynegyedét is érintheti. Egy hónap múlva – 1989. január 10-én – Grósz Károly, az MSZMP főtitkára

⁹ Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei IV. kötet – Politikatörténeti füzetek (Szerk.: Balogh Sándor, Baráth Magdolna, Ripp Zoltán) Budapest, INTERA RT. 1994. 200. o.

nyilatkozatban közölte: rövid időn belül megkezdődik a szovjet csapatok részleges kivonása Magyarországról.

Pár nap múlva – 1989. január 19-én – a bécsi Helsinki utótálálkozón Eduard Sevarnadze szovjet külügyminiszter a csapatkivonásokkal összefüggésben megismételte: a Szovjetunió „kész a külföldi támaszpontok felszámolására, minden idegen területen állomásozó csapat kivonására, ha erre a másik fél is hajlandó”.¹⁰

„Amikor csak lehetőség volt rá – olvasható Kárpáti Ferenc könyvében –, minden alkalommal újra és újra a tárgyalások fontos témája lett a szovjet csapatok kivonásának kérdése. Így a Grósz Károly és Gorbacsov közötti, 1989. március 23-24-i tárgyalások során, majd később is az 1989. július 7-8-ai tárgyaláson, amikor Nyers Rezső és Grósz Károly tárgyalt Gorbacsovval”.¹¹

Az első lépések már 1989 tavaszán megtörténtek. Szovjet döntésre április 25-től június végéig a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok mintegy 1/5-ét, kb. egy hadosztálynyi erőt – összesen 11 300 főt, 470 harcokocsit, 200 löveget és aknavetőt, 2900 db. különböző típusú gépjárművet – kivontak. A részleges csökkentés eredményeként – Kárpáti Ferenc megállapítása szerint – az osztrák–magyar határ sávjában szovjet részről csak légvédelmi csapatok maradtak. A szovjetek ebben az időszakban 10 laktanyát ürítettek ki, így ezen belül visszaadták a gödöllői Grassalkovich kastélyt és az esztergomi Bazilika mellett lévő – 100 fős kórházként használt – műemlék-épületet is.¹²

Für Lajos – 1990. május 23-tól 1994. július 14-ig honvédelmi miniszter – a könyvében többek között arra a kérdésre is kereste a választ, hogy miként „ment végbe néhány hónap alatt, történelmi léptékekkel mérve mondhatni pillanatok alatt az 1990 tavaszán még megdönthetetlennek hitt óriási katonai monstrum, a Varsói Szerződés eltűnése, szinte hangtalanul?”¹³

¹⁰ KÁRPÁTI FERENC: *Puskalövés nélkül...*, DUNA Internationál, Budapest, 2011, 97. o. (továbbiakban: KÁRPÁTI FERENC: *Puskalövés nélkül...*)44. o.

¹¹ Uo. 94-95. o.

¹² Hadtörténelmi Levéltár Központi Irattár (továbbiakban HL KI) 00808/1989 – 79/0919. Kárpáti Ferenc jelentése a szovjet csapatok részleges kivonásáról. Idézi: KÁRPÁTI FERENC: *Puskalövés nélkül...* 97. o.

¹³ FÜR LAJOS: *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 9.o.

Mint az a fentiekből is látható a megszállás felszámolásának folyamata nem 1990 tavaszán kezdődött. Fontos előzmény, hogy 1956-ban a magyar forradalom és szabadságharc legfontosabb követelésévé a megszálló szovjet csapatok távozásának elérése, a szabad és független Magyarország megteremtése vált. E követelések megvalósításának érdekében – egyszersmind a november 4-i újabb szovjet intervenció megakadályozása céljából – a magyar kormány 1956. november 1-jén a Varsói Szerződés felmondásával egyidejűleg kinyilatkoztatta Magyarországot semlegességét.¹⁴

Orbán Viktor 1989. június 16-án a Hősök terén a „Nagy Imre és társai újratemetésén” kijelentette: „Az orosz megszállás és a kommunista diktatúra negyven évvel ezelőtt történt bevezetése óta a magyar nemzetnek egyszer nyílt alkalmá, csak egyszer volt elegendő ereje és bátorsága ahhoz, hogy megkísérelje elérni a már 1848-ban kitűzött céljait, a nemzeti függetlenséget, a politikai szabadságot. [...] Céljaink máig nem változtak, ma sem engedünk a '48-ból, így nem engedünk '56-ból sem. [...] Ha nem tévesztjük szem elől '56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről.”¹⁵

Így a forradalom és szabadságharc örökségét vállaló, azt megvalósítani akaró – egyre erősebb politikai támogatottsággal bíró – demokratikus ellenzék, majd az ezekből alakult demokratikus pártok mindegyike egyetértett abban, hogy a Varsói Szerződés felmondása, a szovjet csapatok távozása a szocialista rendszer lebontásának elengedhetetlen feltétele és követelménye.

A csapatok további csökkentésére Gorbacsov ekkor még csak abban az esetben látott lehetőséget, ha a NATO tagországok külföldön állomásozó csapataikból hasonló nagyságú és minőségű erőket hazarendelnek.

Kárpáti Ferenc szerint Gorbacsov „a máltai csúcs előtt, 1989 utolsó hónapjaiban jutott el annak felismeréséig, hogy számukra is az az előnyös, ha Magyarországról, Csehszlovákiából és Lengyelországból kivonják a csapa-

taikat. [...] Gorbacsov tisztában volt vele, hogy ha a fegyverkezési verseny kiterjed a világszerte, az tovább növeli a nemzetközi feszültséget és óriási megterhelést jelentene az ország egyébként is súlyos gazdaságára”.¹⁶

A szocialista országok egy részében – Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában és az NDK-ban – zajló demokratikus átalakulásnak kedvezett, hogy Gorbacsov a Bush amerikai elnökkel 1989. december 2-án Máltán történt megbeszélésén „a szabad választások és a belügyekbe való be nem avatkozás elvét feltétel nélkül elfogadta”.¹⁷

Németh Miklós miniszterelnök annak tudatában, hogy várhatóan a közelgő választások központi témája a szovjet csapatok magyarországi tartózkodás lesz – és a Külügyi és Honvédelmi Bizottság 1990. január 5-i ülésén az országgyűlési képviselők egy része is a kivonás folytatását és 1990 végéig történő befejezését követelte – levélben fordult Nyikolaj Rizskovhoz – a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökéhez –, amelyben kezdeményezte, hogy „a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásával kapcsolatos konkrét kérdésekről mielőbb érdemi tárgyalások kezdődjenek”.¹⁸ Négy nap múlva Németh Miklós és Nyikolaj Rizskov – a KGST szófiai ülésszakán történt személyes találkozásukon – megállapodtak a csapatkivonás üteméről.¹⁹

A szovjet katonai vezetés ekkor még képtelen volt figyelembe venni az új történelmi realitásokat. Erre példa, hogy az EFE Főparancsnokság 1990. február 12-én eljuttatta a tagországokhoz a Varsói Szerződés keretében folyó együttműködés korszerűsítésére vonatkozó „javaslatát”, majd a magyar katonai vezetés nem sokkal később megkapta a 2000-ig tervezett közös fegyverzettechnikai fejlesztési koncepciót, és 1990. március 21-én megérkezett a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek 2000-ig történő tökéletesítésére vonatkozó elgondolás is.

¹⁶ KÁRPÁTI FERENC: *Puskalövés nélkül...*, 97. o.

¹⁷ ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 550. o.

¹⁸ A levélben Németh Miklós bejelentette, hogy a szakértői tárgyalásokon való részvétellel Somogyi Ferenc külügyminiszeri államtitkárt és Borsits László altábornagyot, a Magyar Néphadsereg Vezérkari főnökét bízta meg. KÁRPÁTI FERENC: *Puskalövés nélkül...*, 99. o.

¹⁹ Uo.

¹⁴ *A forradalom hangja* – Századvég füzetek 3. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9. (Szerk.: Fellegi Tamás László, Gyekiczki András, Kövér László, Kövér Szilárd, Máté János, Orbán Viktor, Stumpf István, Varga Tamás, Weber Attila) A Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása, Budapest, 1989. 357. o.

¹⁵ http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=4YybJROUMu0 (Le-
töltés: 2013. június 25-én)

Ha viták és nehézségek árán is, de a Németh Miklós vezette kormány kezdeményezésére 1990. március 10-én megszületett az egyezmény²⁰ arról, hogy a szovjet csapatokat 1990. március 12-e és 1991. június 30-a között elhagyják Magyarországot.

Az egyezmény megkötésének közvetlen előzményeiről Dmitrij Jazov hadseregtábornok, a Szovjetunió honvédelmi minisztere Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszternek – 1990. január 10-én – írt levelében a következők olvashatók:

Az utóbbi időben „a Magyar Köztársaság különböző társadalmi szerveinek vezetői – többek között az országgyűlési képviselők is – egyre sürgetőbben vetik fel a szovjet csapatok Magyarország területén történő állomásoztatásának kérdését. A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumát aggodalommal tölti el, hogy a szovjet csapatok 1990 végéig történő kivonásának követelése már ultimátum jelleget ölt”.

Jazov „nagyra értékelve a miniszternek az országgyűlésben e kérdésben kifejtett tevékenységét” [?] – arra kérte Kárpáti Ferencet, hogy szíveskedjen „további lehetőségek után kutatni annak érdekében, hogy megvilágítsák a jelen helyzetet, miszerint a szovjet csapatok nem avatkoznak a Magyar Köztársaság belügyeibe, egészében és teljességgel tiszteletben tartják szuverenitását.”²¹

A „baráti és jószomszédi” kapcsolatok fejlesztése céljából kötött Egyezmény általános felvezető részében a szerződő Felek kihangsúlyozták, hogy „a Magyarországon ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonását az európai és a nemzetközi bizalom erősítésére irányuló együttes erőfeszítéseik szerves részének” tekintik. Az Egyezményben rögzített megállapodás szerint a szovjet csapatok kivonása – amelynek végrehajtásához a magyar kormány a szükséges feltételeket biztosítja – 1990. március 12-én kez-

²⁰ HL KI 261/013/5. Annus Antal vezérőrnagy kormány meghatalmazott kivonulás tárgyában 1990. május 30-án készült előterjesztésének 1. számú melléklete: Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról. Az Egyezményt 1990. március 10-én kézjegyükkel látták el: Horn Gyula és Eduard Sevarnadze külügyminiszterek.

²¹ HL KI 261/010/20. Dmitrij Jazov honvédelmi miniszter levele Kárpáti Ferencnek, 1990. január 10.

dődik és 1991. június 30-ig befejeződik,²² melynek során „kivonásra kerül a szovjet csapatok egész személyi állománya, beleértve a szovjet állampolgárságú polgári személyeket, valamint fegyverzete, harci technikája és anyagi eszközei”.

A megállapodás fontos része, hogy a szovjet csapatok „kiképzési-harci tevékenységével kapcsolatos mozgását – ideértve a repüléseket is – korlátozzák”, de „az Egyezmény rendelkezései nem érintik a Felek között érvényben lévő két- és többoldalú kötelezettségeket, beleértve azokat, amelyek az 1955. május 14-én Varsóban kötött Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződésből származnak”.

Az Egyezményben szabályozták továbbá, hogy „a szovjet csapatok elszállítása, valamint a különböző anyagok és hulladékok hátrahagyása és megsemmisítése a polgári lakosság érdekeinek figyelembe vételével és a környezetvédelmi jogszabályok betartásával történik”.

A Felek az Egyezmény rendelkezéseinek végrehajtására kijelölik a Meghatalmazottakat, akik ellenőrzik a kivonulást, illetve intézkednek „az objektumok, felszerelések és más anyagi eszközök egyeztetett módszerekkel történő nyilvántartásba vételére, felértékelésére, átadására és értékesítésére”.

²² A szovjet fél a kivonás végső határidejeként az 1991. június 30-i időpontot azért fogadta el, mert a magyar fél mintegy 260 szerelvénynek megfelelő árú – haditechnikai és polgári eszközök, berendezések, anyagok, hajtó-, üzem- és kenőanyagok – értékesítésének „elősegítését” vállalta. Annus Antal kormány megbízott később azt javasolta, hogy a szovjetek számítása szerinti 1,1 milliárd Ft. értékű kb. 400 millió Ft nagyságrendben haditechnikai anyagot a Honvédelmi Minisztérium vegye át, illetve használja fel. Ennek indokaként Annus kihangsúlyozta, hogy a gazdasági helyzet romlása miatt a biztonsági szférából is jelentős elvonások történtek, így a szovjet készletekből átadott technikai eszközök, fegyverzet a felzárkózás megkezdéséhez elengedhetetlenül szükséges. A fennmaradó kb. 700 millió Ft értékű haditechnika esetében Annus gazdaságos reexportálásra látott lehetőséget. Az Egyezmény szerint az 1991. március 31-ig eladásra nem kerülő cikkek, eszközök elszállításáról a szovjet fél gondoskodik. Annus szerint indokolt, hogy az üzem-, hajtó és kenőanyagokat a HM vásárolja meg, illetve ezekből a magyar fél – bár Annus ismeretei szerint a szovjet fél álláspontja elutasító lesz – további beszállításokat kérjen. Annus elítélően nyilatkozott arról, hogy a szovjet kormeghatalmazott „az üzemanyagot külföldi érdekeltsgű cége részére kívánta értékesíteni a földalatti tárolókkal együtt”, de ennek végrehajtása – mint írja – a magyar ellenállás következtében megghiúsult. – Előterjesztés a Minisztertanácsához. Tárgy: A szovjet Déli Hadseregcsoporth Magyarországról történő teljes kivonása. Készítette Annus Antal kormány meghatalmazott 1990. május 30-án. HL KI 261/013/5.

A fentiekén túl döntés született arról is, hogy a szovjet csapatok jogi státuszát érintő, valamint a csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodásával kapcsolatos vagyoni jogi, pénzügyi és egyéb kérdéseket a végleges kivonásig az 1957. május 27-én és a később kötött, még érvényben lévő egyezmények alapján rendezik, illetve azokat a fenti tárgykörbe eső problémák megoldására, amelyekről az érvényben lévő szerződések nem rendelkeznek, a teljes kivonásig külön megállapodások fogják szabályozni.

Az Egyezmény végrehajtása során felmerülő vitás kérdések 30 napon belüli rendezése elsősorban az 1957. május 27-én kötött Egyezmény 17. cikke alapján létrehozott Magyar–Szovjet Vegyesbizottság feladata. Ha a Vegyesbizottság²³ nem tud dönteni, akkor a vitát diplomáciai úton kell megoldani.

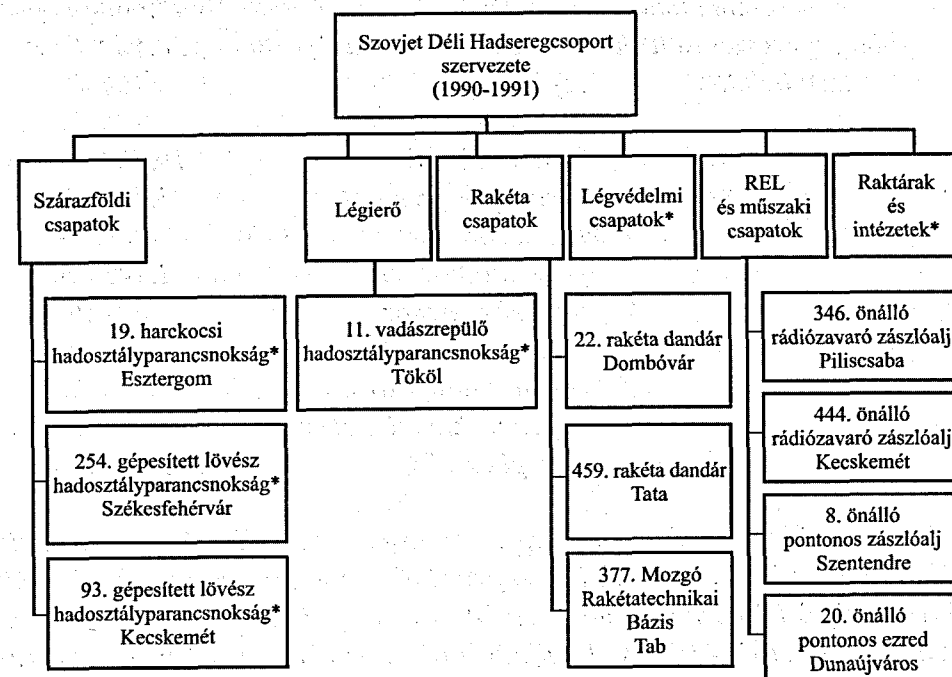
A szovjet csapatok kivonása Magyarországról

„A Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok 94 helyőrségben, összesen 328 ingatlanon állomásoztak. Az Egyezmény aláírása előtt az 1989-1990. évi részleges csapatcsökkentés keretében a szovjet Fél mintegy 10.000 fővel csökkentette a Déli Hadseregcsoporthat létszámát. Ennek során 4 helyőrséget teljesen, 6 helyőrséget részlegesen kiűrtett...”²⁴

²³ Karácsony Imre értékelése szerint a szovjet katonai egységek, vagy azok állományába tartozó egyes személyek cselekménye vagy mulasztása miatt a Magyar Államot, szerveket és állampolgárokat érintő káresetek és jogviták megoldására az 1957. évi Egyezmény alapján létrehozott Magyar–Szovjet Vegyesbizottság 33 éves működése során 20.000 ügyben járt el, ami hozzávetőleg 60.000 magyar állampolgárt, 800 külföldit és mintegy 1.000 magyar szervezetet (szövetkezetet, vállalatot) érintett. E munka keretében a Bizottság kb. 240 millió Ft erejéig állapított meg szovjet kártérítési kötelezettséget és mintegy 10 milliárd Ft-ra tehető azoknak a szerződéses ügyeknek a „perértéke”, amelyekben döntést hozott. Major General IMRE KARÁCSONY – Hungary. In.: THE GREAT WITHDRAWAL (Withdrawal of the Soviet – Russian Army from Central Europe 1990–1994) – Ministry of Defence of the Slovak Republic, Bratislava, 2005. 211. o. Tanulmány magyar változata a szerző birtokában.

²⁴ Uo.

A szovjet Déli Hadseregcsoporthat szervezete²⁵

Az 1990. március 10-i Egyezmény alapján további 90 szovjet helyőrségből – ezen belül 65 laktanyából – kellett a csapatkivonást végrehajtani.

1990. március 12-től a csapatkivonás 1991. június 19-i befejezéséig 1547 vasúti egységszerelvény (34.541 vasúti kocsi) hagyta el az országot. Ebből a csapatvonatok száma 637, az anyagvonatoké 560, a konténervonatoké 217, a személyvonatoké 133 volt. A kivonuló közúti oszlopmenetek száma: 48.

²⁵ A rekonstrukció forrása: Részletes kimutatások a csapatkivonási szállítások helyzetéről 1990. március 12-től szeptember 30-ig. Készült: 1990. október 10-én, aláírta: Sáfár Bálint ezredes, a MH Közlekedési Szolgálat Főnöke. HL. KI. 261/010/29.

Kivonásra került:

szovjet állampolgár:	100.380 fő ²⁶
ezen belül katonai állományú	44.668 fő
főbb fegyverzet és technika eszköz összesen:	24.660 db
ezen belül:	
repülőgép	194 db
helikopter	138 db
kerekes jármű	19.684 db
lánctalpas jármű	1.143 db
harckocsi	860 db
pc. szállító jármű	1.143 db
tüzérségi eszköz	622 db
légvédelmi eszköz	350 db
rakéta-indító állvány	196 db
egyéb technikai eszköz	9.747 db
anyagi eszköz	309.364 tonna

A kivonás biztosítására a Magyar Honvédség, a DHDSCS tábornokai-ból és tisztjeiből, valamint a MÁV képviselőiből operatív csoportokat hoztak létre, amelyek közösen kidolgozták a DHDSCS egységei kivonását, illetve az anyagi és műszaki készletek elszállítását rögzítő ütemtervet. A feladat végrehajtásának számítástechnikai biztosítását, naprakész dokumentálását és az érintett szervek tájékoztatását az erre a célra létrehozott Információs Központ hajtotta végre...²⁷

Az Egyezmény mellékletét képező ütemterv szerint a Magyarországot leggyorsabban – 1990. június végéig – a rakéta- és a rádióelektronikai egységek hagyják el. Szeptember hónapig a 19. harckocsi hadosztály, az év végéig a 254., 1991 márciusáig a 93. gépesített lövész hadosztályok távoznak. A légierő csapatai, illetve a biztosító és kiszolgáló egységek, intézetek a teljes időszakra egyenletesen elosztva zárják a kivonulás folyamatát. Az anyagi készletek kiszállítása is – az ütemterv szerint – 1991. június végén fejeződik be.

²⁶ Matvej Burlakov vezérezredes tájékoztatása szerint 1990. május 10-én a Déli Hadse-
regcsoport szervezeteinél 294 magyar állampolgárságú – például Kecskeméten 43, Debre-
cenben 68, Kunmadarason 30 – személy dolgozott. HL KI 261/013/34.

²⁷ IMRE KARÁCSONY: *Hungary*, 213-214. o.

Az ütemtervhez fűzött megjegyzés szerint a magyar fél vállalja, hogy segítséget nyújt pld. az üzemanyag és a lőszer megvásárlásával a kb. 260 szerelvényt kitevő anyag „értékesítésének realizálásában”. A szovjet fél biz-
tosítja a napi 3-4 katonavonat átvételét és garantálja az ehhez szükséges 80
vagon átadását, valamint 417 számvetési vonat átvételét.

A szovjet csapatok fő erőinek nagysága, szervezete a kivonulás során
készült jelentések alapján az alábbiak szerint rekonstruálható.²⁸

ÜTEMTERV

a szovjet csapatok kivonására a Magyar Köztársaság területéről
(melléklet az egyezményhez)

Magasabbegységek, intézetek	Helyőrségek	További berakóállomások	A vonatok száma
harckocsi hadosztály	Esztergom, Komárom, Győr, Tata, Veszprém, Szentendre	Esztergom, Komárom, Győr, Tata, Óbuda, Hajmáskér	115
gépesített lövészadosztály	Székesfehérvár, Pápa, Polgárdi, Lepsény, Sárobgárd, Hajmáskér, Kiskunmajsa	Székesfehérvár, Pápa, Polgárdi, Lepsény, Sárobgárd, Hajmáskér, Kiskunmajsa	119
gépesített lövészadosztály	Kecskemét, Szeged, Cegléd, Táborfalva, Kiskunhalas, Nagykörös, Debrecen	Kecskemét, Szeged, Cegléd, Táborfalva, Kiskunhalas, Nagykörös, Debrecen	116
rakéta egységek	Tata, Dombóvár	Tata, Dombóvár	40
légvédelmi egységek	Dunaföldvár, Mór, Szolnok, Budapest	Dunaföldvár, Mór, Szolnok, Budapest	75
műszaki egységek	Szentendre, Dunaújváros, Etyek	Szentendre, Dunaújváros, Bicske	20
rádióelektronikai egységek	Kecskemét, Piliscsaba	Kecskemét, Piliscsaba	8
légierő	Debrecen, Sármellék, Tököl, Kiskunlacháza, Kalocsa, Kunmadaras	Debrecen, Sármellék, Tököl, Kiskunlacháza, Kalocsa, Kunmadaras	249
biztosító és kiszolgáló egységek (intézetek)			218
anyagi készletek			392
Csapat és anyagszállító vonat összesen			1352 ²⁹

²⁸ A rekonstrukció forrása: Részletes kimutatások a csapatkivonási szállítások helyzetéről
1990. március 12-től szeptember 30-ig. Készült: 1990. október 10-én, aláírta: Sáfár Bálint
ezredes, a MH Közlekedési Szolgálat Főnöke. HL. KI. 261/010/29.

²⁹ Kézírással kiegészítve: + 417=1763

A kivonások megkezdését követően – 1990. április 20-án – Burlakov vezérezredes megfigyelőcsoportok részére Esztergomban, Győrben, Komáromban és Kecskeméten tette lehetővé a berakodás és az indulás megtekintését. Esztergomban – mint kiemelt helyszínen – nemzetközi tájékoztatás keretében mutatták be a harckocsizó alakulat utolsó szerelvényének indulását.³⁰

A tervezett időben Magyarországot – 1990. június végéig – a rakéta és a rádióelektronikai egységek hagyták el. Szeptemberben befejezte a kivonulást a 19. harckocsi hadosztály is.

A tárgyalásokon időnként bejelentett ultimátumok ellenére a kivonulás tervszerűségét, folyamatosságát bizonyítják az 1990. szeptember 30-i állapot mutató adatok is.

A szovjet csapatok kivonásának helyzete³¹
1990. szeptember 30.

A szovjet erők megnevezése	1990. szeptember 30-ig kivonásra került (a teljes állomány százalékában)	1990. végéig kivonásra tervezett (a teljes állomány százalékában)
a rakétacsapatok	100	
az összfeldhajtó csapatok	60	80-85
a légierő	20	40-45
ezen belül az alapvető erők	50	70-75
a hadműveleti anyagi készletek	43	60-65

Tervezetteknek megfelelően az év végéig a 254., 1991 márciusáig a 93. gépesített lövész hadosztályok távoztak. 1991. május 28-án készült összefoglalójában a kormány meghatalmazott már arról tájékoztat, hogy „az utób-

³⁰ Burlakov vezérezredes levele 1990. április 12-én Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszternek. HL KI 261/010/21.

³¹ HL KI 261/010/28. Jelentés a szovjet csapatkivonás első hat hónapjáról. Készítette 1990. október 10-én Sáfár Bálint ezredes.

bi időben” felgyorsult a szovjet erők kivonása, így valószínűsíthető, hogy a teljes kivonulás június 30-ig befejeződik.³² A légierő csapatai, illetve a biztosító és kiszolgáló egységek, intézetek a teljes időszakra egyenletesen elosztva zárták a kivonulás folyamatát.³³ Az anyagi készletek kiszállítása is az ütemtervnek megfelelően megtörtént.

„A tervezés és a csapatkivonás ideje alatt a Magyar Honvédség és a DHDSCS parancsnoksága között szoros együttműködés alakult ki, amely lehetővé tette a felmerülő problémák tisztázását és operatív megoldását. Ennek a jól szervezett együttműködésnek köszönhető, hogy a szovjet csapatok kivonása 1991. június 19-én határidő előtt, rendben befejeződött.”³⁴

Magyar döntés a Varsói Szerződés felmondásáról

Magyarország szuverenitása visszaszerzése szempontjából a szovjet csapatok kivonásához hasonló súlyú kérdésként merült fel Magyarország Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségei megszüntetésének, felmondásának elérése. Amint a csapatkivonásokra vonatkozó elhatározások megszületését, úgy a Varsói Szerződésből tervezett kilépésünkre vonatkozó döntést is komoly viták előzték meg. Abban a vezetők többsége egyetértett, hogy 1991 végéig kell kilépni a szervezetből, de – Für Lajos történész, az Antall-kormány honvédelmi minisztere véleménye szerint³⁵ – ez a döntés komoly, megválaszolásra váró kérdéseket vetett fel.

A kilépésre vonatkozó magyar döntést megelőzően, de később is komoly kétségek, érvek és ellenérvek fogalmazódtak meg.

Magyarország egyedül lépjen-e ki, vagy csatlakozhatnak hozzánk más tagállamok is?

Megmarad-e valamilyen formában a szövetség?

³² A kormány meghatalmazott előterjesztése a kormány részére. Tárgy: A szovjet csapatkivonások végrehajtásáról és a gazdasági-pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos feladatok. Készítette: Annus Antal 1991. május 28. HL KI 261/010/52.

³³ HL KI 261/010/28. Jelentés a szovjet csapatkivonás első hat hónapjáról. Készítette 1990. október 10-én Sáfár Bálint ezredes.

³⁴ IMRE KARÁCSONY: *Hungary*, 213-214. o.

³⁵ FÜR LAJOS: *A Varsói Szerződés végnapjai*..., 182. o.

A Varsói Szerződés megszüntetése részleges, vagy teljes legyen?

Mi történik, ha javaslatával Magyarország egyedül marad?

Ha Magyarország a kilépési szándék kinyilvánítása miatt elszigetelődik, lesznek-e partnerek, akik részt vennének a VSZ fokozatos leépítésében?

A szervezet idő előtti felszámolása nem veszélyezteti-e a szovjet csapatok kivonásának ügyét?

A fenti – és most nem idézett – kérdésekre adandó válaszok keresése során felmerült: a szovjetek bekeményíthetnek, ami kihathat Magyarország energiaellátására és a Honvédség alkatrészellátására is. Az ellenérvek között hangsúlyosan jelent meg az is, hogy a nyugati nagyhatalmak nem támogatják a radikális magyar elgondolást. Ha Magyarország meggondolatlanul lép – hangzottak a nyugati érvek –, akkor megtorpanhatnak a Szovjetunióban kibontakozó változások, a gorbacsovi peresztrojka zátonyra futhat, ami miatt fennáll a visszarendeződés veszélye.

Az idő sürgetett, dönteni kellett. A kilépés irányába megtett első lépést 1990. június 6-7-én a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete (PTT) ülésén Antall József miniszterelnök tette meg. Javaslatára a tanácskozás 2. napirendi pontja – „*Véleménycsere a Varsói Szerződés keretein belül demokratizálódásról, az együttműködés korszerűsítéséről és átalakításáról*” – az alábbiak szerint változott: „*Véleménycsere a Varsói Szerződés jellege, funkciói és tevékenysége felülvizsgálatáról és esetleges gyökeres átalakításáról*”.

A javaslat és a magyar miniszterelnök által ekkor elmondottak egyértelművé tették: a Varsói Szerződés, mint az európai szembenállás egyik maradványa, felülvizsgálatra szorul. A jelenlegi körülmények között értelmét veszítette a szerződés katonai szervezete, amely a magyar álláspont szerint mellőzhetővé válik, és – az egyoldalú lépések elkerülésével, egyeztetett tárgyalások eredményeként – kívánatos lehet a fokozatos, 1991 végéig történő felszámolása. Antall József szerint az erőfeszítéseket nem a Varsói Szerződés megreformálására, hanem az új, közös európai biztonsági és együttműködési struktúra létrehozására kell fordítani, így a tárgyalások eredményeként hatályon kívül kell helyezni azokat az elemeket, amelyek sértik a tagállamok szuverenitását.

Antall József javasolta továbbá, hogy a PTT jelen ülésén döntsön „*egy olyan nagyköveti különmegbízottakból álló, különleges kormánybizottság felállításáról, amely felülvizsgálja a Varsói Szerződés jellegét, funkcióit és működését [majd] javaslatot tesz a PTT-nek a Varsói Szerződés felülviz-*

gálatáról, beleértve a katonai együttműködés és szerveinek fokozatos felszámolását, figyelembe véve az európai biztonsági és együttműködési folyamat fejlődését és követelményeit. [...] Magyar részről készek vagyunk Budapesten helyt adni a Politikai Tanácskozó Testület rendkívüli ülésének”. – mondta a miniszterelnök, továbbá azt is felvetette, hogy a PTT ezzel összefüggésben hozott döntéseinek megvalósítása a legkésőbb január 1-jével kezdődjék meg.³⁶

Antall József javaslatait a plenáris ülés elfogadta és döntés született arról is, hogy a Kormány meghatalmazottak Ideiglenes Bizottsága első ülését 1990. július 15-ig Prágában tartsa meg, és a havonta más és más tagállamban megtartott ülésein elfogadott javaslatait október végéig terjessze a PTT elé. Egyetértésre jutottak abban is, hogy a testületet november végéig Budapesten kell összehívni. Mihail Gorbacsov – a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első embere – a magyar delegációval június 7-én folytatott megbeszélésen kihangsúlyozta: „*a Varsói Szerződés felülvizsgálatával egyetért, de annak elhamarkodott megszüntetésével semmiképpen nem.*”³⁷

Für Lajos utólagos értékelése szerint szó nem volt arról, hogy ezen a megbeszélésen a szovjet vezetők – Gorbacsov, a miniszterelnök Nyikolaj Rizskov és a külügyminiszter Eduard Sevarnadze – buzgó egyetértéssel fogadták volna a magyar kormányfő javaslatait, de nem tanúsítottak kategorikus elutasító magatartást sem. A magyar küldöttség tagjai úgy érezték, az ügyben a frontáttörés megtörtént.³⁸

Ilyen előzmények után, a demokratikus választásokat követően – 1990. május 2-án – megalakult magyar országgyűlés döntése a Varsói Szerződés felmondásáról³⁹ 1990. június 26-án megszületett. A kilépés szándékának kinyilvánításán túl az Országgyűlés e határozatban a következő feladatokat rögzítette:

– A Magyar Köztársaság kormánya a Bécsi konvenció 62. cikkelye alapján történelmi, a szerződés-kötés körülményeinek alapvető változására

³⁶ Részletek Antall József beszédéből. Idézi FÜR LAJOS: *A Varsói Szerződés végnapjai...* 137-138. o.

³⁷ Uo. 141. o.

³⁸ FÜR LAJOS: *A Varsói Szerződés végnapjai...* 142. o.

³⁹ Az Országgyűlés 141/1990. számú határozata. A határozat szövegét idézi FÜR LAJOS: *A Varsói Szerződés végnapjai...* 182-183. o.

hivatkozva, valamennyi tagállammal egyetértésre jutva kezdjen tárgyalásokat a Varsói Szerződésből való kilépésről.

– A kilépési folyamat első lépéseként Magyarország részvételét szüneteltetni kell a katonai szervezetben, a Honvédség ennek megfelelően ne vegyen részt közös gyakorlatokon és a VSZ csapatai az ország területén ne tartsanak hadgyakorlatot.

– Második lépésként a VSZ tagállamaival tárgyalásokat kell folytatni a kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződések felülvizsgálatáról, amelyekből e tárgyalások eredményeként törölni kell mindazt, ami katonai beavatkozásra ad felhatalmazást, vagy más módon sérti Magyarország szuverenitását.

A határozatban állást foglalt az Országgyűlés, hogy a Magyar Köztársaság békében és barátságban kíván élni valamennyi szomszédjával és területéről harmadik állam elleni támadást senki sem indíthat.⁴⁰ A határozat 1990. július 3-án lett kihirdetve.⁴¹

A magyar kormány-meghatalmazotti bizottság – amelynek vezetője nagyköveti státuszban Kupper V. Béla volt – tevékenysége a miniszterelnök által jóváhagyott mandátum szerint arra irányult, hogy a tárgyalásokon első lépésként a VSZ katonai szervezetének – együttes határozattal történő – felszámolására kell törekedni, illetve ha a VSZ felosztatására tett kísérlet nem járna sikerrel, akkor 1990. december 31-ig Magyarországnak úgy kell kiválnia a katonai szervezetről, hogy ezzel ne zavarja a bécsi tárgyalások menetét, ne veszélyeztesse a szovjet csapatkivonások befejezését és a német újraegyesítés folyamatát.⁴²

A VSZ fokozatos felszámolásának, illetve a katonai szervezetekből történő kiválás folyamatát – az 1990. július-augusztus hónapban elkészült magyar tervezet szerint – három időszakra bontották.

Az első szakaszban – a kiválás előkészítése céljából – szabályozzuk a katonai szervezetekben való magyar részvétel tartalmát. Így a küldöttségeink – a VSZ katonai szervezetének felszámolása céljából, illetve a haditechnikai ellátás kérdéseit vizsgáló – tárgyalásokon csak konzultációs jelleggel

vesznek részt. Magyarország a VSZ közös hadgyakorlatairól távol marad. A PTT novemberi – budapesti – ülését követően a Honvédelmi Minisztérium központi harcálláspontját kivonjuk a szövetség riasztási rendszeréből, kezdeményezzük a képviselőcsoportok létszámának csökkentését, és hatályát veszítettnek tekintünk minden beszámolási és jelentési kötelezettséget.

A második – 1991. január 1. és június 30 közötti – időszakban megkezdődik a Magyar Honvédség kiválásának folyamata, melynek részeként már január 1-jén megszüntetjük a magyar csapatok EFE alárendeltségű vezénylését, hatályon kívül helyezzük a közös hadművelleti terveket, továbbá a hadszíntér-előkészítésre és a közös hadászati készletekre vállalt kötelezettségeket. Magyarország kezdeményezi az EFE Főparancsnok képviselőcsoportjának visszahívását, ezzel párhuzamosan minimálisra csökkenti az EFE törzsbe vezényelt tisztek számát. A VSZ egységes légvédelmi rendszerben a tevékenységet a kölcsönös rádiótechnikai tájékoztatásra korlátozzuk, Magyarország kizárólag a leszerelés és a fegyverzetkorlátozás témakörében fogad be, rendez katonai tanácskozásokat, tárgyalásokat, de aktívan részt vesz a VSZ felszámolására irányuló munkában. Kezdeményezzük kétoldalú katonai egyezmények megkötését a VSZ tagállamaival, valamint a szomszédos semleges és el nem kötelezett országok haderejével, továbbá kétoldalú bizalomerolesztő kapcsolatok kialakítására törekszünk a NATO tagállamok hadseregével.

A kiválási folyamat harmadik – 1991. június 30-tól december 31-ig tartó – befejező szakaszában visszahívjuk a magyar összekötő csoportot, e helyett Magyarország megfigyelőket küld a VSZ és a NATO törzsébe, illetve – ha megalakul – a VSZ Katonai Konzultációs Csoportjába. A kilépés hivatalos bejelentését megelőzően Magyarország hatályon kívül helyezi a VSZ-ben való részvételt szabályozó minden határozványt. A tervezet elkészítői kíváncsiak tartották, hogy erre az időpontra Magyarország a biztonságát szavatoló kétoldalú megállapodást kössön minden szomszédos ország hadseregével.

A magyar delegáció – a kormány-meghatalmazotti bizottságok ülésein⁴³ és a szervezet teljes megszüntetése érdekében – kezdeményezésünkre meg-

⁴⁰ <http://www.complex.hu/kzldat/o90h0054.htm/o90h0054.htm> (Letöltés: 2011. június 16.)

⁴¹ <http://grotius.hu/publ/displ.asp?id=ATLDOR> (Letöltés: 2011. június 16.)

⁴² HL KI 1/20/330/01/8. - HM. SZT. 00110/2/1991. 3. o.

⁴³ Prága (1990. július 15-17.), Szófia (1990. szeptember 17-20.), Varsó (1990. október 22-23.),

tartott konzultációkon⁴⁴ eredményes munkát végzett. Kupper V. Béla szófiai tanácskozást követően megállapíthatta: mandátuma szerint a magyar küldöttség elérte, hogy „a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, illetve lehetséges gyökeres átalakításáról folyó tárgyalás keretében érvényesítsük a VSZ katonai szervezetének elhagyására vonatkozó koncepciónkat, elérjük a tagállamok egyetértését ahhoz, hogy a katonai szervezet – a tervezett magyar kilépés határidejénél fél évvel korábban – 1991. július 1-jével megszűnjön. Ez az időpont egybeesik a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásának határidejével.”⁴⁵

A Varsói Szerződés felszámolására vonatkozó döntés a PTT 1991. február 25-i Budapesten tartott soron kívüli ülésén született meg. Ekkor a tagállamok képviselői elhatározták a katonai szövetség teljes felszámolását. Az e tárgykörben született jegyzőkönyv szerint 1991. március 31-vel a katonai szövetségre vonatkozó okmányok, továbbá minden más okmány és dokumentum hatályát veszítik és ezzel egyidőben a szerződés keretében a közös katonai tevékenység, katonai szerv és struktúra megszűnik. Ugyancsak megszűnnek az EFE Parancsnokság részére a befizetések, a főparancsnok, illetve a nemzeti honvédelmi minisztériumok kölcsönösen delegált képviselő testületei, és képviselői további tevékenységüket beszüntetik.

A magyar kormány kezdeményezésére, az Országgyűlés döntését végrehajtva Magyarország 1991-ben visszanyerte függetlenségét. A döntéseket előkészítő és azokat magas szinten végrehajtó személyek és szervezetek – politikusok, diplomaták, katonai vezetők, a katona-diplomaták és szakemberek – tevékenységének is köszönhetően a Varsói Szerződés PTT kimondta a szervezet feloszlását. A szovjet csapatok 47 év után kivonultak az országból.

⁴⁴ Budapest (1990. augusztus 16.), Szófia (1990. szeptember 16.)

⁴⁵ HL KI 1/20/330/01/8. 002686/1/ 1990 KÜM, 00222/1990. HM Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről. Szófia, 1990. szeptember 17-20. Készült szeptember 27-én. Az ülésen a magyar tárgyaló küldöttség tagja voltak: Kupper V. Béla nagyjövet, Kondor Lajos vezérőrnagy, Tömösváry Zsigmond ezredes, Szücs László KÜM főelőadó, tagok. 36-37. o.

Okváth Imre

Adalékok a III/II. (kémelhárítás) Csoportfőnökség működéséhez (1989)

A kádári állambiztonság szolgálati ágai között – mindezidáig – talán a legkisebb figyelmet és érdeklődést a kémelhárító szolgálat működése és ténykedése váltotta ki, mind a témát kutató történészek, mind pedig az érdeklődő közvélemény részéről. A titkosszolgálatok történetével foglalkozó feldolgozások és elemzések az elmúlt évtizedben a Belügyminisztérium II. Főosztály, majd a III. Főcsoportfőnökség különböző szolgálatai (hírszerzés, belső reakció elhárítás, katonai elhárítás) történetének feltárására és bemutatására koncentráltak és kevésbé figyeltek a titkosszolgálati tevékenység – a hírszerzés melletti – legdominánsabb ágának kutatására és elemzésére. A kémelhárítás minden ország esetében egy idegen állam vélt, vagy valós hírszerzői aktivitásának megakadályozására irányuló komplex tevékenység, amely számos területet foglalhatott magába. Így a klasszikus külföldi és hazai ügynökök által folytatott információszerző tevékenység felderítését, megakadályozását, az állam- és szolgálati titkok, titokhordozók védelmét, az ipari elhárítás széles körű feladatait, valamint a katonai objektumok, gyakorlatok külső operatív biztosítását.

A kémelhárítás első történeti vizsgálatára Ungváry Krisztián vállalkozott, aki a „Kádár-rendszer kémelhárítása” című 2009-es tanulmányában¹ az 1945-ös kezdetektől a '80-as évek elejéig vizsgálta e szolgálati ág működését. Megfogalmazott következtetése lesújtó volt a kémelhárítás tevékenységéről: „...a Kádár-rendszer kémelhárítása jelentős mértékben pótcselekvésekből állt. Eredményeit tekintve pedig megkockáztathatjuk, hogy a korrupció elleni ágától eltekintve a BM leginkább pazarló tevékenysége volt”.² Tanulmányát nem követték újabbak, így fentebbi megállapításait azóta sem cáfolták. Müller Rolf „A megyei állambiztonsági szervek 1989-ben”, az

¹ Ungváry Krisztián: A Kádár-rendszer kémelhárítása. In *Évkönyv XVI. 2009. Kádárizmus mélyfurások*. 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 353–409.

² Uo. 406.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára által 2009. november 24-én, a rendszerváltás 20. évfordulójára rendezett tudományos konferencián előadott, majd 2010-ben megjelentetett tanulmányában mindenre kiterjedően elemezte a megyei rendőr-főkapitányságok alárendeltségében működő III/II. (Kémelhárító) osztályok szervezetét, vezetőit, feladatait és tevékenységüket.³ A kémelhárítás egészére vonatkozóan azonban még nem születtek tanulmányok, elemzések, így ez a terület változatlanul az állambiztonság feláratlan területének számít.

Jelen tanulmány sem tekinti feladatának e szolgálati ág történetének bemutatását, csupán az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára kezelésében lévő forrásokra, mindenekelőtt az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság és a III/II. csoportfőnökség irat-együttesére támaszkodva követi nyomon – a teljesség igénye nélkül – a kémelhárítás rendszerváltás időszakában végzett tevékenységének főbb jellemzőit.

A Belügyminisztérium III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség II. (Kémelhárítás) Csoportfőnökség élére 1989 januárjában Benkő Ferenc ezredes került, aki a szervezetet 1977-től vezető dr. Rédei Miklós vezérőrnagyot váltotta. Munkáját két csoportfőnök-helyettes, dr. Fülöp Ferenc ezredes és dr. Ruha János alezredes segítette. Alárendeltségükbe tizenkettő osztály és egy önálló alosztály tartozott, a következő feladatkörökkel és vezetőkkel:

III/II-1. Osztály (az USA és egyes latin-amerikai országok, Nagy Imre ezredes, Rogán Gyula alezredes)

III/II-2. Osztály (NSZK és Ausztria, Rogán Gyula alezredes, Ifj. Apró Antal alezredes)

III/II-3. Osztály (a többi európai NATO ország, Törökország és a semleges államok, Fülöp Ferenc alezredes, Kovács Péter őrnagy)

III/II-4. Osztály (Közel- és Távol-Kelet, Kína, Kiss László alezredes)

III/II-5. Osztály (a határon túli operatív intézkedések, Baranyai Mihály alezredes)

³ Müller Rolf: A megyei állambiztonsági szervek 1989-ben. In *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerkesztette Okváth Imre. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 105–120.

III/II-6. Osztály (ipar, építésügy állambiztonsági védelme, Kiss József ezredes, Tompa Mihály alezredes)

III/II-7. Osztály (közlekedés, hírközlés, Gyimesi György alezredes)

III/II-8. Osztály (külkereskedelem, belkereskedelem, pénzügy, vízügy, mezőgazdaság-élelmiszeripar, tudományos-műszaki területek, Szabó Ferenc alezredes, Horváth Zoltán alezredes)

III/II-9. Osztály (kutatás-körözés, katonai objektumok külső operatív védelme, menekültek, az engedéllyel hazatértek ellenőrzése, dr. Tóth László ezredes, Havi Béla őrnagy)

III/II-10. Osztály (az idegenforgalom felhasználásával folytatott ellenséges tevékenység, terrorizmus elhárítása, dr. Varga József alezredes, Kőhalmi Péter alezredes)

III/II-11. Osztály (elemző-értékelő, tájékoztató és igazgatási feladatok, Andó József alezredes)

III/II-12. Osztály (az X-es⁴ területekről kiinduló ellenséges tevékenység elhárítása, a nyugati tudósítók, újságírók, ösztöndíjasok állambiztonsági ellenőrzése, a Külügyminisztérium védelme, a rezidentúrák irányítása, Kőhalmi Péter alezredes, Kázmér Ferenc alezredes)

III/II-13. Osztály (terrorizmus, dr. Jónás Endre őrnagy)⁵

III/II-A. Alosztály (titokvédelem, Sulyán Jánosné – dr. Kovács Margit őrnagy).

A változó nemzetközi és hazai politikai körülmények hatására a csoportfőnökség vezetősége – a többi szolgálati ághoz hasonlóan – megpróbált alkalmazkodni a megváltozott politikai viszonyokhoz. Bár a szervezet politikai elnyomó funkciója továbbra is működött, mely a változatlanul nagy számú „kémgyanús” hazai állampolgárok elleni megfigyelésekben és feldolgozó munkában tükröződött, a pártpolitikai függőségek korábbi szálain igyekeztek módosítani. A kémelhárító munka korszerűsítésére vonatkozó ja-

⁴ X-es területeknek a nem baráti szocialista országokat nevezték, amelyek ellen mérsékeltebb hírszerzési és kémelhárítási tevékenységet folytattak. Jelölésük: X-200 Jugoszlávia, X-300 Románia, X-700 Kína.

⁵ A terrorizmus elleni harc megszervezésére és irányítására szolgáló önálló osztályt 1989. március 1-vel állították fel. ÁBTL 1.11.1. Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság (ÁBMHT) 29. doboz. 45-73/3618/89 Jelentések a III/I. és a III/II. Csoportfőnökségek tevékenységéről.

vaslataikban állandó elemként szerepelt az állam biztonságának alkotmányban rögzített védelme, a funkcionális alaptevékenységeknek a „szükséges és lehetséges mértékben nyilvános” törvényekben való szabályozottsága. Ez mindenekelőtt a kémelhárításra (az ellenséges titkosszolgálatokra orientált, a titkos adatok, információk megszerzésére irányuló tevékenység feltárása), a népgazdaság védelmére (a tulajdon elleni politikai, vagy titkosszolgálati indíttatású bűncselekmények megelőzése) és a terrorelhárításra (operatív jelzőrendszerek működtetése a terrorra érzékeny gazdasági, illetve infrastrukturális területeken) koncentrált.

Az alapfunkciók ellátására való törekvés ellenére a csoportfőnökség állománya időről időre kénytelen volt a politikai vezetés, elsősorban már a kormányzati szereplők részéről jelentkező közvetlen feladatok végrehajtására is. Így mind az 1988-as, mind pedig az 1989-es munkatervekben kiemelt célkitűzésként szerepeltek a népgazdaság fokozottabb védelme, a stabilizációs kormányprogram titkosszolgálati eszközökkel való segítése. Ez mindenekelőtt a megszorító intézkedések következtében várható és feltételezett munkahelyi-lakossági elégedetlenségek jelzésére és kezelésére vonatkozott. Értékeléseik szerint a külső és belső ellenséges erők a nehézségekre rájátszva törekedni fognak a feszültségek kiszélesítésére és politikai tartalommal való megtöltésére, és mindezek az alábbi nemkívánatos eseményekhez vezethetnek: munkabeszüntetések, tüntetések konspiratív szervezése, rongálás, károkozás, antikommunista hangulat kialakítása, röpcédulázás, falfestés, fenyegető levelek, stb.

A kormányprogram végrehajtásának állambiztonsági eszközökkel történő segítése szempontjából alapvető feladatnak a társadalmi stabilitás fenntartását és a gazdasági-pénzügyi élet területein a káros jelenségek és a bűncselekmények megelőzését tartották. Fennálló veszélynek tekintették a kül-gazdasági kapcsolatok területein jelenlévő és a közeljövőben még inkább bővülő tőkés nemzetközi szervezetek, cégek, vállalatok gazdasági nehézségeket kihasználó szándékait, amellyel megkísérelhetnék a reformfolyamatok nyugati érdekeknek megfelelő befolyásolását, a magyar gazdaság, vagy egyes iparágak függő vagy hátrányos helyzetbe hozását. Ezzel arányosan reális veszélynek tartották a nyugati partnerek részéről kiinduló és növekvő korrupciós és megvesztegetési kísérleteket is. A népgazdaság állambiztonsági védelme területén megfogalmazott munkaterv 1988-1989-ben továbbra is azzal számolt, hogy az ellenséges titkosszolgálati szervek fokozni fogják

befolyásukat és pozícióikat a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szervezetekben, valamint a szocialista országok vállalataival együttműködő tőkés cégeknél. Mindezek következtében reális veszélynek tartották, hogy „igyekeznek kárt okozni, gazdasági fejlődésünket akadályozni, illetve politikai érdekeik szerint befolyásolni. Ezt az IMF és a Világbank Budapesten tárgyaló képviselőinek ellenőrzése során keletkezett adatok is megerősítik”.⁶

A rendszerváltás évébe forduló kémelhárító szolgálat 1989 januárjában jóváhagyott Munkaterve I-VI. nagy fejezetre tagoltan határozta meg a végrehajtandó feladatokat.⁷

I. Az állambiztonsági operatív helyzet főbb jellemzői, az 1989. év feladatai, irányai című bevezető rész az operatív helyzetet befolyásoló, illetve meghatározó nemzetközi és belpolitikai helyzetben lényeges, új tényezőket rögzítette. A nemzetközi kapcsolatok pozitív irányú fejlődése (politikai párbeszéd, a katonai eszközök egy csoportjának leszerelése) mellett a titkosszolgálati tevékenység intenzitásának növekedését, konspiráltabbá válását és mindezek következtében nehezebben felfedhetővé válását is konstataáltak. A román-magyar politikai kapcsolatok nagymértékű megromlása kihatással volt az elhárítás tevékenységére, az új módszerek és eszközök felhasználására. Nagy kihívásnak tekintették az utazási feltételek könnyítéséből származó kedvezőbb lehetőségeket az ellenséges titkosszolgálatok számára, mivel ezek nagymértékben megkönnyítették az illegális ügynökségek megszervezését és foglalkoztatását, könnyebbé vált a határon túli személyes találkozók megszervezése, az összeköttetésben a rejtő- és szállítóeszközök használata. Az idegenforgalom jelentős emelkedésével a terrorszervezetek tagjainak gyakoribb megjelenésével is számoltak. Mindezek nyomán a nem kívánatos társadalmi jelenségek (anyagiasság, korrupció) megerősödését és az erkölcsi normák fellazulását, az állampolgári fegyelem és éberség csökkenését feltételezték.

A fentieket figyelembe véve a csoportfőnökség tevékenységének főbb irányait az alábbiakban határozták meg:

⁶ ÁBTL 1.11.1. ÁBMHT 29. d. 49-198/1988. A III/II. Csoportfőnökség munkaterve, 1988. 4.

⁷ Uo. 1.

A kémelhárítás területén:

- a védelmi munkát úgy kellett megszervezni, hogy az, valóban a titkok védelmére és a fontos titkhordozókra koncentráljon;
- az illegális ügynökségek szervezése és foglalkoztatása terén legfőbb feladattá az ellenséges szolgálatok terveinek, céljainak eszközeinek, módszereinek időbeni megismerését és hatástalanítását tették;
- javítani kívánták az ellenintézkedések minőségét, megalapozottságát, átgondoltságát, és a hangsúlyt a mélységi felderítésre, az erre irányuló kombinatív intézkedések kidolgozására és végrehajtására helyezték;
- a külképviseletek vonalán a titkosszolgálati háttérű ellenséges tevékenységek, törekvések megismerése és akadályozása volt a fő feladat, nagyobb figyelmet fordítva a külképviseletekre beutazó diplomata fedésű hírszerzők személyének és tevékenységének megismerésére.

A népgazdaságvédelem területén:

- fontos feladatnak tekintették a kormány stabilizációs és kibontakozási programjának állambiztonsági eszközökkel történő segítségét, a káros jelenségek, illetve bűncselekmények megelőzése, megszakítása, ennek érdekében az e területen folytatott tevékenységet újra kellett gondolni és a megváltozott helyzethez igazítva korszerűsíteni;
- kiemelt területnek minősítették a banki, pénzügyi területeket, ezek nemzetközi vonatkozásait, és a változó helyzethez folyamatosan igazodó védelmi és jelzőrendszer kiépítésére és működtetésére törekedve.

A terrorelhárítás területén:

- legfőbb célkitűzésnek a nemzetközi terrorszervezetek konfrontációmentes távoltartásának megteremtését tartották, továbbá a megelőzés alapfeltételeként terveik és szándékaik időbeni felderítését. Ennek érdekében az e szervezetekbe, elsősorban az irányító, döntéshozó központokba történő beépüléseket határozták el;
- az együttműködések erősítése a hazai társ- és a baráti országok állambiztonsági szerveivel, továbbá számoltak a nyugati államokkal való kooperációval is.⁸

⁸ Uo. 2-5.

II. *A kémelhárítás szempontjából frekvenciát (az ellenséges titkosszolgálatok és terrorista szervezetek által veszélyeztetett, illetve behatolásra felhasznált) területeken folyó felderítő munka.*

A felderítő munkát a kémelhárítási szempontból leginkább veszélyeztetett területekre és objektumokra kívánták koncentrálni, továbbra is az előzőekben ismertetett vonalakra vonatkozóan.

Kémelhárítás:

- az ellenséges speciális szolgálatok külképviseleti objektumokban szolgálatot teljesítő hírszerzőinek, ügynökeinek kiszűrése, ezek információszerező tevékenységének felderítése, korlátozása, valamint magyar kapcsolatainak felderítése, közülük a kémgyanús személyek kiszűrése, a diplomatahírszerzők és a szocializmus-ellenes politikai erők kapcsolata jellegének felderítése, a diplomata és szolgálati útlevelesek beszerzési célú tanulmányozása;

- a CIA rezidentúra vonalán tervezett speciális feladatok:

A, a munkát aktívan támogató bécsi rezidentúra hírszerzőinek és ügynökeinek felderítése, leleplezése, tevékenységük bizonyítása, az ügynöki összeköttetés új elemeinek megismerése;

B, a budapesti rezidentúra komplex feldolgozása, a figyelés hatékonyságának növelése érdekében a mobil rendszerű ellenőrzés megszervezése;

C, a hírszerző tisztek operatív ellenőrzése során felderített illegális akciókra potenciálisan alkalmas jelző- és rejtékhelygyanús területek, kolóniák, diplomata lakások közvetlen környezetében levő holtterek folyamatos ellenőrzésének megszervezése;

- a baráti szocialista országokban működő rezidentúrák munkájának koordinálása, ennek során a kolóniák személyi, tárgyi biztonságának védelme, új, kémelhárító intézkedések megtételére alkalmas operatív jelzések felszínre hozása, a külügyi informáltság szintjét meghaladó, a politikai-állami vezetés tájékoztatását szolgáló információk megszerzése, a BM állambiztonsági szerve képviselete.⁹

Népgazdaság védelme:

- a népgazdaság területén jelentkező titkosszolgálati tevékenység felderítése érdekében az erőket, eszközöket a behatárolt és védeni rendelt titkok

⁹ Uo. 6-8.

köré kell felállítani, megakadályozni, hogy az ellenséges titkosszolgálatok a különböző rendezvényeket és más nemzetközi érintkezéseket céljaik elérésére felhasználhassák, operatív intézkedésekkel biztosítani, hogy az újonnan alakuló vegyesvállalatok, a részben vagy egészében tőkés érdekeltségű cégek, bankok és más intézmények ne válhassanak a titkosszolgálati behatolás eszközeivé;

- az állambiztonsági veszélyeztetettség szempontjából folyamatosan értékelni szükséges, hogy melyek azok a vállalatok, intézmények, amelyek gazdaságtalan termelésük vagy a struktúraváltásból adódó más okok miatt előnytelen helyzetbe kerülhetnek, s ily módon feszültségforrássá válhatnak. Ezeken a helyeken megfelelő megelőző munkával el kell érni, hogy a külső- és belső ellenséges erők ne legyenek képesek a keletkező feszültségeket manipulálni, ellenséges célok érdekében kihasználni;

- operatív intézkedések a COCOM rendszer védelmének biztosításában résztvevő speciális szolgálathoz tartozó erők, az alkalmazott módszerek felderítésére, a rendszer hiányosságainak kihasználására;

- az államtitok területén a vonatkozó jogszabályok folyamatos felülvizsgálata, hatósági ellenőrzések tartása (Külügyminisztérium, nagykövetségek, Gazdasági Kamara, MALÉV).¹⁰

Terrorelhárítás:

- a mindenkor operatív helyzetnek megfelelően szelektálva és differenciáltan kívánták kiválasztani azokat a személyeket és csoportokat, amelyekkel szemben a szükséges megelőző, korlátozó intézkedések megtétele indokolt volt;

- a terrorizmus szempontjából frekvenciát állampolgárságú, egy-két naponként ki- és beutazó, illetve szálláshelyeiket sűrűn változtató személyek körében felderítő munka végzése;

- a Ferihegyi Nemzetközi repülőtér terrorvédelmére intézkedési terv elkészítése és az erre vonatkozó parancs kiadása;

- a terrorizmussal összefüggő esetekben ellátták az Interpol tagságból fakadó állambiztonsági alapellenőrzésekkel és véleményezésekkel kapcsolatos konkrét és koordinációs feladatokat.¹¹

¹⁰ Uo. 8-9.

¹¹ Uo. 10-11.

III. Ügyfeldolgozó munka, operatív játszmák és akciók, határon túli pozíciók erősítése

E fejezetben – fedőneves megjelölésekkel – a folyamatban lévő és a tervezett ügyekről, népgazdasági károkozásokról, az ellenséges titkosszolgálatokkal való játszmákról, a határon túli felderítő munkáról, a végrehajtandó operatív akciókról készített részletes kimutatást Benkő Ferenc ezredes.

Az ügyfeldolgozó munka területén négy vonalon igyekeztek a hírszerzői tevékenység bizonyítására, dokumentálására. A legtöbb kezdeményezés az NSZK-vonalon zajlott, itt négy ügyet említettek, az USA-vonalon három, míg a jugoszláv és izraeli vonalakon egy-egy kémügyet próbáltak realizálni.¹² Népgazdasági károkozás címen hat ügyben folytattak felderítést. Két esetben idegen szolgálatok (angol, olasz) részére végzett kémtevékenység gyanúja volt az indíték, az első esetben a kémkedés nem nyert igazolást, viszont a célszemélyt hűtlen kezelés és különösen nagy érték tekintetében, folytatólagosan elkövetett valutabűncselekménnyel vádolták meg a továbbiakban. Az olasz katonai hírszerzéssel – állítólag – kapcsolatban álló személyt egyéni munkavállalóként szervezték be és egy olasz cég magyarországi képviselőjeként Záhonyban kívántak egy közös vállalatot létrehozni. A többi esetben magas beosztású gazdasági vezetők, vagy magáncégek vezetői ellen gyűjtöttek adatokat, különböző gazdasági bűncselekmények elkövetésének gyanújával, így titoksértés és jelentős értékű népgazdasági károkozás, népgazdasági kárt okozó vesztegetés, gazdálkodási kötelezettség megszegése, jogtalan haszonszerzés jogcímenen.¹³

A speciális szervezetekkel folytatott játszmákról annyi tudható, hogy a legtöbb a CIA-val volt kapcsolatban, pontosan nyolc. Ebben szerepeltek a magyar kémelhárítás által „felajánlott” alkalmi operatív kapcsolatok, a MALÉV-nál dolgozó titkos megbízottak (tmb),¹⁴ akik külföldi képviselőken (Nyugat-Berlin, Koppenhága) várták, hogy a kiképzési terveikben szereplő és részletesen kidolgozott felajánlási operációikat megkezdhesék. Az NSZK-vonalon hat ügyben arra koncentráltak elsősorban, hogy a magyarországi ügynökök felé alkalmazott összeköttetési eszközöket és mód-

¹² Uo. 11-13.

¹³ Uo. 13-14.

¹⁴ Titkos megbízott: az állambiztonsággal elvi meggyőződésből együttműködő személy.

szereket megismerjék. Ennek céljából legtöbbször a személyes kiutaztatásokat tervezték alkalmazni. Az angol és francia titkosszolgálatokkal egy-egy (a hírigény megismerésére, illetve ügynökgyanús személyek felderítésére), míg az olasszal két ügyben (a kapcsolat kiszélesítésére és az új eszközök megismerésére) kívántak kontaktust folytatni. Akciókat is elsősorban az USA nagykövetsége ellen terveztek, ennek keretében – a SZU ÁB. illetékes szervével közösen – újból és újból megkísérelték az objektum belső technikai támadásának végrehajtását, a bent lévő elektronikai berendezések információinak megszerzését. Megkezdték azt a „BELL” fedőnevű akciósorozatot, amely az amerikai hírszerző tisztek által a postai telefonkábelekre esetlegesen telepített speciális lehallgatóberendezés felderítésére és közömbösítésére irányult. Ezen túlmenően két új amerikai diplomata kolónia (XII. Mátyás király út és az Óra utca) elleni műszaki technikai támadást is előkészítették, illetve mikrokörzetű rádióellenőrzési akciót szerveztek az amerikai nagykövetség és néhány diplomatalakás közelében, a CIA rezidentúra és ügynökeik közötti új típusú rádióösszeköttetés bemérése céljából. Nem került el figyelmüket az 1989-ben megnyílt pécsi NSZK főkonzulátus épülete sem, amelyet átadása előtt „technikailag” tervezték beépíteni. Az Izraeli Érdekképviseleti Hivatal (72. fedőszámú objektum) rejtjelező rendszerének külső támadását szintén a szovjetekkel együttműködve készítették elő, továbbá megszervezték az objektumba érkező vámküldemények konspirált átvizsgálását, a futárposta nyitásához szükséges eszközök elkészítését.¹⁵

IV. Hálózatfejlesztés

A munkaterv osztályokra lebontva határozta meg a külföldi- és a magyar állampolgárok köréből beszervezendő ügynökök és T-lakás gazdák számát. 1989-ben 25 külföldi, 132 magyar és 1 lakásgazda beszervezését írták elő, összesen 158 főnek kellett alkotnia a kémelhárítás ügynökhálózatát. A külföldi állampolgárságú fontosabb beszervezések felsorolásánál 15 fedőnéven jelzett személyről tettek említést, hét nyugat-német, kettő-kettő osztrák és svájci, míg a fennmaradó négy személy spanyol, egyiptomi, amerikai és francia állampolgár volt.¹⁶

¹⁵ Uo. 20-22

¹⁶ Uo. 23-25.

V. Vezetői értekezletek és egyéb fórumok napirendjei

E fejezetben tételes felsorolásra kerültek a vezetői és a központi osztályvezetők részvételével megtartott értekezletek megvitatandó témakörei, beszámolók, munkaértékelések és egyéb aktuális kérdések.¹⁷

VI. A csoportfőnökség összetevékenységét, személyi állományát érintő és egyéb feladatok

A munkaterv három témakört érintett, az első az állomány neveléséről, képzéséről, egészségügyi helyzetével kapcsolatosan rögzítette a végrehajtandó tennivalókat. A második a társszervekkel és a baráti országok állambiztonsági szerveivel való együttműködést, míg a harmadik az igazgatási területen jelentkező feladatokat írta elő.¹⁸

A fentebb részletesen ismertetett munkaterv feladatainak végrehajtását természetesen nagymértékben befolyásolta a gyorsan változó belpolitika, a demokratikus átmenet folyamatának felgyorsulása. A kémelhárítás, mint az állambiztonság egésze hirtelen politikailag „légüres térbe” kerülve, egyre nehezebben tudta funkcionális feladatait ellátni. Ennek hátterében a felbomló MSZMP vezető politikusainak növekvő távolságtartása állhatott, akik az állambiztonság korábban kínált „szolgáltatásaiból” egyre kevesebbet kívántak igénybe venni, így a korábban megbecsült szerv hirtelen elbizonytalanodva szakmai és funkcionális hibák tömegét generálta. Az állambiztonság vezetőinek „igazodási kényszere” a megváltozott új politikai viszonyokhoz leginkább a szolgálati ágak átmentésére irányuló törekvéseiben követhető nyomon, amely alól természetesen a kémelhárítás vezetősége sem vonta (vonhatta) ki magát.¹⁹ Nem meglepő tehát, hogy az erre irányuló tevékenység – sok helyen – felülírta a munkatervben megfogalmazott célkitűzéseket.

¹⁷ Uo. 25-30.

¹⁸ Uo. 30-31.

¹⁹ Az állambiztonsági szervezetek „refom tervezeteit” részletesen tárgyalja Baráth Magdolna: *Az állambiztonságtól a nemzetbiztonságig* c. tanulmánya. In: *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerkesztette Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 11-33.

A csoportfőnökség első, az állambiztonság, benne a kémelhárítás szervezeti korszerűsítésére vonatkozó javaslatát 1989. március 9-én terjesztette fel dr. Sillai Árpád ezredes, a III. Főcsoportfőnökség Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság vezetőjéhez. Benkő ezredes a politikai intézményrendszer, valamint a kormányzati és államigazgatási munka korszerűsítésével összhangban az állambiztonsági szolgálat helyére, szerepére, újrászervezésének alapelveire vonatkozóan két pontban, a szolgálat törvényi szabályozására és struktúrájára vonatkozóan tette közzé a csoportfőnökség véleményét.

Az állambiztonság törvényi szabályozásának és működésének elveire az alábbiakat fogalmazta meg:

- „az állambiztonsági feladatokat ellátó szerv, vagy szervezet alkotmányos alapállása, a munka jellege, valamint a társadalomhoz való viszonya alapján önálló szervezatként, nem rendőri szolgálatként működjön;

- elnevezésében fejezze ki az alkotmányban rögzített funkcióját, legitim jellegét, ugyanakkor utaljon a funkció, illetve az azt ellátó szervezet önállóságára, valamint a rendőri feladatoktól való elkülönülésére (célszerű figyelemmel lenni a korábban már kompromittálódott elnevezésekre, fogalmakra);

- célszerű a hírszerzés és az elhárítás egy szervezeti egységben történő működése és irányítása. Eltérő irányítás alá helyezésük párhuzamosságok indokolatlan kialakulásához, szemléletbeli torzuláshoz, szükségtelen áttételekhez, egymás munkáját nem segítő, hanem gyengítő szemlélet és gyakorlat kialakulásához vezethet;

- amennyiben mégis két külön szervezeti egységként működnének, a felső irányítás egy azonos pontjához kell, hogy kapcsolódjon és az a minisztériumi kereteken belül csak a miniszter lehet;

- a szolgálatot érő külső nyilvános támadások, illetve kérdések megválaszolására a szolgálat vezetőinek, szakértőinek, esetleg szóvivőinek kell tudni válaszolni. Ez alól a minisztert, mint politikust ki kell tudni vonni, illetve mentesíteni. A miniszter vagy azonosul, vagy elhatárolja magát a szolgálat tevékenységét érő kritikáktól. Ez természetesen nagyfokú önállóságot feltételez a szolgálat részéről, valamint azt, hogy hierarchikusan, a politikai döntési centrumhoz közel foglaljon helyet;

- ezt az önállóságot alkotmányosan rögzített ellenőrző pontoknak kell kontroll alatt tartani;

- el kell végezni minden szolgálati ágnál a profiltisztítást, idegen feladatok, illetve funkciók leépítését és átadását, és ezzel együtt erősíteni a centrális irányító és koordináló jelleget;

- biztosítani kell az állambiztonsági szolgálat hatékony belső elhárítását.”²⁰

Az önálló (hírszerzés és elhárítás) szervezetre a „Nemzetbiztonsági Szolgálat” megnevezést, felépítésére pedig a következő struktúrát javasolta:

I. Hírszerző Szolgálat

(Legyen képes a gazdasági-politikai, tudományos és katonai információszerzésre, illetve az e területeken az állami érdekek nemzetközi síkon történő operatív támogatására, befolyásolására. Szükséges a III/1. Csoportfőnökség és a MNVK 2. Csoportfőnökség feladatköreinek összevonása).

II. Elhárító Szolgálat

(A kémelhárítás az ellenséges titkosszolgálatokra orientált, az állambiztonsági veszélyeztetettség fokának megfelelő tevékenységet folytasson belföldön és külföldön, fedje fel a titkaink megszerzésére irányuló titkosszolgálati törekvéseket, a tulajdon elleni politikai vagy titkosszolgálati indíttatású bűncselekményeket előzze meg vagy fedje fel, operatív jelzőrendszereket működtessen a terrorra vagy külső támadásra érzékeny gazdasági, illetve infrastrukturális (közlekedés, hírközlés) területeken, koordinálja a terrorelhárítást megelőző és e tevékenységet felszámoló funkcióját. A III/IV. (Katonai kémelhárítás) kémelhárítás jellegű feladatait a kémelhárításhoz kell csatolni).

III. Szakszolgálatok

IV. Nemzetbiztonsági Szolgálat Hivatala

- a működés személyi és tárgyi feltételeinek biztosítása
- belső biztonsági részleg
- központi értékelő apparátus.²¹

²⁰ ÁBTL 1.11.1. 29. d. 40-13/43-1/89. Javaslat az állambiztonság szervezeti korszerűsítésére, 1989. március 9. 1-2.

²¹ Uo. 2.

Ezen elképzelések, az aktuális politikai helyzethez alkalmazkodva, kisebb módosulásokkal, újból és újból megjelennek a különböző előterjesztésekhez benyújtott javaslatokban, véleményekben. 1989. április 18-án az „Állam- és belbiztonság helyzete” című előterjesztéshez csatolt javaslatban a törvényi szabályozás kérdésében a már ismert elveket kibővítették azzal, hogy az állambiztonsági szolgálat elnevezésében tükröződnie kell a nemzet szolgálatának és a nemzeti jellegnek. Az új törvényben mindenképpen szerepeltetni kívánták a szolgálat és a hatalmon lévő politikai párt (ok) kapcsolatát, a többpártrendszer, illetve a koalíciós kormányzás viszonyai között is működő, a funkcionális feladatok hatékony ellátását, a törvényességi feltételek megtartását.

Külön kitértek az MSZMP-hez való kapcsolatra, a pártirányítás eddigi gyakorlatának megszüntetésére és egy új típusú viszonyrendszer kialakítására tettek javaslatot. A pártnak – véleményük szerint – újra kell fogalmaznia viszonyulását, amely csak közvetett és indirekt lehet. A kialakítandó biztonságpolitikai koncepció alapján a KB Nemzetközi Jogi, Közigazgatáspolitikai Bizottsága – szakértők bevonásával – olyan állásfoglalásokat alakítana ki, amelyek a miniszteren, a kádereken és a párttagokon keresztül fejtené ki a hatását.²²

A Kémelhárító Szolgálat feladatainak ismertetésekor hangsúlyozottan szóltak arról, hogy a felgyorsult demokratizálódási folyamat és a nyugati utazások könnyítése nagymértékben növelte a hírszerzőszolgálatok kémtevékenységének intenzitását, amely az illegális bázisokon rejtettebbé és nehezebben felfedhetővé vált. A legális bázisokon erősödött az agresszivitás, fokozódott a felderítési és az információk közvetlen, direkt megszerzésére való törekvés. Ebben az élenjárók az USA és az NSZK titkosszolgálatai voltak, de erősödő tendenciát regisztráltak az angol, francia és az olasz szervezetek részéről is. Az ellenséges támadás differenciáltan és eltérő súlypontokkal gyakorlatilag átfogta a magyar társadalmi struktúra egészét. Hír-igényeik rugalmasan követték a társadalmi, gazdasági élet, valamint a kül-, bel- és katonapolitikai események aktuális kérdéseit. Ügynökségeiket elsősorban a hatalmi (döntési) szférában, a párt- és állami szervekben dolgozók köréből próbálták meg szervezni, érdeklődésük pedig a titokhordozókon túl-

²² ÁBTL 1.11. 5. BM III/II. Csoportfőnökség iratai 202. d. 40/11-9-41/1989. Javaslat az „Állam- és belbiztonság helyzete” című előterjesztéshez, 1989. április 18. 2.

menően kiterjedt a társadalmi és a politikai élet valamennyi döntési joggal rendelkező résztvevője felé. Újból rögzítették, hogy a kémelhárítás alaprendeltetése:

– lehetőleg pontos ismeretekkel rendelkezzen az ellenséges hírszerző szolgálatok Magyarország elleni szándékairól, törekvéseiről; legyen képes az ellenséges tevékenységet megelőzni, akadályozni, megszakítani, az e tevékenységet kifejtőket távoltartani, kiszorítani, érdekeinknek megfelelően befolyásolni;

– az Állambiztonsági Szolgálat szervezetén belül hatékonyan segítse elő a kormányzati célkitűzések sikeres végrehajtását, segítse a jobb feltételek megteremtését;

– a kormányzati döntések előkészítéséhez biztonságpolitikai oldalról folyamatosan szolgáltatson információkat, operatív eszközökkel mérje a döntések hatását;

– a felderített és jogilag dokumentált bűncselekmények esetén kezdeményezze a büntetőeljárás megindítását;

– alapfunkciói teljesítésével járuljon hozzá a nemzetgazdaság fejlődéséhez, Magyarország külső- és belső biztonságának erősítéséhez.

E feladatok végrehajtásához mélyen fedett, szakszerű, a törvényességet szem előtt tartó, de – jogszabályi felhatalmazás alapján – titkosszolgálati eszközöket és módszereket alkalmazó apparátus felállítását kérték. Ezen túlmenően egy offenzívabb, támadóbb kémelhárítási tevékenységre vonatkozó igényt is megfogalmaztak. Ennek keretében tervezték az ellenséges titkosszolgálatok erőteljesebb határon túli támadását, az alkalmazott eszközök-módszerek megismerésére az operatív játszmák további folytatását, sőt – nem kis önbizalommal – a célkitűzések, tervek megismerése céljából a hírszerző központokba való beépüléseket is tervbe vették. Igaz, ehhez hozzá tették, hogy ez „a kémelhárító munka perspektivikus koncepcionális eleme”.²³

Javaslatukban kitértek az egységes „Nemzetbiztonsági Szolgálat” különböző ágainak szervezeti korrekciójára, a szolgálati ágak megtisztított profiljaira is. A hírszerzés tevékenységi köréből a kolóniavédelmet és a rejtjelezési-rejtjelfejtési feladatokat szervezték volna ki, az előbbit a saját

²³ Uo. 3-6.

hatáskörükbe, míg az utóbbit a szakszolgálatoknak szánták. A katonai elhárítás vonatkozásában az ún. külső védelmi funkciót, valamint a határon túli támadólagos elhárítást vonták volna magukhoz, míg a belső biztonsági funkciókat (katonai objektumok belső védelme, a hivatásos és sorozott állomány megfigyelése, a haditechnika védelme) a Honvédelmi Minisztérium szervezetébe integrálónak vélték.

A III/II. Csoportfőnökséget illetően az alábbiakat tartották fontosnak rögzíteni:

- „a titkosszolgálatokra koncentráló felfogású és szemléletű szervezet kialakítása szükséges;

- fel kell készíteni a szervezetet és az állományt az új szemléletű határon túli feladatok ellátására;

- a nemzetgazdaság stratégiaileg fontos területeinek, titokkoncentrált objektumainak és személyeinek differenciált, kémelhárítási védelme egyre racionálisabb, profiltisztább szervezeti korrekciót és tevékenységet igényel. Ez alapos felülvizsgálatot, letisztítást tesz szükségessé;

- a terrorelhárítás területén a terrortevékenységet megelőző és felszámoló funkcióval kapcsolatos koordinációs feladatokra kell koncentrálni. Meg kell vizsgálni az úgynevezett belső terrorizmus (fenyegetés, kártevés, rombolás) – mint feladat – belső biztonsági szolgálathoz történő átcsoportosítását, annak lehetőségét és célszerűségét;

- a szervezeti igazítás során az eredményesebb elemző-értékelő munka megteremtése érdekében szükséges egy hatékony, ütőképes elemző-értékelő szakapparátus létrehozása;

- a titokvédelemnek, mint nyílt államigazgatási, közigazgatási feladatkörnek a kémelhárító szolgálat keretén belüli működése nem indokolt.”²⁴

A csoportfőnökség vezetője által interpretált elképzelések nagy része bizonyíthatóan „meghallgatásra” találtak nemcsak az állambiztonság, hanem a belügyminisztériumi vezetők körében is. Ennek látható jeleként értékelhető, hogy dr. Horváth István belügyminiszter 1989 júniusában tartott vezetői értekezletén – amelynek témája a „Jelentés a belügy- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben” című előterjesztés megvita-

tása volt – a Kémelhárító Szolgálat jövőbeni feladatairól beszélve a csoportfőnök által korábban kifejtetteket terjesztette elő.²⁵

A csoportfőnökség utolsó, dokumentálható javaslata a szolgálat szervezeti korszerűsítésére 1989. október 23-án készült el. Az előterjesztés a kémelhárítás működésének alapelveit illetően – a már előzőekben ismertetett – megfogalmazásokat tartalmazta, eltérés csupán a javasolt struktúrát illetően mutatkozott. A Kémelhárító Szolgálat korszerűbb és hatékonyabb működtetésére, az információszerző, értékelő és operatív feldolgozó funkció jobb érvényesítése érdekében Benkő Ferenc ezredes a következő szervezeti felállás elfogadását javasolta:

- **Elemző-értékelő osztály** (három alosztály): a kémelhárítási értékű információk egységes, szakszerű elemzése-értékelése, koordinálása, a Szolgálat hatékonyságának rendszerszemléletű vizsgálata, a területi kémelhárító szervek elvi szakirányítása;

- **Nemzeti titkosszolgálatok elleni felderítő főosztály**: az egyes titkosszolgálatok elleni kémelhárító munkára létrehozott szakapparátus, alapvető feladata a legális és illegális bázisról ellenünk irányuló titkosszolgálati tevékenység felderítése, korlátozása, befolyásolása és az állambiztonsági érdekeknek megfelelő realizálása:

- A osztály*: USA és az amerikai kontinens országai (Kanada, egyes latin-amerikai országok);

- B osztály*: Európai NATO- és semleges országok (kiemelten NSZK, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország);

- C osztály*: titkosszolgálati szempontból veszélyt jelentő közel-, távol-keleti országok, kiemelten Izrael, Japán, valamint az X-es területek, kiemelten Románia; menekült-ügyi kérdések kémelhárítási jellegű koordinálása;

- **Határon túli felderítést végző osztály**: az aktív kémelhárítás hazai és külföldi pozícióit biztosító szakapparátus, alapvető feladata a kémelhárító szolgálat határon túli feladatainak végrehajtása és koordinálása;

- **Nemzetgazdaság védelmi főosztály**: a stratégiaileg fontos, hírszerzésre, titkosszolgálati törekvésekre érzékeny, titokkoncentrált területeinek,

²⁴ Uo. 8.

²⁵ ÁBTL 1.11. 1. 100. d. 45-73/6/1989. 16.

centrumainak, valamint az ott dolgozó titokhordozó személyeinek kémelhárítási védelme

A – Nemzetgazdaságvédelmi osztály

B – Közlekedési-hírközlési ágazatok osztály

– **Feldolgozó osztály:** a szolgálat egyes vonalain keletkezett ügyek operatív feldolgozása

– **Nemzetközi terrorelhárító osztály:** terrortevékenység megelőzése, felderítése, hatástalanítása, kiszorítása

– **Titkárság:** a csoportfőnökség vezetése és szervei működési feltételeinek biztosítása, az ehhez szükséges kiszolgáló és segédoperatív tevékenység ellátása.²⁶

A többpártrendszer feltételei között is nélkülözhetetlen kémelhárító szolgálat elfogadtatásának és átmentésének irányítása mellett a csoportfőnökség számára a legnagyobb kihívást 1989 második felétől a Romániával kiéleződő – és a beérkező információk alapján egy lehetséges politikai és katonai konfliktust is magába foglaló – helyzet kezelése, illetve a menekültekkel kapcsolatos kémelhárítási feladatok megszervezése jelentette. Az ún. X-300 vonal elleni kémelhárítás kezdetei 1982-re nyúltak vissza, amikor is a leghosszabb határszakaszú Szabolcs–Szatmár MRFK III/II. osztály állományába egy önálló X-tiszt került rendszeresítésre. Feladatai 1988 tavaszától növekedtek meg jelentősen, amikortól rendkívüli mértékben megnőtt a Magyarországra letelepedési, illetve harmadik országba továbbutazási szándékkal érkező román állampolgárok száma, ami a vonal megerősítését és az erők és eszközök megnövelését igényelte.

Ennek hatására folyamatossá váltak a meghallgatások, a szabályozottan kialakított gyakorlatnak megfelelően a határőrizeti és az igazgatásrendészeti szervekkel együttműködve. Értékes információkat szereztek Románia katonapolitikai és hadműveleti helyzetére, a Securitate központi és területi szervezeti felépítésére, ügynökségére, módszereire. Ezen túlmenően fontos adatokhoz jutottak a magyar–román államhatár körzetében bevezetett katonai és speciális szigorításokról, többek között az útlevelek és a kishatárforgalmi engedélyek kiadásának további szigorításáról a magyar nemzetiségűek kö-

²⁶ ÁBTL 1.11.1. ÁBMHT Vezetési okmányok 28. d. 40/13-2/32/89. Javaslat a Kémelhárító Szolgálat szervezeti korszerűsítésre, 1989. október 23. 1–8.

rében, a postai küldemények totális ellenőrzéséről, a nemzetközi telefonbeszélgetések havi egyszeri alkalomra történő lecsökkentéséről. A Magyarország elleni állambiztonsági munka szervezésre külön részlegeket állítottak fel, mind a központban, mind pedig az alközpontokban. A 110-es fedőszámú csoportok kutatási engedéllyel rendelkeztek a Securitate hálózatában és az arra alkalmas személyeket Magyarország elleni feladatokra képezhették ki, illetve használhatták fel.

A magyar kémelhárítás adatokkal rendelkezett például arról, hogy a szatmári alközpont 1989 tavaszán három ügynökét is beutaztatta azzal a feladattal, hogy a letelepedett állampolgárok helyzetét derítsék fel és a lehetőségeket felhasználva próbáljanak pressziót gyakorolni rájuk. 1989 nyarától a politikai viszonyokban és az operatív helyzetben beállt jelentős változások szükségessé tették a magyar kémelhárító munka átértékelését és a „defenzív alapállásból az offenzív munkavégzésbe való átállást” a román titkosszolgálati törekvéseket felderítő, leleplező és ellensúlyozó aktív operatív intézkedések megtételét a szolgálat tevékenységében.²⁷ Az elkészült intézkedési tervben szerepelt a visszatérni nem szándékozó román állampolgárok meghallgatása, amellyel a román titkosszolgálattal kapcsolatban állók kiszűrésére, valamint a magyar hírigényekbe tartozó témakörökben további információszerzésre törekedtek. Természetesen a kémelhárítás rendelkezésére álló hálózat tagjait és az azon kívüli kapcsolati kört is felhasználták az információszerzésre, és az áttelepültek körében végzendő felderítő munkára alkalmas személyek felderítésére és beszerzésére.²⁸

1989 végén, a rendszerváltás folyamatának visszafordíthatatlanságának időszakában készült el a csoportfőnökség utolsó éves összefoglaló jelentése. Ebben a hazai belső helyzet jellemzésekor – nem túlzottan éleslátóan – megállapították, hogy „a szocialista országok nem voltak képesek megfelelni az új kihívásoknak, a rendszer tartalékai kimerültek. Láncreakció-szerűen olyan folyamatok indultak el és gyorsultak fel, amelyek a rendszerváltás irányába mutatnak”.²⁹ A társadalmi, gazdasági és politikai változások kö-

²⁷ ÁBTL 1. 11. 5. BM III/II. Csoportfőnökség iratai 182. d. 40-18/486/89. Jelentés a Romániából érkező személyek ellenőrzésének tapasztalatairól és a további feladatokról, 1989. szeptember 4. 7.

²⁸ Uo. 3-8.

²⁹ ÁBTL 1.11. 1. ÁBMHT 29. d. 45-197/1/90. Összefoglaló jelentés a III/II. Csoportfőnökség 1989. évi tevékenységéről, 1989. december 22. 2.

vetkeztében az operatív helyzet bonyolultabbá és nehezebben áttekinthetőbbé vált, aminek következtében az állambiztonsági, benne a kémelhárítás munkájában nagyfokú elbizonytalanodás jelentkezett. Mindez azt eredményezte, hogy a csoportfőnökség munkatervében prognosztizált operatív helyzetet és a kitűzött célokat és feladatokat jelentős mértékben módosítani kellett. A kialakult operatív helyzetet illetően, számos, már a munkatervben is szereplő megállapítás mellett a következő új értékelések is megfogalmazódtak:

- a felvett hitelek következtében tovább erősödött az ország gazdasági függősége, s ez lehetővé tette a hitelezők politikai törekvéseinek fokozottabb érvényesülését;

- a Magyar Köztársaság és Izrael között létrejött teljes körű diplomáciai kapcsolatfelvétellel egyidejűleg az izraeli hírszerzőszolgálat legális lehetőségekhez jutott Magyarországon, a különböző nemzetközi zsidószervezetek fokozták tevékenységüket, az országot kiinduló bázisnak tekintik a kelet-európai országok irányában kifejtett akcióikhoz;

- az egyre nyitottabbá váló nemzetgazdaság, a tulajdonformák differenciálódása, a nemzetközi – alapvetően nyugati – tőke megjelenése, az egyre nagyobb számban és súllyal megjelenő vegyes vállalatok következtében támadhatóbbá vált a nemzetgazdaság, s ez az állambiztonsági védelem oldaláról újabb feladatokat jelentett;

- a külgazdasági kapcsolatok kiszélesedése, a kereskedelmi, banki, pénzügyi ágazatok nemzetközi kapcsolatainak bővülése, a titoknak minősülő adatok körének leszűkülése a speciális szolgálatok behatolási csatornáinak szélesedését eredményezték;

- az utazási könnyítések, a ki- és bevándorlások teljes liberalizálása, a jogellenesen külföldön tartózkodás fogalmának megszüntetése, az egyéni munkavállalás lehetőségeinek szélesítése, az ENSZ Menekültügyi Konvenciójához való csatlakozás a korábbiaknál lényegesen kedvezőbb lehetőségeket teremtett az ellenséges titkosszolgálatok számára az ügynökség szervezésének és foglalkoztatásának valamennyi területén.

A fenti helyzetből következően a legnagyobb veszélynek a külképviseleti rezidentúrák hírszerzői tevékenységének kiszélesedését és a legális lehetőségek maximális kihasználását tekintették. Ennek jelei, hogy a követségi diplomata – különösen az USA, NSZK és az angol vonal – folyamatos, napi, közvetlen kontaktusban voltak a politikai pártok, szervezetek, gazdasági kutatóintézetek vezető képviselőivel. Gyorsan reagáltak a társa-

dalmi-politikai élet aktuális kérdéseire és tanácsadói szerepet vállalva manipulálták, befolyásolták azokat, mindemellett fontos információkat is szereztek tőlük.³⁰ A konkrét ellenséges tevékenységek felsorolásában leghangsúlyosabban említették a CIA és a BND működését. Mindkét szolgálat beszerzési törekvése a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium állományának irányába fókuszált. E mellett egyre nagyobb hangsúlyt fektettek az ösztöndíjas magyar állampolgárok, az egyéni munkavállalók és a tartós kiküldetésre kerülő személyek tanulmányozására, beszerzésére is.

Az elvégzett és végrehajtott munkával kapcsolatos értékelés figyelmes olvasása során az mindenképpen kiderül, hogy a munkatervben megfogalmazott ügyfeldolgozásokban és a különböző játszmákban a kémelhárítás, a tervezéseken és az eredmények produkálásának szándékán túl, nem sok konkrét eredményt tudott felmutatni 1989 során. Az USA-vonalon futó „KÍGYÓ” fedőnevű ügyben évek óta szó szerint szereplő megállapítások szerepeltek, amely mindig rögzítette, hogy „a nagykövetség közgazdasági és kereskedelmi osztályának beosztottja, bizonyítottan hírszerző. Ellenőrzése során többször rögzítették akciójellegű mozgását, ennek során jelző és rejtékhely akciók végrehajtására alkalmas területeket keresett fel. Hálózati úton történt ellenőrzése során megállapítottuk, hogy fedőfoglalkozásának megfelelő legális munkáját a nagykövetségen továbbra sem végzi”.³¹

Az ügy a kémelhárítás nagy megkönnyebbülésére azzal zárult, hogy a CIA kivonta a rezidentúra vezető hírszerzőjét és végleg elutaztatta Magyarországról. Ugyancsak hasonlóképpen zárult a „KALÓZ” fedőnevű ügy is, a nagykövetség alkonzulja szintén végleg távozott a nagykövetség állományából. Hasonló eredményességgel dolgoztak az NSZK-vonalon is, hiszen a folyamatos megfigyeléseken túlmenően – saját megfogalmazásuk szerint is – „a célszemély bűncselekményének bizonyításában és dokumentálásában nem jutottunk előbbre”.³² A játszmák és játszmakezdeményezések területén is gyakran szereplő megfogalmazások váltogatták egymást évek folyamán, így „a játszma továbbfejleszthető”, „érzékkelhető eredmény a közeljövőben már várható”, a „tervezett játszmaalakítási intézkedésekre nem

³⁰ Uo. 3-5.

³¹ Uo. 12-13

³² A BND részére végzett kémtevékenységgel gyanúsított „APAL” fedőnevű ügy. Uo. 13.

mellett” működött.² Emellett jogosultak voltak a hatáskörükbe utalt kérdésekben önállóan intézkedni, azaz előzetes ellenőrzést, bizalmas nyomozást, és büntetőeljárást lefolytatni. Ezekről pedig folyamatosan tájékoztatni kellett az illetékes központi szerv vezetőjét. Az egyes területi elhárító szolgálatok élén a főkapitány állambiztonsági helyettese állt, őhöz tartozott egy úgynevezett állambiztonsági törzs. Ide beosztottak – általában – egy értékelő-tájékoztató tiszt, egy operatív nyilvántartását felelős előadó, egy titkárnő és egy gépíró. Így a BRFK-n önálló, Értékelő, Tájékoztató és Nyilvántartó alosztály működött III/A néven.³

Szólni kell itt még a vezetői változásról is 1989 során a BRFK állambiztonsági szervénél. Ugyanis az év folyamán áthelyezésre került Récsey Róbert rendőr ezredes állambiztonsági főkapitány-helyettes, helyére Stefán Géza rendőr ezredes került.

Mi a Napi Operációs Jelentés (NOIJ)?

1978-ban, a 22/1978. számú belügyminiszteri parancs rendelkezett a Napi Operatív Információs Jelentéseken (NOIJ) alapuló, egyfajta tájékoztató rendszer bevezetéséről. A rendszer 1979. január 2-tól, 1990 februárjáig biztosan „üzemelt”. Ez az információs rendszer a megfelelő tájékozódás és tájékoztatás biztosítása érdekében egyfajta, az adatok sokaságát viszonylag gyorsan feldolgozó, naprakész tájékozódást nyújtó mechanizmussá épült ki.⁴

Az állambiztonsági szerveknek alapvető feladata volt, hogy hálózati forrásaik, hivatalos és társadalmi kapcsolataik, továbbá egyéb titkos eszközök, módszerek – mint a levéllenőrzés, telefonlehallgatás, lakáslehallgatás, figyelés, fotózás – felhasználásával, az ország egész területéről és Magyar-

² A szervezeti felépítésekről bővebben: Cseh Gergő Bendegúz: *A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990*. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. szerk. Gyarmati György. Budapest, 1999.; Müller Rolf – Takács Tibor (szerk.): *Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói*. L'Harmattan, 2010.

³ Müller – Takács, 2010. 12.

⁴ Lásd bővebben: Müller Rolf: *Napi Operatív Információs Jelentések, 1979–1989*. In: *Trezor 1. a Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. szerk.: Gyarmati György. Budapest, 1999. 251–284.

ország határain kívülről is gyűjtsék az információkat. Ezeknek az összegyűjtött adatoknak az elemzésével és válogatásával „hozzájárultak” a belügyi, illetve közvetlenül, vagy a Belügyminisztériumtól közvetetten a legfelsőbb állami és pártvezetés informálásához.⁵

A 22/1978. számú belügyminiszteri parancs bevezetője a következőket tartalmazta: „A hazánk ellen irányuló ellenséges tevékenység aktiválása, módszereinek fondorlatossága, a külső és belső ellenség együttes fellépési törekvései az eddiginél is fokozottabb követelményeket állítanak a Belügyminisztérium, ezen belül az állambiztonsági szervek személyi állománya, elsősorban a vezetők elé. Az ellenséges tevékenység és törekvések elleni sikeres harc még hatékonyabb felderítő, értékelő-elemző munkát, naprakész pontosabb informáltságot, dinamikusabb vezetői irányító, szervező tevékenységet és döntéseket igényel. A fentiek megkövetelik és indokolják, hogy a jövőben központi értékelésre, elemzésre és koordinálásra kerüljenek mindazok a fontos, az ország biztonságát érintő, az ellenség szándékaira, terveire vonatkozó legjelentősebb állambiztonsági információk, amelyeket a BM állambiztonsági, illetve más szervei megszereztek.”⁶

A belügyminiszter-helyettesnek ehhez a parancshoz kapcsolt intézkedése szabályozta a tájékoztató rendszer létrehozásával és működésével kapcsolatos részletes utasításokat, elvégzendő, illetve végrehajtandó feladatokat.

Így jöhetett létre az a rendszer 1979. január 2-tól, amelyben a III. Főcsoportfőnökség központi és területi szervei összeállították az ország – illetve a szövetséges szocialista államok – biztonságát veszélyeztető cselekményekkel, tervekkel kapcsolatos és általuk fontosnak tartott és vélt operatív napi információk anyagait. Ezeket a „jelentéseket, információkat” futár útján, a megyei állambiztonsági szervek pedig rejtjelezett távirat formájában küldték meg a III. Főcsoportfőnökség Operatív Koordináló, Ellenőrző és Titkársági Osztályára (OKETO).

⁵ Müller, 1999. 251.

⁶ ÁBTL 4.2. II. 32. d. 1978. szeptember 21-én kelt 22/1978. sz. belügyminiszteri parancs, az állambiztonsági tájékoztató rendszer továbbfejlesztéséről.

Az OKETO működése

Az ide beérkezett információkat, azaz az úgynevezett alapjelentéseket a rendszerezést követően értékelték, regisztrálták, majd ezt követően az országos operatív helyzet ismeretében elvégzett elemzésekkel, kiválasztották a legfontosabbakat és összeállították a Főcsoportfőnökség napi operatív jelentéseit. Az összesített jelentést az OKETO vezetője, a miniszterhelyettesi jóváhagyást követően felterjesztette a miniszterhez, illetve másolatban megküldte a Belügyminisztérium és a Főcsoportfőnökség meghatározott vezetőinek.⁷ A jelentések elosztóiból kitűnik, hogy 1989 végére a belügyminiszter és az államtitkár mellett ezeket az anyagokat megkapta az állambiztonsági miniszterhelyettes, a közbiztonsági miniszterhelyettes, a Kormányőrség országos parancsnoka, minden csoportfőnök és önálló osztályvezető, a BRFK állambiztonsági helyettese és a jelentést készítő titkárság vezetője. Ezt a kiterjesztést, a NOIJ elosztójának módosítására Horváth István belügyminiszter hagyta jóvá 1989. november 29-én.

Ezeknek a személyeknek a tájékoztatása mellett még fontosabb volt informálni a Minisztertanácsot és az MSZMP vezetőit. A 29/1982. BM számú parancs értelmében, a naponként összeállított belügyminisztériumi Tájékoztató jelentésekről, amelyekhez esetenként az egyes vezetői munkaterületekhez kapcsolódó további információk szakelosztóit is csatolni kellett. A III. Főcsoportfőnökségnek – mint az ORFK-nak, a Határőrség Országos Parancsnokságának, a BM Főügyeleti Osztályának – minden nap el kellett küldenie a jelentését a saját hatáskörébe tartozó eseményekről a BM Adatfeldolgozó Csoportfőnökségre. Itt az Adatfeldolgozó Csoportfőnökségen a megszerkesztett Tájékoztatót miniszteri vagy államtitkári aláírást követően másnap felterjesztették az MSZMP PB tagjainak, a KB titkárainak, a Központi Ellenőrző Bizottságnak, az Elnöki Tanácsnak, az Országgyűlés elnökének, a Minisztertanács elnökének és helyetteseinek. Megküldték az anyagot még a Budapesti Pártbizottság első titkárának, a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának, a KB iroda vezetőjének, a KISZ KB első titkárának, az Elnöki Tanács titkárának, a *Népszabadság* főszerkesztőjének, a legfőbb ügyésznek, a honvédelmi és a külügyminiszternek.

⁷ Müller, 1999. 252.

A belügyminiszteri parancs szerint, többek között a következő tárgykörökben kellett az adatokat, információkat szolgáltatni:

- ellenséges hírszerző szervezeteknek és speciális szolgálatoknak, emigrációs szervezeteknek a belső ellenzéki erőkkel, személyekkel való kapcsolata
- belső reakciós elemeknek a köznyugalmat és közrendet zavaró ellenséges politikai megmozdulásokra, tömegtüntetésekre, munkamegtagadásra, munkabeszüntetésre vonatkozó akciók, valamint az állam elleni szervezkedésekre, összeesküvésre irányuló szándékaik, terveik, elképzeléseik
- jelentősebb területre kiterjedő, ellenséges szöveget tartalmazó röpcédulaszórásra, falfelirat, falragasz készítésére és terjesztésére, ellenséges tartalmú írásművek külföldre juttatására, belső terjesztésre irányuló szándékok, akciók, tervek, illetve ezeknek az előkészülete
- ellenséges, nacionalista „ellenzéki”, illetve reakciós egyházi személyek káros politikai akciói, összejövetelei, illetve ezek előkészületei

Ezekről és hasonló eseményekről, illetve a jelentésadásra kötelezett szervezetek által más, fontosnak talált eseményekről beérkezett és felterjesztett jelentésekből működött egy adatfeldolgozó rendszer is. Az információkat részben mikrofilmen, részben kartonokon, – 1989 augusztusától – részben mágneses adathordozón tárolták. A jelentéseket, a jelzetük feltüntetésével külön kartonokon is nyilvántartották, melyeket személyekre, eseményekre, objektumokra, szervezetekre, meghatározott témákra „nyitottak”.⁸

A jelentésekben olvashatunk politikai pártokkal (FIDESZ, MSZMP, MDF, FKGP, SZDSZ stb.), szervezetekkel, iparral, gazdasággal, művelődéssel, irodalommal, színházzal, külföldiekkel és külföldön élő magyarokkal kapcsolatos információkat, illetve adatgyűjtéseket. Ezekon kívül vannak adatok, információk izgatásról, rongálásokról, fenyegetésekről, kémkedésről, embercsempészetéről, tiltott határátlépésekről, stb.

Ezek a „hírek” többféle úton jutottak el az elemzésig, illetve a szűkebb politikai kör asztalára. Különbőféle „kódokat” használtak a hírforrásokról, mint a postai levéllenőrzés,⁹ a telefonlehallgatás,¹⁰ szobalehallgatás,¹¹ la-

⁸ Müller, 1999. 253.

⁹ K/3 – a NOIJ-ban a postai küldeményeknek operatív ellenőrzésére alkalmazott kód

¹⁰ TA – a NOIJ-ban a telefonlehallgatásokra alkalmazott jelölés.

¹¹ TE – a szobalehallgatásra használt kód a NOIJ-ban.

kossági bejelentés,¹² az alkalmi,¹³ társadalmi,¹⁴ hivatásos,¹⁵ hivatalos¹⁶ kapcsolatok alkalmazása, a bizalmas nyomozások¹⁷ indítása.

A Napi Operatív Információs Jelentéseknek így van a csoportfőnökségek szerinti anyaga (III/I, III/II, III/III, III/IV), a III/3. osztálynak, a 19 megyének, a BRFK-nak és mindezekből az úgynevezett Összefoglaló jelentések is a kutató rendelkezésére állnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.

Jelenleg a BRFK NOIJ 1989-es jelentéseiről csak egy általános képet szeretnék adni, illetve ezekben a tervekben kiemelnek pár bizalmas nyomozást, melyet e jelentések alapján indítottak, vagy a már megkezdett nyomozásokhoz információkkal segítettek az „ügyek” alakulását.¹⁸ A BRFK NOIJ-eket 1989. november 14-ig 8 példányban készítették, így az 1. számú

¹² LBE – lakossági bejelentésre alkalmazott jelzés a NOIJ-ban.

¹³ AK – alkalmi operatív kapcsolat megnevezésére használt kód a NOIJ-ban.

¹⁴ TK – a NOIJ-ban a társadalmi kapcsolatra alkalmazott kód.

¹⁵ ASZA – az Állambiztonsági tisztek megállapításainak és értesüléseinek jelölésére szolgáló kód a NOIJ-ban.

ATA – az SZT és a T állomány jelölésére szolgáló kód a NOIJ-ban. EHÖ – a határőr szervek jelölésére használt kód. EHÖF – a határőr-felderítés jelölésére alkalmazott kód a NOIJ-ban. EMŐ – Munkásőrség kódja a NOIJ-ban. ER – a rendőri szervek jelölésére használt kód a NOIJ-ban.

¹⁶ HK – hivatalos kapcsolat jelölése a NOIJ-ban. Hivatalos kapcsolatnak nevezik azt a személyt, aki az adott területen, vonalon vagy objektumban betöltött vezetői munkakörénél fogva segíti az állambiztonsági szervek munkáját.

HMB – titkos megbízott jelölése a NOIJ-ban. Az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben.

HMT – titkos munkatárs jelentése a NOIJ-ban. A titkos munkatárs az állambiztonsági szervek hálózatának legmegbízhatóbb tagja, aki elvi meggyőződésből, kezdeményezőleg vett részt a titkos együttműködésben és bonyolult hálózati feladatok elvégzésére is alkalmas.

HÜ – az ügynök megnevezése a NOIJ-ban. Ügynök az a hálózati személy, aki az állambiztonsági szerv birtokában lévő terhelő vagy kompromittáló adatok hatására, vagy anyagi érdekeltség miatt részt vesz a titkos együttműködésben.

¹⁷ Bizalmas nyomozás: a bűncselekményre utaló tevékenység vagy mulasztás bizonyítására, illetve cáfolására alkalmas adatok megszerzésével biztosítja a bűncselekmény megelőzését, akadályozását, korlátozását, operatív megszakítását, a büntetőeljárás kezdeményezését, vagy kizáró okok esetében a bizalmas nyomozás megszüntetését.

¹⁸ Ez az 1989. januári munkatervben is olvasható.

példányt a Belügyminisztérium Állambiztonsági Miniszterhelyettes Titkársága, a 2. számú példányt a főkapitány, a 3. számú példányt a III/II-1. osztály, a 4. számú a III/II-2. osztály, az 5. példányt a III/III. osztály, a 6. számú példányt a III/I. alosztály, a 7. példányt a III/1. alosztály kapta, amíg a 8. példányt az irattárba helyezték. 1989. november 15-től már csak 7 példányban készült a BRFK NOIJ, a III/1. alosztály nem kapott jelentést.

Ha visszatekintünk az 1989-es évre, tudjuk, hogy történésekben bővelkedő év volt. A BRFK III/III. osztályának januárban leadott előzetes munkaterv is ezt tükrözte, de valószínűleg ők sem számítottak arra a jelentés- és információmennyiségre, amely az év végéig összegyűlt.

A Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III. osztályának munkatervét 1989-re, címet viselő „programot”, négy példányban készítették el, melyből egyet a III/III csoportfőnökség, egy példányt a BM Állambiztonsági Miniszterhelyettes, a BRFK III/A. alosztálya és a BRFK III/III. osztálya kapott.¹⁹

A tervet 1989 évre így kezdődik: „A Budapesti Rendőrfőkapitányság állambiztonsági szervének III/III. osztálya a vonatkozó parancsok és utasítások alapján, az MSZMP és a kormány reformprogramjának megfelelően biztosítja a főváros nyugalmát és információival elősegíti a politikai és gazdasági kormányzati tevékenységet.”²⁰ Ennek érdekében a következő feladatokat tervezték:

- mélységi felderítés végzése a különböző ellenséges ellenzéki csoportok és személyek tevékenységének megismerése érdekében

- figyelemmel kísérik a különböző politikai platformon szerveződő alternatív csoportok „társadalommal szembeni magatartását”, szervező tevékenységét és az egymáshoz való viszonyukat

- törekednek a törvénysértő cselekmények megelőzésére és időben való megszakítására

- az osztály fokozza az államellenes rendkívüli események felderítését és megelőzését, különösen az „ellenforradalom 33. évfordulója alkalmából várható szervezett és spontán rendezvényekre”. Ezen belül figyelmet akartak fordítani a fiatalokból szerveződő „antiszociális csoportosulásokra”.

¹⁹ A munkatervet 1989. január 9-i keltezéssel készítették el, Cirkos Tibor rendőr alezredes, osztályvezető aláírásával, mely munkatervet Récsey Róbert rendőr ezredes, főkapitány-helyettes jóváhagyott. Nyilvántartási száma: 415-8/1989.

²⁰ ÁBTL I.11.6. 7. d. 113.

Az 1989-es év, azaz a tervidőszak főbb célkitűzéseit három fő pontban és annak alpontjaiban vázolták, és itt osztották fel a határidőket és a főbb ügyekért a végrehajtásért felelősöket. Az 1. pontban a vezetői munka javítása érdekében felmerülő feladatokat gyűjtötték össze. A második pont az operatív feladatok további javításáról szól. Így:

a. a feldolgozó munka hatékonyságának növelése érdekében a parancsnoki értekezleten értékeli az A és B alosztályok kapcsolatát és együttműködési rendszerét a BRFK II/I-5. osztályával. Továbbá a D-alosztályon a 9/1982-es miniszteri parancs értelmében felülvizsgálják a kizárólag múltbeli magatartásuk miatt külön nyilvántartásban lévő személyek helyzetét és döntenek az ellenőrzésük szükségességéről. A B-alosztály elhárítási területén az SZT-tiszti státuszokat betöltik.

b. operatív megelőző tevékenységük érdekében: felmérést készítenek a Budapesten működő alternatív csoportokról és a BM III/III-4, valamint a BM III/III-5. osztályokkal koordinálva határozzák meg ellenőrző vagy feldolgozó feladataikat. Továbbá értéklik a kiemelt fővárosi sportegyesületeknél folyó operatív munkát, különös tekintettel a gazdálkodási nehézségek miatt megszüntetett szakosztályokkal kapcsolatban kialakult hangulatra, ennek esetleges politikai jellegére.

c. A társszervekkel való együttműködés érdekében, a BRFK II/I-5. osztálya és a BRFK III/III. osztálya együttműködésének áttekintése a 16/1972. számú BM parancs alapján, a fővárosban folyó ifjúságvédelem tapasztalatainak összegzése úgy, hogy az alkalmas legyen a főkapitány-helyettesi értekezleten való beszámolásra is. Továbbá a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen – a kecskeméti tagozatra és a szegedi Élelmiszeripari Főiskolára tekintettel – összefüggésben a Bács-Kiskun megyei és a Csongrád megyei III/III. osztályokkal a feladatokat összehangolják. Az egyházi területen lévő operatív feladataik eredményes végzése érdekében a Fejér, a Komárom és a Pest megyei Rfk. III/III. osztályokkal meglévő közös intézkedési tervek áttekintése. Ezen felül a társ-rendőri szervekkel kialakult kapcsolatoknak megfelelően részt vesznek az állomány éves továbbképzésében.

A harmadik pontban összesítették az operatív helyszíni biztosítással kapcsolatos feladatokat. Vagyis: az egyesülési és gyülekezési törvény, valamint a miniszteri végrehajtási utasítás alapján felkészülnek az alternatív csoportok által szervezett tüntetések operatív biztosítására. 1989-ben a nemzeti ünnepet, március 15-ét munkaszüneti nappá nyilvánították. Így az előzetes tervek szerint „várható, hogy a hivatalos rendezvényeken túl, az alternatívok

és más, a társadalmi rendszerünkkel szembenálló csoportok is ünnepségeket, illetve tüntetésbe átsapó rendezvényeket szerveznek. Az operatív biztosítást ennek megfelelően szervezzük”.²¹ A március 15-i ünnepségeken felül, „hazánk felszabadulásának ünnepségeit április 4-én és a nemzetközi munkásmozgalom május 1-i felvonulását biztosítják. Továbbá felkészülnek a BM III/IV. csoportfőnökséggel az augusztus 20-i Alkotmányünnepség során rendezésre kerülő tiszttavatásra, a honvédelmi napra.” Majd a dátumok tovább folytatódnak úgy, hogy október 6-án és október 23-án az esetlegesen spontán vagy szervezeten megrendezésre kerülő megemlékezések és tüntetések biztosítására, vagy az operatív helyzettől függően a rendezvények megszakítására tesznek különböző intézkedéseket. A felmerülő igényeknek megfelelően a kormány tagjainak személyi védelmében és a külföldi delegációk biztosításában is részt vesznek. A fővárosban nagyobb tömegeket mozgósító sport- és kulturális rendezvények biztosításában, a szükséghez mérten részt vesznek.

A második nagy fejezet az „Elhárítási területen végrehajtandó operatív intézkedések”, ahol elsőként az elhárítási területek speciális feladatait foglalták össze. Elsősorban a továbbiakban is figyelemmel kísérik az elhárítási területeiket érintő, a „kapitalista országokba kiutazó” személyek megfelelő felkészítését, különösen az ifjúsági táborokba kiutazókat, a tartósan munkát vállalókat, a huzamosabb időre ösztöndíjat igénybe vevőket. Az A-osztály területén a BM III/III-2. osztállyal közösen folytatják azon külföldi diákok figyelését, akik a hatáskörükbe tartozó egyetemek, főiskolák és szakközépiskolák tanulói. A társadalom periferiájára szorult fiatalok körében folytatják a felderítő, szűrő-kutató munkát, és lehetőségeik szerint megakadályozzák, hogy ezekhez a csoportokhoz az ellenséges ellenzéki személyek utat találjanak.

A B-alosztály területén folyamatosan figyelemmel kísérik az Orvosi Kamara megalakítására vonatkozó szervezési kísérletet, amely a feladatait tekintve érdekképviselői szerv, ellentétben az Orvosi-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetével. A jogászokból alakuló fórum tevékenységét, együttműködve a III/III-5. osztállyal kísérik folyamatosan figyelemmel.

²¹ ÁBTL 1.11.6. 7. d. 117.

A C-alosztály területén, folyamatosan kutatják az állam és az egyház „rendezett viszonyát zavaró” tevékenységeket és személyeket, a meghatározott kereteket túllépő papokat, „továbbá az illegális reakciót kifejtő személyeket.”²² A Jehova tanúi szekta budapesti szervezeti ellenőrzését, az irányító személyek feldolgozását tovább folytatják. A katonai szolgálattal kapcsolatban született új rendelkezéseket a munkájuk során felhasználják, illetve a szekta tagokat az alternatív katonai szolgálat vállalására próbálják rábeszélteni, illetve befolyásolni ezen választásukban.

A D-alosztályon, a rendkívüli események területén, a 11/1987. számú főkapitányi intézkedés egységes értelmezéséhez és maradéktalan végrehajtásához a szükséges segítséget a társ rendőri szervek szakterületei részére folyamatosan biztosítják. A külön nyilvántartásban szereplő volt politikai elítéltek ellenőrzését a 9/1982. BMH utasításnak megfelelően folytatják. A nyomdaipar területén operatív pozíciójukat szélesítik, hivatalos kapcsolataik minőségi színvonalát emelik. Rendszeresebbé kívánják tenni kapcsolatukat a kerületi ideggondozó intézetek felé.

Másodszorban a konkrét operatív feldolgozó munka területén beszámoltak a már megindult bizalmas nyomozásokról, melyek a következők voltak.

– Az „Árnyék” fedőnevű bizalmas nyomozás, amely a FIDESZ munkáscsoportjaként ismert társaság vezetői a mozgalom egyik szélsőséges szárnyát képviselik.²³ Terveikben szerepel az önálló munkáspárt megalapítása. Céljuk, hogy operatív pozícióval a központi magba be kell épülni és a csoportosulásban zavart kelteni, bomlasztani.

– „Mártír” fedőnevű bizalmas nyomozásban tisztázniuk kell, hogy a Kertészeti- és Élelmiszeripari Egyetem egyik hallgatójának (T. T.), az MDF-be való ajánlkozását motiváló antikommunizmusa párosul-e a környezete előtt is megnyilvánuló aktív ellenséges tevékenységgel.

– „Varjak” fedőnevű bizalmas nyomozás ügyében a BM III/III-1. osztállyal közösen folytatott a BRFK operatív felderítést. A hatáskörébe tartozó 5 személy ellenőrzése során törekednek a befolyásuk csökkentésére, és a báziscsoportok bomlasztására.

– „Egyesülők” fedőnevű bizalmas nyomozás ügyében ugyancsak a BM III/III-1. osztállyal közösen folytat a BRFK felderítést. A BRFK részéről megszervezik az 5 személy operatív ellenőrzését. Céljuk a velük való dialógus folyamatos megtartása, az információk naprakész biztosítása.

– „Természetbarát” fedőnevű bizalmas nyomozási ügyben a Heves megyei Rendőr-főkapitányság III/III. osztályával közösen végeznek felderítést. Céljuk, hogy a budapesti vezetőket és a hozzájuk tartozó csoportokat feltérképezzék.

– „Csillag” fedőnevű bizalmas nyomozás ügyében B. S. budapesti tevékenységének ellenőrzése és a rend hazai működési területének feltérképezése.

– „Bazáros” fedőnevű bizalmas nyomozás T. I. kereskedő információink szerint ellenséges tartalmú verses kötetet írt és azt nyomdai úton akarja sokszorosítani. Az ügyben intézkedési terv alapján folytatja a BRFK megfelelő osztálya a feldolgozó munkát.

Rendkívüli események területén:

– „Borzas” fedőnéven, a fővárosban található és politikai motivációval szerveződött skin-head-ekkel kapcsolatos felderítő feladatok gyűjtése.

– „Gyutacs” fedőnéven a Vági István Szakközépiskolában több alkalommal ismeretlen személyek telefonon fenyegettek. A nyomozás során sikerült valószínűsíteni az elkövető személyét, de az ügy lezárásához szakértőt kell bevonni.

– „Lila” fedőnéven ismert ügyben, ismeretlen tettesek által guminyommal készített és 11 alkalommal történt, tömeges röplap-cédula terjesztés ügyében folytatott BRFK feldolgozó munkát.

– „Belvárosi” fedőnéven feldolgozó munkát kezdeményezett a BRFK III/III. osztálya ismeretlen tettes felderítésére, aki adataink szerint 1982 októberétől folyamatosan zaklató, gyalázkodó, kommunistaellenes tartalmú leveleket és különböző feljelentéseket juttatott el a belföldi postaforgalomba.²⁴

Az előzetes ellenőrzések tekintetében:

– „Solti” fedőnéven B. L. gépkocsivezető, információik szerint fegyvert árusított. Az ellenőrzés eredményétől függően további intézkedés megtételére javaslatot tesznek.

²² ÁBTL 1.11.6. 7. d. 119.

²³ A bizalmas nyomozást 1988. május 23-án nyitották meg.

²⁴ Megjegyezték a végére, „hogyan intézkedéseik végeredményeit értékelik.”

– „Hüttlen” fedőnéven P. A., az Edda együttes vezetője nacionalista érzelmek szítására alkalmas, kommunista-ellenes tevékenységének valószínűsítésére vagy kizárására nyitották. Az ellenőrzés eredményétől függően további intézkedés megtételére javaslatot tesznek.

– „Puskás” fedőnéven, K. P. üzemmérnök munkahelyével kapcsolatos levelezésében társadalomellenes kijelentéseket írt. A felderítést jóváhagyott intézkedési terv alapján folytatjuk.

A kiemelt ellenőrzött F-dossziés személyek a BRFK III/III-as osztályán „jelentős társadalomra való veszélyességük miatt” a külön nyilvántartásba vett személyek száma:

A-osztályon	6 fő
B-osztályon	10 fő
C-osztályon	4 fő
D-osztályon	8 fő
összesen:	28 fő

Ezen személyek ellenőrzéséről, illetve annak eredményéről értékelő jelentéseket készítenek. Amennyiben velük szemben jelentősebb korlátozó intézkedés válna szükségessé, arra az osztály külön javaslatot fog tenni.

A tervezet harmadik fő témája a „Hálózati munkával kapcsolatos intézkedés”-ekről szól. A téma felvetésének indoka az volt, hogy „a főváros operatív helyzetében bekövetezett jelentős változások szükségessé teszik úgy a tárgyidőszakra (vagyis 1989-re – B. B.), mint a jövőre vonatkozóan, hogy osztályunk hálózati bázisa minőségileg javuljon. Ezzel lehetővé váljon az értékes mélységi információk szerzése és a különböző alternatív csoportokban a lojalitás erősítése.”²⁵ Így az osztály hálózati munkájának tartalmi javítása érdekében, az ügyfeldolgozó munkában résztvevő hálózati személyeknek minden esetben kidolgozták a feladattervét és magatartási vonalát. Az 1988-ban végrehajtott beszervezések után, elkészült kiképzési és ellenőrzési terveket áttekintik és összegezik a tapasztalatokat, melyeket a szükségnek megfelelően fognak módosítani. Az év során beszervezésre ke-

²⁵ ÁBTL 1.11.6. 7. d. 124.

rülő új hálózati személyeknek a kiképzési és ellenőrzési tervét elkészítik. Értékelik az alternatív csoportok körében folyó hálózat-építő munkát.

Az osztály hálózatépítő feladatai a következők voltak: a tervidőszak alatt 31 fő beszervezését tervezték végrehajtani, illetve a B-osztály elhárítási területén 4 SZT tiszt státuszára javaslatot tesznek.

A K- és T lakások ellenőrzése és szervezése tekintetében, a „Primás” fedőnevű K-lakás cseréjére javaslatot tesznek. A „Duna” fedőnevű T-lakás helyett új lakást szerveznek. A „Dió” fedőnevű K-lakás ellenőrzését végrehajtják. Az önkéntes segítők felhasználásával kapcsolatos feladatokban a megelőző munkájuk során rendszeresen igénybe vett önkéntes rendőri csoportokat továbbra is felhasználják, az éves továbbképzésükhöz segítséget nyújtanak.

A jóváhagyott ütemtervnek megfelelően az 1989. évi bevonulási riadó gyakorlását november második hetében reggel 4-5 óra között végrehajtják. A tervezett minősítéseket elkészítik. Az állomány feladatainak eredményes végrehajtása érdekében biztosítják az éves szakpolitikai oktatáson való részvételt, valamint az RBV és lögyakorlaton való megjelenést. Továbbra is részt vesznek a belügyi jogpropaganda munkában, 15 fővel a belügyi osztályfőnöki órák megtartását biztosítják.

Hogy az 1989. januári tervekből mi valósult meg, illetve maga a BRFK állambiztonsági szerve hogyan értékelte ezt 1989 végén, azt megtudhatjuk a december 21-én készült jelentésükből.²⁶ „Szervünk az 1989. évi munkáját jóváhagyott munkaterv alapján végezte, mely kiegészült a megváltozott és folyamatosan változó operatív helyzetből adódó új követelményekhez igazított konkrét feladatokkal. A munkatervben rögzített, valamint a változások hatására meghatározott feladatok végrehajtására tett intézkedéseink eredményeként a célkitűzéseink döntő többsége teljesült.”²⁷ Kezdi a beszámoló jelentését dr. Stefán Géza rendőr alezredes, főkapitány-helyettes. Majd így folytatja: „Az 1988. májusi pártértekezletet követően felgyorsultak hazánkban a politikai, társadalmi, gazdasági reformfolyamatok, melyek hol konkrét jogszabályi változással, hol csak közvetetten voltak hatással, be-

²⁶ A teljes jelentés szövegét lásd: Müller – Takács, 2010. 147-170. Eredeti: ÁBTL 1.11.1. 45. d.

²⁷ Uo. 147.

folyással az állambiztonsági operatív helyzetre, ezáltal az operatív munkákra is. A fenti folyamatok leginkább a fővárosban voltak észlelhetők, hiszen a változásokhoz kötődő rendezvények, demonstrációk, tüntetések stb. legnagyobb számban és résztvevőkkel a fővárosban zajlottak.”²⁸ Ezt követően 4 pontban összefoglalja azokat a körülményeket, amelyek a fennállt operatív helyzet kialakulásában, változásokban meghatározóak voltak. Az egyik elem a pártértekezleten meginduló reformfolyamat volt, melyet – szerintük – a demokrácia szélesítése, a nyíltság, a nyilvánosság, a szabad véleménynyilvánítás jellemez.

Ez a folyamat tette lehetővé, hogy az MSZMP-től, a kormánytól – az ún. „hivatalostól” – eltérő nézeteket valló egyének, pártok, majd számtalan új politikai csoportosulás színre lépjen. Harmadikként az MSZMP pártértekezletén hozott határozatának gyakorlati megvalósulása a tervezettnél nagyobb mértékben felgyorsult, mivel az általa kezdeményezett változásokat az új politikai szerveződések – a maguk követeléseivel kiegészítve – is zászlójukra tűzték. Így negyedik pontként a megvalósulás érdekében kezdetben demonstratív akciókat, tüntetéseket szerveztek, majd június 16-át követően aktív résztvevőivé válnak a háromoldalú tárgyalásokon a konkrét jogalkotó és reformfolyamatokat, politikai változásokat hozó döntéseknek.

„A reformfolyamatok kiszélesítésével az alábbi fontos döntések születtek, melyek sok vonatkozásban új alapokra helyezték az operatív munkát: az alkotmány módosítása, a Magyar Köztársaság kikiáltása, a parlamenti demokráciát szolgáló új intézmények létrehozása, a párttörvény, a gyűlékezési és egyesülési, valamint a választási törvény megalkotása, a Btk., Be. módosítása.”²⁹

Stefán Géza további beszámolója szerint a fenti politikai, társadalmi és jogalkotói folyamatok hatására a korábbi direkt pártpolitikai irányítás megszűnt.³⁰ „Ezzel viszont új feladatként jelentkezett számukra a biztonsági munkában az alkotmányos rend, a jogállamiság megteremtésének, a többpártrendszerű politikai felépítménynek, az új társadalmi modell békés úton

²⁸ Uo. „A főváros állambiztonsági operatív helyzetének főbb jellemzői” címet viselő első fejezet az értékelésben.

²⁹ Uo. 148. Az országgyűlés 1989. december 18-án fogadta el a büntetőeljárás törvény módosításáról szóló 1989. évi LV. törvényt.

³⁰ Ezt a módosított alkotmány is deklarálta.

történő létrehozásának elősegítése. Ennek érdekében a feladatuk a továbbiakban az alkotmány- és törvényellenes tevékenységet folytató személyek felderítése. Cselekményük megelőzése, akadályozása, korlátozása, esetleges megszakítása.”³¹

A nemzetgazdaság-védelem operatív helyzet változásának főbb jellemzőit 8 alponthoz vázolta fel a BRFK helyettes vezetője, melyekből jelenleg öt alpont kerül ismertetésre, miszerint: tovább szélesedett a társadalmi és gazdasági nyitottságuk a legális érintkezés, információcsere és ezzel egyben az „ellenünk dolgozó titkosszolgálatok legális és illegális tevékenységének lehetősége.” Tovább nehezedtek az állambiztonsági, kémelhárítási munka feltételei, az ország ellen dolgozó speciális szervek titkosszolgálati tanulmányozó, beszerző és ügynöki tevékenysége, lehetőségeinek bővülésével szemben. „Tovább csökkent – meglátásuk szerint – az állambiztonsági szervek társadalmi tekintélye, az azzal szembeni segítőkészség és nőtt a legitimitásával, az intézkedéseivel szembeni fenntartás. Fokozódott az állambiztonsági tevékenységgel szembeni törvényességi igény. Nehezebbé, esetenként lehetetlenné vált a korábbi hivatalos, társadalmi kapcsolatrendszer útján történő információszerzés, operatív érdekérvényesítés.”³² Továbbá fokozódott a titkosszolgálati információszerzés elsődleges fontossága, az információszerzés titkosságánál az operatív intézkedések mély konspiráltságának fontossága, illetve nőtt az esetleges dekonspiráció politikai és szakmai kockázata. Az operatív pozíciók létesítésében és működtetésében nőtt az anyagi érdekelttség szerepe, a kompromittáló adatok felhasználásának szükségessége. A jelentős változások mellett sem szűnt meg – inkább differenciálódott – jellegében és szerkezetében átalakult a nemzetgazdaság állambiztonsági, kémelhárítási veszélyeztetettsége.

Az értékelő jelentés második fejezete „az állambiztonsági megelőző és felderítőmunka” címet viseli. Ebben összefoglalták az osztályok és alosztályok elvégzett munkáit. Itt a Hírszerző önálló alosztály, a belső elhárító osztály, az önálló vizsgálati alosztály, az értékelő-, tájékoztató és nyilván tartó önálló alosztály, az operatív nyilvántartás és a T ügykezelést emelném ki.

³¹ Uo. 148

³² Uo. 148-149.

A Hírszerző önálló alosztály az összefoglaló szerint „eredményes akciókat hajtott végre” bizonyos dokumentumok megszerzése érdekében. „Házalózi bázisukat, az össz-állambiztonsági igényeknek megfelelően foglalkoztatták. Növelték a nyugati országokba ösztöndíjasként kiutazók eligazítását, beszámoltatását, mely által bővült a lehetőségük a célobjektumok felderítésére, illetve az iparban hasznosítható műszaki-technikai megoldások megszerzésére, pontosítására. Szervünk szt-állományának külföldre történő utazásait folyamatosan figyelemmel kísérték, célobjektumba, illetve célszemélyhez történő utazás esetén konkrét hírigényt fogalmaztak meg. A hazai tippszemélyek kiválasztásánál – a változások alatt álló kül- és belpolitikai helyzet figyelembevételével – még nagyobb hangsúlyt helyeztek a külföldi intézményekkel, egyetemekkel szervezetszerű kapcsolatban álló személyekre.”³³

A belső elhárító osztály 1989. január 1-től feladatának tekintette, „hogyan az új politikai szervezetekben, szerveződésekben, társadalmi csoportokban az alkotmány- és törvényellenes tevékenységet folytató személyeket felderítsük, tevékenységüket folyamatosan figyelemmel kísérjük. A rendelkezésünkre álló információkat elemeztük, értékeltük, és azok függvényében határoztuk meg az abból adódó feladatainkat. A jelenleg működő új politikai szerveződések közül 107 olyan csoportot regisztráltunk, melyek aktívan vagy ha csekély mértékben is, de befolyásolják a belpolitikai mozgásokat. E szervezetek közül 25 csoport egyes tagjainak – akik a szerveződő új pártokhoz csatlakoztak – (radikális szélsőséges politikai beállítottságuk, valamint alkotmány- és törvényellenes magatartásuk miatt) tevékenységét folyamatosan figyelemmel kísérjük. Így többek között: SZDSZ, Fidesz, MDF, FKGP, MSZDP, MSZDP Ifjúsági Szervezete, MFP, MPofosz, TIB, MNP, BZSBT, Inconnu Független Művészecsoprot, Szolidaritás Munkacsoport, Radikális Párt, Magyar Október Párt, Nemzeti Szocialista Párt, a baloldali szélsőségesei, stb. fővárosi ún. regionális szerveit. Az új politikai szervezetek megalakulásának deklarálását követően az első időszakban Budapesten szervezték programismertető gyűléseiket, tájékoztatójukat, amelyeket szórólapokon és plakátokon tettek közzé. A szerveződések többsége eredményes működési területének elsősorban a lakóterületet tekinti, s támadja a hivatalos szervezetek munkahelyi jelenlétét és működését.

³³ Uo. 149

Az új politikai szerveződések az 1989-es év során 77 olyan, nagyobb jelentőségű rendezvényt tartottak, amelyre 50-70000 fős tömeget tudtak megmozgatni. A korábbi egyházi elhárítás munkafelfogáson a jelenleg zajló politikai és társadalmi folyamatok lényegesen módosítottak. Jelentős fordulat állt be az egyházpolitikában. Megszűnt az Állami Egyházügyi Hivatal, törvényi lehetőség van a szerzetesrendek visszaállítására, a szerzetesi templomokat a világi papságtól a szerzetesek kapták vissza. A Jehova Tanúi szektája 1989-ben nyert legalitást, és bejegyzett felekezeti formában működik. Mindezek időleges megtorpanást keltettek az egyházon belül. A katolikus papság egy jelentős része távol tartja magát a politikai eseményektől, és a társadalmi folyamatok csendes szemlélőjévé vált. Az „egyházi szélsőségesek” továbbra is a Bulányi György által vezetett bázisközösségi mozgalomba tömörülnek. Ismereteink szerint a katolikus papság elutasította a Magyar Politikai Foglyok Szövetségének megkeresését, és nem léptek a soraiba. A katolikus világi személyek számos politikai és társadalmi szervezetet, pártot, együletet hoztak létre (Kereszténydemokrata Néppárt, Kereszténydemokrata Párt, Magyar Cserkész Szövetség stb.). Ezek elsősorban politikai, társadalmi igényeket elégítenek ki, többségében lojálisak, de nem mentesen a szélsőségektől sem.

A biztonsági munkánkban a hagyományos »ifjúságvédelmi« felfogás is átértékelés alá esik, miután az operatív helyzet változásával a jövőben részfeladatként célszerűbb az »ifjúság területéről kiinduló törvényellenes tevékenység«-re hangolódni. Annak ellenére, hogy a közép-és felsőoktatási intézmények nem váltak a politikai csatározások színterévé, a diákok, illetve az oktatói gárda egy jelentős része tömegbázisul szolgál az új politikai és társadalmi mozgásoknak. Ez a kategória képezte a tüntetések, nagygyűlések »emberanyagát«. Tapasztalataink szerint a politikai szélsőségekre bizonyos visszafogó hatást is gyakoroltak. Kiemelt munkát folytattunk a főváros ún. politikai alvilága tekintetében: a perifériára szorult punkok, anarchisták, skinheadek, újfasiszták ellenőrzésében.

Az egyesületi törvény hatályba lépését követően a látókörünkben lévő, különnyilvántartásban szereplő személyek közül többen kiléptek a nyilvánosság elé, és elvbarátaik támogatásával és aktív részvételével részérdekeket kifejező szövetségeket hoztak létre. (Recski Szövetség, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Történelmi Igazságtétel Bizottság, valamint néhányan nacionalista töltettel aktivizálódtak az erdélyi magyarság érdekében.)

A társadalmi változások hatásaként számos, korábban jogilag minősített, illetve minősíthető cselekmény a demokratikus jogok függvényében (ügymint: szabad véleménynyilvánítás, a gondolatok nyílt, írásos közlése) kikerült a büntetőjog hatásköre alól. Ennek következtében a rendkívüli események területén keletkezett ügyekben igen jelentős mértékű csökkenés következett be számszerűségében és esetiségében egyaránt. Az egyesülési jog érvényesítése – még a közelmúltban elfogadott párttörvény hiányában is – fokozatosan átalakította egyszerű feldolgozó munkánkat, így azt a tárgyidőszakban differenciáltan, kiemelt és nem kiemelt ellenőrzési rendszerrel, a szakirányító szervekkel együttműködve, azok irányításával, a társszervekkel szoros kapcsolatban végeztük. Ennek megfelelően olyan jellegű előzetes ellenőrzést, illetve bizalmas nyomozást nem nyitottunk, ahol az elrendelés alapját az »ellenséges csoportosulás kezdeményezésének« gyanúja képezte. Egyértelművé vált, hogy a jövőben egyszerű feldolgozó munkát végezni csak az erőszakos cselekmények felderítésére, anarchista, szélsőbalos- és jobbos, valamint illegális politikai tevékenység megismerésére lehetséges.

Az operatív biztosítások: Az 1989. évi III. törvény (a gyülekezési jogról) új helyzetet teremtett Budapest köztéri rendezvényeinek operatív biztosításában. A tárgyidőszakban 145 bejelentett demonstrációra került sor a fővárosban. Az alapvető állampolgári joggá vált gyülekezési gyakorlat megvalósulásai a hagyományos rendőri és operatív biztosítási formákat nem tették sem indokolttá, sem lehetővé. Ennek következményeként 1989. június 1-től az intézkedéseink kizárólag arra irányultak, hogy a rendezvények kapcsán a kormányzati munkához, illetve a biztonsághoz szükséges információkat megszerezzük. Ennek érdekében a rendezvény elhatározásának pillanatától a gyülekezés befejezéséig operatív erőinket és eszközeinket mozgósítottuk, és megszerveztük az adatok, ismeretek begyűjtését, hasznosítását.

A szolgálattal szemben támasztott követelmények egyre sürgetőbbé tették hogy a korábbi módszereket megváltoztassuk, és feladatainkat e területen alaptevékenységünknek megfelelő módszerekkel és eszközökkel hajtsuk végre. A fentieknek megfelelően jelentősen növeltük a társadalmi kapcsolatok számát, nagyobb figyelmet fordítottunk hatékony mozgatásukra, irányításukra. Az ismétlődő helyszíneken (Vörösmarty tér, Kossuth tér, Hősök tere, Bem tér, Corvin köz, Batthyány-örökmécses, Budapest Kongresszusi Központ) operatív figyelőhelyeket létesítettünk. Fokoztuk a belső és külső konspirációt. Operatív tisztet személyes felderítésre csak a legszüksé-

ségesebb esetben alkalmaztunk a megmozdulások helyszínén, ezt is kellő fedéssel és a konspirációs szabályok fokozott betartásával. Az operatív biztosítások során segítséget nyújtottak a BM III/III. Csoportfőnökség társosztályai. A kért ellenőrzéseket pontosan és gyorsan végezték, az információk cseréje – megítélésünk szerint – zökkenőmentes volt. A köztéri rendezvények biztosítása mellett hasonló módon szükségessé vált a hazánkba látogató kormányfői delegációk biztosításának operatívabbá tétele is. Ennek érdekében növeltük a biztosítási útvonalakon meglévő operatív kapcsolataink számát, melynek következtében csökkent az operatív állomány nyílt igénybevétele, ezáltal a dekonspiráció veszélye. Megszüntettük azt a korábbi gyakorlatot, hogy a BM Kormányőrség részfeladatait operatív tisztjeink látták el (pl. objektumok átvizsgálása, őrzése). A módszerbeli változtatások következtében csökkent az állomány ez irányú leterheltsége és a biztosítási feladatok ellátásában eltöltött órák száma.”³⁴

A vizsgálati önálló alosztálynál 1989-ben 9 bűnügyben került sor vizsgálati munkára, melyből kifolyólag 23 személyt vontak felelősségre. A bűnügyek számának csökkenése több körülménnyel is összefüggött. Ezért a változó jogi és politikai „megítélésükkel összhangban” izgatás miatt 1989-ben nem indítottak büntetőeljárást izgatás miatt. Hasonló okokból csökkent a „közösség megsértése” címén indított eljárások száma is. A Btk. 1990. január 1-től hatályba lépett módosítása szerint, a jogszabály kijátszásával a külföldön maradók ellen a koordinációs bizottság döntése, illetve a Fővárosi Főügyészség iránymutatása alapján nyomozás elrendelésére nem került sor.

„A nyomozáselrendeléseink megalapozottak voltak, szükség szerint alkalmaztuk a feljelentéskiegészítést. Ezzel függ össze, hogy ez évben bűncselekmény, illetve bizonyíték hiányában történő nyomozás megszüntetésére nem került sor. Ugyancsak a vizsgálati munka megalapozottságára utal, hogy a Fővárosi Főügyészség ügyeinkben pótnyomozást nem rendelt el. Alosztályunk átszervezés miatt 1989. október 1-től a BRFK Vizsgálati Osztály keretén belül működik.”³⁵

Az értékelő-, tájékoztató és nyilvántartó önálló alosztálynál az értékelő-elemző munka keretében – mellyel a vezetést segítették – rendszeresen előkészítették a főkapitány-helyettesi értekezleteket. A feladatok határidőre tör-

³⁴ Uo. 155–158.

³⁵ Uo. 158

ténő elvégzését figyelemmel kísérték, így konkrét napirend előadói voltak három témában. 1989 során 19 előterjesztést, véleményezést készítettek a BM III. Főcsoportfőnökség és a BRFK részére. Felmérést követően öt főkapitány-helyettesi intézkedést és két körlevelet készítettek.

A 0018/1975. BM. számú parancs alapján előzetes ellenőrzés és bizalmas nyomozás nyitásánál, hosszabbításánál, lezárásánál összesen 154 kódanyagot készítettek és felterjesztettek a BM szakirányító szerveihez. A BM III/II-11. Osztálynak 334 információt felterjesztettek, melyből egyetemes kémelhárítási értékű 9, állambiztonsági értékű 33, helyi értékű 203, illetve nem azonosítható 8 darab volt.³⁶

A BRFK állambiztonsági szervénél keletezett operatív információkból 974-et terjesztettek fel az állambiztonsági miniszterhelyettesi napi operatív információs jelentésbe, melyből 295 információt (30,3%) felhasználtak.³⁷ A főkapitány-helyettes felhívta a figyelmet arra, hogy a napi jelentőrendszer további hatékonysága érdekében szükséges átdolgozni a 22/1978. BM. sz. parancsot, mivel a benne szereplő kategóriák, a felterjesztés, a feldolgozás módja, az adattárolás, az információ hasznosítása jelenleg, a parancsban leírtak alapján már nem megfelelő a NOIJ rendszerrel szembeni követelményeknek.

Az operatív nyilvántartásból a BRFK állambiztonsági osztálya 433 esetben priorált és adott véleményt a bűnügyi szervek részére. A T ügykezelés (titkos ügykezelés) vonalán, a minősített iratok kezelését, irattározását az új, 7/1988. BMH számú parancsban kiadott Állambiztonsági Szervek Ügykezelési Szabályzata szerint elvégezték. Az Állambiztonsági Szerv ügyiratforgalma 1988. december 1. és 1989. december 1. között 15063 ügyirat volt (7854 érkező, 7209 továbbított). Az 1988. évnél 408-cal kevesebb, valójában azonban az információcsökkenés ennél jóval több. Ennek az az oka, hogy az operatív értékű információk, tájékoztatók és átiratok száma nagymértékben csökkent, ám ugrásszerűen megnőtt a letelepülni kívánó jelentkezők ügyirata. 1988-ban 2619, 1989-ben ez már 3999 darab volt. A rosszindulatú bejelentések anyaga 1988-ban 215, 1989-ben 755 volt.

A jelentés harmadik nagy fejezete tárgyalja az operatív feldolgozó munkát, melynek során 23 bizalmas nyomozást, 28 előzetes ellenőrzést foly-

tatott a BRFK III/III. osztály. 1989-ben az F-dossziés személyek száma csökkent, 137 fő ellenőrzése volt ekkor folyamatban. A bizalmas nyomozások és előzetes ellenőrzések végrehajtása során alkalmazott operatív technikai eszközök, rendszabályok elrendelését, alkalmazásuk szükségességét felülvizsgálták. A továbbiakban csak azokban az ügyekben kértek további alkalmazást, amelyeknél a rendszabályok hatékonyan, célirányosan segítették a feldolgozást.³⁸

A negyedik fejezet a hálózati munkát tárgyalja, amelyből megtudható, hogy 1989-ben 24 személyt szervezett be a BRFK III/III. osztály.³⁹ „Az új beszervezésekkel létrejött bázisunk felhasználásában, foglalkoztatásában a legfontosabb aktuális feladatokra összpontosítottunk. A hálózati munkára vonatkozó jelenleg hatályos parancsok a mai operatív helyzetnek már nem felelnek meg. Az információs igény, a politikai események gyors változásával a hálózati munka gyakorlata nem tudott lépést tartani. A jelenlegi új politikai, társadalmi folyamatok a hálózat tagjait sok esetben elbizonytalanították. Egyre kevésbé dominál a hazafias alap, egzisztenciális okokból előtérbe kerülnek az anyagi követelések. A nehézségek ellenére a minőségibb, racionálisabb munkát helyeztük előtérbe. A gyakorlat igazolta, hogy a tevékenységi kör megváltoztatásával, kapcsolataink érdeklődési körébe tartozó feladatok meghatározásával eredményesebbé vált a foglalkoztatás. Növeltük az új típusú politikai szerveződésekben felderítő tevékenységet folytató hálózatok számát. Frekvenciált pozícióban lévő kapcsolatokon keresztül az egyes szervezetek szélsőséges törekvéseit tompítani tudtuk. Fő feladatunknak tekintjük a hálózati bázis minőségi összetételének javítását, az alkotmányvédelem és a jogállamiság kialakításához szükséges feltételek sajátos eszközeinkkel, módszereinkkel való biztosítását. (...) Hálózaton kívüli kapcsolatok közül a jövőben kiemelt szerepet szánunk a társadalmi kapcsolatoknak. Ez az operatív erő a titkosszolgálati jelleg erősödésével felértékelődhet, többségében közel azonos értékűvé válhat a szervezetszerű együttműködésbe bevont kapcsolatainkéval. Szt-állományunkat 4 fő kinevezésével növeltük. Képzésüket, eligazításukat, tájékoztatásukat folyamatosan végrehajtottuk.”⁴⁰

³⁶ Uo. 159.

³⁷ 1988-ban 994 információból 277-et, azaz 27,9%-ot használtak fel.

³⁸ Uo. 161.

³⁹ 1989. januári munkatervben 31 személy volt előzetesen a beszervezendők száma.

⁴⁰ Uo. 162.

Fontos még beszámolni a BRFK III/III. osztállyal együttműködő más osztályokról, alosztályokról. Az információk gyors, szakszerű naprakész jellegével megpróbálták elősegíteni az állambiztonsági feladatok végrehajtását. Jó és hatékony volt az együttműködés a BM III/I-B önálló alosztállyal, a III/II., III/III. csoportfőnökség szakirányító osztályaival, konkrét ügyekben pedig a megyei III/II. osztályokkal. A Pest megyei RFK Állambiztonsági Szervével az együttműködési megállapodásuk szerint, közösen tartották a vezetői értekezletet. A BRFK rendőri szerveivel való együttműködés a belsős területen leszűkült. A köztéri rendezvények biztosítása és egyéb biztosítási feladatok ellátása kapcsán a BRFK Közbiztonsági Osztályával naprakész az előkészítő, koordináló munka és az információcsere.

A BRFK állambiztonsági szervének munkabeszámolója – mely az állambiztonsági miniszterhelyettes számára készült – az 1989-es évet sajátosan, egyféle olvasatban mutatják be, de információt kapunk azokról a történeésekről, ügyekről, változásokról, amelyek befolyásolták a szerv működését és az ott dolgozó személyek pályájának alakulását.

A rendszerváltás évében keletkezett állambiztonsági „beszámolókról” találóan fogalmazott Takács Tibor, hogy „Az állambiztonsági szövegek által létrehozott 1989-ben inkább csak a viszonyok változtak, semmint a rendszer. A jelentések a pártállamból egy »alkotmányos« jogállamba, egy többpárt-rendszerű demokráciába való »békés átmenet« textuális reprezentációi: illeszkednek a normál ügymenet szerint készített munkabeszámolók sorába, azaz egy korábbról adott mintát követnek, ám tetten érhető bennünk az igyekezet a megváltozott körülményekhez való nyelvi igazodásra is. Ezt a hagyományos nyelvi protokoll java részének érintetlenül hagyásával, az állambiztonsági szókészlet, szótár részbeni lecserélésével próbálták elérni.”⁴¹

⁴¹ Müller – Takács, 2010. 39.

IV. FEJEZET

B. Révész László

Változások sodrásában

(Tárgyilagosságra törekvő visszaemlékezés a csodálatos '89-re)

Már a címadást is magyarázni illik. Hiszen amikor benne voltunk is, éreztük, hogy az „arctalan évek” után felgyorsult az idő, de hogy ebben kitüntetett szerep jut az 1989-es évnnek, ez csak az idő előrehaladtával vált egyre nyilvánvalóbbá.

A tárgyilagosságra törekvés nem mentegetőzés szeretne lenni, hanem természetes állapot az olyan szereplőknél, akik részben az eseményeknek ha nem is elkövetői, de bemutatói, és a tömegkommunikáción keresztül esetleg befolyásolói lettek. Tehát nem lehet teljességgel kiküszöbölni a személyeséget, arról nem is beszélve, hogy negyed század távlatából az emlékezet tartóssága is megkopik, mint ezt annyiszor tapasztalhattuk. Így a „harag és részrehajlás nélküli” emlékezés (sine ira et studio – Tacitus) csak részben valósítható meg, de törekedni kell rá.

E sorok írója 1989-ben, 46 évesen a Magyar Televízió Művelődési Főszerkesztőség Társadalomtudományi Szerkesztőségének vezetőjeként dolgozott, emellett rendezett dokumentumfilmeket és stúdióműsorokat is. Az MSZMP tagja („csak” 1978 óta), sőt alapszervi titkár. Hiába próbált ebből a funkcióból kimenekülni, amikor szerkesztőségvezető lett 1987-ben, arra való hivatkozással, hogy az alapszabály szerint összeférhetetlen, hogy valaki állami vezető és pártfunkcionárius legyen egyszerre, a lassan felbomló állapotokra jellemző, hogy kimondta a felső vezetés: nincs összeférhetetlenség, az alapszervi titkár olyan kis funkció, hogy ettől még lehet valaki szerkesztőségvezető.

A rendszer lazulásának egyéb jelei is voltak.

Saját szerkesztőségünk műsoraiból hozom a példákat.

1988. március 15-én egy nagyszabású műsor keretében foglalkoztunk az 1848-49-es forradalommal és szabadságharcral. A műsor két és egy negyed órás volt, közvetlenül az esti híradó előtt. A hazai történészek mellett (Gergely András, Katona Tamás, Szörényi László irodalomtörténész, Vörös

Károly) először adódott alkalom arra, hogy neves külföldi, vagy külföldön élő kutatókat is meghívjunk a műsorba (Deák István az USA-ból, Katrin Sitzler Münchenből és Püspöki Nagy Péter Pozsonyból.) Emellett készült egy betétfilm, amely 1848. március 15. eseményeit idézte fel egy „zarándoklat” keretében, ahol Szörényi László és Katona Tamás vezetésével diákok és színművészeti főiskolások idézik fel az eredeti helyszíneken a forradalmi nap eseményeit. (Megmosolyogni való emlék, hogy ugyan minden kerületi rendőrkapitányságon tudták, hogy zászlós-kokárdás felvonulásunk „csak” egy filmforgatás, ennek ellenére a Nemzeti Múzeum főrendésze nem akarta felengedni a múzeum lépcsőjére csapatunkat. Csak hosszas telefonálgatás, „lepapírozás” után sikerült végül itt is felvételt készítenünk).

Maga a műsor egyébként eléggé „áthallásosra” sikeredett. A műsor készítői és a nézők is érzékelték, hogy valami készülődik. És így elég sok párhuzam adódott 1848-49-cel.

Egy másik: a televízió belül is fokozatosan háttérbe húzódtak a hagyományosan ünnepi (értsd: politikai) műsorok készítői, így a Közművelődési Műsorok Főszerkesztősége vállalta fel 1987-ben és 88-ban is az augusztus 20-i ünnepkör műsorainak szerkesztését és koordinálását. 1987-ben még elnöki nyomásra „Alkotmányunk ünnepén” címmel ment a két napos műsor, benne már az eddigi szokásos protokollból általában kimaradt stúdióvendégekkel (pl. Andrásfalvy Bertalan néprajztudós, Györffy György történész, Gergely Jenő egyháztörténész, Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter), vagy ekkor közvetítette először élő egyenes adásban a Szent István Bazilikából a szentmisét és a Szent Jobb körmenetet a Magyar Televízió (a közvetítés vezetője az őstelevíziós Horváth Ádám volt).

A kétszemélyes műsorvezető páros „kiegyensúlyozott” felállás volt: Kondor Katalin és Pálffy G. István. Mindketten kiváló televíziós újságírók. (A kiegyensúlyozottság inkább a páros két tagja későbbi pályafutásának különbözősége miatt jutott eszembe.)

1988-ban a műsor címe már „István király napja” lett, hogy „Szent István napja” legyen, továbbra sem tudtuk elérni az akkori elnöknél (Bereczky Gyula). Viszont a tartalom tovább bővült: riportfilm készült az Aranybulláról, ill. a magyar alkotmányozás történetéről a még mindig érvényben lévő, 1949. augusztus 20-án kelt alkotmányig. Vagy: érzékelve a párton belüli hatalmi harcot, gondunk volt rá, hogy ne csak Berecz János Pusztaszeren elmondott beszédét közvetítsük, hanem rögzítettük egy kamerával a Pécs-

váradra „száműzött” Pozsgay Imre beszédét is, helikopter hozta fel a felvételt, és az elhangzás után másfél órával már adásba is került. Az esti főműsorban is elhangzottak olyan irodalmi részletek, monológok, versek, amelyek néhány évvel előbb a „tűrt” vagy a „tiltott” kategóriába tartoztak volna. (Maga ez a főműsor egy félresikeredett, szórakoztatónak szánt vetélkedő volt, amelyben úgymond a hárommilliomodik tévénezőt kellett kiválasztani.)

Ez két jellegzetes példa volt, de 1988-ban már minden oldalról érzékelhető volt a mozgolódás, és a mozdulás. Csak címszó szerűen: Kádár János leváltása, a júniusi Erdély-tüntetés, a Duna Kör által sorozatosan szervezett tüntetések a bős–nagygyarosi vízlépcső ellen, az ellenzék csoportjai és régebbi pártok szerveződése és gyűlései a Jurta Színházban. A későbbi változásokban fontos szerepet játszó Független Jogász Fórum is itt alakult meg novemberben.

Ebben a forrósodó légkörben fordultunk 1989-re. A televízió egyik népszerű közéleti műsorává vált (a főcímről becenévvel is illetett „cipzárás” műsor) a *Napzárta* a kettes programon. Itt olyan témák kerültek terítékre, és olyan vendégek fordultak meg, amelyek és akik egy-két évvel azelőtt szóba sem jöhettek volna. Az egyes adásokat a legrangosabb, és viszonylag fiatal televíziós újságírók vezették: Horvát János, Wisinger István, Baló György, Déri János, Györffy Miklós vagy a hölgyek közül Endrei Judit, Kudlik Júlia, hogy csak a fontosabbakat említsük. A szerkesztői csapatból Peták Istvánt, Sárdi Annát és Román Pétert kell kiemelnünk. Különösen emlékezetes volt a Hegedűs András volt miniszterelnökkel, ekkor már ellenzékiként elkönyvelt szociológussal készített beszélgetés.

Hasonlóan mérőldkönek tekinthető egy fontos politikai esemény és annak televíziós közvetítése. Január 20-án délután 14 órától a Politikai Főiskola (közismertebben Pártfőiskola) egyik termében Romány Pál rektor meghívására egy hosszú asztalnál egymással szemben ültek le az MSZMP és az MDF képviselői, hogy az ország helyzetéről, és a jövőről beszélgessenek, vitatkozzanak. (Válogatott csapat volt, az MSZMP-t Andics Jenő, Balogh Sándor, Fabriczky András, Forgács Imre, Huszár István, Katona Imre, Madarász Tibor, Schmidt Péter, Szoboszlai György, az MDF-et Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Kulin Ferenc, Lezsák Sándor, Szabad György képviselték, hogy csak az adásba bekerülteket említsem.)

Mivel a televíziós csapat azt szerette volna, hogy még aznap este a *Napzártában* adásba kerüljön az összefoglaló, különleges előkészületeket kellett tenni. Egyrészt nem lehetett tudni előre az esemény hosszát, ezért két rögzítővel folyamatosan vettük a történéseket. Másrészt gondoskodni kellett arról, hogy a televízió még a látszatát is elkerülje a szerkesztés során az önkényes beavatkozásnak, ezért az MDF Alexa Károly, az MSZMP Fodor Gábor személyében delegált egy-egy szerkesztőt, és ők határozták meg, hogy a saját csapatukból kinek a megszólalásából mi kerüljön adásba, természetesen szigorúan betartva a kronológiát. Mindez úgy zajlott, hogy a közvetítést a szerkesztőségben parlamenti gyorsírók jegyezték váltva, s akit váltottak, az máris diktálta egy-egy gépíróőnek az anyagot, így a szerkesztők kb. 20 perc, fél óra csúszással már dolgozhattak az írásos anyagon.

A beszélgetés hat és egynegyed órán keresztül zajlott, és este valóban adásba került a 72 perces összefoglaló. Csurka István és Forgács Imre kommentálták a látottakat Györffy Miklós műsorvezetésével, és mindketten elismerték, hogy az összeállítás hiteles volt, mert lényegében tükrözte a találkozón elhangzottakat. (Fodor Gábor nem sokkal később egy tévéműsorban úgy értékelte ezt a találkozót, hogy tulajdonképpen ez volt a többpárt-rendszer nyitánya) A műsor elemzése külön tanulmányt igényelne, mert pontosan tükrözte az akkori, átalakulóban lévő állapotokat, azonban ez meghaladja ennek az írásnak a kereteit.

Ekkoriban kaptunk engedélyt, hogy Rajk László közelgő nyolcvanadik születésnapja alkalmából dokumentumfilmet készítsünk „Kortársak Rajk Lászlóról” címmel. M. Kiss Sándor történész-szakértővel és Györffy Miklós riporterrel elég alapos kutatómunka után sok mindenkit sikerült kamera elé ültetnünk. (operatőr: Nádorfi Lajos). Szerepeltek az elvbarátok, és részben áldozatok (Apró Antal, Baxant Olga, Beck János, Mód Péter, Nonn György, Vince József), Barcs Sándor, aki a per idején a bíróság ülnökeként képviselte a kiscgazdapártot. A *Századunk*-csoport jóvoltából egy addig adásba nem került beszélgetés részleteit is felhasználhattuk a feleséggel, Földi Júliával, és sikerült kijutnunk Angliába, hogy az ottani emigrációban élő szemtanúkat is megszólaltassuk. Szász Béla, aki a Rajk-per egyik mellékperében vádlott volt, és megrendítő könyvet írt erről *Minden kényszer nélkül* címmel. Schöpflin Gyula pedig stockholmi nagykövet volt, amikor a per zajlott, és a rádióközvetítés alapján családjával együtt az emigrációt választotta. Egy másik forgatócsoporttól a Franciaországban élő Fejtő Ferenc

viszsaemlékezését is kölcsön kaptuk a filmhez. Híradós archív anyagokat is fel tudtunk használni az 1945–56-os időkből. Megtörtént a vágás, az anyag összeállítása. A műsor kinyomtatva (a nyilatkozók névsorával együtt) megjelent a *Rádióújságban*.

Ekkor váratlan bonyodalom támadt: Barcs Sándor (1989-ben az MTI nyugalmazott elnöke, az Elnöki Tanács tagja, és több funkcióban sportvezető) jelezte, hogy visszavonja nyilatkozatát. A nyomatékos kérésnek eleget kellett tennünk, pedig a kiegyensúlyozottság miatt nagyon hiányzott az anyagból, mert ő beszélt pont arról, hogy kiscgazdaként mennyire rettegetek Rajktól, amikor ő jött pártközi egyeztetésre. Rajk rendkívül kemény tárgyaló volt, és belügyminiszterként hozott egyéb intézkedései is (például az egyesületek betiltása) a kommunista párt hegemoniáját erősítették, a proletárdiktatúrát készítették elő.

A film tehát így, Barcs Sándor nyilatkozata nélkül ment adásba. Annyit még megtehettünk, hogy a felkonferáló szövegben jeleztük, hogy B. S. visszavonta nyilatkozatát. Ezen kívül archiváltunk egy teljes kópiát is, „zárolt anyag” jelzéssel. (Remélhetőleg az anyag megvan még!!!)

A Rajk-film március 6-án, hétfőn este 20 órakor került adásban az egyes programon. (Ne feledjük, hogy ekkor még más televízió nem volt Magyarországon, csak a Magyar Televízió 1. és 2. programja!)

A Rajk-filmnek lett még két „hozadéka”. „Életem egy folytatásos rémregény” címmel külön portréműsort készítettünk Baxant Olgáról, akinek, mint a nép közt élő „kisrendőrnek” rendszeresen jelentenie kellett Rajknak, a belügyminiszternek az uralkodó hangulatokról, figyelemre méltó jelenségekről. Az egyik mellékperben Baxant Olgát életfogytiglani börtönre ítélték, egy bizonyítékok nélküli perben, mint Rajk rezidensét, kvázi árulásának folytatóját. Az ítélet előtt hat hétig volt az Andrássy út 60. egyik nedves, szűk pince-zárkájában. (Az Andrássy út 60. akkor az Államvédelmi Hatóság központja volt.) Ez az épület 1988-89 fordulóján is eléggé hozzáférhetetlen volt, bár csak egy külkereskedelmi vállalat székelte itt ekkor, de végül is sikerült bejutnunk, és Baxant Olgával lejutottunk a pincébe is (ahol ekkor a vállalat irattára volt). Szemtanúnk szerint itt egy több emeletes, nedves pincelabirintus volt, szűk, egyszemélyes zárkakkal. És a lejárati fordulójában a savas kád, amelyben akár nyom nélkül lehetett megsemmisíteni embereket. Ez a labirintus eltűnt, valószínűleg 1956 után részben eltömedékeltek, részben lebontották a közfalakat. Így is megmaradt két szint a pincében. (Ma itt működik a Terror Háza múzeum!)

A másik „hozádék”: portré-beszélgetés Schöpflin Gyulával. Az angliai forgatás során adódott lehetőség a Schöpflin házaspár otthonában egy alaposabb beszélgetés rögzítésére. A beszélgetés idején 79 éves Schöpflin Gyula író, műfordító, diplomata, mint már említettük, a Rajk-per miatt választotta az emigrációt. Az izgalmas életútját bemutató portréfilm címe *Szélkiáltó* lett, mint ahogy 1983-as visszaemlékezéseinek kötete is ezt a címet viselte. S. Gy., sok más emigráns társához hasonlóan megfogadta, hogy amíg szovjet csapatok tartózkodnak Magyarországon, addig nem is látogat haza. Végül is ez a nem várt fordulat is bekövetkezett, így a szovjet katonák távozása után a portrébeszélgetés is adásba kerülhetett.

Talán megállja a hasonlat a helyét, hogy közben, 1989 elején a mélyben hallható morajlás dübörgéssé változott, a történelem sokkoló fordulataival szembesültünk. Január 30-án a Magyar Rádió 168 óra c. műsorában Pozsgay Imre, az MSZMP Történelmi Munkabizottságának vezetője bejelentette, hogy szerintük 1956 októberében *népfelkelés* volt.

Megtörtént a tabudöntés: a fennálló hatalom megváltoztathatatlanak hitt dogmája fozlott szét egy csapásra. (Nem ellenforradalom, nem „októberi sajnálatos események”, hanem népfelkelés!) A tömegtájékoztatás többi része is azonnal lecsapott a szenzációszámba menő bejelentésre.

Grósz Károly az MSZMP főtitkáraként a svájci Davosban tartózkodott a Világgazdasági Fórumon (talán nem véletlen a bejelentés időzítése ekkorra!) és *A Hét* c. műsor faggatózására csak kitérő válaszokat tudott adni.

Az MSZMP politikáját és taktikáját is a lassú „puhulás” és a fokozatos visszavonulás jellemzi ekkor. Februárban a Központi Bizottság is tudomásul veszi a pluralizmus kiterjesztését, azt, hogy ezentúl versenyhelyzetből kell politizálnia, azt, hogy létrejött a többpártrendszer. Meg kell őrizni azonban az átmenet békés jellegét.

Újabb sokkoló hír: február elsején öngyilkos lett saját szolgálati fegyverével Mikó István tiszakécskei tanácselnök.

Február végén Stadinger István, az országgyűlés elnöke átveszi a bős-nagymarosi vízlépcső ellen tiltakozó szervezetek által gyűjtött több mint százezer aláírást tartalmazó íveket. (Két nap múlva Stadinger István „jő-jenek a fiatalok!” indokolással lemondott funkciójáról. Néhány nap múlva országgyűlési mandátumáról mondott le Apró Antal, a Kádár-korszak politikájának egyik emblemikus alakja.) Ezek a hírek már nem suttozó propagandával terjednek, hanem ott szerepelnek a hivatalos híradásokban is.

Mindenesetre Pozsgay Imre bejelentése adta meg az utolsó lökést ahhoz a bennünk már érlelődő elhatározásról, hogy 1956-ról, az előzményekről és a felkelésről, a leverésről és a megtorlásról egy hosszabb dokumentumsorozatot készítsünk. Az előkészületeket, a kutatást és a szakértők, munkatársak „toborzását” megkezdjük, kialakult az adások tematikája, majd nyáron a betétek forgatása következett, azután az összekötő stúdió felvételek, és a sorozat 1989 őszén került adásba a *Tévé Mágiszter* keretében.

Talán itt adhatunk egy rövid áttekintést a Magyar Televízió állapotáról, műsorairól 1989-ben. Konkurenciája nem lévén, az MTV 1-es, egész napos programja és az MTV 2 délutántól műsorzárásig tartó adása összességében elég színes, változatos néznivalót kínált a tájékoztatás, a művelődés, a szórakoztatás és fikciós filmek területén is.

Most egy esetleg unalmasnak tűnő felsorolás következik műsorcímekkel, amely az idősebbeknek esetleg több mindent mond, mint a fiatal olvasónak (részletes ismertetésükre itt nincs hely és mód). Mindenesetre ezeknek a műsoroknak a zöme általában már hagyományokkal rendelkező adás, tehát a néző is tudja, hogy mit várhat tőlük. Persze vannak újítások, „új találmányok” is.

A tájékoztatás fő pillére a *Híradó* és *A Hét*, ebben a periódusban Aczél Endre főszerkesztő irányításával, az eddigieknél frissebb hangvétellel, elmenve az adott, egypártrendszer uralta tájékoztatás határaiig. Belpolitikai, közéleti műsornak tekinthető az *Ablak* és a *Budapest* körzeti adás. Természetesen belpolitikai műsorok, az ekkor már rendszeres parlamenti élő közvetítések napközben, illetve az esti összefoglalók.

Külpolitikában az ugyancsak hagyományokkal rendelkező *Panoráma* az, amely az egyre inkább izgalmassá váló nemzetközi események krónikása igyekszik lenni. (Különös tekintettel a szomszédos romániai és NDK-beli változásokra)

A kulturális, művelődési tájékoztató műsorok „zászlóshajója” az 1983 óta létező *Stúdió 89*. Emellett ebben az évben van *Karmesterverseny*, Veszprémi tévéjáték fesztivál és Kőszegi gyermekfilm-szemle is. Ezek az események hetekre ellátják munícióval a műsorszerkesztést. A szórakoztatásban több vetélkedő is fut (legismertebb a Kapcsoltam)

A fikciós műfajokban is még tart az évtizedek alatt kialakult lendület, hetente jelentkezik egy-egy tévéjáték, vagy sorozat. Az ötvenedik adást elérő *Szomszédok* mellett olyan sorozatokat lehet említeni, mint az *Eszmélet* (József Attila élete), *Széchenyi napjai*, *Mint oldott kéve* (Sárközi György

regénye alapján), *Egető Eszter* (Németh László regénye alapján), vagy az egyedi adások közül *A költő visszatér* (Páskándi Géza Petőfiről).

A művelődési, ismeretterjesztő műsorok nagy kosarába sokfajta periodikus műsor és kisebb sorozat tartozik. Ismét csak felsorolás-szerűen (és a teljesség igénye nélkül): *Családi kör*, *Hármas csatorna*, *Jogi esetek*, *Gondolkodó*, *Delta*, *Álljunk meg egy szóra!* (Vágó István–Grétsy László), *Kalendárium*, *Unokáink sem fogják látni* (Ráday Mihály), *Unokáink is látni fogják?* (Osskó Judit), *Cim-cim* (É. Szabó Márta), *12 hónap az erdőn* (Rác Gábor), *És még másfél millió lépés* (Rockenbauer Pál).

Szélesebb területünket illetően ekkor indította be a Művelődési Főszerkesztőség a *Tévé Mágiszter* című műsorfolyamot a TV 2-n vasárnap délelőttönként három órában. Ebben társadalom- és természettudományi ismeretterjesztő saját gyártású és vásárolt anyagok, művelődéstörténeti kisebb dokumentumfilmek szerepeltek. A tavaszi folyamból emlékeztet a *Szabad beiratkozni!* című sorozat, amely 9 részben kalauzolja végig a nézőt a szociológia alapfogalmain.

Máig maradandónak bizonyult az a sorozat, amely *Magyar Évszázadok* címmel a magyar történelmet a különböző korok törvényeinek elemzésén keresztül mutatja be 50 részben (részenként 20 perc, szerkesztő: Vikol Katalin, rendező Szakály István).

Még egy fontos műsort kell megemlíteni, amely a mi gondozásunkban készült. 1937 és 39 között falukutató népi írók, baloldali egyetemisták és antifasiszta értelmiségiek tömörülése volt a Márciusi Front. Heterogén összetételük ellenére egyetértettek a nagybirtokrendszer megszüntetésének, az ország demokratikus átalakításának és a Duna menti népek összefogásának gondolatával. E mozgalom még élő alapítóival, résztvevőivel rögzítettünk visszaemlékező beszélgetést 1983-ban. Most elérkezettnek láttuk az időt, hogy ennek a beszélgetésnek a szerkesztett változatát műsorra tűzzük. Erre sor is került 1989. március 12-én vasárnap este 21 óra 45 perctől a TV1-en. A műsorvezető-riporter Pálffy G. István volt, a beszélgetés résztvevői: Donáth Ferenc, Lengyel Balázs, Majerszky Klára, Pollner György, Tariska István, Újhelyi Szilárd.

Itt kell megemlíteni azt a törekvésünket, amelyet legegyszerűbben „leletmentés”-nek nevezhetnénk. Már 1988-ban megállapodást kötöttünk az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotárával (amely nemrég alakult) a szerkesztőségénél felhalmozódott dokumentum értékű felvételek átvételére, és kutathatóvá tételére (A Századunk sorozat szerkesztő-

ségében sok ilyen felvétel készült, előrelátóan tartalékolva a későbbi adásokban való felhasználásra.)

Ugyancsak ekkoriban, 1989 márciusában írtam egy cikket a Magyar Televízió belső újságjába, a *Telehír*-be. A cikkben elsősorban arra hívtam fel a figyelmet, hogy egyre kevesebb dokumentumfilm készül, pedig nyomasztó a felelősség: a jelenkor történetét kellene megírni ezekkel a filmekkel. A napi híradások nem pótolhatják az elemző, folyamatkövető dokumentumfilmeket.

A „bebetonozott” struktúrában szereplő műsorokon kívül évfordulókhoz kapcsolódó műsorok készítésére kaptunk engedélyt (Rajk, október 6.), de arra, hogy adáskötelezettség nélkül elkezdhezzük rögzíteni a változásokat, most sem kaptunk engedélyt, pedig amióta átvettem a Társadalomtudományi Szerkesztőség vezetését, ez folyamatos törekvésünk volt. Hiszen tudtuk, láttuk, hogy közben folyamatosan kialakulnak azok a fórumok, stábok, amelyek megvalósítják ezt az általunk kényszerűen mellőzött funkciót, az átalakulások krónikásvá váltak. Ezek közül a legelső a *Fekete Doboz* nevű csoportosulás volt, amely 1987 nyarán jelentette be megalakulását. „Védőernyőként” a Balázs Béla Stúdióra és a Filmművész Szövetségre hivatkoztak. Mindenesetre a sajtókiadványokat engedélyező szervek nem tudtak mit kezdeni ezzel az új formációval. Ettől függetlenül a Fekete Doboz 1988-ban már rendszeresen jelentkezett video-folyóírral, amelyet VHS kazettán adtak ki és terjesztettek. Természetesen mi, állami televíziósok is ismertük ezeket az anyagokat, hisz szakmabeliek, sőt néhányan barátaink készítették a felvételeket.

Hivatalosan „természetesen” ekkor nem volt semmilyen „átjárás” a Magyar Televízió és a Fekete Doboz között. Egyik emlékeztető összeállítás volt, amelyben az 1988. június 16-án, a párizsi Père-Lachaise temetőben tartott Nagy Imre-emlékműavatás felvételeit vágták „keresztbe” a budapesti ellenzéki megmozdulások, és rendőri atrocitások képeivel. (A Fekete Dobozzal való együttműködés 10 év múlva valósult meg, amikor elkészíthettük az „1989 hónapról hónapra” c. sorozatot 12 részben, némiképp törlesztve azt az adósságot, amely 1989-ben, az események megmutatásában a Magyar Televízió elmulasztott.)

Ugyancsak ekkoriban keringtek már másfajta összeállítások is videokazettán, *Nyitott szem* címmel, ezeket a MAFILM volt Híradó és Dokumentumfilm Stúdió munkatársai készítették. Jórészt belőlük verbuválódott a hamarosan megalakuló *Nap TV* csapata.

A pártállamon belüli lazulás és szigor párharcának jeleként tudom fel-fogni az 1989. március 15-i események tömegkommunikációs interpretálását. Ekkor lett ez a nap hosszú évtizedek után újra pirosbetűs nemzeti ünnep és munkaszüneti nap. A Magyar Televízió élő adásban közvetítette a Múzeum kerti központi ünnepséget (szónok a nemrég reaktivált, reformpárti Nyers Rezső), ugyanakkor híradásaiban nem jutott az őt megillető hely a több, mint százezres, egész napon át tartó ellenzéki demonstrációknak.

Itt, az MTV Szabadság téri főépületének lépcsőin olvasta fel Cserhalmi György színművész a „*Mit kíván a Magyar Nemzet*” c. 12 pontot, és egy transzparenst is kifeszítettek mögötte „SZABAD MAGYAR TELEVÍZIÓ” felirattal. Csengey Dénes (MDF) pedig jelképesen lefoglalta a televíziót a nemzetnek. Erről még szólt a Híradó, viszont arról, hogy Kis János (SZDSZ) és Orbán Viktor (FIDESZ) is nagyhatású beszédeket mondtak, már nem esett szó a hivatalos híradásban. (A Fekete Doboz rögzítette, így hál' istennek az utókorra is fennmaradtak.) A Magyar Televízió ajtajai zárva maradtak, a 12 pontot senki nem vette át, a lelkes tömeg békésen elvonult.

Ekkoriban híre ment, hogy a már 1988-ban megalakult Történelmi Igazságtétel Bizottság nyomására megegyezés született Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről, és megkezdődött a rákoskeresztúri köztemetőben a kivégzettek maradványainak felkutatása, exhumálása, és Ember Judit filmrendező, a betiltott filmjeiről „elhíresült” dokumentumfilmes felvételeket is készít a feltárásról. Azt is tudtuk, hogy elindult a per-újrafelvételi eljárás Nagy Imre és társai ügyében. Mindezek hatására kiharcoltuk egy Nagy Imréről szóló dokumentumfilm előkészítését és forgatását. A szerkesztő (Gellért Kis Gábor), és a rendező-operatőr (Sólyom László, talán nem teljesen a kivégzett Sólyom László rendőrtábornok fia!) alapos, körültekintő munkát végeztek, amely végül is *Viharos emberöltő* címmel egy 60 perces dokumentumfilmben öltött testet. Korabeli dokumentumok, újságcikkek, visszaemlékezések felhasználásával kísérik végig az életutat az összes „kacsaringóval” együtt a mártíromságig.

Itt kell nyitnom egy zárójelet egy kapcsolódó ügyről, hogy elmondjam, én mit tudok a dologról. Többen állították, hogy a per folyamán 1958 júniusában folyamatosan mentek a filmfelvevő gépek. Hogy ez a teljes nyersanyag hova került, mi lett a sorsa, máig tisztázatlan. Mindenesetre ebből a nyersanyagból készült egy propagandafilm, még 1958-ban, amelyet sosem mutattak be. Ezt a filmet (vagy ennek részleteit) kaptuk meg a legfőbb

ügyészségtől a műsorunkban való felhasználáshoz. A hozzáférés is a legnagyobb biztonsági intézkedésekkel együtt zajlott. A filmről egy darab 1 collos video kópia készült, és egy másolat a film munkálataihoz. Persze ez alatt sok kézen ment keresztül az anyag, és készülhetett ebből „kalóz kópia” is, és ki tudja hány másolat. Bizonyos részleteket később aljas sajtó-támadásokra is felhasználtak (Kopácsi Sándor és Vásárhelyi Miklós vallomásainak részletei a propagandafilmben is tendenciózusan voltak kiemelve). Mindenesetre a Nagy Imre-film alkotói semmilyen etikába ütköző vétséget nem követtek el.

Sőt: nagy szakmai gondossággal jártak el. A propagandafilmben például az utolsó szó jogán szóló Nagy Imrébe a mondat felénél beléfojtja a szót a narrátor, és mondja az elítélő szöveget. A film alkotói vették a fáradságot, és a fennmaradt hanganyag alapján szinkronizálták Nagy Imre hangját a folytatódó képhez, és így hitelesítették védekezésének utolsó mondatait.

A *Viharos emberöltő* c. filmünk az újratemetés és a végtisztesség megadásának napján, június 16-án este nyolc órakor került adásba. Merész döntés volt, de helyesnek bizonyult: a Hősök terén tartott gyászszertartást és délután a 301-es parcellában való újratemetést folyamatos élő adásban közvetítette a Magyar Televízió. De jó és átgondolt volt ennek a napnak a „felvezetése” is. Megvásárolták és műsorra tűzték az újratemetés előtti napokban a *Menedékjog* c. dokumentumfilm sorozatot, amelyben a romániai Snagovba száműzött Nagy Imre-csoport életben maradt tagjai emlékeznek az ott töltött évekre. (Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferencné, Szilágyi Józsefné, Vas Zoltánné, Bácskai Vera). Ezeket a filmeket is Ember Judit rendezte.

Közben persze jönnek az újabb és újabb változások. Az MSZMP reformkörei lázas tanácskozásokon követelik az újabb újításokat, az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) résztvevői egyre kiforrottabb elképzeléseket dolgoznak ki a változások előkészítésére (választások, alkotmányreform, alkotmánybíróság, stb.). Egyenlő felekként kívánnak részt venni az egyeztető tárgyalásokon, és nem tűrik, hogy az MSZMP diktáljon. Így létrejön a háromoldalú Nemzeti Kerekasztal (NKA), amely meg is tartja nyitó ülését június 13-án, és ezt a Televízió is élő adásban közvetíti. Ezt követi az ugyancsak tévé által közvetített második plenáris ülés június 21-én, ahol megerősítik, hogy az MSZMP felhagy a vezető szerep igénylésével és nyilvánítják a többpártrendszer bevezetésének szükségességét.

Míg az EKA ülésein csak a Fekete Doboz forgat, a hivatalos televízió is egyre több mindenről tudósít. Nemcsak tízezrek „bécsi kivonulásáról” (bevásárló-turizmus: hűtőszekrény és képmagnó), hanem a szovjet csapatok kivonásának megindulásáról, a „vasfüggöny” (a műszaki határzár) lebontásának megkezdéséről. Felmentik a nagybeteg Kádár Jánost a pártelnöki teendők alól (a funkciót négy tagú elnökség veszi át), az országgyűlés leállítja a bős–nagymarosi beruházást.

Az intézményen (az MTV-n) belül is – Virág elvtárs elhíresült szavaival élve – „a helyzet fokozódik”. Néhányan kilépnek a pártból, megalakul az MDF helyi csoportja, a hivatalos szakszervezet mellett új szakszervezet kialakulása kezdődik meg. Május végén a több, mint 1 millió példányban megjelenő Rádió- és Televízió Újságban Chrudinák Alajossal, a külpolitikai műsorok főszerkesztőjével készült egész oldalas interjú. Ebben kifejti, hogy „purgatóriumban vagyunk”. Változások jönnek, és ahhoz hogy a tisztító-tűzből egy megújult televízió kerüljön ki, önálló műhelyek kellenek. Ugyan-ebben az újságban pár héttel később Wisinger István az 1-es program igazgatója „pofozógép és húsdaráló” szavakkal jellemzi a televízió, és benne a saját helyzetét is. A múlt romjaiból kiemelkedve igaz és hiteles televíziót kell teremteni.

Az MTV műsoraiban egyre inkább tükröződik mindaz, ami a minden-napokban zajlik, mind a párton belüli harcokban (reformkörök és konser-vatívok), mind az ellenzék megmozdulásaiban.

Közvetlen műsorkészítő munkánkat nem érintette, de sokunk fejében megfordult: Kádár János tragikus fordulatokban bővelkedő életében a történelem újabb fintora, hogy aznap halt meg (július 6-án), amikor a Legfelsőbb Bíróság kimondta a Nagy Imre elleni büntetőper semmisségét. Kisebb „poén”, de dísztemetése, amelyet a tévé közvetített, pont akkor volt, amikor Bush elnök repülőgépe látogatása végén felszállt Ferihegyen.

Augusztus 20-án már nem ránk hárult a kétnapos ünnep műsorainak előállítására. Átvették viszont tavalyi kezdeményezésünket, a szentmise és a Szent Jobb körmenet közvetítését a Szent István Bazilikából. A szerkesztőségünk egy több, mint fél órás filmet készített „*Elveszett alkotmány*” címmel, az átalakuló alaptörvény történetéről és a legújabb fejleményekről. (A Nagy Imre-filmnél bevált szerzőpáros: Gellért Kis Gábor és Sólyom László készítette.)

A Budapesti Körzeti Szerkesztőség adott lehetőséget arra, hogy Györffy Miklós riporterrel és Nádorfi Lajos operátorral egy friss tudósítást készít-

sünk arról, hogy hogyan ünnepelték augusztus 20-át 1989-ben a fővárosiak. „Rétegesen”, kicsit elkülönülve, csoportonként, „még kormányzó” pártként és ellenzékként. A műsor részletes bemutatására itt nincs mód, de talán a résztvevők felsorolása is érzékelteti, hogy elég alaposan körülnéztünk az ünneplők között.

A Várban kezdtük, az immár harmadszor megrendezett Mesterségek ünnepén. Itt megszólalt nemezkészítő, kovácsmester, a szervező népművelő, a kerületi tanácselnök (Zágon Bertalan), kerületi lakosként és történészként Katona Tamás, Debreczeny Károly református lelkész, Csurka István (MDF) még szintén fenn a Várban. Az MSZMP a Margitszigeten tartotta nép-ünnepélyét, itt megszólítottuk Iványi Pál KB titkárt, a többiek közé elve-gyülő Békési László pénzügyminisztert, Fekete Sándor író. A Városligetben dr. Szántó Konrád ferences szerzetes, Fodor Gábor (FIDESZ), Krassó György (Magyar Október Pártja) és Tamás Gáspár Miklós nyilatkoztak. Mindenki hangsúlyozta Szent István érdemeit az államalapításban, abban, hogy letelepítette a magyarokat, és mindenki reménykedett abban, hogy az új idők új lendületet adnak a változásoknak, és később már együtt ünnepel a nemzet. (Mint tapasztaltuk, ez a mai napig nem valósult meg!) Számomra, aki szerkesztő-rendezőként jegyeztem ezt a műsort, igazán üdítő feladat volt az egész napos munka, a gyors montírozás, és augusztus 21-én már adásba is került a közel egy óras összeállítás.

(A Budapesti Körzeti Szerkesztőségnek egyébként évek óta állandó munkatársa voltam a saját szerkesztőségi munkám mellett. Itt „kiélhettem” dokumentarista hajlamaimat, és aktuális műsor lévén a legfrissebb jelensé-gekkel szembesülhettünk. Sok minden múlik a személyiségeken is, a sza-bályok között sokféleképpen lehet lavírozni, és a Budapesti körzeti szer-kesztőség vezetőjében (Varga László) megvolt a hajlam a dokumentarista megoldások keresésére és engedélyezésére. 1989-ben feljegyzéseim szerint még hét körzeti adás elkészítésében vettem részt.)

Miután Gorbacsov Németh Miklós moszkvai látogatása során kijelen-tette, hogy a Szovjetunió nem kíván beavatkozni a szövetséges államok át-alakulási folyamataiba, a magyar kormány és az MSZMP is egyre inkább a nyitás irányába lépett. Ez konkrétan is nyitást jelentett, hiszen a Páneurópai pikniken augusztus 19-én több száz NDK-s állampolgár menekült át Auszt-riába, a hónap végén pedig az egyre fokozódó feszültség hatására megnyi-tották a határokat és több tízezres menekültáradat indult meg Ausztriába, illetve az NSZK felé.

A Társadalomtudományi Szerkesztőségben ezen a nyáron gőzerővel folytak az '56-os forradalom és szabadságharc előzményeit, történetét, utóéletét bemutató sorozat munkálatai (lőkészítés, anyaggyűjtés, forgatás, vágás). Ezen kívül lehetőségünk nyílt egy, évfordulóhoz kapcsolódó egyedi műsor elkészítésére. Kerestük a megoldást, hogy október 6., az 1848-49-es szabadságharc leverése kapcsán hogyan közelíthetnénk meg új szemszögből ezeket az időket. Végül is Barsi József huszárkapitány *Utazás ismeretlen álmom felé* c. naplója mellett döntöttünk, amely a szabadságharc után bebörtönzött, úgymond felségáruló tisztek életét, sorsát mutatja be. Ez a „másodvonal” volt a derékhad, ez adta a magyar honvédség főtiszti és tiszti karát a szabadságharc alatt. Az egyikük elleni hadbírószági tárgyalást rekonstruáltuk, bemutattuk az olmtüzi várbörtön fokozatosan enyhülő körülményeit (színészekkel), és végül egy képgalériában mutattuk be azokat a rabokat, akiket rabtársuk, Berzsenyi Lénárd lerajzolt, s akikből a kiegyezés után sokan futottak be fényes karriert. A szövegű közlés és rekonstrukció mellett a történész-narrátor (Simon V. Péter) szövegében elrejtettünk egy fontos üzenetet. Haynau hadbírószágai több, mint 2000 (kétezer) halálos ítéletet hoztak, de közülük mindössze valamivel több, mint 200-at hajtottak végre. Minden nézőnek eszébe kellett jusson, hogy az '56-os forradalom utáni megtorlásban több mint 300 embert végeztek ki. Tehát a Kádár-rendszerben a bosszúállás jóval nagyobb mértékű volt, mint az 1848-49-es megtorlás! (A műsor október 5-én került adásba 21 óra 30 perckor az 1-es programon.)

Szeptemberben folytatódik az átalakulás mikéntjéről való vitasorozat. 18-án a lezárul a Nemzeti Kerekasztal tárgyalássorozata. Éles polémia zajlik az SZDSZ-es Tölgyessy Péter és Pozsgay Imre (MSZMP) között. Itt vetődik fel először az ún. „négyigenes” népszavazás igénye. (A köztársasági elnök megválasztása, a munkásőrség feloszlata, a munkahelyi pártszervezetek és a vagyonelszámolás ügyében.)

Ezek a csatározások elfednek egy másik, a jövőt alapjaiban meghatározó folyamatot. Az ún. „spontán privatizáció” már 1988-ban megindult, azonban legálissá a július 1-jén elfogadott, a gazdálkodó szervezetek átalakulásáról szóló törvény tette. Az állami és vállalati vagyon széthordása oly mértékűvé vált, hogy év végén már korrigálni kellett a törvényt. (Ennek ellenére sok mai multimilliomos és milliárdos vagyona ekkor alapozódott meg.)

Az MSZMP, kihasználva helyzeti előnyét, igyekszik a változások élharcosává válni. Állampolgárként és nézőként ilyen gesztusnak értékeltük, hogy október 23-án Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök – a Parlament épületének arról az erkélyéről, ahonnan Nagy Imre is beszélt a néphez 1956. október 23-án – bejelentette, hogy mostantól fogva Magyarország államformája köztársaság.

Legalább ennyire fontos változás, hogy az MSZMP XIV. (viharos) kongresszusán megtörténik a pártszakadás, Magyar Szocialista Párt néven új formáció alakul, de mindkét alakulat az MSZMP jogutódjának tekinti magát. (Ironikusan többen úgy fogalmaztunk akkoriban, hogy „kiment alólunk a párt, és ezen túl csak a fizetési listát írjuk alá”. Valóban soha többet pártjellegű képződménybe nem léptem be, csak szakmaiba. Persze a szakmai szervezeteken belül is előbb-utóbb „elvált a tüdő a májtól” (Pozsgay Imre kifejezése), de ez már végképp nem tartozik ide.

Vállalásunkat teljesítettük, és október elsejétől újraindult minden vasárnap délelőtt 3 órás időtartamban az MTV 2-es programján a *Tévé Magiszter*. Ennek a műsornak a vezető anyagát az a sorozat adta – hetente 1 órában –, amelyben az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeit követtük, illetve próbáltuk értékelni az előzményektől a konkrét eseménytörténeten túl a megtorlásokig. A stúdióbeszélgetéseket gyakran szakította meg filmbetétek, etűdök, levéltári anyagok, híradó anyagok és egyéb dokumentum-felvételek. A műsorvezető Betlen János volt és két állandó történész szakértő (Földes György és Varga László) kommentálta (időnként egymással is vitatkozva) a látottakat. Rajtuk kívül szemtanúként vagy az események résztvevőjeként több tucatnyian szerepeltek a 12 adásban. A telenség igénye nélkül megemlítek néhányat. A politikusok és résztvevők közül: Soós Gábor agrárközgazdász, Köte Sándor, a forradalom alatt a Miniszterelnökségen dolgozott, Hegedűs B. András (Petőfi Kör), Litván György (Petőfi Kör), Nagy Elek (a Csepeli Központi Munkástanács elnöke), Halda Aliz (Gimes Miklós özvegye), szereplésük miatt kirúgott egyetemisták: Balogh Elemér, Búzás Andor, Simor András; a művészeti életből és a humán tudományok köréből: Fábri Zoltán filmrendező, Szilágyi Ákos költő, Réz András filmszobrász, Koczkás Sándor irodalomtörténész, Szépe György nyelvész, Fábián László író, Szabados Árpád képzőművész, Voigt Vilmos néprajztudós; sportolók, újságírók: Borbély Pál, Szepesi György, Székely Éva, Gyarmati De-

zső, Kárpáti György, Zsolt Róbert, Rózsavölgyi István, Baróti Lajos, Lengyel László; közgazdászok: Csendes Béla, Kopátsy Sándor. Bácskai Tamás, Gábor R. István; és még jó néhány történész: Berend T. Iván, Szamuely László, Molnár Miklós, Rainer M. János, Standiinsky Éva, Szakács Sándor.

Az archív felvételeken a fellelhető ismert képsorok mellett szerepelt Kádár Jánoson és Marosán Györgyön kívül mintegy „újdonságként” Bibó István és Fazekas György. Ugyancsak részletesebben idéztünk a korabeli, de be nem mutatott propagandafilemből, kiegészítve Nagy Imrének az utolsó szó jogán elmondott szavaival. Talán itt hangzottak el először az azóta már sokszor idézett mondatok: „*elmaradt a bizonyítási eljárás*”... „*sorsomat a nemzet kezébe teszem le*”... „*bízom abban, hogy előbb vagy utóbb a magyar nép és a munkásosztály felment majd a súlyos vádak alól*”... „*eljön az idő, amikor igazságot lehet szolgáltatni. Súlyos bírósági tévedés áldozata vagyok. Kegyelmet nem kérek!*”

A Magiszter sorozatába került bele egy frissen készült megrázó dokumentumfilm is, amely az 1956. december 8-i salgótarjáni sortűz eseményeit, és az áldozatok hozzátartozóinak sorsát mutatja be. (Schiffer Pál filmje, címe Engesztelő 1956–1989)

A sorozat egészének célja az volt, hogy történelmünk sokáig tiltott és titkolt fejezetét a legsokoldalúbban mutassuk be, és ezzel segítsük az egészséges nemzet-tudat kialakulását. A visszhang, különösen azoknak a körében, akiket ma „véleményformáló értelmiség”-nek neveznek, nagyon élénk és kedvező volt. A televízió saját video kiadója, a Televideo felkérésére 1991-ben ebből a 720 perces filmfolyamból készítettünk egy 90 perces sűrítményt, amelyet tudomásunk szerint hosszú ideig sok iskolában használtak oktatási anyagként közelmúltunk történetének bemutatására.

Közben tovább gyorsultak az események. Bíró Zoltán lemondott az MDF elnökségéről, Antall József lett az új elnök, az MDF mozgalmából párttá változott.

A „nagy nyitás” után ismét korlátozzák a turistaellátmányt (4 évre 300 dollár!), Németh Miklós miniszterelnök bejelenti a horribilis (20 milliárd dolláros!) államadósságot.

Éles kampány folyik az SZDSZ–MDF vitájával a népszavazást megelőzően, végül is győz a „4 igen”, melynek egyetlen célja (így a mából visszanézve) csak a népszerű Pozsgay Imre köztársasági elnökké való megválasztásának megakadályozása volt, mert a másik három kérdésben már ugyancsak az „igenek mellett” döntött az országgyűlés.

Közben a televízió is igyekszik felvenni a változások ritmusát. Azon kívül, hogy egyre körültekintőbbek, frissebbek az aktuális műsorok, a filmvásárlásokkal is igyekeznek behozni a lemaradást. Így kerül bemutatásra Kósa Ferenc terjedelmes filmje Béres Józsefről, találmányáról, kálváriájáról (*Az utolsó szó jogán*), Zsombolyai János *Halálraitélték* c. alkotása (Mécse Imre, Dobrossy Lajos, Fónay Jenő), egy portréfilm Kéthly Annáról, a „legférfiasabb magyar politikusasszonyról”, Gyarmathy Livia és Böszörményi Géza két filmje, a filmszemlén díjazott *Recsk*, és a Faludy Györgyről készített *portréfilm*. „Aki nekiszaladt a demokráciának” címmel készített filmet Szabolcs Béla az öngyilkos tiszakécskei tanácselnökről. Dícséretes, hogy ilyen hamar megvásárolták és műsorra tűzték. (Az esemény januárban volt.)

Szerkesztőségünk gondozott egy kisebb dokumentumfilm sorozatot is. Pár évvel ezelőtt Schiffer Pál rendező és Havas Gábor szociológus készített *Kovbojok* címmel egy kétrészes filmet új vállalkozásba fogó fiatalemberekről. Velünk koprodukcióban elkészítették egy újabb epizódot, amelyben azt kutatják, hogy mire vitték, mennyire sikerült a vállalkozás. A három rész november végén került képernyőre.

Egyéb „apróságok” is színezték mindennapjainkat. A Parlament épületének tetején lekapcsolták a vörös csillagban a világítást, majd néhány nap múlva elkezdték a lebontását. Mindez a televízió nemrég megválasztott új párttitkárát arra indította, hogy kezdeményezze a Szabadság téri főépület homlokzatán levő ormóttan vörös csillag eltávolítását. Az elnök éppen nem volt itthon, és nagyon dühös lett, amikor hazatérve ezzel fogadták. A párttitkár azzal védekezett, hogy az országgyűlés határozata értelmében tilos a munkahelyeken pártszervezeteket működtetni, így a kommunista jelképnek semmi keresnivalója az épületen.

Nem is került vissza! Bereczky Gyula, az MTV elnöke pár nap múlva lemondott. No nem (vagy nemcsak) a csillag miatt, hanem közben a kormány egy felügyelő bizottságot nevezett ki a rádió és a televízió ellenőrzésére. Az intézmény kíméletlen pártharcok színtere lett, és ezért ő nem tudja tovább ellátni a feladatát, így szólt az indoklás.

Közben a „szocialista tábor” többi államában is recseg-ropog a felépítmény. Prágában és az NDK-ban is tüntetéssorozatok vannak, annak ellenére, hogy a kelet-németeknek megengedték a szabad utazást. Prágában már a börtönöket is megjárta Vaclav Hável író az ellenzék vezére.

November végén még úgy tűnt, hogy a létező szocializmusnak egyetlen bástyája áll még szilárdan: Románia. Diadalittas jelentéseket láthattunk az RKP kongresszusáról, ahol tombolva ünnepelték a „Kárpátok géniusát”, Ceausescu és feleségét.

A történelem kereke azonban feltartóztathatatlanul forgott tovább. Egy hónapja, októberben még hatalmas díszszemlével ünnepelték az NDK fennállásának 40. évfordulóját, november végén pedig a lakosság már a berlini falat bontja: légkalapáccsal, csákánnyal, markológéppel, ki mihez tud hozzájutni.

December elején az érdeklődő nézők és tévések izgatottan figyelik a Máltáról érkező híreket. Nagy a várakozás és a reménykedés, hogy Bush és Gorbacsov kimondják az Európát legutóbb felosztó Jaltai Egyezmény érvénytelenségét. Ez nem történik meg, de azért az átalakulások elfogadásának tűnik Gorbacsovnak az a mondata, hogy „függetlenedhetnek, ha akarnak”.

Itthon is feszült a helyzet. 10%-os forint leértékelés, a lakásgazdálkodási rendszer reformjának vitája, nemzeti csúcs és koalíciós kormányzati javaslatok az MSZP részéről.

December közepétől azonban mindent elsöpört a romániai események nyomon követése. Temesvárról jöttek az első drámai tudósítások (Tőkés László lelkész kiszabadítására indult tömegmozgalom, a karhatalom kíméletlen fellépése következtében halottak tucatjai hevertek az utcán), megindultak a segítségszállítványok, velük az újságírók. A mozgolódás áterjedt Bukarestre is, és 22-én már annak lehattunk szemtanúi, hogy a lázadók elfoglalták az egyik tévéstudiót, és onnan folyamatos élő adásban figyelhettük az eseményeket. Először csak a televízió aulájában néztük az adást, és románul tudó kollégáink fordítottak, aztán valakinek a bölcs döntése nyomán az adás kikerült az adókra és Aczél Endre műsorvezetésével az ország élőben követhette a romániai forradalom történéseit. Ez igazi bravúr és médiatörténeti esemény volt!

Az összes ünnepi műsor és egyebek mind háttérbe szorultak, az elkövetkező napokban is, mindenki a romániai fejleményeket figyelte izgatottan, egészen a diktátor házaspár kivégzéséig, a „kvázi” győzelemig.

(Ezt a „kvázi”-t én teszem hozzá, a mai tudatommal.)

* * *

Ezt az írást nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Nem lehet frappáns összefoglalót írni, tanulságokat levonni. Hiszen az események folyamatosan hullámzottak tovább, az 1990-es év elején átmenet jött a Magyar Televízió életében, amely az első szabad választásokig, tavaszig tartott. (És utána is újabb átmenetek jöttek.) Közben a „kertek alatt” elkezdtek szerveződni a későbbi plurális televíziózás első „osztagai”. A NAP TV 1989. augusztus 19-án sugározta első adását, utána hetente kétszer jelentkezett Budapesten és környékén. Majd a közszolgálati televízió „beszállítója” lett reggeli műsorokkal.

De ez már egy másik történet...

Speidl Zoltán

„Kié lesz a tudatipar?”

A nyomtatott sajtó és a magyar rendszerváltozás (1989)

Noha 1989-ről, mint a rendszerváltozás első évéről beszélünk, tudnunk kell, hogy ez a drámai változásokat felmutató vagy előkészítő esztendő nem január 1-jén kezdődött, s nem is december 31-én zárult. Szóljunk akár a társadalomról, a gazdaságról, a politikáról, vagy dolgozatunk témájáról, a média (esetünkben elsősorban a nyomtatott sajtó) átalakulásáról, továbbá a „kié lesz a tudatipar?”-kérdésre adandó kizárólagos válaszadás lehetőségéért, sőt jogáért folytatott, máig sem véget ért küzdelemről. A válasz ugyanis meghatározó fontosságú volt, és az is maradt. Hiszen ez az „iparág” (a későbbiekben még beszélünk erről), meghatározó szerepet tölt be a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális változások érvényesülésében, vagy bukásában, a politikai hatalom megszerzésében, megtartásában, vagy elvesztésében. A rendszerváltozás máig sem lezárt történetének évtizedei erről is szólnak.

„Agyamban kopasz cenzor ül”

Bárány Anzelm szerint: „1989 a csodák éve volt, 1990-ben kiderült, hogy csodák már nincsenek, a médiahatalom nem vész el, csak átalakul.”¹ Ez a tanulmány a médiahatalomért folytatott küzdelemről, mindenekelőtt a sajtóirányítás, a sajtókinálat, a szerkesztőségek, az újságírók változásairól – elsősorban a nyomtatott orgánumokról – szól, a terjedelem szabta korlátok között, jobbra csak jelezve azokat a momentumokat, melyek kifejtése egyenként is önálló tanulmány témája lehet. A háborúság ugyanis, a médiahatalom átalakulásának első nagy csatája az írott sajtó privatizációja, át-

¹ Bárány Anzelm: *Média-, nyomda és könyvszakmai privatizáció (1988–1998)* Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. 2000, 48. p.

alakítása, új orgánumok megteremtése, és az újságok jelentős és fontos részének külföldi kézbe való átjuttatása körül zajlott. Szintén Bárány Anzelm fogalmazta meg: „A média fontosságával mindenki tisztában van, legfeljebb a status quo haszonélvezői a nyilvánosság előtt megpróbálják ezt *elbaggatellizálni*. A tömegkommunikáció szerepe a politikai akaratképzésben mindenhol megnövekedett az elmúlt évtizedekben. Különösen nagy jelentőségre tett szert a közösségihiányos, értékválságba került Magyarországon a rendszerváltozás idején.”² (kiemelés: S. Z.)

A gyökerek tehát mélyen az 1945 utáni magyar történelembe, a Rákosi- és a Kádár-korszakba nyúlnak³, melynek végén a médiumok és az újságírók egy része – mindenekelőtt a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Hírlap* –, a készülődő változások mellé állt, és kétségtelen érdemeket szerzett a Kádár-rezsim bukásában, a minden hibájával együtt is joggal demokratikusnak minősíthető Magyarország létrejöttében. (Mindehhez persze a kétpólusú, hidegháborús világ átalakulása, a Szovjetunió és a szocialista rendszerek agóniája teremtette meg a kereteket.) A téma részletes feldolgozására ezúttal nincs lehetőség, csupán néhány rövid idézet erejéig térünk csak ki a történetek lényegére. A citátumok megvilágítják, mi egyebek közt az oka annak, hogy *az ellentétek máig is kibékíthetetlenek*. A folyamatról, a sajtó szerepéről Bajomi-Lázár Péter alább idézendő munkái és Bárány Anzelm már hivatkozott könyve (számos más szerző mellett) részletesen szólnak. Bárány Anzelm a „Volt egyszer egy sajtószabadság (média és politika 1987–1997)” című tanulmánya⁴ pedig a változások egyik legjobb összefoglalása.

Bajomi-Lázár Péter így fogalmaz: „A változások különösen a nyolcvanas évek második felében gyorsultak fel: a magyarországi nyomtatott sajtó kiszabadult a politika fogságából, és saját, gazdasági logikáját kezdte követni. Az elektronikus média átalakulása azonban később.”⁵ Ugyanő így írt egy rövidebb, még az első Orbán-kormányt bíráló tanulmányában: „A lojális és a kritikus koncepció közötti konfliktus gyökerei a rendszerváltás idejére

² Uo.

³ Erről részletesebben ír Hegedűs István: http://www.mediakutato.hu/-cikk/2001_01_tavas/04_sajto_es_iranyitas

⁴ In: Janus-arcú rendszerváltozás – tanulmányok, összeállította: Schmidt Mária és Tóth Gy. László, Kairosz Kiadó, Budapest, 1998, 446. p.

⁵ *A magyarországi médiaháború*; Új Mandátum Könyvkiadó, 2001, 42. p.

nyúlnak vissza. 1988 és 1990 között az újságírók aktív szerepet játszottak az átalakulásban. Leleplező, kritikus írásaikkal hozzájárultak a régi rendszer legitimitásának felbomlásához és a tabuk nélküli közbeszéd megteremtéséhez. Fontos szerepük volt abban, hogy az emberek megtanulják a demokratikus játékszabályok alkalmazását, és legitimnek fogadják el az új rendszert.”⁶

A szerző mondandója néhány kiegészítést kíván. Ma már kijelenthető, hogy a sajtó azon része, mely igyekezett kiszabadulni a politika fogságából, nagyon gyorsan, részben önként, de még inkább gazdasági- és politikai nyomásra, valamint a Kádár-korszak végén kivívott *politikacsináló, hatalombefolyásoló* pozíciója védelmében, további fenntartására, sőt fokozására törekedve, gyakorta önmagát önként bezárva, ismét börtönben találta magát, s a régi tabuk helyett újakat plántált az agyába. Az a bizonyos cenzor, akiről azt mondták (mondtuk), hogy az újságírók fejében lakik („*Agyamban kopasz cenzor ül*” énekelte egykor az Európa Kiadó), máig ott is maradt jobbára, csak más eszközökkel, máshonnan fizetve, más tartalmakra figyelt, figyel árgus szemekkel, nyitott fülekkel.

Ez a helyzet természetesen még mindig jobb, mint amikor egyetlen hatalmas cenzor, vagyis az egyetlen párt szabta meg a játékszabályokat. Ma ahány tulajdonos, gazdasági- vagy politikai érdekcsoport, annyi „cenzor” igyekszik saját orgánumaiban saját érdekeit képviselni. Ez akkor is igaz, ha a befolyásolók között hiba lenne mindig egyenlőségjelet tenni; s tény az is, hogy ezen körülmények között talán több az esély a valóság kihamozására, mint korábban, habár illúzióink azért nem lehetnek.

A szabadulás valódi szándéka, ami egyébként igencsak átmeneti volt, a rendszerváltozás körül is csupán két napilapnál, a *Magyar Nemzet*nél és a *Magyar Hírlap*nál (és a rendszerváltozás körül újonnan alakult orgánumok egy részénél), valamint a hetilapok közül például az akkori „*ÉS*”-nél, valamint egyes folyóiratoknál érhető tetten; a *Népszabadságról* és a *Népszaváról* mindez nem mondható el. S még egy megjegyzés: a demokrácia sokszor sanyarú mai állapota jórészt a médiának is köszönhető. Ugyanis a sajtó a rendszerváltozás idején nem vette a fáradságot (a jelek szerint nem is akarta), hogy elmondja: valami új, az állampolgárok elsöprő többsége számára

⁶ Bajomi-Lázár Péter: *A tízéves háború*; <http://www.kodolanyi.hu/szabadopart/szam6-komm/bajomi.htm>

ismeretlen társadalmi, politikai berendezkedés: a demokrácia, a többpártiság, a valódi parlamentarizmus köszönt ránk; új játékszabályokkal, és elsajátítandó, majdan begyakorlandó ismeretekkel. Ez a sajtó, és a vele szemben erőtlen politika történelmi vétsége volt. (Joggal írta ifj. Fekete Gyula, mint az MDF országgyűlési képviselője, még 1992-ben, hogy a magyarországi átmenet sajátosságai miatt nem került sor nálunk arra, „ami pl. a volt kelet-német tömegkommunikáció és sajtó területén. Ott a pártállami propagandában vétkes munkatársakat elbocsátotta az új szövetségi állam.”⁷) Mások – a mondottakkal összhangban – viszont eltérően értékelik a folyamat lényegét. Gróh Gáspár úgy látja, hogy miként az 1956-os forradalom legfontosabb előzménye az SZKP XX. kongresszusa volt, úgy a nyolcvanas évek második felének moszkvai változásai, a glasznoszty, vagyis a nyilvánosság, nyíltság lettek a szocialista országokban, jelesül a Magyarországon is végbement változások gerjesztői.⁸

Fontos megemlíteni az 1986. évi II. törvényt, mely a szocialista országok közül elsőként kísérelte meg a sajtót önállóan szabályozni. Ez a törvény azonban, mint a nyilvánosság helyzetével foglalkozó MSZMP KB ülés (1989. március 29.) dokumentumainak egyikében olvasható, noha átfogóan szabályozta a sajtó feladatait, mindenekelőtt a sajtó és az újságírók jogállására összpontosítva, ám paragrafusai „*nem azt a célt szolgálták, hogy a törvény elismerje minden ember jogát a véleménynyilvánítás szabadságához, és a sajtószabadsághoz*”⁹ (kiemelés: S. Z.)

Gróh Gáspár szerint a jövőben születő elemzések majd eldöntik, „hogy ez csupán egyes reformista vezetők háttországának, társadalmi támogatottságának kiépítését célozta-e, s ekként a hatalmi elit önátmentő manővereinek egyike volt, vagy pedig valóban a nyíltság tényleges emberi, társadalmi szükségletének el- és felismerésén alapult.”¹⁰ A szerző úgy látja, hogy a média, „amely a pártállamban még annyira sem volt önálló, hogy szolgálója

⁷ Fekete Gyula: *Kié a hatalom két évvel a választások után?* Palócföld, 1992/4, 362. p.

⁸ Megjegyzendő, hogy az 1986. évi közkeletűen „Sajtótörvény” még nyomokban is alig viselte magán a glasznoszty szellemét. 1986. évi II. törvény a sajtóról. Szövege megtalálható: [tp://www.jogiforum.hu/torvenytar/20_a+sajt96%C3%B31](http://www.jogiforum.hu/torvenytar/20_a+sajt96%C3%B31). A törvény első kritikája a *Medvetánc* című folyóirat 1987. 2. számának mellékletében olvasható.

⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993, 1. kötet, 678. p.

¹⁰ Gróh Gáspár: *Sajtó – rendszer – váltás*. In: Magyar Szemle, 1999. június

lett volna a hatalomnak (mert csupán az apparátus egyik alrendszere volt), lázas buzgalommal kezdte teljesíteni a legfrissebb iniciatívát.” Szerinte hamarosan olyan látszat keletkezett, mintha a politikai rendszer határait a sajtó feszegetné, holott „*annak akaratát hajtotta végre.*”¹¹ Persze az is igaz, hogy a megingott apparátus és a „régi párttagok ortodoxiájával szemben a sajtó, ha megfontoltan és óvatosan is, de a reformok mellé állt.”¹² Erre lehetőséget adott a korábbi centralizált rendszer gyors felbomlása, a központi hatalom megroppanása. „E folyamat során az egyes ágazatok és azok elemei, élve beavatottságukkal, az információhoz jutás monopóliumával, eredményes kísérleteket tettek [ön]maguk önjáróvá tételére.”¹³ Vagyis: a korábbi centrumtól elszakadva „az egyoldalú függés helyzetét laza, de eltérhetetlen és kölcsönös informális kapcsolattá alakítsák, és így próbálják megőrizni a korábbi hierarchiában kivívott helyüket.”¹⁴

A folyamatban a sikert garantálta, hogy a változások *megfeleltek az ellenzék törekvéseinek* is. Mert a centralizáció felszámolása, a magánosítás, a nyugati irányulás erősítése, a külföldi tőke beengedése, „a központi struktúrától való függés leépítése, az etatista állam gyöngítése fölöttébb vonzó jelszavak voltak. Ráadásul az egykori vezetőréteg, a »nómenklatúra« önátmentő akciójában felmérhetetlen előnyt jelentett, hogy akciója közös érdeket fejezett ki. A sajtó esetében ez azt jelentette, hogy az adott struktúra befagyasztásakor számíthatott a társak szolidaritására, arra, hogy a kölcsönösség elve alapján egymást legitimálhatják... A fordulatot kicsikaró értelmiség ábrándjaiba nem csekély illúzió vegyült, s csak elkésve érzekelte, hogy a politikai hatalmat föladó »új osztály« a hatalom más ágaiba, formáiba csoportosítja erőit.”¹⁵ Tény – mint Gróh Gáspár is fejtegeti –, a sajtó egyik része az adott helyzetben a még hiányzó vagy csak alakulató demokratikus fórumokat is pótolta, s ezzel szerzett kérészéletű megbecsülést magának. De a már felmutatott okok miatt ez a megbecsülés hamarosan szertefoszlott, és *a sajtó társadalmi elismertsége óriásit zuhant.*

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

Kié legyen a médiahatalom?

De milyen is volt a helyzet, amely a rendszerváltozást közvetlenül megelőzte? A Medvetánc már idézett számában¹⁶ „A nyilvánosság állapota – diagnózis” című alfejezetben az írás szerzői megállapítják, hogy a hazai nyilvánosság nem tölti be azokat a funkciókat, amelyeket egy modern társadalomban be kellene töltenie. Nem segíti az „állam és a civil társadalom közötti közvetítés megteremtését, a hatalom feletti társadalmi ellenőrzés megvalósulását.” Nem segíti elő a reális helyzetértékelést, a kialakult válság összetevőinek feltárását. Nem mutatja meg a válságból kivezető utat, „a felelős állampolgári magatartás, a mi-tudat kialakítását... a vezetés iránti bizalom, a problémák megoldhatóságába vetett hit helyreállítását.” Kifejtik: a tömegkommunikációs eszközök nem tesznek eleget a felülről lefelé irányuló tájékoztatás kívánalmainak, az információkat szelektálják, késleltetik, az informatív és a propagandisztikus elemeket összemoszák...” az egyes társadalmi csoportok elleni hangulatkeltéssel félrevezetik, illúziókba ringatják a közvéleményt... Egészében véve ezek az eszközök *a hatalom gyakorlásának eszközei.*”¹⁷ (kiemelés: S. Z.) Vagyis: Bárány Anzelm szóhasználatával, működött a „tudatipar”.¹⁸

A médiaháborúk ennek az „iparágak” a birtoklásáért folytak, s változó intenzitással tartanak mindmáig.

A médiaviszonyok rendezésére irányuló első kísérletre 1989-ben, a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain került sor. De mint Elek István írja: a rendszerváltozás „első jelentős szakaszában a nemzeti kerekasztal tárgyalásain sem találtuk a helyes utat”, mert már ott is hiányzott a politikai erők közötti „elemi egyetértés” és a legfontosabb három szereplő közül „már akkor is csak egynek, az MDF-nek, illetve leendő jobboldali szövetségeseinek fűződött érdeke a médiaviszonyok szabályozott átalakításához, illetve a médiavilág minél korábbi demokratikus ellenőrzés alá vonásához.” Ők ugyanis, a

¹⁶ Medvetánc, 1987/2

¹⁷ Medvetánc, uo.

¹⁸ Bárány Anzelm: *Média-, nyomda- és könyvszakmai privatizáció (1988–1998)* Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. 2000. 302 p. CD 5. p.

bomló kádári médiavilágban zömében „politikai versenytársaiknál kintebbről, távolabbi szociokulturális közegből próbáltak betörni az érdekeikkel, problémáikkal, világlátásukkal. Csak a médiavilág átalakulásának intézményes kontrolljától remélhették értékeik méltányos érvényesítését, értékrendjük médiabeli jelenlétének erősödését, kétségtelen hátrányuk csökkentését. Az MSZMP-nek korántsem volt sürgős a dolog. Még azt gondolhatta, hogy helyzetben van, a status quo őrzése inkább neki kedvez.”

Az SZDSZ sürgette a változásokat, de ellentétben az MDF-fel, a média-viszonyok spontán megújulásában látta érdekeinek megfelelő szolgálatát. „A médiumok, illetve az újságíró-társadalom erősödő tempójú függetlenedése, kiszabadulása a pártállami kontroll alól, azaz a status quo spontán, szabályozatlan átalakulása sokkal több haszonnal jár számára, mint ha a többi politikai szereplővel egyeztetett, ellenőrzött folyamat vezet el a választásokhoz.” Úgy vélték – és az idő igazolta is őket –, ha a kerekasztal résztvevői által együttesen létrehozható kontroll már a választások előtt kiterjedne a médiavilágra is,¹⁹ „ez korlátozná saját értékviláguk térhódítását e kö-

¹⁹ A közel kétéves kormánypárt és ellenzéki egyeztetés után 1992. december 30-án a végszavazás előtt kevéssel az SZDSZ bejelentette, hogy a „médiatörvényt” mégsem fogadja el. Debreczeni József ezt írta a történetről. „Pedig a tervezetről így nyilatkozott a Magyar Narancsban a szabad demokrátákkal szorosan együttműködő fideszes Molnár Péter...: »A javaslat saját ismereteink és több külföldi szakértő szerint is messze kiemelkedik... a környező országok megoldásai vagy megoldási javaslatai közül. Sokkal kisebb teret enged az egyoldalú kormánypárti befolyásnak a 'közintézmények' működésében és a frekvenciák odaítélésében is... Biztosítani akarja a sokszínűséget, az információáramlás szabadságát, a különböző nézetek megjelenési lehetőségét és az adások tartalmában a pártoktól való formai függetlenséget... Tény, hogy szövegében 'liberálisabb' a nyugat-európai megoldásoknál.«” Ezek után csupán az a kérdés: miért bukott el az ellenzéki ellenálláson a tervezet? Alighanem teljesen igaza lehet Debreczeninek, amikor azt mondja: „Haraszi Miklósnak, az SZDSZ első számú médiapolitikusának semmi sem volt elég.” (Debreczeni József: *A miniszterelnök*; Osiris, 1998. 295. p.) E tanulmány szerzőjének – aki akkor országgyűlési képviselő volt az MDF-ben – szeme előtt ma is ott lebeg a parlamenti jelenet: „Haraszi Miklós valamikor kora este, teljesen váratlanul, bármiféle előzetes jelzés nélkül átjön a kormánypárti oldalra a végszavazás előtt, s közli Kulin Ferencsel, hogy az ellenzék az előzetes megállapodás ellenére sem fogadja el a törvényt. Így, egy gyors koalíciós frakcióülés után úgy határoztunk: a kormánypárti képviselők tartózkodni fognak.”

Az eset Magyarországon biztosan, de lehet, hogy másutt is példátlan: az előterjesztő sem szavazta meg saját javaslatát. A 122 nem mellett 170 kormánypárti tartózkodó voks jelent meg az eredményt jelző táblán.

zegben. Holott a legalaposabb okkal ettől remélhették politikai tőkéjük növekedését, pártjuk erősödését – vélelmezték éleslátóan.”²⁰

Mindezek következtében a média-albizottság tárgyalásai eredménytelenek lettek, s az elkövetkező események igazolták az egymással szemben állók „félelmeit és számításait.” A megegyezés elmaradása azzal járt, hogy az első szabadon választott kormány hivatalba lépéséig, tehát csaknem egy éven át, vagy az eredeti, fennálló pártállami helyzet él tovább, vagy minden demokratikus ellenőrzést nélkülöző spontán változások következnek be, amelyek „a jobb érdekérvényesítő képességű politikai erőknél, illetve a velük együttműködő médiabeli érdekcsoportoknak kedveznek.” A nyilvánosság kérdései az Ellenzéki Kerekasztal szinte minden megbeszélésén szerepeltek. Ennek ellenére a tárgyalások lezárásakor jószerint ott tartottak, mint a kezdetekkor.²¹

A médiaháborúnak nevezett folyamat immár több mint két évtizedes története tehát arról szólt (és szól napjainkban is), hogy sikerülhet-e a társadalom meghatározó részének, a – nevezzük így – „szabadelvű/konzervatív/jobboldali” csoportoknak súlyukkal arányban álló mediabefolyást szerezni, egyebek közt a szabad véleménynyilvánítás, illetve a hiteles információkhoz jutás *alkotmányos jogának* maradéktalan érvényesüléséért. Rövidebben: a *sajtószabadság* megvalósulásáért. A szabadelvű konzervatív csoportok számos kísérletet tettek a „médiaegyensúly” létrehozására, vagyis a demokratikus jogokkal való élés széleskörűvé tételéért, ám ezt a sajtószabadság jel-szavát (és nem elveit) jól megválasztott, számára politikailag, társadalmilag, kulturálisan fontos alkalmakkor zászlajára tűző másik fél, mindmáig minden eszközzel megakadályozni igyekszik. Mert jól tudja: *a média sokkalta nagyobb hatalom*, mint azt sokan állítják. Főleg azért, mert a rendszerváltozást közvetlenül megelőzően kezdődött küzdelem ahhoz a százméteres futóversenyhez hasonlít, amelyben az egyik versengő féltávnyi hátránnyal indul.

Röviden térjünk ki a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszak óta változó intenzitással, ám folyamatosan tartó harc lényegének összegzé-

²⁰ Elek István: *Médiapolitikai dilemmák*. Heti Válasz, 2004. 12. 23.

²¹ Az EKA nyilvánosságról szóló tárgyalásait értékeli Vásárhelyi Mária tanulmánya: A tárgyalások nyilvánossága és a nyilvánosság tárgyalása. In.: A rendszerváltás forráskönyve Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben hetedik kötet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 575–592. p.

sére, melyet közkeletűen *médiaháborúnak* nevezünk. Tudjuk, már Napóleon is veszedelmes erőnek minősítette a sajtót („Három ellenséges újságtól jobban kell félni, mint ezer szuronytól.”), s ma már számosan állítják, hogy a média mondhatni *negyedik hatalmi ág*gá lépett elő.²² Mások viszont úgy látják, hogy koránt sincs akkora befolyása a társadalomra, a politikára, mint első pillanatra vélnénk. Az eltérő nézetek, érvrendszerek átfogó ismertetésére ebben a tanulmányban nincs lehetőség. Ezért csak röviden vegyük szemügyre az eltérő – és jellemző – vélemények némelyikét.

David Hemlin, a San Diego-i egyetem médiaprofesszora, egy 2000. októberben, Budapesten tartott előadásában például azt fejtegette, hogy korábban maga is hajlott a média „mindenhatóságának” elismerésére, ám a vietnámi háború és a sajtó viszonyának, valamint a Watergate-ügyben a sajtó által játszott szerepnek a vizsgálatával arra jutott, hogy a média jelentőségének ilyen értelmezése túlzó. Előadásának végén pedig így fogalmazott: „A sajtónak fontos szerepe van a mai világban. Nem igaz azonban, hogy a modern társadalmat a média uralná, hogy a demokráciát felváltotta a »médiokrácia«...”²³

Hemlin Amerikára és a bejáratott nyugati demokráciákra (sem?) érvényesíthető mondandóját, a hazai (és a térségi posztkommunista) viszonyokról szerzett ismereteinkre támaszkodva legalább is kiegészíthetjük. Mert megalapozott a vélemény: Magyarországon, ahol a demokrácia, a demokratikus gondolkodás inkább intézményeiben, semmint a társadalmi tudat szerves részeként létezett – s jórészt létezik – a rendszerváltozás óta, ha nem is minősíthetjük „mindenhatónak” a médiát, ám a birtoklásáért, befolyásolásáért vívott időnként kíméletlen harc arra mutat, hogy éppen demokratikus létünk csökevényessége miatt, nálunk a felvázoltnál sokkalta nagyobb befolyással rendelkező/rendelkezik a nyomtatott és mindenek előtt az elektro-

²² A média hatalmi ág volta korántsem új keletű megállapítás. Csak egyetlen példa erre; Ambrus Zoltán *Irodalom és újságírás* című esszéjében, 1906-ban így fogalmazott: „A krajcárért osztogatott betű jobban behálózza a világ testét, mint a vasutak. Befolyásra, kényszerítő erőre semmi sem versenyezhet azzal az úgynevezett közvéleménnyel, amelyet napról napra a hírlapírás röpít szerte. Nincs tényező, amely meglehetne a sajtó nélkül; és nincs tényező, amely szembe szállhatna vele, ellene törhetne... Minden erő eltörpül a sajtó... ereje mellett.” In: *Esszépanoráma, 1900–1944*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 5-6. p.

²³ Élet és Irodalom, 2001/32.

nikus sajtó. Ha nem így volna, mi magyarázná a rendszerváltozás hajnalán kezdődött, médiaháborúnak nevezett, leginkább a pártok és szellemi holdudvaruk, továbbá a mögöttük álló (elsősorban nem csak hazai) gazdasági érdekcsoportok által vezényelt küzdelmet? Egyébként miért lett volna a rendszerváltozás „nulladik” évének egyik emlékezetes mozzanata 1989. március 15-én, a Magyar Televízió Csengey Dénes általi „kézrátétellel” történt, 80-100 ezer tüntető előtti szimbolikus lefoglalása? Csupán emlékeztetőül: a 12 pontból álló „Mit kíván a magyar nemzet?” című követelés-lista – melyet Cserhalmi György olvasott itt fel – 3. pontja így szólt: „Szólás-, sajtó-, lelkiismereti és oktatási szabadságot. Számolják föl a hírközlés állami monopóliumát. Oszlassák föl az Állami Egyházügyi Hivatalt.”²⁴ (kiemelés: S. Z.) Okszerű kérdés tehát: Ha valóban nem oly' nagy a sajtó szerepe, miért történik minden kormányváltáskor Magyarországon, hogy az új hatalom mindent megtesz média-befolyásának növeléséért, a régi pedig a már birtokolt pozíciók lehetséges megőrzéséért?

Az amerikai professzor 2000. októberi mondandóját – mondhatni megelőlegezve – cáfolta a nyolcvanas évek végén a *Medvetánc* című folyóirat, melyben ezek olvashatók: „Az államosított közélet kihalásra ítélte az érdekelismerésre képes és politikai akaratnyilvánításra hajlandó közembert, a gazdaság totális államosítása száműzte a gazdaszellemet, a tulajdonosi viselkedést. A szélesebb társadalmi nyilvánosság a gazdaság hatékony működésének is nélkülözhetetlen feltétele. Az információtermelés olyan iparággá vált, amely alapvetően befolyásolja a gazdaság és a társadalom minden területének működését. Az információs ipar fejlődése az egyes társadalmak jövőjének egyik meghatározója.” (kiemelés: S. Z.)

Ugyancsak ebben a dolgozatban találhatók azon fajsúlyos megállapítások, amelyek igazolták a média szerepének rendkívüli fontosságát Magyarországon. Az írás megfogalmazza: a nyilvánosság „a demokratikusan választott hatalom működésének átláthatóságát jelenti... A nyilvánosság demokráciát, demokratikus társadalmi gyakorlatot feltételez.” Majd: „A tömegkommunikáció működése és a hatalom átláthatósága egymástól elválaszthatatlanok... A hatalom demokratikus ellenőrzésének információsükségelete megköveteli a politikai nyilvánosság sajátos szerkezetváltását, egy-

²⁴ *Magyarország politikai évkönyve*. Szerkesztette: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. AULA-OMIKK, 1990, 226. p.

központúságának felszámolását.” A későbbiekben megállapítja: a nyilvánosság „a demokratikusan választott hatalom működésének átláthatóságát” jelenti... A nyilvánosság demokráciát, demokratikus társadalmi gyakorlatot feltételez.” (kiemelés: S. Z.) S végül: „A tömegkommunikáció működése és a hatalom átláthatósága egymástól elválaszthatatlanok... A hatalom demokratikus ellenőrzésének információsükséglete megköveteli a politikai nyilvánosság sajátos szerkezetváltását, egyközpontúságának felszámolását.”²⁵

A liberális beállítottságú Bajomi-Lázár Péter szerint: „A »médiaháború« nem politológiai fogalom, hanem a publicisztikában használatos *metafora*.” (kiemelés: S. Z.) A szerző szerint a kilencvenes évek elejének sajtója használta először annak a konfliktusnak a jelölésére, amely egyfelől az újságíró társadalom egy része, a baloldali és a liberális ellenzéki pártok (az MSZP, az SZDSZ és a Fidesz) és Göncz Árpád köztársasági elnök, másfelől az újságíró-társadalom fennmaradó része, a kormánypártok (az MDF, az FKGP és a KDNP) és Antall József miniszterelnök között feszült. Megfontolandó Vass Csaba megfogalmazása is. Szerinte a „háború” elnevezés helyessége kérdéses, habár: „a média nem egyszerű közvetítő eszköz, hanem *fegyver*.”²⁶ A szerző a továbbiakban úgy véli: „A médiaháború megnevezés... valójában *a fegyverekért vívott harc megjelölése*...”²⁷ (kiemelés: S. Z.) A lényeg tehát *megőrizni mindazon szellemi és materiális pozíciókat*, amelyek a rendszerváltozás során erősen vitatható módon alakultak ki, s hoztak létre egyértelmű szocialista, de főként liberális médiatúlsúlyt. Mi több: őrizni – ha lehet, bővíteni – akarják mindazon szerepeket, melyekből, amolyan szelektált ellenzékiiséggel, a kormányzókat csak akkor támadják, ha azok szabadelvű, konzervatív, keresztény, jobboldali színezetűek. Mindig is a – nevezzük így – „jobboldal” ellenzékei, függetlenül attól, hogy azok kormányon vannak-e, vagy sem. (Ne legyünk elfogultak: erre, ha nem is egyenlő mértékben, de a politika mindkét oldalán mutatkozik hajlandóság.)

²⁵ Javaslat a nyilvánosság és a tömegkommunikáció reformjára In: Medvetánc, 1987/2 melléklet

²⁶ Vass Csaba: *A média a rendszerváltásban* – A két magyar médiaháború: <http://www.kre.hu/btk/files/vass.csaba.doc>

²⁷ Uo. Érdemes megjegyezni: ha a fegyverekért vívott harc fegyveréről beszélünk, igen-csak közel vagyunk a háborúhoz.

Bárany Anzelm kitűnő munkája bevezetőjében idézi Albert Scharf professzort, a nyugati közszolgálati adók szövetségének elnökét. Scharf a liberalizáció mérlegét megvonva ezt írta: „»A valóságban azonban a kommunikáció liberalizálódásának és individualizálódásának ez a csábító kilátásba helyezett folyamata piacgazdasági kényszerpályák diktatúrájává merül: annak van értelme, ami üzletet ígér, ami nyereséggel kecsegtet, ami profitot hoz. Egy felvilágosult idealizmus pozitív szelekciót remélt a szabad versenytől, valójában azonban a verseny egyelőre csak a gazdaságilag erősebbet segíti sikerhez. Ezen a területen a médiapiac sem kivétel.« Az éles bírálatok mégis a legkritikább esetben jártak együtt a médiából való kivonulással. A humánértelmisség nagyon is tisztában volt azzal, hogy a politika és a gazdaság irányultságát a szélesebb értelemben vett kultúra adja meg, amelynek fő közvetítője – médiuma – maga a média. A médiaháború hevesességét is éppen ez, vagyis *a tét nagysága* magyarázza.”²⁸ (kiemelés: S. Z.)

„...aki eladja sajtóját...” – *Harc a nyomtatott orgánumokért*

A magyar újságírók rendszerválásig egyetlen, 1945-ban létrehozott, s a mindenkori politikát hűségesen kiszolgáló (talán az 1956-os forradalom és szabadságharc rövid időszaka volt kivétel) szervezete a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, melynek majd' minden újságíró a tagja volt, az idők kerekének forgásáról csak lassan vett tudomást; a szervezet hivatalos fórumának, a mindmáig létező *Magyar Sajtónak* 1989-es évfolyama legalább is erről tanúskodik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne indult volna meg erjedés a szervezetben is, s ne lettek volna újságírók, akik határozottan vettek részt a változások előkészítésében. Hogy volt min változtatni, arra jó példa a MÚOSZ 1985-ben írt etikai kódex tervezetének egy részlete. Eszerint: „A Magyar Népköztársaság Alkotmányában rögzített sajtószabadság szellemében legjobb tudásukkal, szocialista elkötelezettségükkel a valósághoz hűen tájékoztatják a közvéleményt. Az újságírók tevékenységét a szocialista erkölcs (!) normái irányítják, s e normákat kötelezően betartják munkájukban, közéleti szereplésükben, magánéletükben... Az újságíró hivatása gyakorlása során köteles:

²⁸ Bárany Anzelm, i. m.

– információit a szocialista Magyarország iránti elkötelezettséggel beszerezni, feldolgozni és közzétenni...

– a magyar társadalom szocialista jellegének gyarapításán munkálkodni...²⁹

És még egy példa a lehetséges sok közül: „A sajtó központi irányításának igazolását a nyolcvanas években is még mindig a burzsoá látszat-szabadságról szóló régi tételek jelentették: »A polgári kommunikáció elméletek a tömegtájékoztatás végső célját a zavartalan (szabad, demokratikus) információáramlásban jelölik. A szocialista tömegkommunikáció számára ez a cél nyilvánvalóan kevés. A mi tömegkommunikációnk számára az információáramlás eszközértékű«. (Tájékoztatáspolitikai ismeretek II. 1985, 35).³⁰ Az akkori (csak az akkori?) helyzetre jól illik egy Barry Goldwater-tól³¹ származó idézet, aki egyszer ezt mondta: „Azon tűnődöm, hol lenne ma a kereszténység, ha a mai riporterek közül került volna ki Máté, Márk, Lukács és János?”

Különböző elemzésre, magyarázatra a szövegek nem szorulnak.

Az 1989 januárjában közzétett etikai kódex tervezetben, noha kétségtelen változás tapasztalható, ám az akkor még egypárti rendszerhez való hűség változatlanul döntő kíváncsi. Az újságíró ugyanis „...köteles tiszteletben tartani a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét, nemzeti és nemzetközi érdekeit...”³²

Éles vita bontakozott ki a szervezetben a magyar újságírók legrangsabb szakmai elismeréséről, a Rózsa Ferenc-díjról. Mind többen akadtak, akik szerint a díjat át kell nevezni, hiszen Rózsa Ferenc illegalitásban végzett munkája – mint mondták – kiemelkedő, Rózsa Ferenc az antifasiszta harc mártírja, példaértékű kommunista, ám nem volt újságíró, és csupán az illegális *Szabad Nép* két számának szerkesztése fűződik hozzá. A szimbolikus fontosságú nézetkülönbség időnként személyeskedő szóváltássá fajult.³³

Ugyancsak számos konfliktus forrása volt a már hosszabb ideje aktívan működő *Nyilvánosság Klub Egyesület* működése is, hiszen az újságíró szö-

vetség „ortodox” tagjai gyanakvással vegyes félelemmel tekintettek az egyesületre. Gazsó L. Ferenc, akkoriban a *Magyar Hírlap* munkatársa, az egyesület megfigyelő testületének nevében egész oldalas cikket írt, melyben egyebek közt ez olvasható: „A jóindulattal féltőknek annyit mondhatok: *bár-csak ott tarthatnánk*, hogy hamarosan nem lesz mit megfigyelni, ellenőrizni a honi nyilvánosság állapotán! A sandák – ők azok, akik tavaly januárban, az egyesület szervezésének kezdetekor rendőrért kiáltottak a székház Rózsa Ferenc termében –, szóval a sandák még mindig ellen-MÚOSZ-nak állítják be a Nyilvánosság Klubot. Az egyesület azonban nem valami ellen, hanem *a társadalmi nyilvánosság kiteljesedése érdekében* alakult. A hangsúlyt ezúttal a társadalmiságra helyezem, melynek része – ha mégoly meghatározó része is – a nyilvánosság. A Nyilvánosság Klub nyitott. Céljaiban, a tagságát tekintve *nem sajtószervezet*. Már csak ezért sem tekinthető ellen-MÚOSZ-nak. Ahogy a MÚOSZ sem ellen-Nyilvánosság Klub”³⁴ (kiemelések G. L. F.)

A *Magyar Sajtóban* Nagy Imre újratemetése után, augusztusban, páros oldalon (ez azért hangsúlyozandó, mert a fontosnak tartott anyagok helye mindig a páratlan oldal), a lap alján, minden kommentár nélkül keretben közzölték a rehabilitált újságírók névsorát. Ezek: „Bohus Mátyás, Deli István Pál, Erdődy János, Fonyó János, Földes Péter, Futó Dezső, Gál Ferenc, Heresznyi Tibor, Hódy Imre, Jakabfi István, Kelenvári János, Körössényi János, dr. László István Péter, Lőcsei Pál, dr. Nagyrévi Neppel György (külföldön él), Obersovszky Gyula, Pális Pál, Pálkövi Gyula, Sándor András, dr. Sándor István Tamás, Szegedi Miklós, Szolcsányi Ferenc, Tóth Géza, Tóth Kornél, Vásárhelyi Miklós, Vészi János, Vészi Jánosné Nagy A. Erzsébet, Vincze Lajosné Udvary Gyöngyvér.

Postumus: Folly Gábor, Gáli József, Geleji Dezső, Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Keller Jenő, Kemény András, Király Géza, Losonczy Géza, Saly Géza, Schannen Béla.”³⁵ Legalább a „Postumus” kategóriában kellett volna az 1956 után kivégzettek neve mellett megjegyezni a halál okát. Ám ez, akkor meghaladta a szervezet erkölcsi erejét.

Ehhez a névsorhoz jól kapcsolódik Várkonyi Endrének az 1989. október 23-i számban megjelent „»Csak« a sajtó erkölcsi felelősségéről van szó” című írása, melyben egyebek közt ez olvasható: „Van, aki korábban

²⁹ Magyar Sajtó, 1989/1. szám

³⁰ idézi: Hegedűs István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén

³¹ Ismert arizonai szenátor (1909–1998)

³² Magyar Sajtó, 1989/1. szám

³³ Magyar Sajtó, 1989/3-4. 5. szám

³⁴ Magyar Sajtó, 1989/5. szám

³⁵ Magyar Sajtó, 1998/17. szám

azzal büszkélkedett – igaz, többnyire borközi állapotban –, hogy embert ölt az ÁVH szolgálatában. Ma pedig cikksorozata és könyve jelenik meg, feltárva az igazságot Nagy Imréről és mártírtársairól (akiket akkor bűntársaknak írt és mondott.) S ugyancsak tolaakszik a nyilvánosság első vonalába az a nehéz gyermekkorát hangoztató író-újságíró, aki az 1956. októberének 30. évfordulója alkalmából díjazott sorozattal bizonygatta a megtorlók iránti hűségét... A nagy nemzeti megbékélés jegyében azt is el kell felejtetni, hogy ők bezzeg Ponciustól Pilátusig szaladgáltak, ha megjelent valahol olyan újságíró neve, aki »kompromittálta magát« 1956-ban.”³⁶ A cikk névtelenjei és sokan mások, még hosszú ideig töltöttek, néha – igaz, fogyó számban – még töltenek is be szerepet a hazai sajtóban. Egyetlen példa: Kanyó András, aki Pálffy József után 1990 őszéig volt a *Magyarország* főszerkesztője; a hírszerzőből lett újságíró kitüntetést kapott az '56-os forradalom leverésében szerzett érdemeiért és ő készítette az utolsó Kádár-interjút.³⁷

Albert Camus szerint: „...aki eladja sajtóját, az ezzel eladja a jogát a nemzeti öntudat megteremtésére.” A magyar sajtó rendszerváltozás kori története, s mindaz, ami eztán következett, javarészt Camus-t igazolja.

Az írott sajtó változásai közül ezúttal mindenekelőtt a megyei sajtó és a nagy, országos napilapok sorsával foglalkozunk. Előljáróban annyit: a rendszerváltozás körüli években, 1990-hez közeledve fokozódó mértékben jelentek meg új lapok a standokon. Az friss orgánumok egyik része – például a *Reform*³⁸ – még az MSZMP illetékeseinek – jelesül Beréc János – kezdeményezésére, s áldásával, afféle biztonsági szelepként kezdte meg működését, és hamarosan standokra került a bulvár igényeket kielégítő *Mai Nap* is.

³⁶ Magyar Sajtó, 1989/21. szám

³⁷ Pálffy József, a *Magyarország* alapító főszerkesztője 1995. március 31-én a lap akkori főszerkesztőjének, Speidl Zoltánnak készített feljegyzésében ezt írta: 1989 elején „...főszerkesztőváltás következett be, ezzel együtt politikai irányváltás is: az MSZMP akkori agit. prop. vezetése egy utolsó kétségbeesett akcióval a *Magyarországból* »harcos bolsevik lapot« akart csinálni. Ez további veszteségeket okozott mind az olvasók, mind az előfizetők táborában.”

³⁸ A lapnak szánt szerepet jól mutatja az a botrány, mely a *Reform* című hetilap körül alakult ki. Az orgánum 1988 reformmemberét akarta közvélemény kutatással megnevezni, de a végeredményt durván meghamisították. A beérkezett 485 szavazatot felszorozták tízzel, s a 4900-nak hazudott szám alapján Grósz Károlyt hozták ki győztesként, holott a legtöbb voksot Pozsgay Imre kapta. A lap hamarosan az olvasók megkövetésére kényszerült.

Mások pedig – például a Szekszárdon megjelenő, de országosan is terjesztett, magát független orgánumként megjelölő *Dátum*, melynek főszerkesztője Bába Iván volt –, már az ellenzéki erők kezdeményezése nyomán láttak napvilágot. Létrejöttek 1989-ben a pártorgánumok, valamennyi hetilap (*Magyar Fórum*, *Beszélő*, *Magyar Narancs*, *Kis Újság*), melyek példányszámukat tekintve sosem voltak versenyképesek az akkor már bejáratott heti sajtótermékekkel.³⁹ A médiabirtoklás iránti növekvő igényt jól mutatja, hogy 1989-ben 591 új lap kérte nyilvántartásba vételét. Jelentősen gyarapodott a politikai lapok kínálata is; országos terjesztésű politikai orgánumból 64, vidékiből 164, budapesti kerületi lapból pedig 12 került a standokra.⁴⁰

Megindult a külföldi tőke beáramlása, a lapok részben-egészben külföldi kézbe kerülése.⁴¹ A legelső és talán legnagyobb vihart az MSZMP jogutód MSZP megyei napilapjainak privatizálása, átjátszása kavarta. Ezek a lapok akkoriban – és többnyire azóta is – szinte egyedülként uralták a megyei lappiacot (néhány 60-80, sőt 100 ezer példányban is megjelentek), s összesített példányszámuk erősen meghaladta az országos napilapokét. Ráadásul egy-egy ilyen regionális sajtótermék kisebb földrajzi területre koncentrálódik, így a helyi orgánum az országos lapokénál lényegesen nagyobb sűrűsége, erőteljesebb befolyásolási lehetőséget is jelent.

Érthető tehát, hogy a már idézett KB-ülés is kiemelten foglalkozott a vidéki pártlapokkal:

„A párt területi befolyását meghatározó módon erősíthetik megyei lapjai. Ezek a lapok összességükben a *Népszabadságnál* nagyobb példányszámban jelennek meg, jelentős tömegbefolyást biztosítanak az MSZMP-nek.” Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy az orgánumok a központi orgánumoknál minden szempontból rosszabb körülmények között dolgoznak. „...A megyékben és a városokban elsősorban a helyi lapot olvassák, ezért fontos, hogy a párt megyei sajtója hitelesen számoljon be politikánk országos folyamatairól, egyszersmind a helyi politikai közélet igényes közvetítője legyen...”

³⁹ A Magyarországon megjelent periodikumok teljes száma 1988-ban 3519, 1989-ben 3652, 1990-ben pedig 3744 volt.

⁴⁰ Magyarország politikai évkönyve, 1990. 403. p.

⁴¹ Minderről részletesen ld: Bárány Anzelm: Média-, nyomda és könyvkiadói privatizáció, 3-68. p.

A megyei pártlapok az országos és a helyi nyilvánosság egyidejű kifejezői. Ennek a kettősségnek a lap irányítási rendszerében is tükröződnie kell. A munkáltatói jogokat az MSZMP megyei bizottságai gyakorolják. A lapok így módon a megyei pártvezetés fontos politikai eszközei, ugyanakkor az MSZMP megyei orgánumai. A Központi Bizottság befolyását, a párt megyei sajtójában a kapcsolatok erősítésével, rendszeres, szervezett tapasztalat- és információcserékkel, politikai tájékoztatással kell biztosítani.⁴²

A párt megyei orgánumai privatizációjának lényegét dr. Máthé László akkori párt pénztárnok fogalmazta meg az eladás alatt álló 11 megyei napilap kapcsán: „Nem szeretnénk volna, hogy ha az MSZP megválna lapjaitól, a helyébe odaülne az MDF vagy az SZDSZ, netán a Kiszgazdapárt! Furcsa is lett volna, ha eladjuk a lapokat az MDF-nek.”⁴³ Az MSZP pontosan felismerte, hogy jövőbeni politizálásuk, hatalomba való esetleges visszatérésük egyik legfontosabb eszköze a tulajdonukban maradható, vagy ha áttételesen is, de továbbra is befolyásuk alatt állható nyomtatott és elektronikus médiumok minél nagyobb száma.

A nyomtatott és az elektronikus médiumok birtoklásáért, a fölöttük való befolyás megszerzéséért folyó harc története szerteágazó, helyenként szövevényes, ezért nézzük az események sorát időrendben.⁴⁴

A megyei lapok sorsa állampárti fórumon először 1989. szeptember 23-án merült fel. Ekkor az MSZMP KB Társadalompolitikai Bizottsága a megyei lapokkal kapcsolatosan egy jelentésében leszögezte, hogy ezek az orgánumok a párté. Ám szükséges a lapok és a kiadó kapcsolatának rendezése, felkészülés a versenyhelyzetre, és nincs ok annak kikötésére, hogy a pártlapoknál csak párttagok dolgozzanak.⁴⁵ Csúpan az várható el, hogy a munka-

⁴² A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei 1. kötet, 683. p.

⁴³ *Magyar médiahelyzet*; szerkesztette Antal Zsolt – Gazsó Tibor, Századvég Kiadó, 2005, 206. p.

⁴⁴ A *Magyar médiahelyzet* a szakirodalomban eddig legteljesebb összeállítást közöl (195–394. p.) a magyar médiumok 1989–2005 közötti történetének eseményeiről, a média-kontrollért és a médiabefolyásért vívott küzdelem valamennyi említést érdemlő állomásáról. A továbbiakban az itt megjelölt dátumokra, és más adatokra támaszkodunk. Lábjegyzetet csak akkor adunk, ha az összeállítás szó szerint idéz. Az egyéb forrásokat külön lábjegyzetben közöljük.

⁴⁵ Ez már régebben sem volt döntő szempont.

társak a lapok által képviselt pártpolitika fő irányát képviselik. Az első olyan lépésre, amely már a párthoz tartozás direkt formájának felszámolására irányult, Fejér megyében került sor, amikor 1989 augusztus elején az MSZMP megyei pártbizottsága kezdeményezte, hogy a párt mondjon le az 52 ezer példányban megjelenő *Fejér Megyei Hírlap* tulajdonjogának közvetlen gyakorlásáról, és az újság baloldali néplapként, a megyei lapkiadó vállalat gondozásában jelenjen meg.

Az ügyben megszólalt a Nyilvánosság Klub is. Szegeden szeptember 30-án szervezésükben a vidéki „függő” és „független” lapok képviselői tartottak találkozót, s a résztvevők nyilatkozatban szögezték le: „Magyarország demokratikus átalakításának előrehaladásával egyre kérdésesebb a megyei napilapok helyzete. A megyei napilapok tájékoztatási monopóliumán alapuló vidéki sajtóstruktúra az állampolgárok számára – akiknek többsége nem az MSZMP tagja – mára már elfogadhatatlan...” Ugyancsak elfogadhatatlan, hogy az MSZMP Központi Bizottsága, illetve a megyei pártvezetők kezüket rátegyék a lapokra, s továbbra is ők nevezhessék ki a főszerkesztőket. Ezzel ugyanis, a közel 1,3 millió példányban megjelenő húsz napilap szerkesztési politikáját irányítanák továbbra is. A nyilatkozat résztvevői befejezésként javasolták, hogy a pártatlan tájékoztatás 1989. augusztus 24-én elfogadott alapelveit, az MTI, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió „mellett érvényesítsék a megyei lapok is, mint közszolgáltatási intézmények.”⁴⁶

Az első hírt, amely a megyei lapok életében oly nagy szerepet játszó német Axel Springer Kiadó magyarországi tevékenységéről szól, 1990. március 31-én közölte a Magyar Rádió Déli Krónikája. Eszerint a *Békés Megyei Népiújság*ot eladták egy nyugati cégnek, és a lapnál dolgozók megkapták a felmondólevelüket. A MÚOSZ állásfoglalást tett közzé, melyben megfogalmazza, hogy veszélyben van a vidéki tömegtájékoztatás. A szervezet véleménye szerint *a megyei lapok a jövőben nem tartozhatnak egyetlen politikai párthoz sem*, a szerkesztőségeknek *a hiteles tájékoztatást kell szolgáltatniuk*. A békési újság vezetői az Axel Springer képviselőivel megállapodtak, hogy a németek a megyében új lapot kívánnak indítani, s ehhez átveszik az újság korábbi munkatársait, tehát az új orgánumot a régi, még az MSZMP hozzájárulásával oda került gárda készítené. Az AS vezetői közölték, hogy más lapokkal is hasonló tárgyalások folynak. A cég ügyvezető

⁴⁶ Magyar Sajtó, 1989/21. szám

igazgatója, Bayer József kijelentette: Nem az MSZP-től veszik át az újságokat, hanem mindenütt új lapot indítanak, s ezekben többségi, esetleg 100 százalékos részesedésre tesznek szert. Fabriczki András, az MSZP gazdaság hivatalának vezetője elmondta, hogy az egyes megyei kiadókra bízta, részvénytársasággá, avagy kft.-vé akarnak-e átalakulni, s a párt csak a tárgyalások utolsó szakaszába szándékozik bekapcsolódni. Azt is közölte: az MSZP tárgyal az AS Budapesttel, de vannak más érdeklődő cégek is. Azonban Nagy Imre, a KISZ KB volt titkára, az MSZP elnökségi tagja határozottan cáfolta, hogy az MSZP tíz megyei napilap eladásáról kezdett volna megbeszéléseket.

Hiába tagadta azonban Nagy Imre a lapok eladását célzó tárgyalásokat, mert az Axel Springer Budapest Kft. tovább folytatta akcióját. 1990. április 3-án négy megyei lapkiadó (Baranya, Tolna, Heves és Nógrád) aláírta a szerződést a német konszernnel. Április 4-én már tény volt, hogy négy lap az ASB kezébe ment át, s további tizzel pedig folytak a tárgyalások.

Polgár Viktor, Fabriczki András és Nagy Imre, az MSZP szakértői, az eseményekkel kapcsolatosan úgy érveltek, hogy az októberi kongresszus óta közvetlen politikai befolyást nem gyakoroltak a 19 reggeli megyei napilapnál.⁴⁷ Igaz, hónapokkal korábban már lehetővé tették a lapkiadók vezetőinek, hogy a megjelenés körülményeinek jobbítása érdekében tárgyalásokat folytassanak működő tőke bevonásáról, de csak tárgyalási és nem önálló döntési joguk volt a kiadóvezetőknek. Kijelentették: az Axel Springerrel, jelesül Bayer Józseffel nem folytattak megbeszéléseket, s nem „üzleteltek”. Elmondták: a bírósághoz fordulás gondolata sem idegen a párttól, bár ott csak a lapok eszmei értékének visszaperlése és a párt anyagi kárának megtérítése lehet a tét. Fabriczki András pedig visszautasította azt a vádat, miszerint a lapok sorsa azért alakul úgy, ahogy, mert Bayer József és közte régi kapcsolatok vannak.

Április 7-én a Komárom-Esztergom Megyei Dolgozók lapja fogadta el az ASB ajánlatát. Az új gazda lapja *24 óra* címmel jelent meg, de a főszerkesztőt (itt is) a Kádár korszakból örökölték át. Akadtak orgánumok (például a *Kisalföld*, a *Kelet-Magyarország*, az *Észak-Magyarország*, *Délmagyarország*), amelyek nem csatlakoztak az ASB-hez, de a megyei napilapok jelentős része az Axel Springer tulajdona lett. A cég 1990 őszeig összesen

⁴⁷ Az egyetlen délutáni vidéki orgánum, a Miskolcon megjelenő *Déli Hírlap* volt

kilenc megyei napilapot vett birtokba, többnyire új címmel, de lényegében a régi gárdával.⁴⁸

A történet ezzel még nem ért véget, mert a párt birtokában maradt 11 lapra az MSZP hirdetett pályázatot július 27-én. Ezt megelőzően, a Szocialista Párt elnöksége, elidegenítési tilalmat rendelt el a tulajdonában lévő valamennyi megyei kiadó, illetve megyei napilap átalakulására és értékesítésére. Mint mondták: e lapokat a nemzet rendelkezésére bocsátják, hogy a jövőben ne lehessenek egyetlen párt propagandaeszközei sem. Polgár Viktor, a szocialisták szóvivője augusztus 15-én bejelentette: mintegy harmincan vásárolták meg a tendercsomagot. Ám, s ez bonyodalmak, parlamenti vizsgálódások forrása is lett, végül a 11 lapra mindössze tizenegyen jelentettek be vásárlási szándékot. Ezt a feltűnő tény az akkor már működő, SZDSZ-es javaslatra megalakult, Debreczeni József országgyűlési képviselő (MDF) által vezetett sajtóprivatizációs bizottság vizsgálta, ám munkája eredménytelennek bizonyult; szeptember közepére a megyei lapok eladása befejeződött, s a lapokért az MSZP összesen 530 millió forintot kapott.

Számos, vihart kavart lapprivatizációra került még sor.⁴⁹

Az első akció a napilapok külföldi kézbe adására, a korábbi tulajdonviszonyok megváltoztatására, a *Magyar Hírlap*nál zajlott le, amikor 1989. november 1-én, a Robert Maxwell tulajdonában lévő Mirror Group Newspapers a részvénytársaság alaptőkéje 40 százalékának megszerzésével, beszállt a lap kiadásába. Hatvan százalék továbbra is magyar tulajdonban, a Pallas Lap- és Könyvkiadónál maradt. Az újságot átmenetileg Tábori András addigi főszerkesztő irányította, akinek helyére 1990. január 20-án Németh Pétert, a lap korábbi sportrovat-vezetőjét és párttitkárát választották a lap munkatársai.

A hónap végén a *Magyar Nemzet*nél történt meg az első lépés a változások irányába. Ekkor ugyanis a lapgazda, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa tárgyalta a lap jövőjéről, s hozzájárult ahhoz, hogy a *Magyar Hírlap*-

⁴⁸ Az AS tulajdonába került lapok, zárójelben az új cím: Dunántúli Napló (Új Dunántúli Napló), Heves Megyei Népújság (Heves Megyei Hírlap), Nógrád Megyei Népújság (Nógrád Megyei Hírlap), Somogyi Néplap (Somogyi Hírlap), Dolgozók Lapja (24 óra) Szolnok Megyei Népújság (Új Szolnok Megyei Népújság), Petőfi Népe, Békés Megyei Hírlap, Tolnai Népújság.

⁴⁹ Új lapok alakulásáról, a további privatizációkról, a média-kérdés szempontjából fontos terjesztésről részletesen szól Bárány Anzelm idézett műve.

hoz hasonlóan, a későbbiekben ez az orgánus is külföldi tőke bevonásával, részvénytársaság formájában működhesen. Kikötötték azonban, hogy az alapítók a jövőben nem adhatják politikai pártok, szervezetek kezére a sajtóterméket, és továbbra is garantálni kell az addigi szellemiséget és függetlenséget. A legelső jelentkező 1990 májusban tűnt fel; a *Dagens Nyheter* című svéd napilap jelezte, hogy szeretné megvásárolni a Nemzet részvényeinek 45 százalékát.

A *Népszabadság* életének változására az első jel 1990 március közepén jelent meg, amikor a Magyar Szocialista Párt megalapította a Szabad Sajtó Alapítványt. Kevéssel később, a lap szerkesztőségének értekezletén Nyers Rezső, az MSZP elnöke bejelentette: a párt lemond a *Népszabadsággal* kapcsolatos jogokról, és azokat a frissen létrejött alapítványra ruházza át. Július 31-én magalakult a Népszabadság Részvénytársaság. A megállapodás alapján a médiummal kapcsolatos minden jogot a Népszabadság Rt.-re testálja a Szabad Sajtó Alapítvány, így Magyarország legnagyobb napilapja – mint állították – minden politikai erőttől független magántársaság birtokába került.

A történet további fejezetei már az első szabad választások utáni, máig terjedő időszakról szólnak. Ha összegezni akarnánk a változások lényegét, idézzük Czákó Gábor nyilván sarkított – de lényeglátó – véleményét: „Ha a tradicionális magyar elit értékeit összevetjük az ezredforduló idején reájuk adott korválaszokkal, akkor erős polarizációt figyelhetünk meg. A szociológiailag vizsgálható szinten két válaszcsoport és hozzá két elit számolható össze. A szocialista nómenklátúra-elit játszi könnyedséggel gazdát váltott. Számára – és a körülötte csoportosuló számára – a hazaszeretet régóta kimenőben van a divatból. Értékrendjükben a szocialista internacionalizmus helyét a globalizmus foglalta el, a Szovjetunióhoz és a párthoz való hűséget fölváltotta Amerika majmolása meg a törzsvásárlói és márkaklubtagság. Ez a jövő útja, vélik, és a magyarok szabadsága fölismerni e történelmi szükségyszerűséget, különben ők is kimennek a divatból. Komikus példát adnak a gazdaváltásra a sportújságírók. Annak előtte a szovjet sportéletről lihegték, közölték még a szovjet jéglabdabajnokság eredményeit is. A rendszerváltás óta Amerika a szívük csücske, naprakészen tudósítanak a floridai baseballbajnokságról”⁵⁰

⁵⁰ Czákó Gábor: Az elit és a gondolatrendőrség, <http://karakun.hu/az-irott-szo-ereje/czako-gabor-az-elit-es-a-gondolatrendorseg>

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum tervezett „RETÖRKI Könyvek” sorozata második kötetének kézírata is jelzi, hogy az Intézet létrehozása nemzet- és történetpolitikai szempontból is szükséges volt. Munkatársainak szakmai rátermettségét és hozzáértését bizonyítja, hogy fél év alatt immár a második kötetet készítették el. A rendszerváltással kapcsolatos különböző álláspontok, vélemények, visszaemlékezések, rövidebb vagy hosszabb tanulmányok, cikkek és népszerűsítő kiadványok nem pótolhatják az eredeti forrásokra épülő tudományos műveket. Ez utóbbiak közé tartozik ez a tanulmánykötet.

Izsák Lajos

A KÖTET SZERZŐI:

- **Albert Zoltán Máté** (1987) – a PPKE végzett történész hallgatója
- **Bank Barbara** (1975) – történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- **B. Révész László** (1942) – ny. rendező, Magyar Televízió
- **Fricz Tamás** (1959) – politológus, RETÖRKI
- **Halmy Keve Kund** (1975) – történész, politológus, RETÖRKI
- **Horváth Miklós** (1953) – hadtörténész, a PPKE BTK egyetemi tanára
- **Kahler Frigyes** (1942) – jogász, történész, nyugalmazott törvényszéki kollégiumvezető, bíró, RETÖRKI
- **Kávássy János Előd** (1973) – történész, RETÖRKI
- **Kukorelli István** (1952) – alkotmányjogász, az ELTE tanszékvezető professzora, RETÖRKI
- **Okváth Imre** (1956) – történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- **Orosz Tímea** (1974) – nyelvész-politológus, RETÖRKI
- **Riba András László** (1987) – történész, RETÖRKI
- **Simon János** (1954) – történész, szociológus, politológus, RETÖRKI
- **Speidl Zoltán** (1942) – újságíró, történész, ny. egyetemi oktató, PPKE
- **Zinner Tibor** (1948) – jogtörténész, az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének tiszteletbeli professzora

Ára: 2500,- Ft

ISBN 978-615-5428-02-9

9 786155 428029